

ItK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1975**

A TARTALOMBÓL

Klanczay Tibor: A keresztihad eszméje és a Mátyás-mítosz
H. Haraszti Éva: A sajtó — Petőfi korában
Lőrinczy Huba: Az úttévesztés regénye

✱

Fodor Géza: Az Esmélet gondolati felépítése
Pór Péter: Az Esmélet verstípusa
Várad Szabolcs: Az Esmélet előzményei

Szemle

Petőfi-szótár (Martinkó András)
A bizánci irodalom kistükre (V. Kovács Sándor)
Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban (R. Várkonyi Ágnes)
Mezei József: A magyar regény (Csűrös Miklós)
Poszler György: Szerb Antal (Tarján Tamás)
Könyvek a romániai magyar irodalomról (Pomogáts Béla)
A szociológia első magyar műhelye.
A Huszadik Század köre (Veres András)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1975. LXXVIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

Klanczay Tibor: A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz 1

H. Haraszti Éva: A sajtó — Petőfi korában 15

Lőrinczy Huba: Az úttévesztés regénye 26

Kisebb közlemények

Varga Imre: Petkó Zsigmond életéhez. 44 — *Deme Zoltán*: Verseghy vígeposzának életrajzi háttéréről. 46 — *Scheiber Sándor*: Arany Családi körének forrásaihoz. 54 — *Széles Klára*: Henszlmann művészettörténeti előadásairól. 54 — *Kelemen Péter*: A Jónás könyve parabola-szerkezetéhez. 60

Vita

Fodor Géza: Az *Eszmélet* gondolati felépítése 65

Pór Péter: Az *Eszmélet* verstípusa 73

Várady Szabolcs: Az *Eszmélet* előzményei 83

Pomogáts Béla: Lukács György igaza 92

Szemle

Petőfi-szótár (*Martinkó András*) 94

A bizánci irodalom kistükre (*V. Kovács Sándor*) 98

Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban (*R. Várkonyi Ágnes*) 106

Mezei József: A magyar regény (*Csűrös Miklós*) 107

Poszler György: Szerb Antal (*Tarján Tamás*) 112

Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*) 114

A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre (*Veres András*) 119

Krónika

A Reneszánsz-kutató Csoport 1974. évi munkája (*K. T.*) 122

Vita Szegedy-Maszák Mihály Madách-tanulmányáról (*V. A.*) 123

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11–13.

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

SZAUER JÓZSEF (főszerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), NÉMETH
G. BÉLA (társszerkesztő), BÍRÓ FERENC, KISS FERENC, TARNAI ANDOR, VARGA
JÓZSEF

1975. LXXIX. ÉVFOLYAM

1976

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A LXXIX. évfolyam munkatársai

Agárdi Péter (Budapest) Bálint Sándor (Szeged) Barla Gyula (Debrecen) Barta János (Debrecen) Benda Kálmán (Budapest) Bene Ede (Budapest) Bényei Miklós (Debrecen) Bíró Ferenc (Budapest) Bitskey István (Debrecen) Blazovich László (Hódmezővásárhely) Bor Kálmán (Budapest) Boronkai Iván (Budapest) V. Busa Margit (Budapest) F. Csanak Dóra (Budapest) Csapláros István (Varsó) Csapodi Csaba (Budapest) Csűrös Miklós (Budapest) De Bartolomeis, Mario (Bologna) Deme Zoltán (Debrecen) Fodor Géza (Budapest) Fried István (Budapest) Fügedi Erik (Budapest) Fülöp László (Debrecen) Füreidi Mihály (Budapest) Gergely Gergely (Budapest) Gerskovics, Alekszandr (Moszkva) Greza Ferenc (Hódmezővásárhely) Gyenis Vilmos (Budapest) H. Haraszti Éva (Budapest) Hopp Lajos (Budapest)	Lakatos András (Budapest) Láng József (Budapest) Lőkös István (Eger) Lőrinczy Huba (Szombathely) H. Lukács Borbála (Budapest) Makay Gusztáv (Budapest) Martinkó András (Budapest) Melcer Tibor (Budapest) Mezei József (Budapest) Mezei Márta (Budapest) Molnár István (Debrecen) Móricz Béla (Budapest) Nacsády József (Szeged) F. Nagy Géza (Budapest) Nagy Miklós (Budapest) Nagy Péter (Budapest) Németh G. Béla (Budapest) S. Obermayer Erzsébet (Budapest) Oltványi Ambrus (Budapest) Pándi Pál (Budapest) Pásztor Emil (Eger) Péch Zoltán (Budapest) Péter László (Szeged) Petrányi Ilona (Budapest) Pirnát Antal (Budapest) Pomogáts Béla (Budapest) Pór Péter (Budapest) Pražák, Richard (Brno) Pusztai Ferenc (Budapest) Rigó László (Budapest) Ritoókné Szalay Ágnes (Budapest) Rónay László (Budapest) Scheiber Sándor (Budapest) Sinka Erzsébet (Budapest) Sipos Lajos (Budapest) Solt Andor (Budapest) Sótér István (Budapest) Sütő József (Kecskemét) Szabolcsi Miklós (Budapest) Szekeres László (Budapest) Széles Klára (Budapest) Sziklay László (Budapest) Szilágyi Ferenc (Budapest) Tarján Tamás (Budapest) Taxner Ernő (Budapest) Vajda György Mihály (Budapest) Váradi-Sternberg János (Ungvár) Várady Szabolcs (Budapest) R. Várkonyi Ágnes (Budapest) Varga Imre (Budapest) Cs. Varga István (Eger) Varga József (Budapest) Vargha Kálmán (Budapest) Vásárhelyi Judit (Budapest) Végh Ferenc (Budapest) Veres András (Budapest) Virágh László (Budapest) Voigt Vilmos (Budapest) Vörös Imre (Budapest) Weber Antal (Budapest)
Horkay László (Debrecen) Horváth Károly (Budapest) Jankovics József (Budapest) József Farkas (Budapest) Kajtár Mária (Budapest) Kapitánffy István (Budapest) Karafiáth Judit (Budapest) Kászonyi Ágota (Budapest) Kathoná Géza (Veszprém) Katona Béla (Nyíregyháza) Kecskés András (Váralota) Kelemen Péter (Budapest) Kerényi Ferenc (Budapest) Kilián István (Debrecen) Kispéter András (Budapest) Kiss Ferenc (Budapest) Klaniczay Tibor (Budapest) Kovács Ágnes (Budapest) Kovács Magda (Budapest) V. Kovács Sándor (Budapest) Kovács Sándor Iván (Budapest) Köpeczi Béla (Budapest) Körmendy Kinga (Budapest) Kőszeghy Péter (Szeged) Kulcsár Péter (Budapest)	
Kurcz Ágnes (Budapest) Laczkó András (Nagyatád) Ladányi Sándor (Budapest)	

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Agárdi Péter</i> : Metszet a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás történetéből	170
<i>Barta Gyula</i> : Fejezetek Kemény Zsigmond tanulóéveiről	609
<i>Barta János</i> : Az élő Jókai	272
<i>Boronkai Iván</i> : Vitéz János retorikai iskolázottsága	129
<i>F. Csanak Dóra</i> : Teleki József és az európai felvilágosodás	433
<i>Fried István</i> : Egy Jókai-vígjáték komor hőse	349
<i>Fried István</i> : A romantikus óda kifejlődése Vörösmarty költészetében	572
<i>Gergely Gergely</i> : Jókai regényei a hetvenes években	307
<i>H. Haraszti Éva</i> : A sajtó — Petőfi korában	15
<i>Hopp Lajos</i> : Lengyel—magyar hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában	145
<i>Klanczay Tibor</i> : A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mitosz	1
<i>Köpeczi Béla</i> : Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején	417
<i>Laczkó András</i> : Babits és Vörösmarty	584
<i>Lőrinczy Huba</i> : Az úttévesztés regénye	26
<i>H. Lukács Borbála</i> : A vallás a dekabrista irodalomban és a korai magyar romantikában	158
<i>Mezei József</i> : A valóságteremtő	287
<i>Nacsády József</i> : Egy Jókai-elbeszélés értelmezéséhez	341
<i>Nagy Miklós</i> : Kezds és lezárás Jókai elbeszéléseiben	280
<i>Nagy Péter</i> : Küzdelem a népdramáért II.	446
<i>Németh G. Béla</i> : Defenzió a hatalom fogságában (Gyulai Budapesti Szemléje — a Budapesti Szemle Gyulaija)	599
<i>Ritóókné Szalay Ágnes</i> : Bakócz Tamás Breviáriumának kéziratos versei	541
<i>Soll Andor</i> : Jókai Milton című drámája	297
<i>Sötér István</i> : Ideák és nosztalgiai költője: Jókai	267
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A tények és a képzelet	318
<i>Taxner Ernő</i> : Vörösmarty küzdelme a Salamon témával	554
<i>Váradí-Sternberg János</i> : Jókai és Pugacsov	334
<i>Varga József</i> : Ady Endre, a színi kritikus	633
<i>Veres András</i> : Jászi Oszkár 1919 előtti munkásságának megítéléséhez	627

Kisebb közlemények

Bényei Miklós: Adalék Pruzsinszky József életéhez. 196. — *Biró Ferenc*: A Fanni hagyományai értelmezéséhez. 467. — *Blazovich László*: Ransanus és a „legrégebbi István-legendán”. 186. — *Csapláros István*: A Szózat szerepe az 1860—62. évi lengyel hazafias mozgalmakban. 661. — *De Bartolomeis, Mario*: Leopardi-émlékek Tóth Árpád versében? 197. — *Deme Zoltán*: Verseghy vígeposzának életrajzi háttéréről. 46. — *Gerskovics, Alekszandr*: Petőfi és Oroszország. 667. — *Greza Ferenc*: Németh László és a magyar irodalomtörténet tanítása. 675. — *Horkay László*: A kanti filozófia ismeretének legkorábbi nyomai hazánkban. 462. — *Jankovics József*: Egy Balassi-versszak értelmezéséhez. 459. — *Kászonyi Ágota*: Ítéletmondatok a magyar költészetben Csokonaitól József Attiláig. 474. — *Kellemen Péter*: A Jónás könyve parabola-szerkezetéhez. 60. — *Kilián István*: Iskoladráma Nagy Péter orosz cárról 1698-ból. 188. — *Klanczay Tibor*: Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról. 650. — *Körmendy Kinga*: Vörösmarty autográf versei Széchenyi István hagyatékában. 659. — *Molnár István*: A Hunyadiak a lengyel drámai irodalomban. 464. — *Móricz Béla*: Két XVII. századi erdélyi énekszerző

életrajzához. 461. — *Pásztor Emil*: Adatok Kazinczy Ferencné Török Zsófia haláláról. 193. — *Scheiber Sándor*: Arany Családi körének forrásaihoz. 54. — *Sütő József*: Katona József írta-e „A Honnyi Művészet és Művészek eránt” című közleményt? 195. — *Széles Klára*: Henszlmann művészettörténeti előadásairól. 54. — *Varga Imre*: Petkó Zsigmond életéhez. 44. — *Virágh László*: „Az Gianeta Padovana nótájára”. 656. — *Vörös Imre*: Teleki József vita-iratának forrásaihoz. 192.

Műelemzés

Kelemen Péter: A csoda mélységei és határai 200

Vita

Fodor Géza: Az *Eszmélet* gondolati felépítése 65
Pomogáts Béla: Lukács György igaza 92
Pór Péter: Az *Eszmélet* verstípusa 73
Váraday Szabolcs: Az *Eszmélet* előzményei 83

Adattár

Benda Kálmán: Pázmány Péter néhány kiadatlan levele 685
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc ismeretlen levele Dessewffy Józsefhez 225
József Farkas: Barta Lajos proletkultos egyfelvonásosa: Russlands Tag 499
Kathona Géza: Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek 211
Ladányi Sándor: Zrínyi Török Afiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadás-történeti problémáiról 482
Láng József: Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata 355
S. Obermayer Erzsébet: Ismeretlen Forgách Ferenc dokumentum a velencei levéltárban 681
Rigó László: Arany János két levele Emich Gusztávhoz 228
Rigó László: Kemény Zsigmond három levele Emich Gusztávhoz 691
Varga Imre: Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV—XVI. századfordulón 211

Szemle

A bizánci irodalom kistükre (V. Kovács Sándor) 98
Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ugarns (*Oltványi Ambrus*) 512
A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre (*Veres András*) 119
Babits Mihály: Könyvről könyvre (*Melczér Tibor*) 516
Csapodi, Csaba: The Corvinian Library (*Kurcz Ágnes*) 231
Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen (1868—1884) (*Barta János*) 706
Dömötör Tekla: A népszokások költészete (*Bálint Sándor*) 714
Emlékezések Ady Endréről (*Péter László*) 235
Formateremtő elvek a költői alkotásban (*Kelemen Péter*) 396
Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban (*R. Várkonyi Ágnes*) 106
Jókai Mór Összes Művei (*Végh Ferenc*) 378
Kenyeres Zoltán: Gondolkodó irodalom (*Fülöp László*) 712
Kerék, Andrew: Hungarian Metrics: Some linguistic aspects of Iambic Verse (*Kecskés András*) 522
Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*) 114
Könyvek a színháztörténet köréből (*Kerényi Ferenc*) 390
Köpeczi Béla: Eszme, történelem, irodalom (*Vajda György Mihály*) 230
Középkori kútfőink kritikus kérdései (*Csapodi Csaba*) 695
Magyar Anjou legendárium (*Klaniczay Tibor*) 507
Martinkó András: Költő, mű és környezet (*Wéber Antal*) 233
Mezei József: A magyar regény (*Csűrös Miklós*) 107
B. Nagy László: A látvány logikája (*Lakatos András*) 241
Iacobus Palaeologus: Catechesis Christiana dierum duodecim (*Pirnat Antal*) 384
Petőfi-szótár (*Martinkó András*) 94
Poszler György: Szerb Antal (*Tarján Tamás*) 112
Rába György: Szabó Lőrinc (*Németh G. Béla*) 239
Rákóczi tükör (*Gyenis Vilmos*) 701
Sötér, István: The Dilemma of Literary Science (*Horváth Károly*) 382
Szabolcsi Miklós: A clown mint a művész önarcképe (*Bene Ede*) 519

Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség (<i>Kiss Ferenc</i>)	394
Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály (<i>Mezei Márta</i>)	509
Wéber Antal: Irodalmi irányok, távlatból (<i>Fried István</i>)	703

*

Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között (*Karafiáth Judit*) 531. — Dr. Benedek Sándor: A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja (*Klaniczay Tibor*) 717. — Bogdán István: Régi magyar mesterségek (*Bitskey István*) 402. — Czóbel Minka: Boszorkány dalok (*Nagy Miklós*) 719. — Csáth Géza: Hamvazószerda (*Katona Béla*) 528. — Fábry Zoltán kortársai szemével (*Cs. Varga István*) 407. — Gárdonyi Géza: Titkosnapló (*Kispéter András*) 717. — Homan, Holger: Studien zur Emblemantik des 16. Jahrhunderts (Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Mathias Holtzwardt, Nicolaus Taurellus) (*Klaniczay Tibor*) 246. — Jakov Ignjatović: Szerb rapszódia (*Sziklay László*) 249. — Jancsó Béla: Irodalom és közélet (*Köszeghy Péter*) 253. — Juhász Géza: Könyvek országútján (*Lőkös István*) 535. — Kemény Gábor: Krúdy képalakítása (*Pusztai Ferenc*) 720. — Kovács Miklós: Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában (*Sziklay László*) 403. — Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak (*Rónay László*) 530. — Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése (*Vásárhelyi Judit*) 526. — Kuncz Aladár: Tanulmányok, kritikák (*Sinka Erzsébet*) 533. — Lakatos Éva: Irodalmi folyóiratok E–F. (*Vargha Kálmán*) 245. — Lengyel Dénes: Benedek Elek (*Sipos Lajos*) 250. — Lovass Gyula: Kilenc hős visszatér (*Makay Gusztáv*) 721. — Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. Antológia literaturii maghiare. (*Varga Imre*) 527. — Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai (*Kapitánffy István*) 401. — Mažuran, Ive: Čudesa Ivana Kapistrana — Miracula Ioannis de Capistrano Ilok, A. D. 1460. (*Fügedi Erik*) 716. — Munkásmozgalomtörténeti lexikon (*József Farkas*) 409. — Nádasdi Péter: A tölgyfa árnyékában (*F. Nagy Géza*) 534. — Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök (*Kovács Ágnes*) 536. — Pap Károly színművei (*Petrányi Ilona*) 251. — Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei (*Péchi Zoltán*) 406. — Sándor Petőfi: Apostol (*Fried István*) 403. — Rebell oder Revolutionär? Sándor Petőfi 1823–1973 (*Kajtar Mária*) 248. — Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai (*Richard Pražák*) 531. — Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában (*Kovács Magda*) 247. — Szeli István: Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom (*Pomogáts Béla*) 724. — Vekerdí József: A cigány népmese (*Voigt Vilmos*) 405. — Veres Péter koszorúja (*Varga József*) 721. — Wagner, Dieter: Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1577) und zu seinen „Notae“ zu den aristotelischen Magna Moralia (*Klaniczay Tibor*) 400. — Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika (*Füredi Mihály*) 725.

Krónika

A 70 éves Bán Imre köszöntése (<i>Kovács Sándor Iván</i>)	538
A Renezánsz-kutató Csoport 1974. évi munkája (<i>K. T.</i>)	122
Az Irodalomtudományi Intézet 1974-ben megjelent kiadványai	257
Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1974. évi tevékenysége	255
Convegno di studi „Galeotto Marzio e l'umanesimo italiano ed europeo” (<i>Kulcsár Péter</i>)	728
Intézeti hírek (1974. július 1—december 31.)	539
Jókai-emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban (<i>Szekeres László</i>)	415
Konferencia a magyar—oros, magyar—ukrán irodalmi kapcsolatokról (<i>F. I.</i>)	260
Nekrológok	
Dersi Tamás (1929—1975) (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	730
Merényi Varga László (1942—1975) (<i>Kovács Sándor Iván</i>)	730
Paku Imre (1910—1975) (<i>Vargha Kálmán</i>)	258
Szaunder József (1917—1975) (<i>Szabolcsi Miklós, Sötér István, Pándi Pál</i>)	411
Rákóczi Művei kritikai kiadása megindulásáról (<i>Hopp Lajos</i>)	258
Rákóczi-vitaülés Szécsényben (<i>Gyenis Vilmos</i>)	729
Vita Szegedy-Maszák Mihály Madách-tanulmányáról (<i>V. A.</i>)	123

*

Magyar irodalomtörténetírás 1974 (Bibliográfia) (<i>Bor Kálmán</i>)	732
---	-----

Melléklet

Az ItK LXXVIII. évfolyamának tartalom- és névmutatója. XXXI p.

NÉVMUTATÓ

- Abafáji Gyulay Pál 122, 257
 Abafi Lajos 161, 227, 482
 Abbadie, Jacques 192, 437
 Abel Jenő 1, 6–7, 9, 11–13, 99, 546
 Abonyi Lajos 351
 Ábrahám István 213–214, 216
 Ábrányi Emil 239, 359
 Ábrányi István 213
 Acciaiuoli, Donato 7
 Ács Tivadar 651–652
 Ács Zsigmond 54
 Acsády Ignác 600–602
 Adam, Ch. 417
 Ádám János 225
 Adamova, Zuzana 146, 666
 Adler Ignác → Acsády Ignác
 Adler, M. 635
 Ady Endre 32, 67, 69, 72, 95, 115–116,
 118–119, 170–174, 179–181, 183, 202,
 235–239, 250–251, 257, 260, 271, 370,
 376, 407–409, 448, 450, 453, 455, 476,
 478–481, 517–519, 524, 530–531, 585–
 586, 593, 623, 629, 632–634, 637–649,
 676, 678–679, 718–719
 Ady Lajos 238
 Agárdi Péter 170, 256–257
 II. Ágost 148–149, 152–153, 155–156
 Ágoston, Szent 75, 423, 426, 430, 680
 Ajtmatov, Csingiz 260
 Ajtony vezér 101
 Alain-Fournier 34
 Alamizsnás Szt. János 551
 Albee 642
 Albericus 699
 Alberti G. 225
 Alciati, Andrea 246
 Alekszejev, M. 166
 Alexander Bernát 447–448, 452
 Alexius, Szent 507
 Alexovits Vazul 47–53
 Alexy 60
 Alistáli Farkas Jakab 421
 Almási Miklós 182
 Almássy Pál 661
 Alszeghy Zsolt 48, 177, 189, 446–447, 462
 Althusius 421, 423
 Alvarotti, Giacomo 217
 Alvinczi Péter 328–329
 Amade László 677
 Amade Thadé 195
 Ambrus Zoltán 40, 452, 637, 678
 Amesius, Vilhelmus 419, 423, 429
 Amiel, Henri-Frédéric 661
 Ammannati, Jacopo 7
 Andala, Ruard 421
 Andics Erzsébet 512–516
 Andrassy György 326
 Andrassy Gyula 693–694
 Andrassy István 325–326
 Andrassy Miklós 327
 Andreas Pannonius 9
 Andreas Ungarus 213
 Andreasz 102
 Angerianus, Hieronymus 460
 Angyal Dávid 45
 Annunzio, Gabriele, D' 198
 Anonymus 101, 103, 695–698
 Antal László 707
 Antal, Remete Szent 507
 Anthes György 390
 Antonioni, Michelangelo 243
 Ányos Pál 48, 676, 704
 Apácai Csere János 222, 225, 423, 429, 538–
 539, 676, 680, 731
 Apafi Mihály 222–224, 424, 427, 462
 Apáti Miklós 427–428
 Apollinaire, Guillaume 117, 521
 Apor Péter 677, 702
 Áprily Lajos 115
 Apró István 3
 Apuleius 12
 Aragóniai Alfonz 10–11, 546
 Aragóniai Beatrix 232
 Aranka György 48, 434, 483, 489–490, 492,
 497
 Arano, M. Luisa Cogliati 728
 Arany János 17, 21, 23–24, 54, 74–79, 81,
 95–96, 110, 125, 171, 173–174, 179,
 182–183, 228–229, 245, 281, 283, 307,
 318, 341–342, 347, 383, 392, 450, 474,
 476–481, 517–518, 583, 593, 602–603,
 605–606, 639, 675–676, 678, 705–706,
 708–709, 712
 Arany László 311, 600–602, 605, 631
 Arató Endre 407–408, 533, 704
 Arbeau, Thoinot 658

- Aretino, Pietro 110
 Argirópulosz, Johannes 6—8
 Arisztotelész 5, 7, 105, 400—401, 420—421,
 424, 429—430
 Arnim, Achim von 167
 Asbóth János 311, 317, 352
 Ashbee 116
 Asztalos ezredes 661
 Asztalos István 115
 Attila 11
 Augustus 548
 Averincev 255
 Averulinus 526

 Babeuf, François Émile 22, 128
 Babits Mihály 42, 60—64, 74—77, 79, 81,
 108, 121, 183, 257, 383, 396—399, 406, 413,
 516—519, 521, 534, 538, 570, 584—598,
 623, 633, 675—678, 680, 721—723
 Bach, Alexander 282, 285, 662
 Baczoni Baló Menyhért 224
 Bacsó Péter 243—244
 Bailey, R. W. 477
 Bailly 654
 Bajza József 95, 557, 637, 705—706
 Bakfark Bálint 658
 Bakócz Tamás 215, 541—553
 Balasov, M. I. 256
 Balassa Sándor 237—238
 Balassi Bálint 123, 459—461, 516, 527, 539,
 656—659, 675—677
 Balázs Béla 393, 648
 H. Balázs Éva 161, 704
 Balbus, Hieronymus 550
 Bălcescu, Nicolae 407
 Bálint György 170, 721
 Bálint Sándor 122, 716
 Balla Gergely 702
 Ballagi Aladár 245
 Ballagi Géza 463
 Balog István 257, 390, 392—393
 Balogh Edgár 250, 407, 533
 Balogh István 531
 Balogh Jolán 11—13, 548, 552
 Balsa László 212, 215
 Balzac, Honoré de 110, 231, 283, 631 676
 Bán Imre 181, 259, 538—539
 Bándi Vazul 189
 Bandini, Francesco 11—13
 Bánffi Dienes 429
 Bánffy Miklós 245
 Bánffy Pál 213, 216, 218
 Bánfi Florio 12, 217, 700
 Bánkúti Imre 729
 Bánrévy György 557—558
 Bányai József 328
 Baránszky Jób László 124, 126, 397
 Bárány György 515
 Baranyai Zoltán 444
 Barbarič, Štefan 403
 Barber, W. H. 439
 Barcsai Ákos 461
 Barcsai Anna 461

 Barcsay Ábrahám 675—676
 Barla Gyula 609
 Barlay Ö. Szabolcs 122
 Baritz János 617, 620
 Barnay, Ludwig 297
 Báróczy Sándor 675—676
 Barók Dániel 609
 Baróti Dezső 181, 312
 Baróti Szabó Dávid 50, 52, 574—575
 Barta János 31—32, 37, 177, 180, 182—183,
 272, 287, 318, 384, 395, 712
 Barta Lajos 499—506
 Barta Sándor 111, 409
 Bartalis János 115, 117
 Bártfai Szabó László 681—682
 Bartha Antal 99
 Bartha Mór 237
 Bartholomaeides, Joannes Ladislaus 652
 Bartók Béla 243, 407, 528, 715
 Bartók György, Id. 245
 Bartók Lajos 364, 366
 Bartoniek Emma 698
 Basilius 6
 Basire Izsák 222—223, 225
 Bassa Endre 408
 II. Baszileiosz 103
 Batai György 420
 Báthori Gábor 678
 Báthori István 145—146, 149—150, 386, 654,
 663
 Báthori Miklós 11
 Báthori Zsigmond 122
 Báthory István 10
 Batsányi János 48, 50, 482, 676—677, 704
 Batteaux, Charles 572
 Batthyány Alajos 50
 Batthyány Ignác 543, 551
 Batthyány Lajos 515
 Baudelaire, Charles 125, 127, 230, 587, 676
 678
 Bauer, Otto 635, 725
 Bauer, Victor 533
 Baumeister, Karl August 440
 Baumgarten Ferenc 572
 Bayer József 390
 Bayle, Pierre 49, 419, 439—440
 Bazanov 160
 Beatrix → Aragóniai Beatrix
 Bechet 378
 Beck, Jakob Christoph 433
 Becker, A. 247
 Becske Bálint 194
 Becski Andor 117
 Bécsy Tamás 399
 Beethoven, Ludwig van 391, 644
 Bejpeyi, Schok 539
 Békési Zsigmond 498
 Beksics Gusztáv 614—616
 Bél Mátyás 130, 677
 I. Béla 187
 II. Béla 696—697
 III. Béla 103, 696—697, 700
 IV. Béla 551, 696, 700

- Béládi Miklós 181, 255, 257, 540
 Belcikowski, Adam 464—467
 Beleznay Anna 48
 Beleznay Miklós 48
 Belia György 516, 519
 Belitska-Scholz Hedvig 390, 392—393
 Beloborodov, Ivan Naumovics 336, 340
 Bélyei József 428
 Benczédi László 729
 Benda Kálmán 47—48, 51, 149—150, 152,
 161, 258—259, 533, 685, 729
 Bene Ede 256, 522, 539—540
 Benedek Aladár 605—606
 Benedek Elek 115, 250—251, 253, 407
 Benedek Marcell 251, 433
 Benedek Sándor 717
 Benedek, Szent 507
 Bem József 94, 115, 346, 664, 667
 Benediktov, V. 669—672
 Beniczky Gáspár 152, 154—155, 702
 Benkő Ferenc 490, 492—493, 495
 Benkő László 94, 459—460
 Benkő Samu 609
 Bentley, Richard 193
 Bényei Miklós 197
 Benyovszky András 45
 Beöthy Ödön 24
 Beöthy Zsolt 99, 311, 366, 378, 605—606
 Béranger, Pierre-Jean de 25, 45, 97, 667—
 668, 676
 Berckringer, D. 421—422
 Berczeli-Anzelm Károly 679
 Bérczi Gyula 236
 Berczik Árpád 638—639, 641
 Bérczy Károly 293
 Bercsényi Miklós 147—148, 152—154, 157,
 326
 Bercsényi Miklósné → Kőszeghy Zsuzsanna
 Berde Mária 245
 Bergson, Henri 108, 125, 243, 519, 584—585
 Berlász Jenő 225
 Bernát Balázs 356
 Bernát Gáspár 97, 322, 324 333
 Bernát Mihály 321—322
 Bernát, Szent 552
 Bernáth Árpád 398—399
 Bernoulli, Jacques 443
 Bernoulli, Jean 192, 442—443
 Bernstein, Eduard 635
 Beroaldo, Philippo 548—549
 Bertier, Charles 371
 Berwiński, R. 667
 Berzeviczy Albert 366, 376—377, 666
 Berzeviczy Albertné 377
 Berzeviczy Márton 654, 683
 Berzsényi Dániel 161, 167, 253, 476, 478—
 480, 518, 565, 572—575, 577—583, 676—
 677, 704
 Besenval 106, 154
 Besoldus 421—422
 Bessenyei György 51—53, 159, 162, 411—
 412, 557, 676—677
 Bessenyei Sándor 298
 Bestermann, Th. 444
 Bésszarion, Visszarion 5—8, 105
 Bethlen Gábor 122, 146, 461, 528, 678
 Bethlen István 461
 Bethlen János 425
 Bethlen Kata 676—677
 Bethlen Miklós 44, 222—223, 225, 428—431,
 461, 527, 676—677, 702
 Bethlen Oszkár 408
 Bethlen Pál 225
 Bignonius, Hyeronimus 425
 Bigotti, Mario 728
 Bihari Mihály 404
 Bilbaszov, Vaszilij Alekszandrovics 334—
 335, 338
 Biondo, Flavio 8
 Bíró Ferenc 474, 540
 Bíró István 488
 Bismarck, Otto von 371
 Bisticci, Vespasiano da 5—7
 Bitskey István 123, 403
 Blaha Lujza 362—363, 391, 451
 Blattner Géza 393
 Blazovich László 188
 Bleyer Jakab 222
 Blok, Georgij 260, 337—339, 521
 Blum, Léon 92—93
 Bocskay István 686
 Bod Péter 434—435, 437, 440, 482, 491,
 675, 677
 Bodin, Jean 419, 421—422
 Bodnár György 181, 255, 257, 540
 Bodnár Zsigmond 246
 Bodonhelyi József 419
 Boehm, H. 54, 58
 Bogdán István 402
 Bognár József 721
 Boileau, Despreaux Nicolas 46, 572
 Boisserée, S. 58—59
 Bojtár Endre 255—256
 Bóka László 177, 179—180, 182, 184, 244,
 246, 250, 407, 447, 714
 Bonaparte Wyse Adél 372
 Bonfini, Antonio 10—11, 13, 232—233,
 509, 526—527, 676
 Bónis György 123, 213—214, 539
 Bonnac 151, 702
 Bontempelli, Massimo 110
 Bonyhai Gábor 255
 Boldényi Pál 664
 Bora Dávid 488—489
 Bori Imre 110, 407—408, 724
 Born 371
 Boronkai Iván 129—130, 133
 Boros Béla 55
 Boros Dezső 323
 Boros Mihály 236
 Bornemisza Anna 462
 Bornemisza Pál 682
 Bornemisza Péter 659, 676, 717.
 Bors Irén 123
 Bortnyik Sándor 118
 Bossuet, Jacques Bénigne 192

- Botka Ferenc 403
 Botticelli, Sandro 12
 Bottyán János 327, 329, 428
 Bowring, John 21
 Bozóki György 213
 Bozóki Mihály 213
 Böhm József Dániel 195
 Bölöni György 179, 409
 Bösendorfer, Josip 716
 Brahm, Otto 644
 Brahms, Johannes 704
 Branca, Vittore 211
 Brăncuși, Constantin 118
 Brandolino Lippo 12
 Brandes, Georg 366
 Brankovics György 466
 Brant, Sebastian 246
 Brassai Sámuel 600
 Braun Norbert 195
 Brenner Domokos 150
 Bresztovszky Ernő 409
 Bretzenheim 196
 Brisits Frigyes 177, 555—558
 Bródy Andor 198
 Bródy Pál 198
 Bródy Sándor 239, 363, 365, 407, 446, 451, 639—641
 Bródy Zsuzsa 198
 Brown, H. M. 657
 Brunet, Jacques Charles 327
 Bruni, Leonardo 6
 Bruno, Giordano 656
 Buckle, Henry Thomas 600
 Budai Vince 217
 Budai Parmenius István 650—656
 Budé, E. de 441
 Budny, Szymon 386
 Bujdosó György 351
 Bulyovszky Dániel 702
 Buonaccorsi, Filippo 3
 Buonarroti, Filippo 128
 Burckhardt, Jakob 56
 Burke, Edmund 600
 Burmann Ferenc 225
 Burns, Robert 517, 667, 676
 V. Busa Margit 225
 Busch, Henrich Vasziljevics 340
 Buschmann, Jörg 248
 Busztuzsev 166
 Buyer, J. 543
 Büky Béla 393
 Byron, George Noel Gordon 25, 158, 291, 556, 676

 Cabet, Etienne 22
 Caesar, Caius Julius 11
 Caillos, Roger 397
 Calamari, Giuseppe 7
 Callimachus Experiensis 3, 11
 Callot, Jacques 327
 Camden, William 651, 655
 Cammelli, Giuseppe 7—8
 Camoëns, Luiz de 650
 Caraffa, Antonio 329
 Carducci, Giosuè 198
 Carvajal 133
 Cassirer, E. 546
 Castan, Felix 123
 Castiglione, Branda 3, 5
 Caudwell, Christopher 256, 410
 Cecchini, Giovanni 728—729
 Cellini, Benvenuto 547
 Cendras, Blaise 117
 Cenner Mihály 390—393
 Cerbanus 104
 Cesarini, Guiliano 4—5, 465—466
 Cézanne, Paul 521
 Chagall, Marc 521
 Chantone 682
 Chapelle, Armand de la 193
 Chaplin, Charlie 521
 Chassin, Charles-Louis 662—665
 Chateaubriand, François-René de 24, 676
 Cheshire, Neil M. 650—656
 Chmaj, Ludwik 385
 Cholnoky Jenő 722
 Cholnoky Viktor 530, 723
 Chomsky, L. 399, 523—524
 Chorches, Nicolae 346
 Chubb, Thomas 436
 Cicero, Marcus Tullius 2, 52, 132—133, 137, 227, 421, 489, 491, 546—547
 Cieszewski, Karol 665
 Cillei Ulrik 466—467
 Claboni 658
 Clairaut 443
 Clem János 215
 Clusius, Carolus 400
 Coccejus (Köch), Johannes 224—225, 419—420, 425—426, 429
 Cocteau, Jean 34, 117
 Collins, Anthony 54, 193, 436
 Colonius Pál 223
 Columna, Guido de 402
 Comenius, Joannes Amos 222—225
 Comestor, Petrus 699
 Comte, Auguste 128
 Concourt-fivérek 521
 Condillac 46, 53
 Condorcet, Antoine-Nicolas 24
 Constanzi, Antonio 9
 Cornides Dániel 488
 Costil, Pierre 650, 654
 Crane, Walter 366
 Cromwell, Oliver 300—301, 303—304, 306, 422
 Crosnensis, Paulus 544
 Curtius, Ernst Robert 111
 Curtius Rufus 11, 108
 Cusanus, Nikolaus 5
 Cuttler 371
 Cuvier, Georges 57
 Cygielska, Erzbietta 664
 Czahrowski, Adam 146
 Czartoryski, Adam 464
 Czartoryski Ágost 156

- Czegei Vass György 702
 Czetz János 661
 Czettler Jenő 531
 Czibor J. 454
 Czigány Lóránd 218
 Czine Mihály 181, 407
 Czóbel Minka 719—720
 Czobor Mihály 487
 Czuczor Gergely 159, 705
 Czudar György 329
 Czudar Péter 329
- Csahinen Károly 47
 Csáki Miklós 213—217
 Csanád 102
 Csanádi Albert 543, 552
 Csanádi Imre 719
 F. Csanak Dóra 433, 442
 Csanda Sándor 403, 407, 459—561, 657—658
 Capek, Karel 404
 Csaplár Benedek 48, 52
 Csaplár Ferenc 499
 Csaplár Markó 652
 Csapláros István 145, 156, 467, 664, 667
 Csaplovics János 350
 Csapodí Csaba 1, 8, 13, 123, 231—233, 440, 700
 Csapodiné Gárdonyi Klára 225
 Császár Elemér 46—49, 51—53, 452, 704
 Császári Lósi Pál 323—324
 Csáth Géza 34, 528—530
 Csáthó Kálmán 455—456
 Csécsi János 428, 702
 Csehi Gyula 118
 Cselényi László 726
 Csendes József 368
 Csengeri K. István 420
 Csengery Antal 299, 599—600, 603—604, 606, 693
 Csépan István 323
 Csepreghy Ferenc 642
 Cserei Farkas 152, 226
 Cserei Farkas, Ifj. 226
 Cserei János 152
 Cserei Mihály 676, 702
 Csernátóni Gyula 572
 Csernátóni Pál 223, 225, 424—426, 429
 Csernátony Lajos 23
 Csernisevskij, Nyikolaj Gavrilovics 668—669, 674
 Cserzy Mihály 407
 Csetri Lajos 573
 Csighy Sándor 237
 Csujmina, Olga 670, 674
 Csóka J. Lajos 186—187, 696—698
 Csóka Rozália 613—616
 Csóka Sámuel 609
 Csokonai Vitéz Mihály 95, 162, 167, 179, 206, 253, 318—325, 328, 330, 397, 411—412, 474, 476, 478—480, 509—512, 519, 539, 572—573, 578, 676—677, 704
 Csonka Ferenc 123
 Csorja Ferenc 617—618, 620—621
- Csuhraj, Grigorij Naumovics 242
 Csuka Zoltán 246, 249—250, 535—536
 Csúri Károly 398—399
 Csuzi Cseh Jakab 488
 Csűrös Miklós 112
 Csúry Bálint 525
- Dabrowski, J. 465—467
 Dacsó Anna 48
 D'Alembert, Jean le Rond 442
 Dalmady Győző 245
 Daló Gáspár 214, 217
 Damjanich János 249
 Dán Róbert 122
 Dangean 702
 Dániel István 702
 Dankó Pista 238—239, 406
 Dante Alighieri 74, 76, 110, 413, 538, 655
 Dárday Sándor 364—365, 368—370
 Darkó Jenő 99
 Darvas József 243, 409, 531, 721
 Darwin, Charles 600
 Daskova, Jekaterina Romanova 334, 337
 Dávid apát 104
 Dávid Ferenc 386, 389, 650, 676
 Dávid Gyula 253—254, 706—712
 Dávidházi Lidia 680
 Dayka Gábor 50, 676, 704—705
 Dazo János 215
 Deák Dénes 226
 Deák Farkas 44, 612
 Deák Ferenc 24, 97, 182, 249, 564, 600, 603—604, 607, 677—678, 694
 Deák Ferenc (XX. sz.) 536
 Deáki József 421
 De Bartolomeis, Mario 199
 Debreczeni P. János 422
 Decsi János 215
 Decsi Sándor 331
 Dee, John 651, 656
 Deér József 700
 Defoe, Daniel 539
 Degré Alajos 281
 Delaunay, Robert 118
 Delfino 682
 De l'Hommeau 702
 Deme Zoltán 53
 Demeter, Szent 508
 Démétriosz Tornikész 104
 Demjanovich Emil 365
 Demkó Pál 237
 Démoszthenész 6
 Dénes Sándor 238
 Dénes Tibor 449
 Dénes Zsófia 238
 Denhoff, Stanislaw 148, 155—156
 Dér Zoltán 527, 530
 Derkovits Gyula 521
 Dersi Tamás 637, 730
 Déryné Széppataki Róza 390—391
 Déry Tibor 110—111, 117, 256—257, 394, 407, 409, 521
 Des Alleurs 702

- Descartes, René 24, 417—432
 Dési Márton 420
 Dési Mihály 424, 426
 Desmoulins, Camille 24, 197
 Dessewffy Aurél 16, 20, 514, 611—612
 Dessewffy József 225—228
 Dezsényi Béla 17, 661
 Dézsi Lajos 406, 516
 Dézsi Márton 429
 Dibon, P. 420
 Dickens, Charles 25, 33, 268, 271, 290, 605, 676, 709, 711
 Dienes András 181
 Dienes László 117—118
 Dienes Sámuel 494
 Dieter, Wagner 400—401
 Di Francesco, Amedeo 123
 Dilthey, Wilhelm 113
 Dimitrijeva, Szojija 336
 Dimitriosz Hadzisz 105
 Dinet 417
 Diósy Ferenc 239
 Diósy Ödön 239
 Diószegi András 26—28, 34, 36—38, 42, 181
 Diruta, Girolamo 658
 Ditrói Mór 374
 Ditton, Humphrey 192—193, 437—439, 441, 444
 Divéky Adorján 153
 Długosz, Jan 465
 Dobokai Sándor 685
 Dobossy László 407
 Dobroljubov, Nikolaj Alexandrovics 668, 670, 673
 Dobrovský, Josef 533
 Dobszay László 542
 Dohy Pál 617—619, 621
 Dolezel, L. 477
 Domanovszky Sándor 698
 Domański, Juliusz 122—123
 Domby Márton 319, 323—324, 330
 Domokos Lajos 488, 494
 Domokos Mátyás 27, 34, 509, 511
 Donnert, J. 417
 Donnet, Daniel 400
 Donszkoj, Mark 242
 Dostálová-Jeništová, Růžena 384—385, 389, 655
 Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics 640
 Dozoli, L. 543
 Dózsa György 239, 337, 679
 Döbrentei Gábor 227
 Dömötör Tekla 99, 714—716
 Dömötöri György 45, 222
 Drágoss Miklós 346
 Drakul vajda 466
 Draskovich György (XVI. sz.) 683
 Draskovich György (XVII. sz.) 687—688
 Drozdy Győző 237, 239
 Dryden, John 52
 Duba Gyula 407—408
 Dudith András 123, 386, 650, 654—655
 Dufrenoy, M. L. 443
 Dugonics András 53, 406—407, 490, 676, 705
 Duhr, Bernhard 188
 Dumas, Alexandre (id.) 283
 Dunaiszky Lőrinc 195
 Duncan, Isadora 366
 Durkheim, Émile 120, 625
 Duschek 343
 Duvernet 444
 Dux Adolf 297—298
 Dürer, Albrecht 195
 Dzsem herceg 10
 Ebert 52
 Ebiczky 50
 Eckhardt Sándor 46, 179, 459, 656—658
 Éder György 391
 Éder L. 259
 Egressy Gábor 297, 391
 Eiréné császárnő 103
 Eizenstein, Szergej Mihajlovics 242
 Ekk, Nyikolaj 242
 Elbert János 260
 Elek Artúr 678
 Elek István 321
 Elek Judit 245
 Elek Oszkár 335
 Ellebodus, Nicasius 400—401
 Éluard, Paul 230
 Emich Gusztáv 96, 228—229, 691—694
 Endrődi Sándor 605—606, 720
 Engel Géza 249
 Engel Henriette 249
 Engel János Keresztély 491, 558
 Engels, Friedrich 92, 248, 335, 634, 639
 Enyedi Gáspár 422
 Enyedi György 386
 Enyedi István 421
 Enyedi R. Gáspár 224—225
 Enyedi Sámuel 420
 Eötvös József 16, 19, 110, 166, 180, 196—197, 257, 296, 384, 514, 600, 604, 607, 627, 629, 675, 677—678, 694, 704, 710
 Epiktétosz 731
 Erasmus 122
 Erdei Ferenc 408, 531, 721
 T. Erdélyi Ilona 513
 Erdélyi János 54, 705—706, 715
 Erdélyi József 519
 Erdélyi Pál 50
 Erdődi György 45—46, 215
 Erdődi Péter 213, 216
 Erdődy Sándor 702
 Erdős Kamill 405
 Erényi N. 451
 Ernő főherceg 687
 Eschenburg, Johann Joachim 572
 Essenius András 223
 Esze Judit 257
 Esze Tamás 147, 149—150, 155, 258—259, 729
 Eszterházy Antal 155
 Eszterházy Dániel 689
 Eszterházy János 689

- Eszterházy Miklós 689—690
 Étiemble 383
 Eybel 50
 Erzsébet hercegnő 418—419
 Erzsébet angol királynő 654—656
- Fábri Zoltán 242—244
 Fábry Zoltán 117, 407—408, 721
 Facciolati, I. 213
 Fadrusz János 370, 391
 Fáj Attila 652
 Falk Miksa 197, 692—693
 Fallenbüchl Zoltán 689
 Falletti, Charles 442
 Faludi Ferenc 677
 Faludy Gábor 365, 374—375
 Faragó Ödön 404
 Farkas Róbert 190
 Farkas Sándor 408
 Fartzádi Sándor 496
 Fáy N. 451
 Fazakas Mihály 494
 Fazekas Mihály 677
 Fehér Dezső 237—239
 Fehér Dezsőné 239
 Fehér Ferenc 182, 536
 Fehér Géza 99, 556
 Fehér Mátyás 696, 700
 E. Fehér Pál 407
 Feilitzsch Artúr 363
 Féja Géza 182, 407, 679
 Fejérváry Gábor 58
 Fekete Péter 323
 Fekete Sándor 125, 181—182, 233, 283, 346
 Felczak, Waclaw 145
 Felfalusi József 420
 Feliński, A. 667
 Felbermann Lajos 298
 Feldman, J. 150
 Felekiné Munkácsy Flóra 297
 Fellini, Federico 243, 521
 Fényes Elek 23
 Fényes László 374
 Fényes N. 451
 Fenyő István 58, 181, 513, 539, 704
 Fenyő László 519
 Fenyő Miksa 678
 Fenyő Sándor 365
 Fenyvesi István 260
 I. Ferdinánd 385, 681
 V. Ferdinánd 512, 575—577
 Ferdinándy Mihály 122
 I. Ferenc 17—18, 51
 Ferenc József 372—373, 515, 662, 694
 Ferenc, Szent 508, 551—552
 Ferenczi László 161, 196, 256—257, 540
 Ferenczy Ferenc 449
 Ferenczy István 195
 Ferenczy Károly 35
 Ferreri, Marco 243
 Fessler Ignác Aurél 50, 557—558
 Fest Sándor 48, 298
 Fesztetics György 196, 323
- Fésűs György 299
 Feszty Árpád 331, 365
 Feszty Árpádné Jókai Róza 319, 356, 365, 368—370, 374
 Feuerné Tóth Rózsa 13
 Feydeau 643
 Ficino, Marsilio 1, 7—8, 11—13, 105
 Ficzy Dénes 26
 Fierville 154
 Filarete 13
 Filelfo, Francesco 3
 Filep Mihály 491—493
 Flaubert, Gustave 27, 640, 676, 678
 Fleury, Claude 49
 Florio, John 651
 Foffano, Tino 3
 Fodor András 672
 Fodor Géza 65, 73, 81—82
 Fodor József 722, 724
 Fogarasi Sámuel 440
 Fögel József 10
 Fónagy Iván 257
 Fonzo, Bartolomeo 12—13
 Fourier, Charles 22, 125, 128
 Forgách Ferenc (történetíró) 681—685
 Forgách Ferenc (érsek) 686—688
 Forgách Mária 45
 Forgách Simon 155—156, 326, 483, 702
 Forgách Zsigmondné Pálffy Kata 690
 Forgács Antal 409
 Forgács László 182, 335, 337
 Fóris Tiborné 228, 692
 Fox, Anne de 217
 Földes Éva 397, 399
 Földes Sándor 117
 Földessy Gyula 179, 647
 Földi János 676
 Földváry László 652
 Fraknói Vilmos 4, 8—9, 130—131, 133, 137—138, 547, 551, 652, 682
 France, Anatole 646
 Frankenburg Adolf 21
 Frankl, Paul 58—59
 Franyó Zoltán 117, 245
 Fráter György 378—382
 Fráter István 461—462
 Fráter Pál 461—462
 Freud, Sigmund 108, 113
 Frenreisz Ernő 49—50
 Fried István 256, 260, 349, 403, 533, 572, 574, 706
 II. Frigyes 434, 441—442, 679
 III. Frigyes 2, 4, 8, 10, 140
 Frölich Gabriel 188—191
 Fukász György 624, 627, 630, 634
 Fusz János 195—196
 Fügedi Erik 717
 Fülep Lajos 108, 182, 449—450, 649, 678
 Fülöp Géza 225
 Fülöp János 330
 Fülöp László 714
 Fűredi Mihály 727
 Füst Milán 257, 718

- Gaál Gábor 115, 118, 170, 721
 Gaál István 244
 Gaál József 705
 Gaál László 323—324
 Gábor Andor 111, 499
 Gábor Ernő 259
 Gábor Pál 245
 Gábor Zoltán 403
 Gábry György 657, 659
 Gajári Ödön 368—369, 371
 Gál Etelka 680
 Gál István 531—533
 Galamb Sándor 298
 Galambos Lajos 403
 Galántai Fekete János 434, 440, 444
 Gáldi László 94, 399, 524, 577
 Galeotto, Marzio 2, 8, 12, 122, 676, 728—
 729
 Galgóczi Erzsébet 403
 Galilaeus 425
 Galilei, Galileo 680
 Galitzin, A. 337
 Gálos Rezső 48, 51—52, 704
 Galsai Pongrácz 27, 35, 37, 39
 Gály Ferenc 693
 Gara László 467
 Garay János 21, 393, 709
 Garázda Péter 11, 548
 Gárdonyi Géza 332, 406, 446, 450, 678, 717—
 719
 Garczyński, S. 667
 Garibaldi, Giuseppe 673
 Garin, Eugenio 7, 13
 Gáspár Sándor 721
 Gaszyński, K. 667
 Gatti, Giovanni 8
 Gazdag Gyula 245
 Gazes 8
 Géczy István 643
 Géczy Julianna 325
 Gegesi Kiss Pál 611
 Geleji Katona István 423, 675
 Gellért, Christian Fürchtegott 52
 Gelléri Andor Endre 409
 Gellért Lajos 390
 Gellért Oszkár 26—27, 678
 Gellért, Szent 101—104, 508, 698—699
 George, Henry 635
 George, Stefan 241
 Geórgiosz Pléthon-Gemisztosz 104
 Gerendi János 386
 Gerézdi Rabán 181, 401, 549
 Gergely András 127
 Gergely Gergely 250, 307, 706, 708
 Gergely, Szent 507
 Gerics József 698
 Gerskovics, Alekszandr 407—408, 674
 Gessner, Salomon 705
 Geullinx, A. 420
 Géza fejedelem 101, 186—188, 556, 560,
 562—564, 569, 699
 Ghirlandajo, Domenico 728
 Gibbon, Edward 600
 Gilány Illés 45
 Gilbert, Sir Humphrey 650—651, 653, 655—
 656
 Gillicze Gábor 718
 Gilles, Robert 724
 Gion Nándor 536
 Giovanni 6
 Giraudoux, Jean 723
 Giraldi, Giovanni 9
 Girzik 391
 Giskra → Jiskra
 Glinka, Fjodor Nyikolajevics 159, 163
 Goethe, Johann Wolfgang 57, 113, 125, 382,
 415, 676
 Goga, Octavian 239, 407
 Gogol, Nikolaj Vasziljevics 110, 283, 641,
 676, 709
 Goll, Ivan 117
 Golovin 674
 Gólurowski 662
 Gombos F. Albin 696
 Gombos Imre 233
 Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 676
 Gonda Ambrus 652
 Gorkij, Maxim 242, 645—646
 Goszczyński, S. 667
 Gozdu Elek 722
 Gömbös Gyula 516
 Göndör Ferenc 245, 409
 Görgey Artúr 342, 344, 680
 Gracza György 346
 Gránicz István 255
 Grasz Mór 693
 Gray, Thomas 54
 Gregoriánczy Pál 682
 Gregorius 543
 Gregorski, R. 525
 Greguss Ágost 692
 Grévin, Jacques 247
 Grezsa Ferenc 680
 Grosz H. 450
 Groot, A. de 385
 Grotius, Hugo 424, 427, 429
 Guaríni, Giambattista 188
 Guarino da Verona 104
 Guilbert, Yvette 647
 Guiraud 726
 Guitto, Maria 211
 Guizot, François Pierre 299
 Gulyás József 319—321
 Gulyás Pál 519, 679—680
 Gusztáv Adolf 327
 Gutzkow, Karl 334
 Guyau, Jean Marie 632
 Guyot, Y. 451
 Gündisch, G. 385
 Gvadányi József 50, 676, 705
 Gyarmathy Lívia 245
 Gyenis Vilmos 122, 181, 258—259, 703,
 728—729
 Gyergyai Albert 179
 Gyergyai Margit 325

- Gyertyán Ervin 182
 Gyóni Mátvás 99
 Gyöngyösi István 46, 402, 482—498, 539, 676, 705
 Györfly György 696, 700
 Györfly József 488
 György Endre 600—602
 György Lajos 488
 Gyula vezér 101
 Gyulai Pál 170, 245, 268, 281, 287, 298, 301, 312, 337, 383, 517, 558, 586—587, 589, 591, 594, 596, 599—607, 609, 660, 677, 710, 712, 715
 Gyürk Ottó 718
- Haag, E. 193
 Haáz Miklós 391
 Habsburgi Albert 2
 Hadrovics László 260, 354
 Hadžić, Antonije 354
 Hagymási András 106, 155
 Hahn Adolf 487
 Haiman György 519
 Hain 699
 Hájek, Jiří 407—408
 Hajnóczy József 161, 678
 Hakluyt, Richard 651
 Hajós Éva 325
 Halász Gábor 46, 109, 170, 414, 516, 675
 Halle 524
 Halmágyi István 435, 442
 Halmy Gyula 48
 Hanák Péter 624
 Hangácsi Albert 5
 Hankiss Elemér 182, 201, 255—256, 283—284, 395, 398
 Hankiss János 108, 347
 Hannulik János Krizosztóm 573
 Hanuy Ferenc 690
 H. Haraszi Éva 15
 Haraszi Gyula 607
 Harsányi István 225, 319, 491
 Harsányi Mátvás 224
 Harsányi Zsolt 26—27, 36, 38
 Hartvik 186
 Hašek, Jaroslav 408
 Hatvani Imre 343, 345—347
 Hatvani István 677
 Hatvany Lajos 179, 198, 236, 584, 632—633, 648, 678, 680
 Hauk, Minni 371
 Hauptmann, Gerhart 360, 363, 639, 641—642
 Hay, Louis 539
 Hayes, Edward 650
 Haynau, Julius Jakob 19, 194, 285
 Heckenast Gusztáv 228, 258, 694, 729
 Hedvig királynő 663
 Heerebord, A. 420
 Hegedüs Géza 166, 522
 Hegedüs István I, 9, 11—13, 245, 546
 Hegedüs János 423
 Hegedüs József 105
 Hegedüs Lajos 522
 Hegedüs Lóránt 377
 Hegedüs Nándor 237—238
 Hegedüs Sándor 356, 363, 365, 367
 Hegedüs Sándorné 366, 368
 Hegel, Georg Wilhelm 56, 127, 600
 Hegyaljai Kiss Géza 237
 Hegyi Aranka 362
 Hegyi Ferenc 52
 Heidanus 429
 Heine, Heinrich 20, 158, 667—668, 670—671, 676
 Heinicke, Samuel 462—463
 Heitman, K. 546
 Heller Ágnes 182
 Hellmann, Maria 211, 218
 Helmár Ágost 526
 Heltai Gáspár 13, 489—490, 539, 558, 563, 676, 717
 Heltai Jenő 111
 Helvey Laura 297
 Henckel János 212, 214
 Henszlmann Imre 54—60, 256
 Hérakleiosz 100
 Herczeg Ferenc 376—377, 406, 446, 449, 517—518, 678
 Herczeg Mihály 676, 679
 Herder, Johann Gottfried 46, 53, 676
 Herepei János 223—225, 421—423, 427
 Hermann István 182
 Hermann Zsuzsanna 500
 Hermányi Dienes József 111
 Hernády Gyula 403
 Hérodotosz 102
 Herpay Gábor 689
 Herpin István 47
 Herpin Klára 47—48
 Hertul magister 507—508
 Hervay Frigyes 451, 455
 Herwegh, Georg 667
 Herzen, Alekszandr Ivanovics 334, 337, 339, 668—669
 Hess, Moses 92
 Hesz Mihály 195
 Hets J. Aurelian 188, 190
 Hevesi Mihály 350
 Hevesi Sándor 451, 645
 Heydenreich, K. H. 572
 Hidi Gergely 189
 Hierotheosz 101—102
 Hill, G. F. 547
 Hincz Gyula 392—393
 Hitler, Adolf 516
 Hobbes, Thomas 422, 425, 427
 Hoffman, E. T. A. 158
 Hoffmann, Ludwig 499
 Hoffmann, Ostwald Daniel 499
 Holbach, Paul Heinrich Dietrich 320, 511
 Holberg, Ludvig 488
 Holger, Homann 246—247
 Holik Flóris 508
 Holl Béla 122, 257

- Hollós József 373
 Hollós Korvin Lajos 409
 Hoiovics Flórián 53
 Holtzwardt, Mathias 246
 Homérosz 102
 Hont Ferenc 390, 407
 Honti János 537
 Hood, Thomas 667—668
 Hoornbeek János 223—224
 Hopkins, John 246
 Hopp Lajos 106—107, 145—146, 153—156,
 181, 257—260, 540, 729
 Horatius Flaccus, Quintus 52, 519, 572—573,
 576
 Horger Antal 406
 Horkay László 464
 Hornius, D. 421
 Hornius, G. 421
 Horthy Miklós 635
 Horvát István 706
 Horvát Mátyás 491, 494
 Horváth Cyrill 428, 508
 Horváth Henrik 3, 518
 Horváth István Károly 731
 Horváth Iván 122—123, 256, 540
 Horváth János 99, 132, 161, 170—171, 173,
 177—178, 180—181, 411, 474, 516—518,
 523, 538, 552, 558, 563, 570, 576, 675, 725
 Horváth János, Ifj. 103, 695—696, 698
 Horváth Károly 123, 125, 181, 257, 384,
 563—566, 574—575, 593, 704
 Horváth Lajos 21
 Horváth Márton 65, 93, 172, 182
 Horváth Mihály 350, 378—379, 407, 661
 Horváth Zoltán 111, 119, 624
 Hölderlin, Friedrich 676
 Hős Erzsébet 676, 679—680
 Hrabovszky István 46
 Hradil, Jože 403
 Hrapcsenko 255
 Hughes, Richard 34
 Hugo, Victor 271, 281, 283, 285, 290, 644,
 676, 678, 704
 Huizinga, Johan 675
 Hunfalvy Pál 99
 Hunyadi János 4, 9, 103—104, 133—134,
 186—187, 464—467
 Hunyadi Károly 23
 Hunyadi László 464—466
 Hunyadi Pál 420, 424
 Huray István 363
 Hussek 195
 Husserl, Edmund 124
 Husz János 680
 Huszár Adolf 416
 Huszár Gál 542
 Huszárik Zoltán 244
 Huszti István 420
 Huszti József 1—7, 10, 12, 129

 Iamblichos 12
 Iancu, Marcel 118
 Ibrányi Ferenc 224

 Ibsen, Henrik 637, 639, 641
 Ideler 54
 Igaz Sámuel 227
 Ignác Rózsa 325, 356
 Ignáczfy → Szaitz Leó
 Ignjatović, Jakov 249—250, 354
 Ignotus 69, 121, 447, 548, 633, 678
 Ignotus Pál 517
 Ihász Lajos 366—368
 Ihász Lajosné 367, 377
 Ilkus Márton 8
 Illés Endre 182, 637, 721, 730
 Illés László 181, 255, 499 540
 Illésházy György 44—45
 Illésházy István 686, 688—689
 Illésházy Miklós 45—46
 Illyés Gyula 117, 170—171, 173, 182—183,
 330, 394—395, 406—409, 536, 676, 678,
 680, 713—714, 721, 726
 Ilosvay János 156
 Ilosvay Krisztina 510
 Imre Sándor 245, 601, 631
 Imre herceg, Szent 103—104, 508
 Imrédy Béla 516
 VIII. Ince 10
 Intze István 495
 Ióannész Argüropulosz 104—105
 Ióannész Damaszkénosz 104
 Ióannész Szkülitzész 101, 105
 Ipolyi Arnold 57—58
 Irányi Dániel 661
 Irinyi József 19
 I. István, Szent 51, 103, 186—188, 508,
 518—519, 676
 Istvánffy Miklós 400
 Iuncker János 214, 216
 Ivánczi István 551—552
 Ivanich Pál 130—137
 Iványi Béla 10

 Jablonowska, Konstantyna 156
 Jablonowski, Jan 148
 Jacobus de Voragine 508
 Jagelló Anna 663
 II. Jakab 299
 Jakab Ödön 245
 Jakab Sámuel 696
 Jákó Elemér 237—238
 Jakubovich Emil 695—697, 699
 Jakubovics-Mel'scsin, P. F. 669
 Jakuskin 166
 Jancu, Avram 346
 Jancsó Béla 253—254
 Jancsó Benedek 188
 Jancsó Elemér 47, 253, 483, 497
 Jancsó Miklós 244
 Jankovich Miklós 350
 Jankovics József 461
 Jankovics Marcell 369—370
 János Zsigmond 654, 681, 683
 Jánosházy György 597
 Jánosi Gusztáv 298
 Janota, J. 542

- Janus Pannonius 2, 4, 6—9, 11—12, 104—
 105, 129, 232, 484, 497—498, 539, 656,
 676, 679, 731
 Jászai Mari 297, 360—363, 649
 Jászberényi Mátyás 222
 Jászberényi Pál 220, 222—225
 Jászai Oszkár 121, 245, 623—636, 725
 Jávorka Ádám 156
 Jékel Pál 202
 Jelagin, Ivan Periljevics 335
 Jenei Ferenc 44
 Jenkins, Robert C. 5
 IV. Jenő 6, 133
 Jeritza Mária 390
 Jeromos, Szent 130
 Jiskra 467
 Jób érsek 104
 Johnston, Wilhelm 687
 Jókai Eszter 366—367
 Jókai Károly 366—367, 416
 Jókai Mór 21, 37—38, 95—96, 109—110,
 180, 183, 239, 250, 267—382, 384, 403, 406,
 415—416, 530, 602—604, 606, 675, 678,
 704, 706, 711
 Jókai Mórné Nagy Bella 355—377, 415
 Jókai Róza 331
 Jókai Zoltán 512
 Jókay József 319, 328, 415
 Jókay Józsefné Pulay Mária 415
 Joós Ferenc 195
 Jordáky Lajos 114, 118—119
 Jordanes 104
 Jósia István 329
 Josselson, Harry H. 727
 Josserand, Pierre 573
 Jósika Miklós 24, 352
 Jósvafői András 428
 II. József 47, 49, 483, 513, 679—680
 József nádor 514
 József Attila 65—91, 95, 118, 170, 172—174,
 180, 183, 241, 256—257, 397, 406—409,
 474, 476, 478—481, 523, 679—680, 714
 József Farkas 181, 255—257, 409—410, 452,
 499, 540
 Jozsinczi Júlia 609
 Jöcher, G. K. 221, 421
 Juharos Ferenc 188, 191
 Juhász Ferenc 85, 182, 395, 726
 Juhász Géza 535—536
 Juhász Gyula 94, 238—239, 254, 258, 406,
 454—455, 476, 478—481, 676, 678
 Juhász István 440
 Juhász László 8, 10, 13, 131, 138, 547
 Julianus 700
 Julianus kardinális 422
 Julow Viktor 53, 181, 704
 Jung, Carl Gustav 521
 Jupánsku Ferenc 327
 Justh Zsigmond 28, 38, 678, 719

 Kabay Zoltán 355
 Kabdebó Lóránt 704
 Kabos Ernő 408

 Kacziány Géza 451
 Kacsó Sándor 115
 Kacsóh Pongrác 643
 Kádár Ferenc 676, 679
 Kádár János 721
 Kaffka Margit 28, 32, 182
 Kafka, Franz 521, 528
 Kájoni János 716
 Kajtár Mária 161, 249, 256
 Kalapátsis György → Szaitz Leó
 Káldy-Nagy Gyula 652
 Kállai Gyula 721
 Kállai István 153
 Kallisztosz 105
 Kálmány Lajos 406
 Kálnoki Mihály 152
 Kálnoki Tamás 152
 Kalocsai Dezső 417
 Kanizsai Ferenc 451
 Kanizsai 550
 Kant, Immanuel 75, 175, 293, 462—464,
 572, 600, 676
 Kapi György 429
 Kapisztrán János 9, 551—552, 716—717
 Kapitánffy István 98—99, 402, 700
 Kaplyányi Tamás 653
 Kaprinay István 552
 Kapy Ede 692—693
 Karacs Ferenc 53
 Karácsony Sándor 246
 Karácsonyi Béla 699—700
 Karácsonyi János 188, 541
 Karádi Pál 386
 Karadžić, Vuk 249, 705
 Karafiáth Judit 255, 531
 Kárász József 238
 Kardos Ferenc 244—245
 Kardos László 112, 179, 182
 Kardos Pál 181, 584, 593, 595
 Kardor Tibor 3, 9, 11, 130, 180, 401—402, 526
 Karikás Frigyes 407
 Karinthy Ferenc 403
 Karinthy Frigyes 245—246, 518—519, 521,
 678
 Kármán József 109, 467—474, 676—677
 I. Károly 299—301, 304
 II. Károly 222, 297, 299, 302, 305
 V. Károly 655
 VIII. Károly 11
 XII. Károly 148
 Károly Róbert 507
 Károly Sándor 117
 Károlyi Árpád 513
 Károlyi Gáspár 676
 Károlyi Mihály 628, 630, 636
 Károlyi Mihályné 636
 Károlyi Miklós 212
 Károlyi Sándor 326, 702
 Károlyi Zsuzsanna 328
 Kárpáti Aurél 453
 Kárpáti Béla 92—93
 Karsai Géza 695—696
 Karthauzi Névtelen 527, 539

- Kassai Vidor 390
 Kassák Lajos 92—93, 117—118, 183, 245,
 396—398, 409, 679, 718
 Kassel, Rudolf 400
 Kászák József 402
 Kászonyi Agota 481
 II. Katalin 334—335, 337, 340, 465
 Kathona Géza 122, 218, 257, 653—654
 Katona Béla 530
 Katona F. 449
 Katona István 495
 Katona József 179, 195—196, 363, 391, 407,
 676—677
 Katski, M. 147
 Kaunitz, Wenzel Anton 680
 Kautsky, Karl 635
 Kautz Gyula 600
 Kazinczy Anna-Iphigenia 194
 Kazinczy Eugénia 194
 Kazinczy Ferenc 46, 50, 109, 157, 159, 162,
 167, 194, 196—197, 225—228, 323, 330,
 390, 411—412, 414, 482, 484—485, 510,
 554, 556, 573—574, 578, 676—677, 704—
 706
 Kazinczy Ferencné Török Zsófia 193—194,
 226
 Kazinczy Gábor 152, 295, 345
 Kazinczy Lajos 194
 Kazinczy Tituszné Beöthy Paulina 298
 Kändler, Klaus 499
 Keats, John 676
 Keczer Ambrus 44—45
 Kecskeméty Aurél 18
 Kecskés András 399, 525
 Keglevich István 363
 Kéký Lajos 452
 Kelemen János 730
 Kelemen Péter 64, 200, 400
 Keleti Károly 631
 Keller 195
 Kellér Andor 530
 Kemény Ágnes 613
 Kemény Anna 613, 616
 Kemény Boldizsár 689
 Kemény Dénes 613—614, 616
 Kemény Emil 238
 Kemény Gábor 612, 720—721
 Kemény G. Gábor 352
 Kemény György 613, 620
 Kemény István 238
 Kemény János 461, 487, 613, 676—677, 689
 Kemény János (XX. sz.) 115
 Kemény Sámuel 609, 612—613
 Kemény Simon 616
 Kemény Zsigmond 31, 36, 109, 174, 253, 268,
 271, 274, 283, 299, 301, 345, 392, 605,
 609—622, 675—678, 680, 691—694, 706
 Kenéz Győző 686
 Kenyeres Zoltán 255, 712—714
 Képes Géza 246
 Kerecsényi Dezső 675
 Kerék András 522—525
 Kerekes Erzsébet 676
 Kerekes Teréz 680
 Kerényi Ferenc 393
 Kerényi Frigyes 248
 Keresztesi József 491
 Keresztúri Bíró Pál 222—223, 225
 Keresztúri G. Bálint 224
 Keresztury Dezső 180, 182, 341, 675
 Kertbeny Károly 669
 Kertész Ákos 243
 Keszi Imre 183
 Keszler József 366, 448, 453, 455
 Keszthelyi Zoltán 409
 Keyser 523
 Kézai Simon 103
 Kieniewicz, Stefan 662—663
 Kilián István 188, 190—191, 322
 Király György 198
 Király István 32, 174, 177, 181—182—183,
 231, 286, 530, 623
 Királyi Pál 693
 Kirkegaard, Sören 478
 Kis Ferenc 409, 612
 Kis János 249, 677
 Kis Károly 401
 Kisbán Emil 48
 Kisfaludy Károly 161, 328, 330, 391—392,
 557, 574, 576—578
 Kisfaludy Sándor 556, 564, 579, 581
 Kisfaludy Zsigmond 298
 Kispéter András 453—455, 719
 Kiss Áron 482—483, 486
 Kiss Ferenc 181, 200—201, 208, 396
 N. Kiss István 729
 Kiss József 366
 Kiss József irodalomtörténész 249, 259, 540
 Kiss Pintér Imre 255
 Kiss Zsuzsanna 680
 Kisvárdai Ferenc 213, 215
 Kisvárdai Lázár János 224
 Klaniczay Tibor 1, 122—123, 146, 177—179,
 181—183, 218, 221, 231, 247, 256, 258, 401,
 411, 461, 483, 509, 538—540, 656, 717, 728
 Klapka György 661
 Klebelsberg Kuno 376—377, 452
 Klee, Paul 521
 Kleist, Heinrich von 676
 Klimowicz, M. 464—465
 Klivényi Jakab 555
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 572, 676
 Kluch J. 152
 Kobrat 100
 Kocziány László 483, 486
 Koczircz, Adolf 658
 Koczás Sándor 181
 Kocsár István 320—321
 Kocsi Csergő Bálint 428, 527
 Kodály Zoltán 46, 393, 528, 715
 Kodolányi János 679
 Koenig 442
 Kogan, G. F. 669
 Koháry István 486—488, 675—676
 Kohut, Adolf 355
 Kojazi Lajos 352

- Kókay György 21
 Kollár, Ján 706
 Kollareck János 702
 Kollonich Lipót 329
 Kolozsvári Grandpierre Emil 182, 241
 Koltay-Kastner Jenő 179
 Kolumbusz Kristóf 655
 Komarik Dénes 55
 Komjáthy Jenő 75, 179, 607, 678, 708, 720
 Komlós Aladár 178—180, 182—183, 245, 395, 407, 639
 Komlós László 693—694
 Komlovszki Tibor 122—123
 Koncz József 483—484, 486, 489, 612, 616, 620—621
 Kondé Miklós 47—48, 51, 53
 Kondor Lajos 352
 Konkoly Miklós 297
 Konsztantinosz Porphyrogennetosz 103
 Kont István 402, 433—434
 Kónyi Manó 694
 Kopernikusz 425
 Koppány 51
 Koppí Károly 51
 Korányi Frigyes 372—373
 Kornis Gyula 531
 Kornitzer Béla 357
 Sz. Koroknay Éva 122
 Korponay János 326—327, 461
 Korponay Jánosné 326
 Kortsák Jenő 35
 Korvin Sándor 118
 Kós Károly 114—117
 Kósa Ferenc 244
 Kossowits József 510
 Kostić, Laza 351
 Kossuth Lajos 15—20, 24, 128, 157, 249, 308, 339, 343—344, 347, 406—407, 416, 514, 661, 667, 675—676, 678, 680
 Koszmasz Indikopleuszesz 100
 Kosztolányi Dezső 174, 183, 200—210, 237—239, 245, 254, 271, 284, 393, 406, 411, 451, 518—519, 521, 676, 678, 726
 Kosztolányi Dezsőné 205
 Kotzebue, August Friedrich 46
 Kovachich Márton György 50, 552, 685
 Kovács Ágnes 405, 537
 Kovács Albert 246
 Kovács András 243—244
 Kovács Áron 707
 Kovács Dezső 253
 Kovács Endre 145, 182
 Kovács György 420
 Kovács Győző 407
 E. Kovács Gyula 363
 Kovács József (XIX. sz.) 620
 Kovács József 256
 Kovács Kálmán 181, 302, 729
 Kovács Katona Jenő 118
 Kovács Lajos 345
 Kovács Magda 248, 514
 Kovács Máté 691—692
 Kovács Ödön 246
- V. Kovács Sándor 2, 10, 105, 123
 Kovács Sándor Iván 539, 731
 Kovaček, Božidar 354
 Kovalovszky Miklós 235—239, 257, 496
 Kovásznai Péter 429
 Kovásznai Sándor 482—483, 491
 Kovásznai Tóth Sándor 483—484, 486—498
 Kováts József 26, 115
 Kováts Miklós 403—404
 Kozocsa Sándor 530
 Kozoray István 216—217
 Kölcsey Ferenc 115, 125—126, 128, 157, 161, 257, 283, 411—414, 476, 478—481, 579, 593, 662—663, 676—677, 704, 706
 Köleséri Sámuel 420, 422
 König Gyula 600—601
 König Károly 372
 Könyves Tóth Mihály 298
 Köpeczi Bálint 224
 Köpeczi Béla 147, 150, 153, 156, 182, 230—231, 249, 257—259, 517, 539, 701—703, 729
 Köpeczi Gáspár 225
 Köpeczi János 420
 Körmendi B. Péter 224
 Körmendy Kinga 660
 Körösi Csoma Sándor 328, 620
 Kőszeghi Pál 675
 Kőszeghy Péter 254
 Kőszeghy Zsuzsanna 106—107, 155—157
 Kővári László 188, 609
 Kövesdi Orbán 541—546, 551—552
 Kövessy Albert 362—363
 Közi-Horváth József 48—50, 52
 Kraszewski, Józef Ignacy 661, 664
 Kraynik Imre 194
 Kremmer Dezső 423
 Krengel, Gregor 659
 Kreskay Imre 48, 52
 Kristó Gyula 699
 Krman Dániel 152
 Kropf Lajos 218, 651
 Krucsay István 155—156
 Krúdy Gyula 35, 38, 40—41, 245, 271, 295, 407, 411—412, 414, 453—454, 519, 530—531, 678, 718, 720—721
 Krüchten József 196
 Kubinyi László 683
 Kubinyi Miklós 45
 Kudar Anna 325
 Kugler, Fr. 56—57
 Kulcsár Péter 122—123, 509, 526—527, 728
 Kultsár István 705—706
 Kún Béla 93, 407, 409, 635
 Kun Béla jogász 238
 Kuncz Aladár 115, 533—534
 Kunfi Zsigmond 409, 451, 623
 Kunovic, Theodorich 386
 Kunszery Gyula 252
 Kurbélyi György 47
 Kurcz Ágnes 233
 Kurländer Ede 238
 Kushner, Eva 123
 Kuznecov, F. 668

- Kuznyecova, Usztinja Petrovna 336
 Küchelbäcker 159, 164, 166
 Laborfalvi Róza 370, 416
 Lacher 59
 Lackó Mihály 624
 Lackó Miklós 623—624
 Lacroix, S. 451
 Laczkó András 584
 Laczkovics János 51
 Ladányi Dezső 236
 Ladányi Gedeon 651
 Ladányi Sándor 482, 489
 Lakatos András 245
 Lakatos Éva 245—246
 II. Lajos 550, 552
 XI. Lajos 722
 XII. Lajos 11
 XIV. Lajos 107, 520
 XV. Lajos 156
 Lajos, Toulous-i Szent 508
 Lamartine, Alphonse de 24, 676
 Lamennais, Félicité Robert de 128
 Landerer Lajos 228
 Láng Dezső 651
 Láng József 355
 Langer, František 404
 Lányi Gábor 483
 Lányi Menyhért 404
 Lányi Sarolta 409
 Laonikosz Khalkokondülész 104
 Lasić 9
 Laskai Osvát 543, 551
 Lassalle, Ferdinand 92
 László Gyula 99, 509, 679
 László János 718
 I. László, Szent 104, 422, 508—509, 560,
 562—566, 568—570, 676, 698
 V. László 4, 465—467
 László Zsigmond 525
 Lászlói János 548
 Lauka Gusztáv 293
 Laveaux, Jean-Charles-thibauld 337—338
 Lavoisier, Antoine Laurent 680
 Lavotta János 318—322, 324, 392
 Lázár Béla 155
 Lázár János 486, 488
 Lämmert, Eberhardt 284
 Lechner Ödön 407
 Lefèvre, Henri 418
 Lefèvre, Roger 418
 Léger, Fernand 521
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 192, 439—440,
 442—443
 Lemaire, Louis 702
 Lenartowicz, Teofil 663—665, 667
 Lenau, Nikolaus 676
 Lendvay Márton 297
 Lendvayné Hivatal Anikó 234
 Lengyel Dénes 250—251
 Lengyel Géza 637, 643
 Lengyel Imre 53, 435
 Lengyel József 394, 403, 409
 Lengyel Menyhért 447, 648
 Lenin, Vlagyimir Iljics 92, 635, 668, 674, 725
 VI. Leó, Bölcs 100
 X. Leó 547
 Leonardo da Vinci 12, 58
 Leopardi, Giacomo 197—199, 676
 Lépes Bálint 688
 Lepley, Ray 474—475
 Lermontov, Mihail Jurjevics 709
 Leskó József 50—51
 Leskovac, Mladen 351
 Lessing, Gotthold Ephraim 57
 Lesterlin, M. A. 419
 Leszczyński Maria 156
 Leszczyński, Stanislaw 148, 151—152, 156
 Lévai István 322
 Lévy, Armand 661
 Lewak, Adam 661
 Ligeti Miklós 369—370
 Liomin, Georges-Louis 433—434
 I. Lipót 148
 II. Lipót 17
 Lippai Sámuel 224
 Lippi, Filippino 12
 Lipsius, Justus 422, 729
 List, Friedrich 16
 Listius László 676
 Lisznyai Gyárfás 385
 Lisznyai Kálmán 249
 Liszt Ferenc 250, 578, 582—583, 704
 Litván György 119, 623—624, 626, 630
 Livius, Titus 11, 137
 Lobkovitz Hassenstein Bohuslav 575
 Locke, John 440
 Lomidze, G. 539
 Longfellow, Henry Wadsworth 667
 Lónyay Menyhért 693—694
 Lórántffy Zsuzsanna 421, 461
 Losonci Miklós 38
 Lotman, Jurij 231
 Lotz János 522
 Lovass Gyula 26, 595, 597, 721—724
 Lovassy László 512—513
 Lovászy Márton 356
 Loyola, Ignác, Szent 327
 Łoziński, Walérian 663
 Lőkös István 49, 53, 536
 Lőrinczy Huba 26
 Lubomirski Anna 148
 Lubomirski Erzsébet 148
 Lubomirski, Jerzy 148
 Lubomirski, Teodor 148—149
 Luciola 188
 Ludányi Mária 123
 Lufton, Cecil 222
 Lukács Béla 367
 H. Lukács Borbála 113, 158, 256, 260
 Lukács, E. B. 403
 Lukács György 65, 92—93, 107, 111, 113,
 120—121, 125, 127—128, 170—178, 181—
 182, 184, 231, 256, 260, 292, 447, 449—450,
 585—587, 590, 593—594, 598, 623, 626,
 632, 638, 649, 713, 721

- Lukács István 372
 Lukácsy Sándor 123, 128, 181, 257, 540
 Lukcsics Pál 507, 509, 550
 Lukinich Imre 428, 461
 Lutter Éva 547
 Luxemburgi Zsigmond 2
 Lyka Károly 58
 Lyra, Nicolaus de 699

 Macaulay, Thomas Babington 15, 298—299, 301, 600
 Macedóniai Fülöp 11
 Machaut, Guillaume de 658
 Machiavelli, Niccolò 11, 413, 418, 421—422, 547, 729
 Madách Imre 123—128, 174, 257, 290, 303—304, 363, 511, 534, 648, 675
 Madách Imréné Fráter Erzszi 461
 Madarász Emil 409
 Madarász József 344
 Madarász László 342—347
 Madzsar Imre 410
 Magdeburg Károly 435
 Magyar Dániel → Szaitz Leó
 Magyar Mózes 102
 Mahler, Philip Ulrich 462
 Maiano, Benedetto da 12
 Mailáth György 693—694
 Mainerio, Giorgio 657—658
 Majer Fidél 681
 Majláth Béla 152
 Major Ervin 48
 Majthényi Károly 48
 Makara, J. 157
 Makay Gusztáv 724
 Makay Miklós 237
 Makk Ferenc 700
 Makk Károly 243
 Makkai Ernő 424
 Makkai László 419, 421, 423
 Makó Lajos 363—364
 Maksay Ferenc 149—150
 Maksziányi D. 448
 Malik Mohamed, M. 539
 Malone, David H. 539
 Malonyai Dezső 454
 Mályusz Elemér 401—402, 483, 697—700
 Mándy Iván 395
 Mann, Thomas 107—108, 111, 521
 Manojlović, Todor 237—238
 Manselli, Raoul 728
 Manuel Khrüszolorasz 104
 Manzoni, Alessandro 676
 Mányoki Ádám 106—107, 155, 157
 Márai Sándor 35, 114, 245
 Marca, Giacomo della 9
 Marczali Henrik 99, 696
 Mária Terézia 159, 226, 433—435, 575
 Maresius (Des Marets), S. 224, 420—421, 425
 Máriafi → Szaitz Leó
 Máriássy Ádám 154, 156
 Máriássy Félix 243
 Márki Sándor 154, 354

 Markiewicz, H. 111
 Markó Károly 664
 Markov, A. A. 727
 Márkus László 448
 Marmontel, Jean-François 572
 Marosi Ernő 54—60
 Marot, Clemens 301
 Marót Károly 179
 Martellozzi Forin, E. 211—217
 Martin du Gard, Roger 722—723
 Martini, Karl Anton 49
 Martinkó András 98, 126, 181, 233—235, 398
 Martinovics Ignác 21, 48, 53, 161, 196, 510, 676, 704
 Márton Gábor 237, 239
 Mártonfalvi Tóth György 423—424
 Marx, Karl 68—69, 92, 335, 408, 634, 639,, 675
 Masaccio 728
 Masefield, John 589
 Masolino, Adriano Prandi 728
 Matelkovic Sándor 600—602
 Matheika János 256, 409
 Mátrai László 259
 Mátyás főherceg 686—688
 Mátyás király 1—13, 105, 123, 150, 186—188, 231—233, 352, 401, 427, 464—467, 542, 552, 728
 Maupertuis, Pierre-Louis Moreau de 442—443
 Mayer Rita 256, 674
 Maximilianus Transsylvanus 527
 Maximosz 104
 Mažuran, Ive 716—717
 Medgyes Bálint 115
 Medgyes Lajos 115
 Medgyesi Pál 528
 Medici, Lorenzo de 11—12
 Medreczki Mátyás 329
 Megalinus S., Joannes 219, 221—222
 Megyericsei János 548
 Meisen, Karl 716
 Melczer Tibor 519
 Melczer, William 122, 539
 Meletyinszkij 255
 Melith György 689, 691
 Melith Péter 690
 Melius Juhász Péter 676—677
 Méliusz József 115, 407
 Menandrosz protektor 101
 Mencsik Ferdinánd 152
 Mérei Mór 343
 Merényi Gyula 404
 Merényi Lajos 50
 Merényi Oszkár 582
 Merényi Varga László 730—731
 Merész Károly 11
 Mertens, Fr. 57
 Mesnard, Pierre 417
 Meszlényi Antal 159
 Mészöly Gedeon 406
 Methódiosz 100—101
 Metternich, Klement 18, 20, 512—516, 668, 675

- Meyer, C. F. 275, 704
 Mezei József 107—112, 181, 250, 287
 Mezei Márta 181, 512, 565, 572, 704
 Mezey László 99, 181, 259, 543, 698, 700
 Michaud, Joseph-François 4
 Michaux, Henri 521
 Michel, M. 702
 Michelet, Jules 24, 367
 Michiel, Giovanni 682
 Mickiewicz, Adam 575, 661, 667
 Mihajlov, Mihail Larionovics (Illarionovics) 668—670
 Mihalyik 227
 Mihelszon, Ivan Ivanovics 336, 339
 Mikes Kelemen 111, 152, 154—157, 257, 676, 702
 Mikes Lajos 251, 730
 Mikes Pál 152
 V. Miklós 7
 Miklós dékán 135
 Miklós Jenő 451
 Miklós Pál 182, 255
 Mikó Imre 253—254
 Mikó Krisztina 447, 518
 II. Miksa 385—386, 681—683
 Mikszáth Kálmán 17, 31, 37, 180, 182, 268—269, 271, 282, 286, 332, 345, 349, 369, 406, 416, 678, 710
 Mill, John Stuart 124, 128, 601
 Miller, Artur 642
 Millot abbé 47, 49, 51—53
 Milton, John 297—306
 Minárik, Jozef 152
 Minshull, Elisabeth 300
 Mirabeau 24
 Miró, Joan 521
 Mistrik 726
 Mohler, Ludwig 5—8
 Moldova György 395, 539
 Moldován Gergely 346
 Molnár Aladár 188
 Molnár Ferenc 548
 Molnár István 467
 Molnár I. 689—690
 Molnár József 238, 328, 356, 368
 Molnár Szabolcs 527—528
 Montaigne 24, 429, 651
 Montefeltro, Federigo 11
 Montesquieu, Charles de Sécondat 16, 24, 441
 Montherlant, Henry de 110
 Moore, Willis 474—475
 Moore, Thomas 25
 Móra Ferenc 254, 258, 406—407
 Moravcsik Gyula 99, 15
 Moreau, P. F. 419
 Morelly abbé 419
 Móricz Béla 462
 Móricz János 326
 Móricz Pál 239
 Móricz Zsigmond 182, 236, 271, 284, 291, 322, 332, 392, 406—407, 452, 455—456, 648, 676, 678, 721
 Morris, William 116
 Mosonyi József 577
 Mosto, Giovanbattista 658
 Mozart, Wolfgang Amadeus 52, 128
 Mukarovský 231
 Munkácsy János 391
 Munkácsy Mihály 302, 371
 Murajov 161
 Muratori, Lodovico Antonio 197
 Murphy 59
 Müller, Gerhard Friedrich 338
 Müller, Johannes 191
 Mütferrika, Ibrahim 540
 Nacsády József 341
 Nádaí Ferenc 297
 Nadányi János 224—225, 422
 Nádasdi Péter 534—535
 Nádasdy Tamás 688
 Nádass József 409
 Nagibin, Jurij Markovics 260
 Nagy Baszileosz 102
 Nagy Endre 238, 390
 O. Nagy Gábor 460
 Nagy Gergelyné 323
 F. Nagy Géza 535
 Nagy Imre 297
 Nagy István 111, 115, 118, 721
 Nagy Iván 48, 461, 489
 Nagy János 50
 Nagy Lajos 2, 145, 150, 465, 507, 699
 Nagy Lajos író 271, 718, 721
 Nagy Lajos 357
 Nagy László 395
 B. Nagy László 241—245, 407—408, 721
 Nagy Mária 260
 Nagy Miklós 280, 282, 301, 720
 Nagy Olga 536—537
 Nagy Péter cár 106, 153, 159, 188—191
 Nagy Péter 110, 181—182, 258, 446
 Nagy Péter püspök 706—707
 Nagy Sándor 11
 Nagy Zoltán (1884—1945) 198
 Nagy Zoltán 4, 122, 728
 Nagymihály Sándor 238
 Nagyszombati Márton 546—551
 Naldi, Naldo 11—12, 232
 I. Napóleon 292, 512, 612
 III. Napóleon 372, 663
 Napragi Demeter 688
 Nedeczky István 365
 Négyesy László 523
 Nemes Nagy Ágnes 65, 679
 Nemeskürty István 379
 Németh Andor 117, 245
 Németh G. Béla 124—126, 128, 201, 241, 256, 397, 399—400, 599, 631
 Németh Gyula 99
 Németh László 111, 174, 182—183, 241, 246, 252, 322, 394, 516—518, 523, 585, 598, 637, 642, 675—680, 721—723
 Németh S. Katalin 122
 Némethi István 420
 Neville Mór 298

Newton, Isaac 192, 438, 440, 443, 462
Nicoll, Allerdice 556
Niemcewicz, Julian Ursyn 464—465, 467,
667
Niképhorosz 104—105
Nietzsche, Friedrich 56, 239, 241
Nolte 54
Novalis 158, 163, 676
Novikov 160

Nyáry Pál 23, 345—346
Nyekljudov, Sz. J. 255
Nyekraszov, N. A. 672—674
Nyirő Lajos 182, 255—256, 539—540

S. Obermayer Erzsébet 681
Ocskay László 32c
Odescalchi Agostonné Zichy Anna 659
Odojevskij, V. 164
Ódry Árpád 239, 391, 648
Ogarjov 673
Okszman, J. G. 668
Oláh Gábor 111
Oláh György 355—356, 370
Oláh Miklós 104, 402, 676
Olgyay Ferenc 719
Oltványi Ambrus 128, 378—380, 382, 516,
557
O'Neill, E. G. 642
Oppenheimer, F. 635
Orbán Balázs 188
Orbán Dániel 613
Orbók Loránd 393
Orczy József 434
Orczy Lőrinc 675—677
Orlai Petrics Soma 97
Orlov, Alekszej Grigorjovics 336
Orlov, M. 160
Ormos Ede 237
Ország Mihály 466
Ortutay Gyula 453—454
Osiecki, József 665—666
Ostermayer 50
Osvát Ernő 534, 632
Osvát Kálmán 245
Otrokocsi Főris Ferenc 427
Otwinski, Erazm 150
Ottlyk György 152, 702
Óváry Lipót 682
Ovidius Naso, Publius 2
Owen, Robert 22

Örley István 721
Órsi A. 446, 451
Ótvös Béla 237

Paget János 16
Paine, Thomas 23, 256
Pais Dezső 697—698
Paizs Albert 652
Paizs Ambrus 652

Paizs Ferenc 652
Paizs Máté 652
Paizsjártó András 652
Paizsjártó Ferenc 652
Pákh Albert 233
Paku Imre 258
II. Pál 9
IV. Pál 385
V. Pál 686
Pál főesperes 130, 133
Palágyi Menyhért 607
Paleologus Jakab 384—389, 655
Palauzov, Szpiridon Nyikolajevics 668
Palavestra, P. 539
Palestrina, Giovanni Pierluigi da 658
Pálffy Albert 604
Pálffy Móric 692
Pálfi Antal 238
Pály Antal 238
Pály József 237
Pálinkás László 664
Pallard 441
Pálóczy Horváth Ádám 50, 52, 482, 676
Pándi Pál 174, 176, 178, 181—182, 407, 414
Panfilov, Gleb 243
Pankratova 188, 190
Panyin 160
Pap Eszter 675—677, 679—680
K. Pap Ilona 238
Pap István 616
Pap Károly 251—253
Pap László 149
Pápai János 152
Pápai Páriz Ferenc 427, 527, 767
Papp Dénes 345
Papp Ferenc 202, 609, 616, 692—694
Papp Lajos 237
K. Papp Miklós 350—351
Pascal, Blaise 49, 276
H. Pastor, Joach. 219, 221—222
Pásztor Edith 728
Pásztor Emil 194
Pataki István 424, 426, 429
Paulay Ede 298
Pauler Gyula 44, 99
Paulus de Hungaria 700
Pázmány Péter 111, 123, 159, 402, 460, 518,
592, 676, 685—691
Péchy Zoltán 407
Pecz Vilmos 99
Péczeli József 444, 676
Pécsi László 216
Pécsi Márton 216
Pekár Gyula 452
Pekár Károly 632
Penavin Olga 724
Perényi József 145, 150, 451
Perjés Géza 259, 729
Péró (Jovan Szegedinác) 349—354
Pesti Ferenc 216
Pesti Gábor 676
Pesti János 216
Pesztel 160, 166

- Petelei István 245
 III. Péter 334—335, 337—338, 340
 Péter László 239, 406—407
 Péter Mihály 260
 Péterfi Albert 618—621
 Péterfi László 617
 Péterfy Jenő 113, 268, 287, 414, 602, 607,
 722—724
 Pethes Imre 649
 Pethő 351
 Petki Nagy Sámuel 486
 Petkő Zsigmond 44—46
 Petőfi Sándor 15—25, 74, 94—98, 115, 118,
 157, 170—174, 180—183, 194, 206, 233—
 236, 247—249, 257, 271, 283—284, 291—
 293, 318—319, 322—324, 342, 348, 364,
 391—392, 403, 409—410, 415—416, 450,
 474—481, 512, 517, 522, 525, 530, 534,
 540, 584—585, 593, 605, 633—634, 637,
 643, 661—663—664, 667—680, 704—705,
 724
 Petőfi Zoltán 406—407
 Petrányi Ilona 253
 Petrarca, Francesco 430, 539, 546, 548
 Petri György 65, 73, 77
 Petrik Géza 463
 Petrőczy Kata Szidónia 675
 Petrőczy István 44—45
 Petrus Lombardus 104
 Peuerbach 4
 Pevsner, Nikolaus 58
 Picasso, Pablo 111, 118, 521
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 2, 4—5, 7, 9—10,
 137
 Pickel Ferenc 572
 Pikler Gyula 625, 627, 634—635
 Pilgrim 103
 Pilinszky János 394, 679
 Pillias, E. 154
 Pillich Lajosné 256
 Pilsztynova 106
 Pinelli 401
 Pinyei János 46
 Pinsker, Anton 190
 Pintér Jenő 49, 51
 Pirandello, Luigi 637
 Piranesi, Giambattista 413
 Pirnát Antal 122—123, 389, 654—655, 682
 Piscator, Erwin 499
 Pišut, Milan 407
 Piszarev, Dmitrij Ivanovics 668, 670—671
 II. Pius → Piccolomini, Aeneas Sylvius
 V. Pius 386, 655
 Platina 8
 Platthy Mihály 562
 Platthy Sándor 702
 Platon 2, 12—13, 105, 124, 421, 424, 429
 Pleščev, A. N. 670
 Plessner, H. 626
 Pléthon, Gemistos 5, 105
 Podjebrád György 8—9
 Pogány B. 455
 Poggio Bracciolini, Francesco 5
 Poiret, J. 427
 Pók Lajos 38, 584
 Polaire, I. 647
 Poliziano, Angelo 11—12
 Polybiosz 401
 Pomeau, René 442, 444
 Pomogáts Béla 92, 119, 256—257, 534, 540,
 725
 Pompéry János 692
 Poniatowski, Stanislaw August 465
 Pope, Alexander 440, 443
 Pór Anna 257, 390, 392—393
 Pór Péter 38, 40, 73, 127—128, 257, 719
 Porcsalmi 423
 Pósa Lajos 406—407, 593
 Pósházi János 421—422, 424, 426, 430
 Poschinger, Heinrich 371
 Poszler György 112
 Potocki, Jozef 147, 150, 152, 155
 Potocki, Wacław 146
 Powel, Mary 300
 Prágai András 539
 Pray György 682
 Pražák, Richard 533
 Premuda, Loris 728
 Prévost, Marcel 643
 Priszkosz Rhétor 99, 104—105
 Prokopiosz 104—105
 Prónai Antal 53
 Prónay Sándor 580
 Proust, Marcel 110
 Pruzsinszky József 196—197
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 7
 Pufendorf, Samuel 427, 429
 Pugacsov, Jemeljan Ivanovics 334—340
 Pukánszky Béla 564
 Pukánszky Kádár Jolán 302, 390, 452, 457
 Puky István 321—322, 324
 Puky Miklós 661
 Pulay János 702
 Pulszky Ágost 600
 Pulszky Ferenc 16—17, 58, 514, 678, 704
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 158—168,
 334—335, 337—340, 676, 709
 Puztai Ferenc 721
 Püspöki Sz. János 422
 Querfurti Brunó 101
 Quinn, David B. 650—656
 Rab Zsuzsa 260
 Rába György 182, 197, 239—241, 256—257,
 396
 Rabelais 110
 Rabutin, Bussy de 702
 Rácz Károly 651
 Rácz Olivér 407
 Ráday Gedeon 51, 435, 482—498, 677
 Ráday Pál 106—107, 149—152, 155, 157, 428
 Radéczi 400
 Rádics György 352
 Rádics József 721

- Radnóti Miklós 260, 406, 409, 517—518
 Radó György 349
 Radvánszky Béla 437
 Radziejowski 148
 Radzwiłł 155
 Raesus, J. de 420, 429
 Ragyiscsev, Alekszandr Nykolajevics 670
 Raimanus Mihály 45
 Rajevszkij, V. 160, 162
 Rajk László 93
 Rájnis József 50
 I. Rákóczi Ferenc 222, 225
 II. Rákóczi Ferenc 45, 106—107, 145—157,
 257—260, 326—327, 346, 350, 428, 431—
 432, 483, 565, 676, 701—703, 729
 I. Rákóczi György 146, 149, 327, 461
 II. Rákóczi György 146, 150, 423, 461
 Rákóczi József 156
 Rákos Péter 407—408, 522
 Rákosi Jenő 239, 606
 Rákosi Szidi 360—361, 363
 Raleigh, Sir Walter 651
 Ramus, Petrus 424, 429
 Ranieri, Antonio 198
 Ranke, Leopold von 600
 Ranódy László 243
 Ransano, Pietro 122, 186—188, 232
 Raszlaviczi Bálint 188
 Ráth György 541, 553
 Ráth Mátyás 677
 Rázmán (Ádám) Péter 224
 Rebro, Karol 8
 Redcliffe, Stratford de 667
 Regiomontanus, Johannes (Johann Müller)
 4, 7
 Regius, Raphael 426, 429
 Regnart, Jakob 658
 Relle Iván 369
 Remané, Martin 248—249
 Renner, Karl 635, 725
 Rényi Tamás 243
 Rév István Árpád 393
 Révai József 93, 111, 170—175, 178, 181—182,
 247, 406—407, 623—625, 721
 Révai Miklós 50, 53
 Révay Mór János 415
 Révész Imre 424, 435
 Reviczky Gyula 75, 179, 245, 607, 639, 676,
 678, 708, 720
 Reviczky Szevér 693
 Reyhman, J. 145, 153, 464
 Ribáry Géza 251—252
 Ribay György 533
 Ribínski 155
 Ricci 49
 Rideg Sándor 409
 Riedl Frigyes 170, 414, 607
 Riedl Szende 532
 Riethaller Mátyás 51—53
 Rigó Béla 730
 Rigó László 228, 691
 Rilke, Rainer Maria 72
 Rill, G. 385
 Rimaszombati Mihály 225
 Rimaszombati T. János 224
 Rimay János 731
 Ritoók Zsigmond 105
 Ritoókné Szalay Ágnes 541, 728
 Ritter, Moriz 684
 Robespierre, Maximilien 24
 Róbert Károly 508
 Robotos Imre 407—408
 Roëll, H. A. 420, 428
 Romanowski, Mieczysław 663, 667
 Rómer Flóris 58—59
 Romm, Mihail 243
 Rónai Zoltán 238
 Rónay György 27—28, 32, 52, 109—110,
 180, 182, 397, 722
 Rónay László 257, 531
 Roritzer 59
 Rosdy Pál 53
 Rosenberg, Wilhelm von 386
 Rosenbaum, Karol 146
 Ross Vilmos 151
 Rostand, Edmond 643
 Rotteck, Karl 16
 Rouault, Georges 521
 Rousseau, Jean Jacques 49, 291, 419, 444,
 676—677
 Roverella, Lorenzo 9
 Rózsa Sándor 407
 Rubos Árpád 238
 Rudas László 93
 Rudnyánszky Gyula 720
 II. Rudolf 386, 685—686
 Ruskin, John 116
 Rüdiger, H. 326, 546
 Rühle, Otto 93
 Rühlejev 159, 162—163, 166
 Rzewuski, Waclaw 464—467
 Rzevszkaja 255
 Sabina, Karel 532
 Šafárik, Pavel Jozef 706
 Sággy Ferenc 52
 Sággy Sándor 47—48
 Saint-Simon 22, 128, 702
 Salamon király 554—571
 Salamon Ernő 115
 Salamon Ferenc 600, 693
 Salamon László 118
 Salgó Ernő 455
 Sallustius, Caius S. Crispus 227
 Samaraeus P. Sámuel 225
 Sambin, P. 211
 I. Sándor 158, 160, 165
 Sándor Imre 404
 Sándor István 350
 Sándor Jenő 45
 Sándor Kálmán 409
 Sándor Lipót 17
 Sándor Pál 92, 624
 Sándorffy József 319
 Sannazaro, Jacopo 544
 Sanoka, Gregorz z 466—467

- Sánta Ferenc 395
 Sapieha, Adam 662
 Saphir, Moritz 515
 Sára Sándor 244
 Sarah Bernhardt 646—647
 Sardou, Victorien 363, 369, 643, 647
 Sárge János 345
 Sarkadi Imre 243, 394, 721
 Sárkány Oszkár 531—533
 Sarkova, I. Sz. 338
 Sárközy György 516—517, 679
 Sárközy István 320, 322—324
 Sárosi Bálint 392
 Sárvári Pál 226
 Sas László → Gábor Andor
 Saussure, César de 702
 Saussure, Ferdinand de 727
 Sauvage, Marcell 117
 Savile, Henri 651, 654
 Savile, Thomas 651, 654
 Scheiber Sándor 54
 Scher Vera 260
 Scherer, Wilhelm 124
 Schesaeus, Christianus 123
 Schlegel, August Wilhelm 574
 Schlegel, Friedrich 158
 Schliessler Gáspár 702
 Schiller, Friedrich 57, 556, 620, 676, 678
 Schilling, P. 219, 221—222
 Schlosser, F. Cr. 299
 Schmerling, Anton 662, 666, 692
 Schmidt Fr. 58
 Schmitt, Henryk 663
 Schnaase, Carl 56
 Schopenhauer, Arthur 125
 Schönherr, Carl 455
 Schöpflin Aladár 170, 182, 245, 453, 455, 678
 Schubert, Franz Peter 391
 Schulek Frigyes 58
 Schulek Tibor 122
 Schuler, Manfred 657
 Schulz F. 58
 Schwandtner, Johann Georg 129—137, 140, 186
 Schwarcz Hajnalka 351
 Schwartzner Márton 463
 Schwarzenberg, Felix 514—515
 Scott, Walter 25, 676
 Sebesi Ernő 404
 Sebestyén Gyula 376
 Sebestyén Károly 451
 Sebők Tamás 522
 Sedlnitzky, Joseph 18
 Selgunov, L. P. 669
 Selgunov, N. V. 669
 Sella-Mihajlov, A. K. 670
 Semmelweis Ignác 680
 Sennyey Pál 693—694
 Sértó Kálmán 517
 Sevürjev 672;
 Shakespeare, William 25, 54, 57, 97, 241, 251, 517, 520—521, 556, 563, 570, 644, 656
 Shaw, George Bernard 205, 637, 648
 Shelley, Percy Bysshe 25, 163, 556, 676
 Sidney, Philip 651
 Siemieński, L. 667
 Sieniawska, Maria Zofia 106, 151—154, 156
 Sieniawski, Adam 148
 Sienkiewicz, Henryk 704
 Sík Sándor 112, 258, 406, 454, 523
 Sikó János 420
 Simai Kristóf 53
 Simmel, Georg 625—626
 Simon István 495, 408
 Simonyi Zsigmond 460
 Sina Simon 599
 Sinka Erzsébet 257, 534
 Sinka István 721
 Sinkó Ervin 111, 409, 578, 724
 Sípos Béla 237, 239
 Sípos Lajos 251
 Sípos Pál 484, 495
 Siskov, Vjacseszlav 334
 IV. Sixtus 10
 V. Sixtus 687
 Skaricza Máté 651, 653—654
 Slomka, J. J. 539
 Słowacki, J. 667
 Smolka 662
 Sobieski, Jan 147
 Sobieski, Konstanty Władysław 153—154
 Solt Andor 297
 J. Soltész Katalin 94
 Somlalfalva Miklós 217
 Somló Bódog 635
 Somló Sándor 454
 Somlyó György 182
 Somogyi Károly 370
 Somogyi Sándor 171
 Sonnenfels, Joseph von 680
 Sóni Pál 114, 117—118
 Sörös Pongrác 681—683
 Sötér István 27, 109, 112, 124—127, 167, 177, 180, 182—183, 256, 267, 287, 305, 318, 378, 382—384, 395, 413, 433, 539—540, 704—705
 Spáczai Gábor 702
 Spencer, Herbert 120, 124, 625, 627, 632, 634, 656
 Spengler, Oswald 111
 Spira György 247—248
 Šrámek, Fráňa 404
 Staehelin, Ernst 433
 Staël, Mme de 676
 Stahrenberg Guido 326
 Staiger, Emil 109
 Stapfer, Johann Friedrich 435—439
 Starobinski, Jean 520
 Staszewski, Jacek 147
 Staud Géza 390
 Stegmann, André 123
 Steindl 60
 Stendhal 110, 231, 676
 Stepper, Wilhelm 237
 Stern, Alfred 299
 Stettner (Zádor) György 556—557, 564

- Stieglitz 59
 Stipcevic, N. 539
 Stocchi, Manlio Pastore 728
 Stoll Béla 122—123, 256, 258, 350
 Stricker Mór 372—373
 Strindberg, August 641
 Stróbl Alajos 367, 376
 Sudermann, Hermann 360, 362, 639
 Sue, Eugène 290
 Sugár János 329
 Sulicki, Edward 664
 Sulzer, Johann Georg 46, 572
 Sükey Károly 23
 Sükösd Mihály 37, 182
 Süle Sándor 196
 Sütő József 196
 Sváb Károly 366
 Svieten, Van 680
 Sylvester János 676, 705

 Szabady Béla 325—326
 Szabédi László 523, 525
 Szabó Dénes 94
 Szabó Dezső 120, 239, 407, 517, 676, 678, 680
 Szabó Ervin 120, 623, 626—627, 635
 Szabó Géza 419
 Szabó György 122, 257
 Szabó István 244
 S. Szabó József 428
 Szabó Károly 99, 190
 Szabó László 415
 Cs. Szabó László 114
 Szabó Lőrinc 239—241, 260, 516, 587, 589,
 679
 Szabó Magda 319, 403, 679
 Szabó Pál 241, 407, 713
 Szabó Zoltán 347, 533
 Szabolcsi Bence 392, 657—658
 Szabolcsi Miklós 65, 174, 181, 231, 255—256,
 412, 519—522, 730
 Szabolcska Mihály 406
 Szacs vay Imre 50, 390
 Szádeczky-Kardoss Lajos 431, 435
 Szaitz Leó 47, 50—53
 Szakál Ferenc 702
 Szakasits Árpád 118
 Száki Ferenc 221, 223—225
 Száki János 223
 Szakonyi Károly 403
 Z. Szalai Sándor 719
 Szalárdi János 528, 676—677
 Szalatnai Rezső 407—408
 Szalay Fruzina 720
 Szalay Gyula 188
 Szalay Imre 376, 378
 Szalay József 195
 Szalay Károly 50
 Szalay László 19, 106—107, 196, 299, 431,
 556, 607, 629, 682
 Szalkai László 549
 I. Szaniszló 149
 Szaniszló, Szent 508
 Szaniszló Zsigmond 702

 Szánthó István 676
 Szántó Gábor 256
 Szántó György 117—118, 253
 Szántó Tibor 507
 Szarvas Gábor 460, 605
 Szász Anna Mária 54
 Szász Károly 125, 245, 298, 452, 614—621
 Szathmári Baka Péter 420
 Szathmári György 213—214
 Szathmári Király Ádám 106, 153—154, 702
 Szathmári Pap János 427
 Szathmári Pap Mihály 491
 Szathmári Sándor 111
 Szathmárnémethi Sámuel 420, 427
 Szathmáry György 600—601
 P. Szathmáry Károly 281, 285, 612—613,
 620, 692
 Szathmáry Papp Károly 391
 Szatsvai Sándor 494
 Szauder József 46—50, 52—53, 166, 177,
 179—180, 200, 228, 257, 411—414, 511,
 573—574, 578, 704
 Szcucki, Lech 122—123, 385
 Szebeni János 633
 Széchenyi István 15—16, 20, 128, 162—163,
 168, 247—248, 268, 513—515, 586, 659—
 661, 675—677, 679
 Szécsi István 225
 Szegedi Kis István 653, 676—677
 Szegedi Szerafin 217
 Szegedi Urbán 217
 Szegedy-Maszák Mihály 123—128, 256, 397,
 399, 511, 540
 Szegfű László 699
 Szegi Pál 246
 Székács József 352, 705—706
 Székely Ádám 487, 493
 Székely György történész 99, 122, 695
 Székely György színháztörténész 390
 Székely István (Benczédi) 489—490
 Székely Mihály 214
 Szekeres László 415—416
 Szekfű Gyula 107, 111, 156, 519, 586
 Szelepcsényi György 651
 Széles Klára 60, 256, 397—398
 Szeli István 724—725
 Szembek, Jan 148, 155
 Szemere Bertalan 344, 661
 Szemere György 446—463, 457
 Szemere Klára 450
 Szemere Pál 16
 Szemes Miklós 217
 Szemlér Ferenc 533
 Szenci Molnár Albert 122, 539—540, 676, 680
 Szenczi Miklós 158, 161, 257
 Szende Pál 121, 633
 Szendrei Ferenc 221, 223—225
 Szenteleky Kornél 111
 Szentessy Gyula 720
 Szentgyörgyi István 391
 Szentgyörgyi József 228
 Szentimrei Jenő 114—118
 Szentiványi Károly 693—694

- Szentjóni Szabó László 676, 704
 Szentpáli Mihály 616—617
 Szép Ernő 246, 251, 390, 648, 678
 Szépe György 398—399
 Szepessy Tibor 123, 540, 700
 Szepsi Csombor Márton 527, 539, 731
 Szer Antal 109, 111—114, 170, 414, 517—
 518, 677
 Szerémi György 378, 551
 Szerencsi Nagy István 482—483, 486, 490—
 491
 Szerno-Szolovjovics, N. A. 669
 Szigeti Gyula Mihály 493
 Szigeti Jenő 298
 Szigeti József filozófus 182
 Szigeti József irodalomtörténész 423
 Szigeti Kilián 543
 Szigligeti Ede 301—302, 391, 605, 705
 Sziklay Ferenc 404
 Sziklay László 145—146, 167, 250, 260, 404,
 407, 531—533, 540, 704
 Szilágyi Dezső 238, 369
 Szilágyi Ferenc (XIX. sz.) 621
 Szilágyi Ferenc 318—320, 322—323, 328, 510
 Szilágyi János György 546
 Szilágyi Loránd 696
 Szilágyi (Sylvanus) Márton 420, 427
 Szilágyi Mihály 467
 Szilágyi Pál 428
 Szilágyi Sámuel 482, 487—488
 Szilágyi Sándor 99, 130, 245, 327, 341—342,
 347, 350
 Szilágyi Sándor író, újságíró 320—321
 Szilágyi Tönkő Márton 428
 Szilassy Imre 45
 Szili József 182, 256
 Szinetár Miklós 642
 Szinnyi Ferenc 282
 Szinnyi József 54, 196, 226, 228, 298, 322,
 460, 483, 486, 660
 Szirmay Miklós 152
 Szyjkowski, M. 465
 Szkhárosi bég (Castriota György) 219
 Szlávik Ferenc 189
 Szobotka Tibor 246
 Szombathi János 491
 Szokratész 5, 429
 Szomory Dezső 518
 Szontagh Pál 125
 Szőke György 260
 Szörényi László 128, 259, 728
 Szóts István 243
 Szperanszkij 160
 Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics
 644
 Sztárai Mihály 552
 Sztáray Albert 20
 Szujski, Józef 662—663, 666—667
 Szuromi Lajos 524
 Szüdi György 409
 Szűcs Jenő 3, 699, 704
 Szűcs László 119, 624, 626
 Szünkellosz, Mikhaél 400
 Szűts Dezső 237—239
 Szvorényi József 48
 Tabéry Géza 245
 Táborny Róbert 450
 Tacitus, Publius Cornelius 681
 Taillandier, Saint-René 662—663
 Taine, Hippolyte Adolphe 124
 Takács János 618—620
 Takács József 191
 Takács László 729
 Takáts Sándor 460
 Taksony fejedelem 101
 Tamás Attila 65, 394—396
 Tamási Áron 115, 676, 679, 722—723
 Tamássy József 391
 Tanay 648
 Táncsics Mihály 21, 23, 247
 Tannery, P. 417
 Tarján Tamás 114
 Tarnai Andor 181, 256—257, 259, 427, 540,
 699, 704
 Tarnowski 465—466
 Tasner Antal 60
 Taurellus, Nicolaus 246
 Taurinus, Stephanus 547
 Taxner Ernő 554
 Técsi Joó Miklós 224
 Téglás Tivadar 379
 Telekes Béla 360
 Teleki Ádám 155
 Teleki József 192—193, 433—444, 484, 486—
 488, 495
 Teleki László 227, 247, 435, 444, 512, 514,
 661, 678
 Teleki Lászlóné Ráday Eszter 485—486
 Teleki Mihály 44, 462
 Teleki Mihály, ifj. 702
 Teleki Pál 435
 Teleki Sámuel 474, 486
 Teleki Sándor 416
 Téli Iván 99
 Temesváry Pelbárt 527, 543, 551
 Tennyson, Alfred 383
 Terentius 53
 Tersánszky Józsi Jenő 393, 678, 718
 Teslér László 555—557
 Tessedik Sámuel 196
 Testi, Flavio 657
 Téli Takács József 579, 581
 Tétsi Zakariás 493
 Thackeray, William Makepeace 290, 605, 709
 Thaddaeus 134
 Thallóczy Lajos 365
 Thaly Kálmán 44, 147, 152—153, 156, 327,
 329, 351, 692—693
 Thanemar 103
 Theiner, A. 550
 Theodórosz Gazész 104—105
 Theophanész 105
 Theophülaktosz 101—102
 Thieghem, Philippe van 573

- Thienemann Tivadar 113
 Thiers, Louis Adolphe 20
 Thietmar 101
 Thordai János 731
 Thorwaldsen, Bertel 195
 Thou 430
 Thököly Imre 44—45, 146—147, 152, 190,
 329, 427—428, 432, 487, 493
 Thököly István 44
 Thuróczy János 232, 401—402, 526, 557—558
 Thurzó Gábor 27, 34, 36, 257, 403
 Thurzó György 45, 327, 688—689
 Thurzó Mária 45
 Thurzó Márton 214
 Thurzó Péter 214
 Thurzó Zsigmond 212—214, 217
 Thury Zoltán 638—639, 641
 Tiburtius, Himmelreich 686—687
 Tichy Ferenc 463—464
 Tichy István 463
 Tiepold 154
 Timár Árpád 55
 Timár Szaniszló 448
 Timkó Imre 99
 Timon Sámuel 190
 Tindal, Matthew 436
 Tinódi Lantos Sebestyén 378, 659, 675, 677
 Tisza Domokos 708
 Tisza Kálmán 313, 378, 603—604, 606—607
 Tisza Lajos 238
 Tóbiás Aron 721
 Tobruch Márton 216
 Tocqueville, Alexis Clérel comte de 16
 Toepke, Gustav 652
 Tokai Antal 329
 Toland, John 436
 Toldy Ferenc 20, 99, 157, 159, 170, 299, 318,
 322—324, 328, 330, 532, 544, 556—557,
 564, 566, 678, 681—682, 705
 Toldy István 245, 311, 316, 605—606
 Toll, F. 667—668
 Tolnai Dali János 222—225, 419
 Tolnai Gábor 180, 259, 434—435
 Tolnai F. István 224
 Tolnai János 213—216
 Tolnai Lajos 110, 182, 245, 313, 606—607
 676, 678, 706—712
 Tolnai Vilmos 332
 Tolsztoj, Lev 517, 640, 644, 680
 Tomasevszkij 160
 Tomori Pál 551
 Tompa László 115
 Tompa Mihály 245, 708
 Tompa Miklós 213
 Tompa Simon 217
 Tophaeus Mihály 424—426, 429—430
 Torbágyi Tiborné 491
 Tordai Zádor 419
 Torockai Máté 385—386, 389
 Tótfalusi Kis Miklós 402, 427, 676, 680
 Tóth Árpád 197—199, 254, 476, 478—481,
 518, 676, 678—679
 Tóth Dezső 162, 181, 565, 593, 596—597, 665
 Tóth Ede 642
 Tóth Gyula 483
 Tóth Kálmán 692
 Tóth Lőrinc 21
 Tóth Sándor 393
 I. Tóth Zoltán 186—187, 696
 Tömörkény István 238, 406—407, 453—457
 Török András 154
 Török Gábor 257, 397—398
 H. Török Györgyi 285
 Török Gyula 26—42, 722—723
 Török István 612—613, 616—618
 Török József 226
 Törs Kálmán 415
 Tözsér Árpád 407—408
 Traianus, Marcus Ulpius 11
 Trapesuntius 5—6
 Trattner Mátyás 496
 Traversari, Ambrogio 3
 Trefort Ágoston 16, 19, 629
 Trenck, Friedrich 50
 Trencsényi-Waldapfel Imre 179, 573
 Trócsányi Berta 223—225
 Trócsányi Zsolt 617
 Trubeckoj 160
 Turba, G. 682
 Turczel Lajos 403, 408
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 160—161, 670,
 676, 709
 Túri György 677
 Turóczi-Trostler József 179, 419
 Túri Sámuel 493, 495
 Türr István 367, 371—372
 Türr Istvánné 371—372
 Twierdochlibowicz, Kazimierz 156
 Tzara, Tristan 117—118
 Tyutsev, Fjodor Ivanovics 260
 Udvarhelyi Mihály 225
 Uffer, Josef 660
 Ugoletto, Taddeo 12
 Ugrai László 217
 Ujejszki, Kornel 663, 665, 667
 Újházi Ede 297, 391, 649
 Újheli György 217
 Újlaki Miklós 716
 I. Ulászló 2, 422, 464—466
 II. Ulászló 10, 217, 232
 Unger Karolina 391
 Ungvári Tamás 181
 Urbino, Bartolomeo 214
 Usz János 689
 Uzoni Fosztó István 384
 Váczy János 225—228, 483
 Váczy Péter 695—698
 Vadianus, J. 547—548
 Vahot Imre 21, 54, 233
 Vaidinger 195
 Vajay Szabolcs 700
 Vajda György Mihály 231, 256, 540
 Vajda János 179, 182, 253, 307, 407, 476,
 478—481, 606, 675—676, 678, 708

- Vajda Júlianna 323
 Vajda Lajos 521
 Vajda Sámuel 497
 Vajdai Mihály 428
 Vajthó László 245
 Vak Bottyán → Bottyán János
 Válaszuti György 386
 Valerius Maximus 226
 Valéry, Paul 383, 447
 Váli Mari 365—370, 374—375
 Valori, Filippo 12
 Valsue, János 215
 Vámbéry Ármin 99
 Váradai János 12
 Váradai Péter 11, 104
 Váradai-Sternberg János 156, 334, 340, 667, 674
 Várady Imre 52
 Várady Szabolcs 73, 83
 Várady Zsigmond 239
 Várday Ferenc 214, 216
 Varga Ilona 236—237
 Varga Imre 46, 122—123, 211, 256, 528
 Cs. Varga István 408
 Varga Jenő 121
 Varga József 181, 238, 257, 407, 623—624, 633, 637, 640, 721
 Varga László 246—247
 Vargyas Lajos 509, 523, 525
 Vargha Balázs 321, 509—512
 Vargha Kálmán 28—29, 35, 181, 246, 257—258, 407
 Vári Mihály 420
 Vári Rezső 99
 Varjas Béla 123, 146, 181, 256, 460, 540
 R. Várkonyi Ágnes 107, 147, 153, 156, 257—259, 701—703, 729
 Várkonyi Nándor 27, 250
 Váró Ferenc 621
 Városi György 696
 Varró János 114, 116—117
 Vas Gereben 285, 342, 705
 Vas Henrik 408
 Vas István 182, 592—594
 Vásárhelyi Judit 527
 Vásáry István 700
 Vasvári Pál 21, 343, 345—347
 Vay Ádám 106, 154—155, 326
 Vay Ádámné Zay Amma 106, 155
 Vay József 322
 Vay Júlianna 155
 Vay László 51
 Vay Miklós 322
 Vay Sándor 322
 Vay Sarolta 322
 Vázsonyi Vilmos 375
 Vécsey József 226
 Vécsey Mária 226
 Vécsey Pál 226
 Vécsi György 420
 Vedres István 406
 Vegetius, Flavius Renatus 496
 Végh Ferenc 382
 Végh György 719
 Vekerdi József 405—406, 543
 Verancsics Antal 682—683
 Veres András 121, 125, 128, 255—256, 623
 Veres Mihály 461
 Veres Péter 406—409, 531, 534—535, 679, 721
 Veress Endre 211, 214, 216—217, 654, 683
 Veress Miklós 730
 Verga, Giovanni 642
 Vergerio, Pier Paolo 1, 3—5, 129
 Vergilius, Publius 2, 140
 Verino, Ugolino 12
 Verlaine, Paul 521, 587, 678
 Vernet, Jacob 441—442
 Veronai Gábor 9, 551
 Veronese, Emilia 211—213, 216—218
 Verrocchio, Andrea del 11—12
 Vértes József 48
 Vértes Róbert 408
 Verseghy Ferenc 46—53, 413, 573, 676, 704
 Vészi Endre 409
 Vészi József 236, 366, 372, 374
 Vészi Margit 390
 Vettori, Piero 401
 Viardot, Polina 668
 Vidale, Luciana 211
 Vierheilig, F. X. 553
 Viëtor, Karl 572
 Víg András 241
 Vigh Ignác 49
 Vigny, Alfred de 676
 Vigotszkij 397—398
 Vikár Béla 236—237
 Villard de Honnecourt 58
 Villemain, A. F. 298, 300
 Villerius, Barthélemy 685—688
 Villon, François 85
 Vilmányi Libécz Mihály 676
 Vinogradov, V. 164—165
 Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel 58
 Virág Benedek 53, 57, 558—561, 563, 573—574, 576
 Virágh László 659
 Visscher, Peter 687
 Viszota Gyula 659—660
 Vitányi Iván 398
 Vitéz János 4, 6—9, 104—105, 129—143, 466, 676
 Vitkovics Mihály 48, 574, 705
 Vitnyédy István 45, 483
 Vitnyédy János 45
 Vízaknai Briccius György 702
 Vnutsko Berta 298
 Voetius, P. 420—422
 Voetius, Gisbert 223, 423
 Voigt Vilmos 284, 399, 406
 Voinovich Géza 370, 599
 Volkmann, R. 135, 139
 Voltaire 49, 293, 433—434, 439—444, 677
 Volusius, A. G. 425
 Voss, Richard 363
 Vörös Imre 193

- Vörösmarty Mihály 21, 23, 25, 95–96, 126, 157, 159, 162, 166–168, 257, 270, 290, 300, 360, 392, 414, 476–481, 512, 554–598, 637, 659–667, 675–678, 704–706
 Vujicsics D. Sztoján 540
 Vukovich Sebő 344
- Wacha Imre 94
 Waetzoldt 56
 Wágner József 401
 Wagner, Richard 704
 Wahrmann Ernő 371
 Wahrmann Mór 371
 Waldapfel József 47–48, 177, 180, 182–183, 391, 587–593, 595–596, 598
 Wallesz Jenő 375
 Walter mester 102
 Wántza Mihály 391
 Warren, Austin 397
 Wasylewski, St. 665
 Watteau, Antoine 520–521
 Weber Antal 181, 235, 471, 703–706
 Weber, Max 120, 625–626
 Węgliński, Leon 666
 Weilenbeck József 297, 301
 Weinberg, Bernard 400
 Weisberger, Jean 539
 Wekerle Sándor 375
 Welcker, Karl Theodor 16
 Wellek, René 384, 497
 Wellington, Arthur 20
 Wellmann Imre 354, 729
 Wendelin, F. M. 424
 Wenzel Gusztáv 551, 682
 Weöres Sándor 174, 246, 394, 539, 713–714, 719
 Wesselényi Ferenc 44–45, 487
 Wesselényi Ferencné Szárkány Anna 460
 Wesselényi István 701–702
 Wesselényi Kata 489
 Wesselényi Miklós 391, 512–513, 515–516, 580–581, 592
 Weszprémi István 483, 677
 Widukind 104
 Wiesciowski, F. R. 663
 Wilde, Oscar 113
 Winckelmann, Johann Joachim 57
 Wiśniowiecka 152
 Wiśniowiecki, J. A. 147–148, 154–155
 Wittfogel, Karl August 499
 Wittkower, R. 547
 Wittola 50
 Wodiáner 692
 Wolff, Christian 435, 440, 443
 Wolleb, Emmanuel 433
 Woodcock, Katharine 300
 Woolf, Virginia 723
 Worafka, Josef 692–693
 Wordsworth, William 676
 Wranich Izidor 615
- Xantopulosz 104
 Xenophon 5–6
- Yartin (Nyitrai) J. 451
 Yates, Frances A. 655
 Yolland, Arthur B. 223
 Young, Edward 52–53, 572
- Zádor Anna 54–55, 60
 Zalan Vince 241
 Zaleski, B. 667
 Zalka, B. de 552
 Zarubin-Csika, Ivan Nyikiforovics 336, 339
 Zawisza 465
 Zelk Zoltán 409
 Zemplén Jolán 424
 Zempléni Árpád 720
 Zénon 421
 Zerkovitz Béla 243
 Zichy Fanny 195
 Zichy János 375–376
 Zichy Ödön 342–344
 Ziegler, Wilhelm 195
 Zieliński, Stanisław 661, 665
 Zilahi András 420
 Zilahy Imre 334
 Zilahy József 483
 Zilahy Károly 293, 605
 Zilahy Lajos 518
 Zilahy Sámuel 483
 Zilai Sámuel 482–498
 Zilberstejn, I. 668
 Zimmermann 473
 Zissman 473
 Zitta 93
 Zmaj, Jovan Jovanović 249
 Zola, Emile 367, 410, 641
 Zólyomi Mihály 217
 Zolnai Béla 179, 406
 Zolnay Pál 244
 Zoltai Dénes 182
 Zoltai Lajos 237
 Zónarasz 105
 Zoványi Jenő 223–225, 419, 425
 Zöldhelyi Zsuzsa 337
 Zrínyi Ilona 427–428, 487
 Zrínyi Miklós 123, 146–147, 218–225, 227, 482–498, 527, 538, 676–677, 705
 Zutyisz, J. 190
 Zweig János 702
- Zsák J. Adolf 461
 Zsámboki János 246, 650
 Zsigmond király 1–5, 11, 401, 697
 Zsigmond Ferenc 281–282, 298, 342–343
 Zsilinszky Mihály 351
 Zsilka Tibor 725–727
 Zsirkay János 238
 Živković Dragiša 351
 Zsófia főhercegnő 514
 Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics 165

A KERESZTESHAD ESZMÉJE ÉS A MÁTYÁS-MÍTOSZ

1480-ban egy Mátyáshoz írott ajánlólevélben azt olvashatjuk, hogy a görög ókor filozófusai, költői, szónokai, történetírói annyi évszázad fényessége után a dühöngő török igájában kénytelenek sínylődni, s ezáltal a tudományok, valamint a bölcsesség égi fényei a límbusba, sőt annál is rosszabb helyre kerültek. Majd így folytatódik a szöveg: „És miként az egykor a límbusban vesztelő ama régi szentek a Messiást, úgy hívják ezek a nyomorult bölcsék örökös hangos kiáltással Mátyást, mint megváltó Mátyást, hogy őket a límbusból, vagy inkább a pokolból a fényre és életre visszavezesse.”¹ A magyar humanista uralkodónak az alvilágba taszított görög bölcsék leendő felszabadítójaként, megváltójaként való feltüntetését hajlamosak lennénk a szokásos humanista hízelgés megnyilvánulásának tekinteni, ha nem tudnánk, hogy jelen esetben nem Mátyás hódolóinak egyikéről van szó, hanem az olasz humanizmus egyik legnagyobbjáról, a reneszánsz neoplatonizmus fejedelméről, Marsilio Ficinóról. Levelei harmadik és negyedik könyvének élén áll az idézett ajánlás, s a kézirat ma is megvan mint a Bibliotheca Corviniana egyik fennmaradt becses darabja.² Szemben a Mátyást dicsérő humanisták seregével, Ficinót semmiféle személyes vagy anyagi érdek sem készítette Mátyás ilyen felmagasztalására, soha semmi adományban nem részesült a magyar király részéről, s annak sincs semmi jele, hogy ilyesmire számított volna.³ Szavait ezért akkor értelmezzük helyesen, ha belőlük az olasz humanizmus vagy legalábbis az olasz humanisták egy vezető csoportja Mátyással szembeni elvárását olvassuk ki. Vajon minek köszönhető, hogy az olasz humanisták körében egy ilyen program vagy inkább mítosz kialakult? Leegyszerűsítésként a kérdést, ha csupán a király gazdagságára, mecénáskodására, műveltségpártolására gondolnánk. Hiszen a Mátyás-mítosz csak egy folyamat betetőzése; a csúcspontja annak az érdeklődésnek és érdekeltségnek, amely a humanisták részéről a XV. században Magyarországra illetve egész Közép-Európa iránt megnyilvánult.

Pedig ez a Közép-Európa a XV. század derekán Itáliából nézve még barbár földnek számít; nemcsak Magyarország, de Ausztria, Csehország, Lengyelország éppenúgy. Európának ebben a térségében idegen még a studia humanitatis eszménye és gyakorlata. Pier Paolo Vergerio, aki 1418 óta mint Zsigmond császári referendarius Budán élt, egyre inkább felhagyott irodalmi működésével, egy kivételével el is veszték Magyarországon írott művei,

¹ „Et quemadmodum veteres illi sancti quondam in lybno iacentes Messiam, sic et hi sapientes Mathiam, quasi Messiam Mathiam miseri perpetuo clamore vociferantur, qui eos a lybno, vel potius ab inferis, in lucem vitamque restituit.” Eugenius ÁBEL — Stephanus HEGEDŰS: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Budapest 1903. 272.

² Csaba CSAPODI: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest. 1973. 219–220.

³ HUSZTI József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában, Minerva 1924–1925*. — A tanulmány olasz kiadása fejlettebb és bővebb változatot nyújt, ezért a — továbbiakban is — ez utóbbinak a lapszámaira hivatkozom: Giuseppe HUSZTI: *Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino*. „Giornale Critico della filosofia italiana”. 1930. 232.

itáliai barátaival is jórészt megszakadtak a kapcsolatai.⁴ Az 1442-ben, a III. Frigyes titkáráként Ausztriába költöző Enea Silvio Piccolomini pedig alig győzött panaszkodni a barbár környezetre, állandóan hazavágyódott, a Tomiba száműzött Ovidius sorsát élte át, és keserűen írta: „Ausztriában esztelenség Rómát keresni, akárcsak a magyaroknál Platon felől érdeklődni.”⁵ De nem kellett ahhoz olasznak lenni, hogy egy humanista társtalannak érezze magát Közép-Európában, ugyanez volt a sorsa Janus Pannoniusnak is, aki 11 éves itáliai távollét után amiatt panaszodik, hogy ez a barbár föld barbár szóra szoktatja őt, és ha Vergilius vagy Cicero jönnének ide, ők is megnémulnának.⁶

Miért jönnek akkor mégis? A magyarázatot Közép-Európa XV. századi történeti—politikai adottságai szolgáltatók. Minden elmaradottság ellenére ugyanis, Közép-Európa a középkor végén Európa egyik legdinamikusabban fejlődő zónája. A XIV. században erős új dinasztiák hatalma jön létre és szilárdul meg valamennyi itt levő országban: Csehországban a Luxemburgok, Ausztriában a Habsburgok, Magyarországon az Anjou-k, Lengyelországban a Jagellók. Sőt, sorozatos kísérletek történnek a közép-európai államok nagyobb egységbe való összefogására. Állandó jelenség, hogy valamelyik ország uralkodója több más koronát is magáénak vallhat. Először egy rövid ideig tartó magyar—lengyel unió jön létre Nagy Lajos uralkodása végén; azután Luxemburgi Zsigmond egyesíti a magyar és a cseh koronát; utána veje, Habsburgi Albert kezében összpontosul Ausztria, Csehország és Magyarország uralma. 1440-ben ismét magyar—lengyel perszonálunió következik Jagelló Ulászló vezetése alatt, de a várnai csata után megint a vele versengő Habsburg-ház sarja ül a magyar trónon. Hunyadi Mátyás a Jagellókkal osztozik Csehországon, és élete végén Ausztriát is birtokba veszi. Az ő halála után pedig ismét Habsburgok és Jagellók, illetve a mögöttük álló erők versengésének a színtere Közép-Európa, míg végül a főhatalom évszázadokra a Habsburgok kezébe kerül.

A dinasztiák egymással versengtek, de ebben a folyamatban nem a dinasztiák törekvése volt a legfontosabb, hanem a közép-európai országok egymásra utaltsága, aminek számos — itt nem részletezhető — gazdasági és politikai oka volt, nem utolsósorban a török elnyomulással szembeni védekezés parancsoló szükségessége. Hogy végül egy több országot magába foglaló tartós birodalom éppen a Habsburgok vezetése alatt szilárdulhatott meg, az nem annyira e térség belső fejlődéséből, adottságaiból következett, hanem külső tényezőknek volt köszönhető, így a burgundi örökségnek, valamint a Fugger-tőke támogatásának. A XV. században azonban a kérdés egyelőre még teljesen nyitott volt.

A közép-európai hatalmi koncentrációt, valamint e zónának a nemzetközi politikában való fontosságát erősen növelte az a körülmény, hogy a XIV. század óta a német—római császárság központja, a császár székhelye mindig valamelyik közép-európai állam fővárosában volt. Először Prágában IV. Károly alatt, a XV. század elején Budán Zsigmond személye folytán, majd a század második felében Bécsben, a Habsburgok székhelyén. Minthogy a nemzetközi politikának két legfőbb exponense és irányító tényezője egészen a XV. század második feléig még változatlanul a pápa és a császár maradt, a császárok közép-európai székhelye már önmagában is a nemzetközi politika előterébe tolta Európának ezt a térségét.

Mindezen felül hamar tudatosodott, hogy ez a terület a nyugati kereszténység egyik különösen exponált veszély-zónája. Mégpedig kettős értelemben: délen a török nyomult előre, megsemmisítve a balkáni országok keresztény civilizációit és elnyeléssel fenyegetve a közép-

⁴ HUSZTI József: Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdete. FK 1955. 524—528.

⁵ HUSZTI József: Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában. EPhK 1919, 231—232. — „In Austria vero dementis est querere Romam, aut Platonem apud Hungaros vestigare”: Fontes Rerum Austriacarum. II. Abt. Dipl. et Acta LXI. 152.

⁶ „Ad Galeottum Narniensem”: Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Kiad. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. 242—245.

európai katolikus országokat; Közép-Európa szívében, Csehországban pedig létrejött és átmenetileg fényes szellemi és katonai diadalokat könyvelhetett el magának a huszita eretnekiség. A modern történetírás természetesen teljesen különbözőképpen értékeli az európai civilizációt veszélyeztető török hódítást, illetve a reformációt előkészítő, a nemzeti fejlődést és társadalmi haladást elősegítő huszita forradalmat. A kor tudatában azonban, s különösen azokban az országokban, melyeket a keresztény Európa egységét fenyegető két veszély egyelőre nem érintett, így Itáliában is, a török és a huszitizmus egy szintre került, egyaránt mint az igaz hit két különböző, de egyformán veszélyes ellensége tudatosult.⁷ Ez a kettős fenyegetettség tette újra időszerevé a keresztesháború eszméjét, ami pedig az ország geopolitikai fekvésénél fogva központi szerephez juttatta Magyarországot. A folyamat Zsigmond uralkodása idején kezdődött. Ő kezdett el egy hosszú ideig tartó, két fronton vívott harcot a kereszt jegyében. Nem sok eredménnyel, mert a török elleni kereszteshadjárat már 1396-ban Nikápolynál összeomlott, a félelmetes katonai erőt képviselő cseh husziták pedig egymás után aratták diadalaikat Zsigmond keresztesei felett.

A kereszteshadjárat eszméje a XV. században már merőben anakronisztikus, s éppen ezért eredményre nem is vezethetett. Mégis, a középkori és a humanista gondolkodás közti átmenet, átváltás folyamatában fontos tényezővé vált: a humanizmus kibontakozásának egyik útegyengetőjévé lett. Az igaz hit védelmének célkitűzése mellé lassan kezdett ugyanis felnyomulni az európai civilizáció, a kultúra, a humanitás védelmének, az értük vívott küzdelemnek az eszméje. Bizánc fenyegetettsége idején, majd eleste után a török visszaszorítása nem csupán keresztény országok felszabadítását — a Szentföld felszabadításáról már régen nincs szó —, hanem legalább ilyen mértékben az európai kultúra bölcsőjének és a humanizmus által felfedezett görögségnek a megmentését jelentette.⁸ Ha kevésbé hangsúlyosan is, ilyesféle gondolat nem hiányzott a huszitizmussal való szembenállás gondolatköréből sem, hiszen a latin kultúrával tudatosan szembeforduló és a humanizmus korai mozgalmaitól elszigetelődő huszitizmust a XV. századi humanisták nemcsak a hit, hanem a „humana civilitas” ellenfelének is tekintették.

A két ellenség elleni harc kettős — keresztény és humanista — célkitűzése volt az a vezérmotívum, amely egyrészt a Rómába visszatért pápaság, másrészt a kibontakozó olasz humanizmus figyelmét Közép-Európa felé fordította. Mind a Szentszék, mind pedig a humanisták, a kettő pedig gyakran ugyanazt jelentette, egyaránt érdekeltek lettek abban, hogy Közép-Európában erős hatalom jöjjön létre, mely bástyájává válik a nyugati kereszténységnek és az antik forrásokhoz visszatért európai kultúrának minden fenyegetéssel szemben. Zsigmond uralma idején a magyar királyi központ állt az előtérben, ekkor fordulnak meg magyar földön az első humanisták: Branda Castiglione, Filelfo, Ambrogio Traversari, Vergerio stb.⁹ Az egy Vergeriót kivéve, többnyire csak rövid politikai küldetésben járnak itt, s megjelenésük nem alkot még összefüggő folyamatot. Zsigmond után az érdeklődés megoszlik: Enea Silvio a Habsburgok érdekében dolgozik, később Filippo Buonaccorsi más néven Callimachus Experiens a Jagellók politikájának a szószólója, sokan mások pedig a Hunyadiak ügyét támogatják. Mégis valamennyien, ha ellentétes érdekeket képviselnek is, egyformán az egyre inkább humanista színezetet öltő christiana res publica képviselői, és csupán az a különbség

⁷ Hasonló megfigyelésre jutott SZÜCS Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. LK 1972. 220.

⁸ Vö. KÁRDOS Tibor: A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában. Száz 1950. 156—157.

⁹ HORVÁTH Henrik: Zsigmond király és kora. Bp. 1937. 69—100. — TINO FOFANO: Rapport tra Italia e Ungheria in occasione delle legazioni del Cardinale Branda Castiglioni (1350—1443). „Venezia e Ungheria nel Rinascimento”. Firenze 1973. 67—78. — APRÓ István: Ambrogio Traversari Magyarországon. Szeged 1935. — HUSZTI, Vergerio 521—533.

köztük, hogy más-más dinasztia, illetve állam vezetésével remélik a közép-európai erők egyesítését a kereszténység és a humanizmus érdekében. A három rivális közül a XV. század második felében az olasz humanisták nagy többsége végül is Magyarországra, pontosabban a magyar királyra, Hunyadi Mátyásra szavazott, bizalmát belé vetette. Egy rövid időre ő lett a barbárság elleni küzdelem reménysége. Kísérjük végig ennek a mítosznak a fejlődéstörténetét.

Közép-Európában a humanizmus két igazi úttörőjének, Pier Paolo Vergeriót és Enea Silvio Piccolominit tekinthetjük. Ők azok, akik ezen a barbárnak tekintett földön először próbálták meghonosítani a studia humanitatis. Erőfeszítésük a kudarcok és csalódások ellenére sem volt hiábavaló, vetésük lassan beérett. A kutatás joggal tételezi fel, hogy Vergerio nyerte meg a humanizmus ügyének Vitéz Jánost, az első magyar humanistát. Együtt dolgoztak Zsigmond kancelláriájában, Vergerio gyakran élvezte Vitéz vendégszeretetét, és erősen gyanítható, hogy könyvtárát is Vitéz szerezte meg, megvetve ezzel az első magyarországi humanista könyvtár alapjait.¹⁰ Az 1540-es években Vitéz püspökségének székhelyén, Nagyváradon alakul ki az első közép-európai humanista kör, magyarokból, horvátokból, görögökből, lengyelekből, elindítva a magyar humanizmus büszkeségének, Janus Pannoniusnak a pályáját. Enea Silvio ugyan hasztalanul próbálta III. Frigyet az irodalom és a humanista kultúra ügyének megnyerni, és öccse, V. László számára is — ennek korai halála miatt — hiába írta meg *Tractatus de liberorum educatione* (1450) című nevelési kézikönyvét, eszméi és művei mégis lassan ismertté váltak szerte Közép-Európában. Visszhangra találtak különösen a bécsi kancelláriában, valamint a bécsi egyetemen, ahol 1445-ben nagy feltűnést keltő antiskolasztikus beszédet tartott és ahol az 50-es évek elejétől kezdve megkezdődött a latin auktorok humanista szellemű oktatása, amiben a kor két nagy német csillagásza, Peuerbach és Regiomontanus is részt vett.¹¹ A közös humanista célok jegyében még ellenfelével, Vitéz Jánossal s annak unokaöccsével, Janus Pannoniusszal is szívélyes kapcsolatai alakulnak ki.¹² Vitéz váradi udvarának vonzáskörébe került, s később Vitéz számára dolgozott a bécsi csillagász, Peuerbach is.¹³

A Magyarországon és Ausztriában lassan sarjadni kezdő humanizmus kezdetől fogva összekapcsolódott a kereszteshadjárat eszméjével, illetve a hitetlenek (törökök) és az eretnekek (husziták) elleni küzdelemmel. Vergerióról tudjuk, hogy részt vett Prágában a huszitákkal folytatott vitákban, a Habsburgok szolgálatában álló Enea Silvio kezdetől fogva érdekelt volt a cseh kérdésben, s később — mint pápa — a török elleni kereszteshadjáratot tekintette legfőbb céljának. A mindkettejünkkel szoros kapcsolatban levő Vitéz János pedig annak a Hunyadi Jánosnak volt a bizalmi embere, majd kancellárja, aki a török elleni kereszties vállalkozások ünnepe volt az 1440-es és 50-es években.

Az ekkor meginduló kereszteshadjáratok programját a korai humanizmus egyik legnagyobb alakja, Nicolaus Cusanus proklamálta a bázeli zsinaton. Egyidejűleg megkezdődtek az erőfeszítések a nyugati és a keleti egyház uniója érdekében, hogy a kereszténység együttes erővel és egységben vehesse fel a harcot a török ellen. Az unió s zinat, melynek színhelyéül eleinte Zsigmond székvárosa, Buda is szóba került, majd az unió létrejötté 1439-ben elodázhatatlanná tette a keresztesháború megindítását a nyugati kereszténység számára. Ekkor jött Magyarországra pápai legátusként a keresztesháború fanatikus szószólója, Giuliano

¹⁰ HUSZTI, Vergerio 529–530, 532–533.

¹¹ HUSZTI, Aeneas 288. — Sven STELLING—MICHAUD: Quelques remarques sur l'histoire des universités à l'époque de la Renaissance. „Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle”. Genève 1967. 75–76.

¹² FRAKNÓI Vilmos: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879. 125–130. — HUSZTI József: Janus Pannonius. Pécs 1931. 36–39.

¹³ NAGY Zoltán: A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán. FK 1968. 441–447.

Cesarini, aki nemsokára életével fizetett azért, mert belehajszolta az egyesült keresztény sereget a várnai katasztrófába. A magyar történelemben maga után rossz emléket hagyó Cesariniról azonban tudnunk kell, hogy egyike volt a humanizmus korai képviselőinek. Tanítványa és pártfogoltja volt Zsigmond legfőbb szentszéki szövetségesének, az óbudai egyetemet 1410-ben újjászervező s a konstanzi zsinatot előkészítő Branda Castiglionénak; ő viszont Cusanust mondhatta tanítványának, s barátai közé számított Poggióval az élen egy sor jeles humanista író. Mikor 1419-ben Branda Castiglione társaságában először járt Magyarországon, a husziták elleni harcban volt érdekelve, akárcsak a 30-as években a bázeli zsinaton. Ezzel teljes összhangban vállalt 1443-ban szerepet a másik fronton, a törökkel szemben.¹⁴ De emellett, budai időzése alatt, állandó baráti kapcsolatot tartott a néhány Közép-Európában tevékenykedő humanistával: Enea Silvio állandó levelezésben állt vele, neki panaszolva el honvágyát; Vergerio pedig 1444. május 3-án Budán kelt végrendeletében őt bízta meg annak végrehajtásával.¹⁵ Bár a keresztesháború ügyében balkezesen járt el Cesarini, a török elleni egyetemes harc eszméjének nem csekély szolgálatot tett azzal, hogy segítette Bessarion pályafutásának kibontakozásában.

A XV. század derekán úgyis, mint görög hazafi, Bessarion lett a török elleni küzdelem talán legnagyobb hatású és legkövetkezetesebb európai szószólója; a törökkel szembeni védelemben legelső sorban érdekelt Magyarország szempontjából az ő személye ezért elsőrendű fontosságú. De kiváltképpen a magyar humanizmus szempontjából, minthogy a kereszties háború gondolatát ő kapcsolta a legszorosabban egybe a görög civilizáció megmentésének gondolatával. Ezen a ponton pedig szervesen össztalálkozott a török elleni keresztieshad gondolata és a Bizáncban újjászülető neoplatónizmus. A firenzei unió zsinaton a radikális neoplatónizmus elszánt hirdetője, Gemistos Pléthon, valamint Cesarini és Bessarion szoros baráti kört alkottak.¹⁶ A görög neoplatónizmus, melynek új életre kelésében a török veszélynek nem csekély része volt, valamint a nyugati keresztiesháború-gondolat ennek a baráti körnek a beszélgetésein találkozott igazán össze, s vált azután Bessarion tevékenységének kettős vezérmotívumává. Ő védte meg később Pléthont és a platónizmust Trapesuntius ortodox támadásaival szemben, és ő lépett Cesarini örökébe a keresztiesháború propagálásában. Bibornokká való kinevezése is legfőképpen Cesarini szorgalmazásának az eredménye volt, ő viszont neki ajánlotta egyik legkorábbi latin fordítás-gyakorlatát, Xenophon platónista-szellemű Szokratész-apológiáját, a *Memorabilia*-t.¹⁷ Természetesen a keresztiesháborút proklamáló és egyúttal a középkori nyugati platónizmus örökségét továbbadó Cusanusszal is szoros kapcsolatba került, s mikor lefordította Arisztotelész *Metafiziká*-ját, egy másolatát neki ajándékozta.¹⁸

Magyarországon sohasem járt Bessarion. Magyarország fontosságát a török elleni harc és Görögország hiába remélt felszabadítása szempontjából azonban hamar felismerte. Erről tanúskodnak a török elleni összefogásra buzdító beszédei. Ezeknek a sorát az Enea Silvio Piccolomini, azaz akkor már II. Pius pápa által összehívott mantovai kongresszuson 1459-ben elmondott beszéde nyitja meg. Felszólalása közvetlenül a pápát követte, ő utána viszont rögtön Mátyás követe, Hangács Albert csanádi püspök beszélt, az előtte szólóhoz hasonló szellemben.¹⁹ Mikor a sikertelen kongresszus után II. Pius a kardinálist legátusként Német-

¹⁴ Cesarini életére lásd Robert C. JENKINS régi monográfiáját: *The last Crusader: or the Life and Times of Cardinal Julian, of the House of Cesarini*. London 1861. — Egykorú életrajza Vespasiano da BISTICCI-nél: *Le vite I*. Ed. Aulo GRECO. Firenze. 1970. 137—158.

¹⁵ HUSZTI, Aeneas 100—101. — HUSZTI, Vergerio 531.

¹⁶ Ludwig MOHLER: *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*. I. Paderborn 1923. 112.

¹⁷ I. m. 208, 253.

¹⁸ I. m. 283—284.

¹⁹ *Biblioteca Vaticana, Cod. Ottob. Lat. 905. 31r—34v. Vö. HUSZTI, Minerva 1924. 169.*

országba küldte a német fejedelmek megnyerésére, németországi beszédeiben Pannónia sorsa mint argumentum egyre nagyobb hangsúllyal került előtérbe. A nürnbergi birodalmi gyűlés résztvevőit 1460-ban arra figyelmeztette, hogy 20 évvel azelőtt a magyarok sem fogták még fel a veszedelem nagyságát, de azóta, hogy már a nyakukon a török és országukat pusztítja, megtanulhatták. Ne akarják a németek, hogy — mondja egy másik beszédében —, veszni hagyva a magyar királyságot, nemsokára ők tanulják meg mit jelent, ha a török a határaikon áll. Bár szavai a németekhez szóltak, szavak helyett fegyvert követelő exhortációi és az a nagy hangsúllyal hirdetett óhaja, hogy „vivet Pannoniae regnum. Viget regni robur!” a magyarokra sem lehettek hatástalanok.²⁰

Annak ellenére, hogy egyetlen adat sem tanúskodik Bessarion és a magyar humanisták közvetlen, személyes érintkezéséről, ami valószínűleg a megfelelő források hiányának tulajdonítható, a magyar humanizmus korai időszakában lépten-nyomon beleütközünk e nagy latinná lett görög humanista inspiráló szerepébe, közvetlen vagy közvetett ismeretébe. Így például őrá vezethető vissza, hogy az egyházatyák közül a magyar humanisták érdeklődése leginkább Basilius felé fordult. Ismeretes, hogy a firenzei zsinaton milyen nagy szerepet játszott Basilius *Contra Eunomium* című munkája egyik helyének az értelmezése, és hogy éppen Bessarion volt az, aki konstantinápolyi könyvtárakban összegyűjtötte a vitatott mű mennél több másolatát.²¹ Ő maga is megpróbálkozott Basilius-fordítással (*De nativitate Domini*), és ő serkentette Trapesuntius-t a már említett Basilius-műnek, valamint egy — ugyancsak az eretnekek ellen írt — másik munkájának (*Ad Amphiloichium*) a lefordítására, melyek elé azután ő írt IV. Jenő pápának címzett előszót.²² Talán a kardinális ösztönzésének is része volt abban, a magyar családi kapcsolatok mellett, hogy Trapesuntius ezeket a műveket megküldötte Magyarországra, a *Contra Eunomium*-ot Vitéz Jánosnak, az *Ad Amphiloichium*-ot pedig Janus Pannoniusnak.²³ Jellemző, hogy a Janus Pannoniusnak írott ajánlásban Trapesuntius mellett, hogy dicséri a latinban és a görögben egyaránt „eruditissimus” pécsi püspököt, különösen kiemeli, hogy a vallást és az irodalmat ő „in ore et faucibus infidelium”, vagyis a törökökkel határos területen védelmezi.²⁴ Az sem lehet talán véletlen, hogy midőn 1473-ban megindul Budán az első nyomda működése, az — egy nemzeti tárgyú mű, a *Chronicon Budense* megjelenetése után — második terméként éppen Basiliusnak a költőkről szóló munkáscskáját (*De legendis poetis*), valamint Xenophon *Memorabiliáját* adta közre, igaz nem Bessarion hanem Leonardo Bruni fordításában.²⁵

122
Alignanem Bessarion törökellenes célzatú Démoszthenész-fordítása, melyet később belefoglalt *Orationes ad principes de bello in Turcas decerfendo* (1471) című munkájába, volt Janus Pannonius példaképe Démoszthenész egy másik oratóiójának lefordításakor. Hiszen — mint Janus írja — ezt a beszédet azért fordította le, „mert nagyon találónak látszott a mostani keresztény—török viszonyokra”.²⁶ Közvetve vagy közvetlenül Bessarion lehetett Janus Pannonius révén a magyarországi platonizmus első szakaszának az inspirálója is. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor kezdett a magyar költő a platóni filozófiával foglalkozni. Talán 1458. évi firenzei látogatásakor kaphatta az ösztönzést, amikor megismerkedett a görög filozófiát tanító Johannes Argiropülossal s hallgatta is előadásait. „Nagyon tetszett neki messer Giovanni tudománya” — állítja ezzel kapcsolatban Janusról az emlékezeit író Ves-

²⁰ MOHLER, Bessarion III. Paderborn 1942. 382, 384—385, 393.

²¹ I. m. I. 147, 206.

²² I. m. I. 252—253.

²³ HUSZTI, Tendenze 14—15. — Vö. HUSZTI, Janus 247—248.

²⁴ ÁBEL Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 201.

²⁵ RMNy I. 1. sz. — A kiadvány platonista jellegére már HUSZTI is felfigyelt: Tendenze 17—18.

²⁶ MOHLER, Bessarion I. 416—417. — HUSZTI, Janus 253.

pasiano da Bisticci.²⁷ Argiropulosz és Bessarion kapcsolata közismert, hiszen a görög tudóst a firenzei tanszékre éppen Bessarion római környezetéből hívatta meg az a Donato Acciaiuoli, akit Janus szintén felkeresett.²⁸ Bizonyára Janusnak köszönhető a kapcsolat megteremtése Argiropulosz és Vitéz között is, aminek emléke, hogy a görög professzor Vitéznek ajánlotta egyik Arisztotelész-fordítását, a *De coelo*-t, nyilván értesülve a magyar főpap csillagászati érdeklődéséről.²⁹ S bizonyára az 1458. évi találkozásnak köszönhető Mátyásnak az a későbbi kísérlete, hogy Argiropuloszt Magyarországra hívja.

Bessarionnak csak 1469-ben megjelenő, de feltételezhetően már az 1450-es évek végén érlelődő fő munkáját, az *In calumniatorem Platonis*-t Janus ekkor még nem ismerhette meg, de feltétlenül hallania kellett már a kérdés körüli eszmecserékről.³⁰ Magyarországra hazatérve mindenesetre elkezdett Platónnal foglalkozni, sőt 1465-ben, mint Bisticcitol tudjuk, már Plotinot kezdte el fordítani — 20 évvel Ficino előtt.³¹ 1465 egyébként Janus itáliai követjárásának az éve, amikor újból találkozhatott személyesen az olasz humanizmus legkiválóbbjaival, köztük ismét Argiropuloszsal, s ha előbb nem, akkor most ismerkedett meg személyesen Ficinóval. A Ficinóval kialakult barátság és eszmeközösség jele, hogy a következő évben Janus megküldte elégiáinak gyűjteményét Ficinónak, a kötet végére helyezve egyik legszebb költeményét, a *De animam suam* című tisztán platónista ihletésű elégiáját. Erre érkezett válaszul a következő évben Ficino *Symposion*-kommentárja, Janusnak ajánlva. Ez az ajánlás a platónizmus további terjesztésére fölszólító propagandairat, mely arra buzdítja Janust, hogy amiként ő honosította meg a Duna mellékén a múzsákat, úgy ő vigye oda Platón-t is elsőként.³²

1465-ben Janus fő útcélja Róma volt. Bessarion az ő ott-tartózkodása idején Viterbóban gyógyíttatta magát, s ezért nem tudjuk, Janus találkozott-e vele. Környezetével, s elsősorban egyik legközelebbi hívével, Jacopo Ammannatival, a magyar humanista és egyházi körökkel jó kapcsolatot tartó bíborossal azonban bizonyára.³³ Különben érthetetlenek volnának a pozsonyi egyetem alapításának körülményei. Ismeretes, hogy Janus római küldetésének egyik célja az egyetem alapításához szükséges pápai jóváhagyás volt. Nem árt utalnunk rá, hogy az ez irányú előterjesztésben az egyetem alapításának egyik céljaként Mátyás a vallás védelmére alkalmas személyek kiképzését jelölte meg, nyilvánvalóan huszitaellenes érveléssel, amit az is igazol, hogy az egyetem a Csehországhoz legközelebb eső jelentős magyar városban, Pozsonyban alakult meg.

Bessarion szerepét az egyetemek humanista irányú fejlesztésében a magyar humanisták jól ismerhették. Tudjuk, hogy midőn V. Miklós pápa őt legátusként 1450-ben Bolognába küldte, néhány éves ott-tartózkodása alatt sikerült a korábban hanyatlásnak indult híres egyetemet újra felvirágoztatnia. 1460. évi bécsi tartózkodásakor pedig az ottani egyetemen segített a studia humanitatis pozícióit megerősíteni. Ő vette rá például Regiomontanust arra, hogy tanuljon meg görögül és fordítsa le Ptolemaiosz eredeti szövegét.³⁴ Nem volna tehát meglepő, ha bizonyítani tudnánk, hogy a magyarok az új egyetem alapításakor a kar-

²⁷ HUSZTI, i. m. 177. — „Molto gli piacque quella dottrina di messer Giovanni”: V. da BISTICCI, id. kiad. 330.

²⁸ Giuseppe CAMELLI: Giovanni Argiropulo. Firenze 1941. — Eugenio GARIN: Donato Acciaiuoli cittadino fiorentino. „Medioevo e rinascimento”. Bari 1954. 235—279.

²⁹ ÁBEL, Adalékok 170—172.

³⁰ MOHLER, Bessarion I. 358—365.

³¹ V. da BISTICCI, id. kiad. 333.

³² HUSZTI, Tendenze 26—29. — Giuseppe HUSZTI: La prima redazione del „Convito” di Marsilio Ficino. „Giornale Critico della Filosofia Italiana”. 1927. 68—71. — HUSZTI, Janus 248—249, 258.

³³ HUSZTI, Janus 237. — Ammannatiról lásd Giuseppe CALAMARI: Il confidente di Pio II. Card. Iacopo Ammannati-Piccolomini (1422—1479). I—II. Roma—Milano 1932.

³⁴ MOHLER, Bessarion I. 263—264, 300.

dinálístól kértek tanácsot. Erre sajnos nincsen adatunk, az azonban tény, hogy a működését 1467-ben megkezdő új egyetem neves tanárai egytől egyig Bessarion környezetéből kerültek ki. Innen jött Magyarországra az időközben Bessarion által Rómába hívott Regiomontanus, a szintén ott tartózkodó Martin Bilica, magyarul Ilkus Márton, lengyel csillagász, valamint a kardinális egyik legbelsőbb embere, a dominikánus Giovanni Gatti. Különösen Gatti személye és jelenléte figyelemre méltó, ő ugyanis mint Bessarion familiárisa, őt szinte minden-hová elkísérte.³⁵ Vele volt bolognai tartózkodása idején, és ezalatt teológiát tanított az egyetemen. 1455 után Bessarion római környezetében, a körülötte kialakult adakémia egyik számottevő tagjaként találkozunk vele Argiropulosz, Platina, Gazes, Flavio Biondo és mások társaságában. Elkísérte urát németországi missziójára is, baráti kapcsolatokat teremtve a bécsi egyetemi körökkel, amit azután pozsonyi tartózkodásakor is tovább ápolt. Gatti munkatársa is volt Bessarionnak az *In calumniatorem Platonis* megírásában, miként arra a szerző maga is hivatkozik.³⁶ Az említett professzorokhoz kapcsolható még Mátyás, Vitéz és Janus különösen kedves embere, Galeotto Marzio is, akiről ugyan nem tudjuk, hogy közelebbi kapcsolatban lett volna Bessarion körével, de aki maga írja, hogy Gattit ő kísérte Magyarországra.³⁷ Az egyetem díszül azonban Argiropuloszt szánták, de ő a meghívást végül is nem fogadta el, pedig Mátyás kérésére a firenzei Signoria sem emelt kifogást távozására ellen.³⁸

Végül, Bessarionnak ösztönző szerepet tulajdoníthatunk a Bibliotheca Corviniana kialakulásában, vagy legalábbis a könyvtár görög orientációjának kifejlődésében. Bessarion kezdetben nem tartozott a nagy könyvgyűjtők közé. Csak Konstantinápoly eleste után dőbbsen rá a görög kéziratok összegyűjtésének, vagyis a görögség szellemi öröksége megmentésének fontosságára. „Ha a görögök még ezt is elvesztik, akkor némák lesznek és nem különböznek majd a barbároktól” — írja egyik levelében. Ekkor fogant meg benne egy minden fellelhető görög művet magában foglaló könyvtár, mint nemzete jövője szellemi centruma létrehozásának a gondolata. Ettől kezdve kezdte el gyűjteni híres könyvtárának anyagát, amellyel azután megvetette a velencei Biblioteca Marciana alapját.³⁹ Mátyás király talán éppen az ő példájára törekedett oly szívósan arra, hogy könyvtára a görögség teljes szellemi termését magába foglalja, amiért azután kiérdemelte Marsilio Ficino fentebb idézett lelkes szavait. Természetesen megszerezte könyvtára számára Bessarion műveit is, sőt az egyiknek a kódex eredetileg magának a szerzőnek a tulajdona volt, megállapítható ugyanis, hogy a kardinális címerére festették rá utólag a Mátyásét.⁴⁰

Mátyás személyét illetően, uralkodása első éveiben, a pápasággal és a keresztesháború-gondolattal elkötelezett humanisták részéről bizonyos tartózkodás figyelhető meg. Ez érthető is, hiszen III. Frigyes vitatta Mátyás megválasztásának jogosságát, magának követelve a magyar trónt és jogtalanul birtokában tartva a magyar szent koronát. Másrészt Mátyás még fiatal és tapasztalatlan, s ráadásul a husziták királyának, Podjebrád Györgynek a veje és szövetségese volt. Innen érthető, hogy mikor Bessarion 1460-ban lelkes beszédekben szólított fel Pannónia megsegítésére, egy szóval sem említette az új királyt. Ez a kezdeti tartózkodás azonban hamarosan megváltozott, mihelyt nyilvánvalóvá lett, hogy Mátyás akarja is és képes is folytatni apja törökellenes politikáját. A fényes győzelemmel, Jajca elfoglalásával

³⁵ Karol REBRO: Johannes Gattus az Academia Istropolitana professzora. „A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből, 1367–1967”. Pécs 1968. 109–114.

³⁶ MOHLER, Bessarion I. 264, 329, 331: II. 305.

³⁷ De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae. Ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsia 1934. 30.

³⁸ Mátyás király levelei I. Kiad. FRAKNÓI Vilmos. Bp. 1893. 256–257. — CAMPELLI, Argiropulo. 127–132.

³⁹ MOHLER, Bessarion I. 329.

⁴⁰ CSAPODI, Corviniana 160.

végződő 1463. évi boszniai hadjárat egy csapásra megteremtette Mátyás iránt a bizalmat. A boszniai hadjárat után és II. Pius tervezett kereszteshadjárata előtt készült az első Mátyást dicsőítő humanista mű: az egyébként jelentéktelen Fano-i Antonio Costanzinak, Janus Pannonius egykori ferrarai iskolatársának további törökellenes hadjáratra buzdító költeménye.⁴¹ Az itáliai közvélemény előtt nyilvánvaló ettől kezdve, hogy egyedül Mátyás lehet alkalmas a török visszaszorítására, a leendő törökellenes vállalkozások vezetésére. Egy Itáliába szakadt magyar karthausinak, Hunyadi János egykori katonájának, Andreas Pannoniusnak egy 1467-ből való, Mátyásnak dedikált munkája szerint, őt választotta az egész kereszténység a török császár és a mohamedánok elleni harc vezérévé, és biztatja a királyt, hogy tűzze ki táborába a szent kereszttel jelölt zászlót.⁴² II. Pius vállalkozásának kudarca után immár Mátyás a kereszties-eszme egyedüli reménysége.

Az 1460-as évek végén ez a megállapítás a kereszties eszmekör mindkét oldalát tekintve érvényes. Nemcsak a török elleni harc bajnokának tekintik ekkor Mátyást, de az eretnekek elleni küzdelemének is. A pápaság egyforma fontosságot tulajdonított mindkét frontnak, és a II. Pius követő II. Pál 1465-ben határozottan fel is szólította Mátyást a Podjebráddal való szakításra. 1476-ben pedig Lorenzo Roverella legátus olyan megbízólevelet kapott a törökellenes kereszties hadjárat hirdetésére, mely szerint adott esetben a hadjáratra biztosított anyagi erőforrások egy cseh elleni vállalkozás támogatására is felhasználhatók.⁴³ Nyilvánvaló, hogy Mátyást a cseh elleni fellépésre nem vallásos buzgóság, illetve a Szentszékhez való hűség, hanem reális politikai érdekek indították. Ez azonban nem változtat azon, hogy gondolati síkon a kétfajta küzdelmet összekapcsolták, azt ugyanazon eszme szolgálójának nyilvánították.

Ehhez jelentékenyen hozzájárult az a propaganda is, amelyet Közép-Európában az 1430-as évektől kezdve megszakítás nélkül folytattak az Itáliából ide küldött obszerváns ferences inkvizitorok és misszionáriusok. A sort Giacomo della Marca kezdte meg, aki 1432 és 39 között Dél-Magyarországon tevékenykedett a bogumilok és a husziták ellen.⁴⁴ Az 50-es évek elején Giovanni Capistrano kapott megbízást a munka folytatására mind Csehországban, mind Magyarországon. De mivel itt akkor a kereszties harc törökellenes oldala került előtérbe, Capistrano pozitív módon írhatta be nevét a magyar történelembe. Nem így utódja, az ő munkatársaként Közép-Európába érkező Gabriele Rangone da Verona, azaz Veronai Gábor. Ez a fontos személyiség, Róma legfőbb magyarországi exponense, akinek kétes szerepére a magyar történetírás sajnos kevés figyelmet fordított, eleinte Csehországban tevékenykedett mint misszionárius, majd 1465-ben Magyarországra jött és hamarosan Mátyás bizalmasa lett.⁴⁵ Mint a cseh illetve huszita ügyek szakembere, Mátyás cseh politikájának ösztönzésében elsőrendű szerepet játszott. Szerepe és súlya még inkább fokozódott Vitéz János és Janus Pannonius szerencsétlen összeesküvése és a két nagy humanista főpap halála után. Veronai Gábor ekkor már erdélyi püspök, hamarosan pedig a pápa kezdeményezésére megkapja a még hatalmasabb egri püspökséget, és alighanem része van abban, hogy Mátyás átmenetileg elhidegült a humanistáktól. Néhány évvel később ő járta ki Gábor számára a bibornoki kalapot, alighanem azért, hogy megszabadulhasson tőle.

Az 1470-es évek derekán ugyanis határozott irányváltás figyelhető meg Mátyás politikájában, de egyúttal kulturális és ideológiai orientációjában is. Viszonya egyre inkább meg-

⁴¹ ÁBEL—HEGEDŰS, *Analecta nova* 110—113.

⁴² Libellus de virtutibus. Kiad. FRAKNÓI Vilmos. „Irodalomtörténeti Emlékek I.” Bp. 1886. 58.

⁴³ KARDOS, A huszita mozgalmak 159.

⁴⁴ A legújabb feldolgozás: Dionysius LASIĆ ofm: *De vita et operibus S. Iacobi de Marchia*. Falconara 1974.

⁴⁵ Giovanni GIRALDI: *La „Oratio de laudibus Gabrielis Rangoni S. R. E. cardinalis” di Giovanni Michele Alberto Carrara*. „Archivum Franciscanum Historicum”. 1957. 83—98.

romlott a Szentszékkal, mely egyre kevesebb figyelmet szentelt a török kérdésnek, Mátyás viszont egyre jobban családott csehországi vállalkozásában, melybe a pápa és a császár biztatására fogott bele, de ahol őt végül is, úgy érezte, cserbenhagyták s meg kellett elégednie Csehország melléktartományaival, valamint a cseh királyi címmel, míg a cseh trón tényleges betöltője Jagello Ulászló lett. Böven lehetne idézni Mátyásnak a pápához írott indulatos és családott leveleiből. 1476. január 11-én így ír IV. Sixtusnak, midőn az megróttá, amiért fegyvereit ismét a törökök ellen fordította: „Az apostoli követeket hívhatom tanúul, hogy . . . attól kezdve, hogy ez ország trónjára léptem, . . . szüntelenül fáradoztam mind a törökök, mind az eretnekek ellenében; . . . ezt teszem most is, amikor . . . a törökök ellen harcolok . . . miután nyolc esztendő óta annyi igyekezettel és energiával oltalmazom a katolikus népet az eretnekek támadásaival szemben.” Majd visszautasítva a pápa vádjait, így folytatja: „mert ki törné magát az apostoli szék szolgálatában, ha az apostoli szék engem cserbenhagy . . . ki fog majd fegyvert a törökök ellen, ha az apostoli szék megvet engemet”.⁴⁶ Nyolc évvel később, VIII. Incével szembeni elkeseredését pedig így fejezte ki: „Szívünkől oly mértékben kivetettük eddigi bizalmunkat a pápa iránt, hogy semmi jót sem várunk immár a pápától.”⁴⁷ Ezt az ellentétet számos kérdés motiválta, így a rokoni kapcsolat a pápasággal hosszas konfliktusban levő nápolyi királlyal, Mátyás szívós törekvése nemzeti egyház kialakítására, a pápa beleszólásának a minimumra csökkentése a magyarországi egyházi ügyekben, de talán legfőképpen a Dzsem herceg körüli bonyodalmak. Ez a török trónkövetelő az európai hatalmak kezében jelentős ütőkártyaként szerepelt a törökkel kapcsolatos politikában. Mátyás mindent elkövetett annak érdekében, hogy a herceget kiadják neki, hogy az ő segítségével tudjon zavart kelteni a török birodalomban, előkészítve ezzel az élete fő céljának tekintett nagy balkáni felszabadító hadjáratot.

Az 1470-es évek derekán Mátyás fokozatosan elejtette a keresztieshad hagyományos koncepcióját, és egy modern nagyhatalmi politika útjára lépett, melynek fő célja Magyarország pozíciójának megerősítése az államrezon jegyében. Ez pedig a török elleni döntő harc megvívása előtt a német császárral való leszámolást írta elő. Az új politikát a magyarokkal nem volt könnyű elfogadtatnia. Bonfini leírja Mátyásnak azt a tanácskozását, melyet 1477-ben a III. Frigyes elleni háború megindítása ügyében hívott össze. A tanácskozás leírásakor Bonfini fiktív beszédet mondhat Báthory Istvánnal, mintegy összesűrítve benne a hagyományos magyar álláspontot. Báthory eszerint határozottan ellenzi a szomszédos katolikus ország megtámadását. „A törökökkel és az eretnekekkel igazságos háborút viseltünk” — mondhatja vele Bonfini — velük szemben a keresztény világért küzdöttünk.⁴⁸ Ez az a jelszó, melyet Mátyás ettől kezdve felad, illetve kevésbé hangsúlyoz és amivel szemben másfajta érvelést használ és másfajta szolidaritásra apellál.

A humanisták szemében a Mátyás és III. Frigyes közti vetélkedés már a háború megindulása előtt eldőlt az előbbinek a javára. Frigyes hiába próbálta már évtizedekkel ezelőtt humanista fejedelemmé formálni Enea Silvio Piccolomini, sohasem sikerült német földön második Aragoniai Alfonzra találnia.⁴⁹ A humanista monarcha e modelljének új inkarnációját csak Mátyásban lehetett felfedezni. Bonfini *Magyar históriájá*-ban — mindkettőjük halála után! — találóan elemzi a két uralkodó közötti karakterbeli különbségeket. A harcias, tevékeny, fáradalmat tűrő, vidámságot kedvelő, az élvezeteket nem megvető, dicsőség után sóvárgó magyar királlyal szemben Frigyes „nyugodalmat és pihenést szerető, sőt inkább henye,

⁴⁶ Magyar humanisták levelei. XV—XVI. század. Kiad. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1971. 246—248.

⁴⁷ Id. kiad. 278.

⁴⁸ Rerum Ungaricarum Decades IV. Ed. I. FOGEL—B. IVÁNYI—L. JUHÁSZ. Bp. 1941. 75.

⁴⁹ HUSZTI, Aeneas 101—106, 221.

tunya és lomha”.⁵⁰ Mintha csak Machiavelli nemsokára megfogalmazásra kerülő ellentétpárját, az uomo virtuoso és az uomo ozioso ellentétét akarná Bonfini példázni!

Mátyásban valóban testet öltött a humanisták új uralkodóeszménye. Sőt, talán Itálián kívül ő az első ízig-vérig reneszánsz uralkodó, és míg a még oly jelentős itáliai fejedelmek, egy Aragoniai Alfonz, egy Ercole d'Este, Federigo Montefeltro, vagy akár Lorenzo de Medici csak viszonylag kisebb terület felett uralkodtak, addig Mátyás egy nagy kiterjedésű ország ura, akitől világraszóló tetteket lehetett várni. A kor hajlamos volt a korlátlan uralkodói ambíciók komolyan vételére. Merész Károly Nagy Sándornak és Caesarnak képzelte magát; VIII. Károly világhódító tervekkel kelt át az Alpokon; XII. Lajos Macedonai Fülöpben és Traianusban látta az eszményképét. Nem kell tehát csodálkoznunk, ha a pályája tetőpontján levő Mátyás a császári koronát is elérhetőnek képzelte, hiszen elődje, Zsigmond is viselte. Vagy ha nem a nyugati császárságét, akkor a keletiét, hiszen a középkorban nem egy magyar király tekintette magát a bizánci korona várományosának. A tervezett, de végül soha meg nem valósult nagy déli hadjárattól egyébként is a keleti császárság helyreállítását vártamremélte a humanista világ.⁵¹ A kortársak, egy Poliziano, Bonfini, Naldo Naldi és mások szemében ő volt az új Nagy Sándor, aki hivatott a keleti barbárság, az új Darius, vagyis a szultán legyőzésére. A budai palotában nem célzatosság nélkül állt ott Verrocchiónak az egymással szembe forduló Sándort és Dariust ábrázoló reliefje; nem más mint Lorenzo de Medici küldte Mátyásnak.⁵² De ő maga is ifjú kora óta állandóan olvasta Curtius Nagy Sándor-életrajzát és — akárcsak Aragoniai Alfonz — Livius és Caesart is, s általában minden olyan klasszikus művet, melyből a nagy hadvezérek és hódítók tetteit lehetett megismerni. Nem maradt ki ez utóbbiak sorából az első magyar uralkodónak képzelt Attila sem, akinek a hódításait ő, a „secundus Attila”, hivatott megismételni. Jellemző kettős játéknak lehetünk tanúi: a Nyugat szemében Mátyás az új Nagy Sándor, aki Bonfini nagy gonddal kiokoskodott genealógiája jóvoltából egyenesen a rómaiaktól származik, hála román őseinek; a magyarok s különösen a hun származásával kérkedő nemesi tömeg szemében viszont ő az új Attila, akinek csapásaitól retteg Európa. A Jagellók ügyét szolgáló éles szemű Callimachus át is látott a szitán, Attiláról szóló munkáját (1486) úgy írta meg, hogy a hun király veszedelmes vonásaiban Mátyásra ismerjen az olvasó.⁵³ De ha már a mitizált példaképeknél tartunk, akkor az elsőség a reneszánsz embereszményét megtestesítő Herkulest illeti meg. Hatalmas szabadtéri szobra ott állott a budai palota előtt; az egyik bronzkaput a tetteit ábrázoló domborművek díszítették; a visegrádi palota belső udvarának reneszánsz szökőkútján szintén Herkules ékeskedett — nem ok nélkül, hiszen Ficino volt az, aki a Mátyás—Herkules párhuzamot, illetve azonosítást megfogalmazta.⁵⁴

Marsilio Ficino szava pedig nagy súllyal esett a latba, hiszen Mátyás uralkodásának utolsó tizedegynéhány évében ő lett a magyar humanizmus vezérlő csillaga. A Janus Pannonius halálával megszakadt kapcsolat 1477-ben kezdődött újra, amikor Ficino legbensőbb híveinek egyike, Francesco Bandini Magyarországra költözött és Mátyás szolgálatába lépett. Bandini a ficinói platónizmus magyarországi nagykövete lett, aki körül a budai udvarban hamarosan platónista kör, félig-meddig akadémia szerveződött magyar humanistákból, mint Báthory Miklós, Váradi Péter, Garázda Péter (mind Ficino ismerősei vagy levelező-társai), valamint itt tartózkodó külföldiekből. Megkísérelte Mátyás 1479-ben magát Ficinót is Budára hívni, ami ugyan nem sikerült, de a Bandinivel folytatott rendszeres levelezés, valamint valamennyi újabb

⁵⁰ Id. kiad. IV. 73.

⁵¹ Mátyás karakteréről és ambícióiról: KARDOS Tibor: Mátyás király és a humanizmus. „Mátyás király emlékkönyv”. Bp. 1940. II. 9—106.

⁵² BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. I. 513.

⁵³ KARDOS Tibor: Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról. Bp. 1931.

⁵⁴ BALOGH, A művészet I. 141, 143, 248—250. — ÁBEL—HEGEDŰS, Analecta nova 273.

művének azonnali elküldése útján a kapcsolat a lehető legszorosabb lett. Bandini leveleiből jól látható az a türelmetlenség, amellyel Budán az újabb Ficino-műveket várták, a Platón-életrajzot, a *Theologia platonica*-t, a teljes Platón-fordítást és a többbit.⁵⁵ S hogy ezeket a műveket szélesebb körben is olvasták azután Magyarországon, arról legjobban az tanúskodik, hogy még ellenfelük is akadt egy budai Ágoston-rendi szerzetes, Joannes Pannonius (másként Giovanni Unghero vagy Giovanni Varadino) személyében, akit az olasz szakirodalom sajnos rendszeresen összekever az ekkor már tíz éve halott Janus Pannonius személyével.⁵⁶ Ennek a Joannes Pannoniusnak, Ficino egykori iskolatársának leginkább a ficinói platónizmus hermetikus és mágikus elemei ellen volt kifogása, pedig Mátyás úgy látszik éppen ezek iránt viseltetett különös érdeklődéssel. Az asztrológia és a mágia iránti érdeklődése jól ismert, s nyilván nem véletlen, hogy Ficino, leveleinek két kötete mellett, éppen az egyik legezoterikusabb művét, a *De vita coelitus comparanda*-t ajánlotta közvetlenül Mátyásnak — mégpedig Lorenzo de Medici egyetértésével. De Galeottótól azt is tudjuk, hogy Mátyás olvasta az Apuleiusnak tulajdonított *Asclepius*-t;⁵⁷ Brandolino Lippo *De humanae vitae conditione* című dialógusában pedig maga Mátyás az, aki isten egy és örök voltának s a világ általa való teremtésének bizonyítása végett Platónra és a sokkal ősbibnek tartott Hermes Trismegistosra hivatkozik.⁵⁸ Mátyásnak a „prisca theologia” iránti érdeklődésére mi sem jellemzőbb, mint az a türelmetlenség, ami akkor fogta el, midőn Ficino — nem lévén munkájával megelégedve — nem küldötte el Budára Iamblichos *De Aegyptiorum Assyriorumque theologia*-jának általa készített fordítását. Mátyás mihelyt tudomást szerzett róla, azonnal utasította az akkor Firenzében tartózkodó könyvtárosát, Taddeo Ugolettót, hogy készíttessen másolatot Ficino kéziratáról.⁵⁹

Bármennyire is becsülte Mátyás az irodalmat, művészetet, filozófiát, elsősorban mégis politikus, egy nagy ország uralkodója volt, aki számára a kultúra, a humanizmus sohasem volt öncél. A platónizmus iránti mohó érdeklődését s ezzel együtt a Lorenzo il Magnifico Firenzéjével való kapcsolatok ugrásszerű fejlődését sem lehet pusztán humanista érdeklődéssel magyarázni. Nem lehet kétséges, hogy — legalábbis a társadalom legfelsőbb rétege vonatkozásában — ő is vallotta azt, amit a Magnifico, hogy „a platóni neveltetés nélkül senki sem lehet sem jó állampolgár, sem jó keresztény”.⁶⁰ A platónizmusban olyan filozófiát és teológiát látott, mely üdvös az államra, mely alkalmas annak eszményi továbbfejlesztésére, amely új, mélyebb tartalommal telíti meg a kiüresedő középkori kereszténységet és amely kulcsot ad a mindenség titkainak megismerésére és a sors befolyásolására. A ficinói platónizmusban az elképzeléseinek megfelelő ideológiát ismerve fel, fordult figyelme egyre inkább Lorenzo Firenzéje felé, minden eszközzel erősítve a vele való kapcsolatokat. Mátyás utolsó évtizedében elsősorban a Ficino környezetéhez tartozó firenzei humanisták keresik fel vagy lépnek vele összeköttetésbe, mint Poliziano, Filippo Valori, Ugolino Verino, Batrolommeo Fonzio, Naldo Naldi stb. A firenzei művészet Itálián kívüli mecénásai, rendelői sorában is ő áll ekkor az első helyen: foglalkoztatja Botticellit, Filippino Lippit, Benedetto da Maianót, Verrocchiót és még annyian másokat, s Leonardo da Vinci sem véletlenül idézte a király véleményét a festészet rangjáról a *Trattato della pittura*-ban.⁶¹ A Bibliotheca Corviniana számára

⁵⁵ ÁBEL—HEGEDŰS, *Analecta nova* 274—288.

⁵⁶ BANFI Florio: Joannes Pannonius — Giovanni Unghero: Váradi János. ItK 1968. 194—200.

⁵⁷ Id. kiad. 9.

⁵⁸ Kiad. ÁBEL Jenő. „Irodalomtörténeti Emlékek II”. Bp. 1890. 33.

⁵⁹ HUSZTI, *Tendenze* 232—233.

⁶⁰ „Senza la platonica disciplina, niuno poteva essere nè buon cittadino, nè buon cristiano”. Idézi L. GALEOTTI: *Saggio intorno alla vita ed agli scritti di Marsilio Ficino*. „Archivio Storico Italiano”, N. s. IX (1859) 44.

⁶¹ BALOGH, *A művészet* I. 513—516, 521—525.

való könyvmásolás és könyvbeszerzés pedig egyre fantasztikusabb méretű lett Firenzében, még a király halálakor is többszáz kódex várt elszállításra, illetve kifizetésre.⁶²

Firenzéből hozta Bandini Budára 1488-ban a zseniális reneszánsz építész-teoretikusnak és urbanistának, Filaretének *Trattato dell'architettura*-ját is, mely Mátyás érdeklődését annyira megragadta, hogy Bonfinival három hónap alatt latinra fordíttatta, hogy maga is olvashassa.⁶³ De nemcsak olvasta, hanem meg is tette az előkészületeket arra, hogy Budán elkezdje az „ideális város” felépítését. Miként azt Feuerné Tóth Rózsa legújabb kutatásaiból tudjuk, élete utolsó évéből származik a merész terv: Filarete útmutatásai nyomán felépíteni a szervezés alatt álló új budai egyetem artes fakultásának épület-együttesét, melynek pontatlan leírását Heltai krónikájából ismerjük.⁶⁴ Ez hiányzott még Mátyás nagy alkotásai sorából: a humanizmus átforgatta már a kancelláriát, a reneszánsz otthonra lett a királyi udvarban, létrejött a páratlan humanista könyvtár, de hiányzott még az ún. szabad művészetek oktatásának korszerű humanista intézménye, amely nélkül pedig a XV. században nincs igazi kulturális megújulás.⁶⁵ Bár Bartolomeo Fonzio szerint Mátyás már befogadta a Görögországból kiűzött műzsákat,⁶⁶ a király tudta jól, hogy igazi székhelyük majd az új ideális iskola lesz.

Így alakulhatott ki lassan az a reménység, váradalom és mítosz, mely Ficinóval azt mondhatta, hogy Mátyást mint Messiást várják a limbusba taszított görög bölcsek, valamint — Platón életrajzának kísérőlevelében — hogy Platón leginkább Pannóniában lelhet otthonra, melynek nagy királya rövid idő alatt visszaállítja majd Pallas székhelyét és a görögök gimnáziumait.⁶⁷ Így válhatott Mátyás Pannóniája az Alpokon túli Európának azzá az országává, ahol elsőnek történt kísérlet az olasz, pontosabban firenzei humanizmus eszméinek, vívmányainak a következetes megvalósítására. Mindez azonban nem az országhoz, hanem a személyhez volt elsősorban kötve. Nem Magyarországra, hanem csak Mátyás személyébe vette bizalmát és reménységét Ficino és köre. A király halála után a kapcsolatokat mintha elvágták volna, pedig több jeles magyar platónista jóval túlélte a királyt. Sajnos, Ficino jól ítélte, ami az ő szemében Pannóniát vonzóvá tette, az Mátyás személyétől függött, s eltűnésével összeomlott. A jó Bonfini néhány év múlva mint egy elmúlt szép álmot emlegethette csak, hogy Mátyás „Pannóniát másik Itáliává alakítani törekedett”.⁶⁸

A magyar humanizmus tehát a török- és huszitaellenes kereszties eszme jegyében, azzal összefonódva bontakozott ki, szoros kapcsolatban a pápaság politikájával, illetve a lassan-lassan humanista központtá átalakuló római udvarral. Ez a középkorból örökölt kereszties program telítődött fokozatosan humanista elemekkel, míg végül teljesen laicizálódott, s a firenzei platónizmus szellemében átalakult a görög civilizáció megmentésének látomásává. A Mátyás-mítoszban a fejlődésnek ez az iránya fejeződik ki: ő válik a hitetlenek és az eretnekek legyőzésére hivatott potenciális kereszties vezérből az európai civilizáció bölcsőjét a barbárság uralma alól felszabadítani képes új Herkulesse.

⁶² CSAPODI, Corviniana 51—57.

⁶³ BALOGH, i. m. I. 494. — Bonfini, id. kiad. IV. 138.

⁶⁴ FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: A budai „schola”: Mátyás király és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros-nyegyed terve. „Építés-Építészettudomány” V. 1974. 373—385.

⁶⁵ Eugenio GARIN: La cultura del Rinascimento. Bari 1973. 76.

⁶⁶ Epistolarum libri III. Ed L. JUHÁSZ. Bp.—Bologna 1931. 34—36.

⁶⁷ ÁBEL—HEGEDŰS, Analecta nova 274.

⁶⁸ „Pannoniam alteram Italiam reddere conabatur”: id. kiad. IV. 135.

L'IDÉE DE LA CROISADE ET LE MYTHE DE MATHIAS CORVIN

A la fin de XVe siècle, parmi les humanistes italiens et parmi ceux de Florence avant tout, un mythe particulier s'est créé autour de Mathias Corvin, selon lequel c'était lui qui était destiné à libérer le berceau de la civilisation européenne, la Grèce tombée sous le joug de la Turquie. L'étude examine l'origine et la formation de ce mythe. Le point de départ est la renaissance de l'idée de la croisade, au commencement du XVe siècle, contre la menace turque d'une part, de l'autre part contre les Hussites tchèques. A cause de sa position géopolitique, la Hongrie obtient un rôle clef dans la défense de la „vera fides” et de la „humana civilitas” contre cette double menace. C'est cette circonstance qui attire l'attention des premiers humanistes italiens, sur la Hongrie. C'est le cardinal Bessarion qui a un rôle éminent dans ce processus. L'étude démontre son rôle multilatéral d'inspirateur dans la formation de l'humanisme hongrois. C'était Bessarion qui transformait l'idée médiévale de la croisade en un programme pour sauver la culture grecque. Ainsi, l'idée de la croisade se laïcisait de plus en plus et s'attachait à la tendance du néoplatonisme. L'étude démontre comment Mathias est devenue, aux yeux des humanistes italiens, d'abord le chef espéré de la croisade contre les Turcs et les Hussites, puis, avant tout aux yeux de Ficino et de son cercle, le futur libérateur de la civilisation grecque. Ce fait était en étroite relation avec l'expansion du néoplatonisme dans la cour de Mathias, aux années 1480, et, en général, avec le renforcement des relations florentines. Mais cette coopération étroite entre Florence et la cour royale hongroise était liée presque entièrement à la personne de Mathias. C'est lui personnellement et non pas son pays qui est l'espoir du cercle de Ficino. C'est pourquoi ce mythe, né sur la terre italienne, s'est éparpillé après la mort de Mathias, survenue en 1490.

H. HARASZTI ÉVA

A SAJTÓ — PETŐFI KORÁBAN

A költő műveltségének forrásaihoz

1.

Van olyan felfogás, amely szerint túlságosan sokat foglalkozunk Petőfivel az emberrel, a származásával, a társadalomszemléletével és keveset a költővel, a költői alkotásaival.

A költőnek a valóságon, saját élettapasztalatain alapuló bölcséleti és társadalmi nézeteit azonban nem lehet elválasztani műveitől. Az életkörülményei, az olvasmányai, a társadalmi léte, tehetsége tette azzá Petőfit, amit életműve elárul és amit klasszikusnak és halhatatlannak, egyetemesen emberinek és sajátosan magyarnak nevezhetünk, olyan ember művének, aki minden kor számára tud újat mondani és aki életművében megoldotta emberi és nemzeti, azaz egyetemes problémák forradalmi egységét.

Petőfit lapozgatva, élete történetét, feljegyzéseit olvasva az az elgondolkoztató, hogyan válhatott ez az anyagiakban igazán nem bővelkedő fiatal magyar férfiú olyan műveltté, amilyenné vált: európai irodalmi és történelmi műveltsége közismert ma már, tájékozottsága az európai közügyekben széles körű volt, kora társadalmi haladásának méreteiről és lehetőségeiről meglehetősen pontos ismeretekkel rendelkezett.

Magyarország lakossága Petőfi ifjúkora idején csaknem 13 millió, ennek mintegy fele férfi, 18—40 év közötti körülbelül 37 százalék, 40 év fölötti 18 százalék. 60 000-re becsülhetjük az értelmiségiek számát, ha a tanítók, ügyvédek, gyógyszerészek stb. mellé ideszámítjuk a tisztviselőket, gazdasztrikeket, orvosokat. A magyar „nagyvárosok” lakóinak száma 1838-ban: Buda: 31 245, Pest: 64 374, Debrecen: 50 520, Szeged: 33 030. Az 1820-as évek közepén az ország magyar íróinak fele már Budán és Pesten lakik, bár Buda városa csaknem teljesen német anyanyelvű még. Amikor Petőfi megszületett, még nem volt vasút. Bécsbe hetente kétszer ment postakocsi. Petőfi kilencéves volt, amikor a Lánchidat kezdték építeni (1839-ben még épült). Posta ekkor már naponként érkezik és indul Pestről és Pestre. 1837-ben a kis Nemzeti Színházban gázzal világítanak (ami nagy csodálkozást vált ki). 1840-ben megalapítják az Első Hazai Takarékpénztárt, Pesten gyárak nyílnak (cikória, dohány, óbudai hajógyár), és 1846-ban megnyitják az első vasúti vonalat (Pest és Vác között, 1847-ben már Pest és Szolnok között is). Petőfi 10 éves, amikor Kossuth megindítja az *Országgyűlési Tudósításokat*. Az 1840-es évek közepén az egyetemi hallgatók száma 1800, 1846-ban a Magyar Tudós Társaságnak 161 tagja van. Amikor Kossuth és Széchenyi vitája kibontakozik, Petőfi 18 éves, Kossuth 39, Széchenyi 50.

Ha egy ember műveltségi térképét, művelődési lehetőségeit kívánjuk felvázolni, akkor elsősorban korának sajtóját kell vizsgálat alá vennünk, különösképpen egy olyan fiatal ember esetében, aki költővé, politikussá, forradalmárrá az 1848-at megelőző zszurnalisztikai világ forгатagában, zajlásában, vitái közepette érett.

A reformkori magyar sajtó igen jó tükörképet nyújt, s nemcsak nyomában járt a nagy gazdasági és társadalmi átalakulásnak, hanem sokszor — mint e kérdések szakértője megállapította — világító fáklyaként vezetett. Macaulay jegyezte meg, hogy egy ország igazi története napilapjaiban, újságjaiban található meg. Az 1820-as években Magyarországon csak két napilap volt, s mindkettő német. A harmincas években a magyar sajtó még össze

sem volt hasonlítható Nyugat-Európa sajtójával; a negyvenes években — amikor Petőfi 17 esztendő — megállta helyét bármelyik nemzet időszaki sajtója mellett. A magyar időszaki sajtó csaknem két évtizedig, Kossuth felléptéig gyermekbetegségekkel küszködött. A külföldi lapokból csak híreket vettek át a magyar lapok, és azokat csupán csoportosították, 1830-ig a magyar politikai lapokban alig található egy-egy politikai eszmefuttatás, azért voltak elterjedve a vagyonosak körében a külföldi hírlapok. El lehet mondani, hogy az 1830-as évek elejéig szinte hiányzott a szélesebb körű tudományos vagy politikai államférfiúi képzettség. Az országgyűlés férfiai a század elején kevés politikai és államtudományi ismerettel rendelkeztek. Ismerték List *Nemzetgazdaságtanát*; Rotteck és Welcker *Staats-Lexikona* a legelterjedtebb kézikönyv volt. Akik tehették (kevesen — mint Széchenyi, Eötvös, Dessewffy Aurél, Pulszky, Trefort, Szemere), külföldi tanulmányutat tettek, de a többség nem jutott az ország határain túlra. 1840-ig csak két államtudományi munka jelent meg magyarul: Montesquieu-é és Tocqueville-é. Ezek is csak szűk körben terjedtek. Paget angol utazó szerint azonban Pozsonyban egyes könyvkereskedésekben a harmincas években sok angol és francia könyv van és sokan is veszik azokat. (Persze más volt a helyzet az irodalmi életben: írók körében inkább hatottak a politikai eszmék már a 18. században is.) Kevés volt a külföldön nevelkedett tudós, és hiányoztak a közvetlen személyi kapcsolatok külföldi tudósokkal. Kezdetben a politikai sajtó volt Magyarországon a legfejlettebb, mert a kormányzat rendszere és a sajtóügyi viszonyok lehetetlenné tették a politikai sajtó kifejlődését. Ez okozta hírlapjaink enciklopedikus irányát is, valamint az a tény, hogy az egész család kultúrigényét kellett kielégíteni.

Széchenyi fellépése a politikára irányította a figyelmet. És Kossuth *Országgyűlési és Törvényhatósági Tudósításai* többet tettek a reformkor politikai átalakulása és a sajtóviszonyok fejlődése irányában, mint bármely addigi rendszeres hírlap. Első vállalkozás volt, melynek hasábjain politikai elvek és eszmék a nyilvánosság elé kerültek: első jelenségét képezték a politikai magyar időszaki sajtónak. Kossuth Pesti Hírlapjának megindulása pedig nemcsak a negyvenes évek nagy politikai forrongásainak és küzdelmeinek volt liberális szócsöve, hanem a lap maga is erjesztő szerepet töltött be. A *Pesti Hírlap* a *Pester Zeitung* mellett olyan felhivatalos hírlapnak számított Magyarországon, mint az osztrák birodalomban az *Österreichische Beobachter* vagy a *Journal des Débats* Franciaországban. A vidéki hírlapirodalom 1848–49-ben vett nagyobb lendületet. A magyar lapok elterjedését egyrészt a magyar olvasóközönség csekély száma, másrészt a nagyobb múlttal bíró német lapok versenye gátolta meg. Az olvasóközönség nagyobb része német lapokat olvasott. Kossuth *Törvényhatósági Tudósításainak* 157 előfizetője volt. Az 1820-as években a pesti német újság háromszor annyi előfizetővel büszkélkedhetett (kb. 2300), mint a *Hazai és Külföldi Tudósítások* (kb. 750). Bár az előfizetők számát teljes bizonyossággal nehéz megállapítani, mert a postai szállítás mellett — például a fővárosban — másképp is folyt kézbesítés. A magyar lapok száma 1847-ben 33, 1848–49-ben 86. 1840-ben 12–13 ezer lapra fizettek elő a posta közvetítésével. 1847-ben a *Nemzeti Újság* már Budapesten házhoz küldte előfizetett példányait. Az 1848-as sajtópolitikára jellemző, hogy a kormányzat a néplapokat előnyben részesítette. Ekkor a fővárosiak tették ki az újságok olvasóközönségének tekintélyes részét. 1848. március 16-án néhány óra alatt 700 példány fogyott el a rosszul szerkesztett *Nemzeti Újság*ból, e lap közölte ugyanis elsőként a forradalom híreit. Az első körüti lap a *Márczius Tizenötödike* 1848 áprilisában elfoglalta fontos állomáshelyét az utcai újságárusoknál; a hírlapok ekkor már napilapok.

A postán 1842-ben 9551 hírlapot küldtek szét, 1848-ban 15 000-et (aug.-ban) és 19 478-at (dec.-ben). Kossuth *Hírlapja* (amelyből naponként 5153-at küldtek szét) érdekes statisztikát közöl a pesti postán terjesztett lapok számáról. Néhány adat: *Pesti Hírlap* — 2554, *Nemzeti Újság* — 795, *Pester Zeitung* — 2811, *Életképek* — 431, *Márczius Tizenötödike* — 733, *Magyar Néplap* — 2710, *Tót Néplap* — 534, *Oláh Néplap* — 596, *Katolikus Néplap* — 1399.

A francia lapok példányszáma (1840-es adat) *Moniteur* — 200, *Journal des Debats* — 9000, *Constitutionnel* — 7000, *Siècle* — 23 600, *Courier Français* — 4500, *Gazette de France* — 7000. Magyarországon a legdrágábbak a külföldi lapok közül az 1830-as évek második felében az angol lapok. *Albion*, *Guardian*, *Times*, *Sun*, *Morning Chronicle* stb. évi előfizetési díja egyenként 216 pg. forint, a *Moniteur* 90, a német lapok általában 50—12 pg. forint között. (L. Jelenkor, 1836. jan. 2.)

Természetesen az újságok olvasóközönsége jóval szélesebb volt, mint az előfizetők száma mutatja. A tekintélyes mennyiségű ingyen példányok olvasóihoz hozzá kell számítanunk azokat, akik az újságokat kölcsönkérték vagy akiknek azokat felolvasták. Már a XVIII. század végén akadtak jegyzők, akik az újságokból felolvasásokat tartottak a nép számára. Dezsényi Béla állapította meg, hogy „bizonyára így kell érteni azt is, amikor Sándor Lipót nádor bátyjának, Ferenc királynak panaszolja, hogy az újságok eljutnak minden magyar paraszt kezébe. Hiszen a parasztok éppen a kormány „bölcst” gondoskodásából, amely a művelődés terjesztésében veszélyt sejtett, olvasni még nem igen tudtak.”

A negyvenes években, a forradalom előtt, a magyar értelmiség és diákság minden bizonnyal a kávéházakban olvastatta a hírlapokat. Mikszáth írta ezekről az évekről: „Pest maga még akkor pólyákban van... 1780-ban csak 23 ezer lakosa volt, ez a szám nem egészen 70 esztendő alatt egészen megnégyszereződött, ... csak kávéház van a városban 33, s ezekbe 13 újság jár. A *Pesti Hírlap*, *Athenaeum*, *A Világ*, a *Regélő*, a *Religió és nevelés*, a *Protestáns egyházi és iskolai lap*, a *Tudománytár*, *Orvosi Tár*, *Honderű*, *Életképek*, *Magyar Gazda*, *Tudakozó Lap*... De e 33 kávéházból bizonyosan a Pilvax törzsvendégei érnek a legtöbbet. E fiatalság szívében hordja az országot. E szerény asztalnál észrevétlenül készül a jövő, míg a szép tornyos városokban alszanak a tunya patricziusok.”

A magyar sajtó nagy fellendülése és olvasottsága 1848 tavaszától 1848 őszéig erősen visszaesett. A hadműveletek idején 1848 végén, a fővárosi lapok alig jutottak Erdélybe és viszont. 1849 első heteiben nincs más lap Debrecenben, mint az *Alföldi Hírlap*. A főváros elvesztésével átmenetileg megszűnnek a hírlapok is. Külföldi lapokkal is hasonló a helyzet. 1848 októberében írta Pulszky Kossuthnak Pozsonyból: „A postát Angolországból az ausztriai sáncok miatt alig kaphatjuk meg.”

Az elmondottakból leszűrhetjük, hogy Petőfinek kamaszkorától „érett férfikoráig”, 1840-től 1849-ig rendelkezésére állott a kibontakozó, fellendülő magyar időszaki sajtó, felkínálva bőségesen a tájékozódást a kor tudományában, irodalmában, hazai és külföldi politikai életében. Petőfi a negyvenes évek első felében több hírlapnak dolgozott, a *Pesti Divatlap* — szerkesztőjének állítása szerint — előfizetőinek nagy részét Petőfinek köszönhette. (Ld. erről Petőfit, 1847 márciusában, Aranyhoz intézett levelét.)

[2.

A reformkori sajtóviszonyokat és abban Petőfi műveltségének egyik forrását vizsgálva felmerül a kérdés, mennyiben korlátozta a tájékozódást a cenzúra s vajon milyen színvonalú és bőségű volt az a híryanag, amit például a Mikszáth által említett kávéházi lapok kínáltak a Pilvax ifjúságának?

A magyar hírlapirodalmat és könyvkiadást érintő cenzúrarendelkezésekben szintén éles határvonalat kell vonnunk 1840-nel. Ezenbelül is helyenként és időszakonként különbségek mutatkoztak a cenzúrarendeletek végrehajtásában, gyakorlatában. A cenzúrarendelkezések és a gyakorlat néhány állomását érintve, a korai időszakból utalhatunk II. Lipót 1790. augusztus 6-i cenzúraszabályzatára, amely első lépésnek tekinthető a sajtó megszorítására. A szabályzat szerint: félelmet, gyanút, bizalmatlanságot keltő hírt, kormány-tekinélyt csorbító hírt, parasztmozgalomról, vallási gyűlölséget ébresztő hírt el kell hallgatni, végül a külföldi forradalmi mozgalmakról csak azokat szabad közölni, amik a bécsi német újságokban megjelen-

tek. 1794 augusztusában szigorú parancsot kapott Pozsony város hatósága, hogy felelősség terhe mellett ellenőrizze a pozsonyi lapokat, nehogy valami hír kerüljön beléjük a lengyelek vagy bármely más nemzet mozgalmairól. 1804–5-ben érvényesült a legerőteljesebben Magyarországon az elnyomó sajtópolitika. Különös figyelem irányult a külföldi lapokra és könyvekre, igyekeztek ezek elterjedését meggátolni. A cenzúra mellett a vámhivatalok is éber ellenőrzést fejtettek ki. A külföldről érkező könyvcsomagokat felbontották és akárhányszor elkobozták. Még 1830-ban is hosszas nyomozást indított a Helytartótanács, midőn megtudta, hogy a „Kávéház”-hoz címzett pesti kávéházban a *Hesperus* nevű német közlöny a vendégek számára nyilvánosan ki volt téve. Jegyzékbe kellett foglaltatni a külföldről járátható lapokat (1804. 2703.sz. rendelet). Tiltalom terjedt ki oly rajzokra és metszetekre, amelyek valamely kormányt gúnyoltak. Ezért minden külföldi hírlapot a kézbesítés előtt a postán átvizsgáltak, s csak ha kifogástalannak ítélték, volt szabad továbbítani. Minden jegyzék csak egy esztendőre volt érvényes. Az első jegyzék 1804-ben, összesen 108 hírlapot tartalmazott. Az 1809-i rendelet szerint a külföldi követek, diplomaták, az uralkodó ház tagjai, az államminiszterek, a legfőbb udvari méltóságok, tábornokok stb. cenzori vizsgálat nélkül megkaphatták hírlapjaikat. Mindenki másnak írásbeli kérvényt kellett benyújtania, ha a jegyzékben fel nem tüntetett külföldi lapot akart járatni és engedélyezés esetén köteleznie magát, hogy senkinek olvasásra átengedni nem fogja. Az engedélyezésben csak magasabb állású, művelt és kifogástalan politikai magatartású egyének részesülhettek, valamint a belföldi lapok szerkesztői, de a kiadók már nem. A szerkesztők munkája nehéz volt, mert a cenzúra korlátozni igyekezett a külföldi lapok felhasználását. Megtörtént az is, hogy a cenzúra által jóváhagyott közleményt a rendőrség kifogásolta.

Metternich 39 esztendőig tartó kancellársága alatt teljes erejével igyekezett az államfelhasználásával és gyakorlati politikájával ellenkező eszmék terjedését a hatalma alá eső területeken megakadályozni, s rendőrminiszterével, Sedlnitzkyvel foganosítottatott óvintézkedései nagyon megnehezítették a szellemi élet kibontakozását. Az átmeneti enyhülést vagy a cenzúra-rendeletek liberálisabb színezetű ellenőrzését azon nyomban szigorítások követték, amint egyes újságokban politikai jellegű cikkek kezdtek napvilágot látni. Erre utalt 1831 áprilisában Ferenc császár kabinetirata, amelyben kifejtette, hogy legjobb, ha a cenzorok a politikai cikkektől megtagadják az engedélyt és a Helytartótanácsnak minden előforduló esetről jelentést tesznek. Minthogy ez ellen a megyék felirtak, de felirataikra válasz nem érkezett, a következő, 1832–36-os országgyűlésre a megyék követi utasításba foglalták a sajtószabadságnak és az országgyűlési újságnak sürgetését. Amely mértékben terjedt külföldön a szabad eszmék áramlata, annyira szigorúbbá vált az osztrák birodalomban minden mozgalomnak az ellenőrzése. Megtiltották a hírlapoknak minden szabadabb szó közlését, elzárták előlük a külföldi sajtótermékeket, hacsak lehetett, megtagadták a külföldre szóló útleveleket, a külföldi egyetemekre menő tanulók nem tudtak néha hosszas utánjárással sem útlevéllhez jutni. Sedlnitzky titkosrendőrsége, spiclirendszere átszötte az iskolákat, hivatalokat, gyűléstermeket, egymást érték a feladások és titkos vádaskodások. A legfőbb rendőri hivatal oly hatalom volt, hogy még a Helytartótanács sem mert ujjat húzni vele. Szigorúságát különösen érezte a sajtó munkatársaival. Betiltották Kossuth *Törvényhatósági Tudósításait*, s amikor Kossuth ellenszegült s ügyét a megyék pártfogásába ajánlotta, fegyveres katonasággal elfogatta és bebörtönöztette Kossuthot. 1840-ig mintegy 25 kiadó lapengedélyezési kérelmét utasították el. Mint Kecskeméthy Aurél naplójában írta: „Az írók, újságírók álnév alá rejtőznek vagy névtelenül írtak, hogy elkerüljék a zaklatást. Az előleges cenzúra törölt a cikkekből mindent, ami neki nem tetszett, de azért az előleges cenzúra sem mentette fel az írókat az utólagos felelősségtől.”

A könyvvizsgálati szabályok szigorúan meghagyták a cenzoroknak, hogy különös figyelemmel vizsgálják át a hírlapok, a politikai időszaki iratok és naptárak kéziratait, mert az ily munkák gyorsan és széles körben szoktak elterjedni. A cenzornak mindig tekintetbe kellett vennie

az illető hirtlap olvasóközönségét is, nehogy műveltségi fokának meg nem felelő cikkek közöltesenek a lapban, melyekből a nem eléggé művelt közönség ferde következtetésekhez juthatna.

1840-re a helyzet tarthatatlanná vált. A kormány érezte a nemzet ellenszegülését, igyekezett bizalmat gerjeszteni. Szabadon bocsátotta a politikai foglyokat, a cenzúra is új, enyhébb szervezetet nyert, de óvakodott úgy feltüntetni a dolgot, mintha ez a közvélemény nyomása vagy a Rendek sürgetése miatt történt volna. A szerkesztők, írók és kiadók már nem voltak annyiféle zaklatásnak kitéve, a cenzorok, Czecz és Engel is méltányosabbak voltak, nem részleteket pécézték ki, hanem a cikk egész tartalmát nézték. Bécsben kijelölték azokat a dolgokat, amelyekről egyáltalán nem volt szabad írni.

3.

A cenzúra enyhülésével, Kossuth *Pesti Hirlapjának* megindulásával, majd kivirágzásával élénk, pezsgő hírforrások, politikai szócsövek álltak a tájékozódni, művelődni vágyó reformkori honpolgárok részére. A *Pesti Hirlap* elősegítette, hogy Budapest politikai és irodalmi központtá váljon. Kossuth majdnem minden kiváló tehetséget maga köré csoportosított. A kávéházak és olvasókörök közönsége mohó kíváncsisággal kereste a *Pesti Hirlap* legújabb számát, mely kézről kézre járt, mindenki abból akarta először híreit meríteni, azután került sor a többi lapra. A német lapok közönsége annyira elfogyott, hogy a *Pesther Tageblatt* alig tudta fenntartani magát. A magyar lapoknak író- és olvasóközönségét egyszerre kellett teremteniük: az előbbrehaladott külföld példájával voltak kénytelenek a nemzetet hátramaratottságára figyelmeztetni és ezáltal haladásra ösztönözni, sok fáradtsággal, kevés anyagi jutalommal, a cenzúra működése mellett. A *Pesti Hirlap* szerkesztőjének díját mindaddig, míg az előfizetők száma a 2500-at meg nem haladta, 1200 pengő forintban állapították meg. Mindezek ellenére írta Szalay László 1841-ben a *Pesti Hirlapban* írott *Journalistica* c. cikkében: „Örvendetes jelenség s ollyas, mellynél mi sem tanúsítja inkább szellemi haladásunkat, hogy alig van kérdés a társasági, politikai és irodalmi újabb életben, melly ha ma szó tétetik róla Párisban, Londonban, a polgárosító eszmék e műhelyeiben, rövid idő múlva visszhangra ne találna e hazában.” Irinyi utazási naplótöredékeiben írta, hogy Lipcsében, Jénában és Berlinben a magyar ifjak tartják a *Pesti Hirlapot*. Volt, aki Kossuth vezércikkét itthon szóról szóra betanulta, Haynau pedig mindegyiket lefordíttatta magának. A *Pesti Hirlap* a külföldi eseményekben kifejezetten kereste a hasonlóságot, a hazai viszonyok analógiáját.

1844-től Szalay László lett a lap szerkesztője, igazi vezércikkírója ekkortól Eötvös József; Trefort képviselte a nemzetgazdasági eszméket, főleg francia művekre támaszkodott, összehasonlító ismertetéseket közölt a külföldi gyáriparról, haladásra ösztönözve. Eötvös, Trefort s általában a centralisták rendre vették bonckésük alá a külföldi alkotmányos tanokat, ők ismerték legjobban a külföldet akár elméleti akár tapasztalati téren. Az angol közállapotokról írva a *Pesti Hirlap* a legrészletesebben az ir kérdést, a közoktatásügyet, a külkereskedelem, vám, pauperizmus, a chartizmus kérdéseit taglalta a legkülönbözőbb angol lapok alapján (*Times, Morning Chronicle, Advertiser* stb.), hosszadalmasan és a magyar társadalom rákfenéire célozva. Például így: „Angliában a felsőség csekély támaszt talál csupán a törvényekben, de a nép erkölcsében van támaszának alapja, mellynek ereje naponta olly arányban nő, mint nőnek a megtámadásokhoz képest az ellenhatás eszközei, úgyhogy ez nem sok idő múlva bármi kemény megtámadásoknak képes leend ellentállni.” (*Pesti Hirlap*, 1841. 497. 1.)

Az 1837-ben indult *Athenaeumban* — amely „a tudományoknak és szépművészeteknek tára” kívánt lenni, mint alcíme mutatja — szép számmal olvashatunk cikkeket a külföldi bírósági rendszerről, mezőgazdaságról, a dolgozó osztályokról, a szavazásról stb. Például utóbbi témáról így ír a lap: „Kívánatos volna, hogy ne e pontban hasonlítanánk a dicső Albionhoz. Nem lehet rondább szenny valamely nemzet nyilvános életén, mint e megvesztegetések.” (*Athenaeum*, 1841. 3—6.) A pesti magyar haladni vágyó értelmiség, diákság a *Pesti*

Hirlap mellett feltétlenül kezébe vette a fontolva haladó Dessewffy Aurél, majd 1842-ben bekövetkezett halála után Dessewffy Emil szerkesztésében megjelent *Világ* (1841—44), utóbb *Budapesti Híradó* c. hivatalos lapot. A konzervatív ideológiájú lap kitűnő, modern szerkesztéssel indult harcra Kossuthék és a progresszió ellen. A *Világra* előfizetők már 1842-ben házhoz kapták a színes, olvasmányos, tartalomjegyzékkel felszerelt lapot. Igen széles körű angol, francia, német hirlapanyagra épült. A szerkesztő D. A. hitvallása „a rend frigyét a szabadsággal” kiközleni, ellensúlyként szerepelni „a felforgatási eszmék ellen, oda törekedni, hogy egy életerős országlás állapotjék meg e hazában”. „... Fél századdal ez előtt — írta — a rosszak ellen keltek ki az írók, s lőn rombolás, fölforgatása minden rendnek, a legmíveltebb világrész vérmezővé vált, s az egésznek mi lőn gyümölcse? Az ismeretlen jót az emberek nem ragadták meg s a rosszak közül igen keveset tudtak agyon zúzni.” (*Világ*, 1841. 1. sz.)

Dessewffy Aurélról tudni kell, hogy klasszikus és modern műveltségét, görög, olasz, francia nyelvismeretét hazuról hozta. 1830-ban az országgyűlésen királyi fogalmazó, német nyelvű naplót írt a királynak az országgyűlésről. Metternich kinevezte a büntetőtörvénykönyv kidolgozására alakított bizottság tagjának, és a külföldi büntetőrendszerek tanulmányozására Angliába, Franciaországba stb. küldte (találkozott — többek között — Thiers-rel, Heinével külföldi útjai során). Kossuthal szemben a fontolva haladást, végeredményben a konzervatív ügyet tehát egy bizonyos színvonalon képviselte, kül- és belföldi hatóköre így nem volt jelentéktelen.

A lap konzervatív szemlélete tudatos gazdaságpolitikai koncepcióban is érvényesül. Sztáray Albert gróf *Statusgazdasági elméletek* c. írásában kifejti, hogy „a népnek legtermészetesb, s így első foglalkozása, a földművelés”. A legmostohább sorscapásnak tartaná Magyarország és a magyar nép számára a gyárak keletkezését, az ipari proletariátus kialakulását, és azt óhajtja, hogy ez minél később következék be. „Óhajtom, hogy hazánkban azon szükség, miszerint mint Angliában népességünk nagyobb része élelmét illy módon legyen kénytelen keresni, lehető legkésőbb álljon be.” (*Világ*, 1842. ápr. 2.)

Ugyanakkor az ultrakonzervatív politika és személyek erős bírálójaként lépett fel a lap. A chartisták sem bírálhatták volna keményebben Wellington herceget, akinek palotája „a nemzet költségén épült (400 000 ft) és rengeteg sinecurája és egyéb hivatali jövedelme után évi 37 000 forintot hűz”. Wellington „legönfejjűbbike az angol aristokratáknak, kik pedig legönfejjűbb aristokraták Európában; ő legkövetelőbb hadvezér az idegennél, s a tőle elfoglalt országoknak legnagyobb elnyomója; ő a legelvélnélkülibb politikus. . .” (*Világ*, 1844. jan. 24.)

A Széchenyi eszméinek 1843—45 között teret adó *Jelenkor* c. lap olyan terjedelmes külföldi rovattal jelent meg, amely meg volt terhelve a legtávolabbi világrészek politikai eseményeinek senkit sem érdeklő részleteivel. Széchenyi érdeklődésének megfelelően a legbővebben hozza az angol iparosodás eredményeit és az angol politikai élet eseményeit. Jellemző módon az angol parlamenti beszédeket egész terjedelmükben közölte, míg a magyar országgyűlésről csak rövid kivonatos tudósításokat hozott. A szerkesztő járatta a *Moniteur*t, a *Morning Chronicle*-t, a *Wiener Zeitung*ot, s a munkatársak ezekből fordítottak.

A Toldy Ferenc szerkesztette enciklopedikus irányú első magyar tudományos negyedévi folyóirat, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, a *Tudománytár* (1834—1844) csatlakozásra készítette a legjobb erőket. Ez a lap, összehasonlítva a külföldiekkel, sok vonatkozásban azoknál színvonalasabb, tájékoztatóbb, jobban szerkesztett volt. Legalább olyan színvonalat képviselt, mint a müncheni akadémia hivatalos közlönye, a *Gelehrte Anzeigen*. E műfajban köztudottan a legmegfelelőbbet a francia *Revue des deux mondes* nyújtotta.

4.

Vázlatosan igyekeztünk megcsillantani, hogy milyen sajtóviszonyok között, milyen szellemi nívón és atmoszférában kezdődött Petőfi irodalmi és zsurnalisztikai pályája. A költőnél a kez-

detet ez utóbbi vonatkozásban az 1844-től 1848-ig kiadott *Pesti Divatlap* jelentette. A haladó, jól szerkesztett lapról azt tudjuk, hogy szárnyat adott Petőfi költői hírnevének, s nem kis része volt ebben Vahot Imrének, a szerkesztőnek. 1845-ben Petőfi „kirekesztőleg” e lapban dolgozott Vahot egy hónapos unszolására. Együttműködésük azonban nem volt zavartalan. Így írt erről Petőfi Aranyinak 1847 márciusában: „Végre beleegyeztem kérésébe s írtam neki esztendeig. Ezért a másik két szépirodalmi lap, egyik nyíltan, másik úgy szűr alatt, ellenségem lett, s elkezdtek jobbra-balra csípni, döfni, rúgni, köpni, ki így, ki úgy. . . a mit bizonytal nem tesznek, ha nekik is dolgozom. S e bántogatások addig tartottak, míg mind Horváth Lalival mind Frankenburggal rútol összeveszttem. . .”

Petőfi utóbb az *Életképek*hez (1844—48) pártolt és 1848 áprilisában Jókaival együtt a lap felelős szerkesztője lett. Petőfi Szatmárban 1847. augusztus 17-én Aranyinak írott levelében megindokolta: miért éppen e laphoz szegődött. „Én a népköltészet képviselőit akartam egyesíteni. Miért az *Életképek*-ben? Mert annak legtöbb olvasója van, mert ahhoz szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a fiatal Magyarországnak, hova mindazokat számítom, kik valódi szabadelvűek, nem szűkkeblűek, merészek, nagyotakarók, azon fiatal Magyarországnak, mely nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni. . . szóval az *Életképek* legnekünkvalóbb organum.” E lap címlapján 1848. március 19-től ez állt: Egyenlőség, szabadság, testvériség.

Szerkesztője 1847-ig Széchenyi egykori titkára, Frankenburg Adolf volt, aki 1841—43 között a *Pesti Hirlap*nak és más lapoknak dolgozott. 1843-ban Garay *Regélőjében* a *Budapesti levelek* c. írásaival voltaképpen ő teremtette meg a fővárosi tárcát. Az *Életképek*ben, az 1840-es évek egyik legértelmesebb folyóiratában, 1844—47 között sok szép Petőfi-, Arany-, Jókai-novella található. Az 1848-as évben a cikkek közül kiemelkednek Vasvári tisztult írásai *Irányeszmék* címmel, Kókaynak a Martinovics-perről szóló értekezése. Petőfi 1848 végével megvált a laptól. Érdekessége még az *Életképek*nek, hogy a szerkesztő 1847 tavaszán bejelenti, hogy K. urat „rendes levelezőnkül megnyervén a britt fővárosból ezentúl többnyire magyar érdekeinkre vonatkozó eredeti tudósításokkal fogunk szolgálhatni”. „K. úr” első, 1847. május 10-i tudósítása beszámol a magyar zeneművészek londoni szerepléséről, és közli, hogy a híres J. Bowring (aki néhány év előtt magyar népdalokat fordított) Vörösmarty és Petőfi költeményeit szándékozik angolra fordítani (*Életképek*, 1847. 751—752.). Tóth Lőrinc külföldi utazásairól írott kitűnő beszámolóit is közölte a lap.

Több mai tanulmány, esszé foglalkozik Petőfi nézetei és a korabeli utópista, buonarottista, szocialista tanok közötti kapcsolatokkal. Azonos fejlődési fokról vagy ráhatásokról volt-e szó, teljes bizonyossággal ma még megállapítani nem lehet. Petőfi eszmetörténeti fejlődésének fordulópontját 1844—45-re helyezik a kutatók, a *Felhők* korszaka után a költő eltávolodik a liberalizmustól, nacionalizmusa internacionalizmussá fejlődik, egyre jobban megismerkedik a francia forradalom történetén túl, közgazdasági műveltségén túl az utópistákkal, az antikapitalista irányú szocialista nézetekkel. Petőfi előtt egyre inkább kirajzolódott az osztálytársadalom fogalma és természete, anélkül, hogy evvel a terminológiával megfogalmazta volna; a forradalom igénye és követelése ennek a fejlődésnek, ennek az útnak szükségszerű tetőpontja. S ennek a tetőpontnak terméke *Az apostol*, amely az osztályharc szükségességét kifejező mű is. Petőfi ilyen irányba való eszmei-politikai fejlődése nem volt teljesen atipikus, egyedülálló, Vasvári, Táncsicsra gondoljunk csupán, a hozzá közelebb állók soraiból.

Az utópizmus, szocializmus problémakörének a reformkori magyar sajtóban való jelentkezését már az 1840-es évek közepére tehetjük. A *Vasárnapi Újság* 1844. augusztus 4-i számában olvashatjuk: „Figelemreméltó tünény a munkások lázongása sok országban. A népesedő növekedik a munkái és élelmet kereső kezek is szaporodnak, azonban tökéletesednek az erőművek s az emberi kéz munkáját feleslegessé teszik. Nagy feladat státusbőlcséinknek gyógyszer találni a társadalmi sebek ellen.” A *Társalkodó* több folytatásban *Socialismus és Com-*

munismus címmel ismerteti az utópista szocialistákat, Babeuf nézeteit, az angol társadalmi reformerek működését stb. E sorozatból idézünk: „Communismus és Socialismus egy azon csírából fakadva két külön kiindulási ponttal bírnak; egyik a társadalmi lét, a művelt nemzetenél létező állodalmi szerkezet alapjainak kiforgatására van irányozva, a másik pedig (Socialismus) társas viszonyainkra gazdálkodási elvek útján vagyis a munka s vagyon érték új alapokra helyzetése által kíván változtatni. Mind kettő egyetért arra nézve, miként a mai birtokállapot ellenkezik a természetszabta örök törvényekkel s ez okból mindketten a munka általános új organizatioja által akarják a társas lét szükségéit, szegénységét s az időszakonként beállni szokott munkahijány bajait orvosolni.” Babeufról így ír a lap: „Nyilatkozványa csakugyan a communisticus irányok első jelenségeül tekinthető.” (*Társalkodó*, 1845. 118.)

Egy további folytatásban ezt olvashatjuk: „Mielőtt az újabb communisticus tanok ismeretében tovább mennénk, szabad legyen itt keletkezhető vádak esetére magunk igazolásaul kijelentenünk, hogy mi (s velünk a közzgazdálkodási tanok legjeles bajnoki) megismétljük és megvalljuk. . . az egyre terjedő pauperismus, de még inkább a munkás osztályokat ezek vétke nélkül gyakran és keményen sújtó kereset-hijányszülte nyomor a kormányzók s honpolgárok legélénkebb s komolyabb figyelmét igényli; s azért távol van tőlünk még szándéka is annak, hogy olly férfiak jellemét milyennek St. Simon, Fourier, Owen, Cabet stb. szennyfolttal akarjuk megbélyegezni. Ezen tanok alapítói legnemesb szándék által vezéreltethettek kérdéses törekvéseikben. . . itt azon kérdés állították föl: mondott tanok minő helyet foglalnak el a tudományban s minő álladalmi szerkezet s milly eszközök együttműködésével mellett fogna létrejönni, ha elveik valahol gyakorlati alkalmazás által életbe lépnének. . . A sociális tanoknak tehát mind- eddig tudományos jelentőségük nincsen; gyakorlati téren pedig csak akkor leend, ha tetteleg bebizonyíttatik, miként az új rendszer mellett más és célznak megfelelőbb eredményekre számíthatni. . . azaz, hogy az új tanok képesek elejét venni mind azon okoknak, mik, a munkásosztály állapotját addigélé ingadozóvá tették.” (*Társalkodó*, 1845. 132.)

Az 1848—49-es radikális és munkáslapok célkitűzéseikkel, külföldi híryanagaikkal (a chartista, az írországi mozgalmakról, a franciaországi eseményekről) a hazai céloknek előrejeitéseket adnak, mit várhatnak a nyugat-európai országoktól?

Az 1848-as *Radicallap* július 15-én jelenti be, hogy *Népelem, radicallap* néven megy tovább és „szellemi hatás által törekedendünk a hon minden lakói és a munkásosztály érdekei minél igazságosb szabályozása és könnyítése által a néppel beismertetni azt, hogy a tulajdont csak egyedül az állomány szükségéihez véljük az állomány rendelkezhetése alattinak, különben, ami a miénk, ez nem a tietek”. Az 1848. március 19-én indult *Márczius tizenötödike* c. napilapnak a programja: „Nyílt organuma leszünk mindazoknak, kiknek véleménye az, hogy Magyarországot csak az institutiok radicalis átalakításával lehet a különben elkerülhetetlen véstől megmenteni. . . Működésünk egy s ez vezéreszménk lesz, hogy Európában lakunk. . . Mi az európai nemzetek családja közül egyik, a többiekhez hasonlók akarunk lenni. Rend, béke! Szabadság, egyenlőség és testvéri szeretet.”

Aki olvasni tudott a sorok között, mindent kiolvashatott a *Márczius tizenötödike* külföldi híreiből. Csak két idézettel mutatjuk be a módszert: „A dolgozó nép Angliában inkább le van nyomva, mint bárhol s a munkaadóknak a munkások irányábani önérdeteljes viselete, részvétlensége egyike a legnagyobb visszaéléseknek. A munkarendezés az egyesült szigetekben olly sürgetős kérdés, mikép azt halasztani annyit tesz, mint a lángok elharapózását összetett kezekkel várni be s a szélről reményleni azok megfojtását. . . Egy kiváltságosított s jogaira féltékeny cast kirekesztő és szűkkeblű politikájával, sok üdvöst még csírába jutni sem hagy s mint krampusz lebeg az alsóház és miniszterek szemeiben egyaránt.” (*Márczius tizenötödike*, 1848. 100.) A nagy 1848-as áprilisi chartista tüntetés előkészítését szolgáló egyik beszédet ismerteti a lap, amelyet a chartista szónok 15 000 ember előtt mondott: „Kérelemről beszél valaki, ez rosszul választott szó, követelés, kihívás, ez a valódi kifejezés. S miért is ne? Legfeljebb ötezer katona van Londonban. Ez tartana vissza titeket, ez tenne nyugodttá, ha kívánataitokra történetesen

tagadó választ nyernének? Összedugnátok-e ezektől félélemből kezeiteket, csendesen, dohányozva és sört iddogálva? (Taps és nem, nem kiáltások!) Ha a parlament nem hallgat ki, menjetek a kastélyra. Ha kapuit zárva találjátok, nyissátok meg. Meglehet, hogy a katonák parancsnokai, kik aristocraták, tüzet adatnak, de ne féljete, a párt nagy és ti fedezve vagytok. Az első tűz parancsra rohanjátok meg a tiszteteket s torkon ragadva őket, verjétek földhöz a galádokat. (Taps.)” (*Márczius tizenötödike*, 1848. ápr. 14. 105.)

A lap vezércikkírója Csernátóy Lajos volt. A lapot 1849 közepén betiltották.

A *Munkások Újsága*, Táncsics Mihály lapja Th. Paine műve alapján közöl cikket *A régi és új kormányrendszerről*. Más alkalommal *Szabadság és törvény* címmel Hunyadi Károly ezt írja: „Miután a törvényhozás irányát és teendőit ti jelölitek ki, ti bírtok a kérelem joggal. Ez fontos jog. Példát mondok. Angolhonban a nép bizonyos dolgokat kívánt a kamarától, kivonatait papírra tette, s miután azokat 5 millió aláírták, a kérelem benyújtott. 5 millió csaknem annyi, mint honunk fele népessége. Gondolható-e pedig barátaim! — hogy midőn 5 millió ember egyet ugyanabban az időben akar, az megtagadtathatnék? Nem barátim! Megmondom, miért? Mert ennyi ember először csak kér — s ha megadatik neki, jó; ha megtagadtatik? Ekkor követelni kezd s a hol aztán egy kérelmet 5 millió ír alá, oly dolog, melyet ama tömeg fegyverrel is aláír — ha kell. S ez ismét oly valami ragály természetű, hogy az ötből könnyen lesz tíz. Nem kell egyéb, csak egy csepp jogtalanul kiontott vér, a többit aztán a nép igazítja el.” (*Munkások Újsága*, 1848. máj. 7. 85.)

A *Reform* c., 1848 tavaszában indult reformista lap, amely 1848 augusztusában egyesült a radikális *Népelemmel* (amely már korábban magába olvasztotta a *Radicallapot*), „A szabadság, egyenlőség és testvériség nevében” indult; egyik mottója: „Az ember szabadnak született”. A szerkesztők az első számban kifejtették: „Tudjuk, hogy nemcsak alkotmányunkban, hanem főképpen előítéleteink mezején is igen sok a reformálni való. Mi mindazt a szabadság és haza nyílt ellenségének tartjuk, ki most nem a status közüdvé mellett küzd, hanem hiúságnak, szennyes önhaszonnak vagy éppen irigység, kéjvágy és zugfélékenységnek hódolva, visszavonás, polémia civakodás magvát hintetget az irodalomban.” (*Reform*, 1848. tavasz 6.) Programjába foglalta a lap a többi között: „Nekünk más országok felett azon előnyünk van, mikép a munkaadók és munkatevők közti viszonyvisszásságból megtanulhatjuk, mit kell előre kerülnünk, hogy az ország nyugalmát és javát egy lassankint növekedő proletáriátus által ne veszélyeztessük.” (*Reform*, 1848 nyárelő 4.)

Arany János is szerkesztőtárs volt egy 1848—49-es néplapnál, az 1848. júniustól 1849. júniusig kiadott hetilapnál, címe *A Nép Barátja*. (Arany neve, mint szerkesztőtársé, 1849. februártól kezdve nem szerepel.) Petőfi ajánlotta őt. Így ír róla 1848 májusában Arany: „Kedves aranyom, Barát János! Röviden írok, de fonto- és pontosan. A néplap ügyében tennap tartott gyűlést az erre kinevezett választmány, melynek tagjai: Vörösmarty, Stancsics, Sükei, Nyári Pál, Fényes Elek, Petőfi stb. Mindenek előtt tudnod kell, hogy e lapot nem könyvtár adja ki, hanem kiadja a Pest megyei középponti választmány, a miniszteriumnak pénzbeli segítségével. E lapnak fő szerkesztője lesz egy magyar ember, a mellett lesz négy vagy öt segédszerkesztő, a kik ugyanazt, a mi a magyarban megjelenik, lefordítják németre, tótra, oláhra, ráczra, s így ezen újság öt nyelven fog megjelenni. . . Őcsém Jankó, midőn a szerkesztőválasztásra került a dolog, mindeneke előtt én emeltem szót, mondván: ajánlom Arany Jánost. — Nem kellett ajánlatomat ismételnem, nem kellett magyaráznom, az egész választmány beleegyezett. . . Én nem tettelek szerkesztőnek, tetted magad magadat, azért, ha nekem valaha hálálkodni mersz. . . én agyonütlek.” Arany Jánosnak határozott, józan elvei voltak egy néplap szerkesztéséről. Petőfi is ezekről írta erről 1848. június 30-án Szalontáról: „Nyitnék hazai és külföldi tudósításrosvat, s ezekben a híreket, a mik már eléggé megvalósultak, folyvást összefüggőleg közleném, s egyszerű érthető nyelven, mellőzve minden hosszas és bőbeszédű, tele szájú magyarázatokat. . . A nép nem annyira tanulás szomjból, mint kapzsiságból veszi fel a lapot; legelőbb is azt keresi benne, mi az újság, akar olvasni azon hírekről, melyeket itt-ott hall, s ha már most a lap, mit kezébe

fogott, neki arról semmit sem mond, hanem hosszas prédikációt tart a hazafiságból stb., szépen leteszi, holott ha híreket lel benne, ezek kedvéért az értekezést is elolvasta volna. Tapasztalásból szólok. . . A néplap szerkesztője ne úgy álljon a nép előtt, mint valamely praeceptor »tudjátok-e atyámfiai« vagy plane »kendtek«, hanem tetesse, mintha nem is tudná, hogy a nép számára ír, mintha ő egész világ számára írna, csak hogy *nem tud* oly cifrán beszélni, hogy a nép meg ne érthesse. . . Végre az eseményeket közölje híven, jó hírt, rossz hírt egyaránt, csak *igaz* legyen. Nem kell félni, hogy az e népre káros lesz. A rossz hírt ugyanis meghallja, még pedig nagyítva; jobb hát, ha újságból igazán tudja meg; a jó hírt pedig nem hiszi, ha csak nyomtatásból nem olvassa.”

Hogy mennyire nehézkesen ment Szalontáról közreműködni a lap szerkesztésében, arról valljon maga Arany János: „Megkapom Pestről a lapokat 5—6 nap alatt, olvasok belőle valamit, miről a néplapba jó lenne írni, meg is írom, s a közelebbi postán 3—4 nap múlva küldöm hozzád, te következő héten sajtó alá küldöd s megjelenik a cikk akkor, mikor már el is felejtették tárgyát. Siralmas állapot. No még ez a mi lapunk oly fontolva haladó, hogy a vasárnap megjelenő szám, csak másfél hét múlva, szerdán érkezik Szalontára!” A *Nép Barátja* egyébként földművelők számára írt újság volt. Eötvös mint közoktatásügyi miniszter 600 példányt megvett a lapból és ingyenesen a falvakban szétszitatott. A belföldi cikktémák főleg az alábbi tárgykörökben mozogtak: *Régi világ ismertetése, mikor még nem volt szabadság. Új törvények magyarázása. Országgyűlések. Magyarország története. Földművelés. Versek.* Stb. Külföldi hírei a népnek szóló kedves magyarázatok, mint pl. „Nekünk nincs jobb barátunk a föld hátán, mint a franciák. A franciáknál is vannak olyan jó akaratú emberek, mint például nálunk Deák, Kossuth, kik igazán a vérüket is odaadnák a haza jóvoltáért és a nép szabadságáért.” Vagy Angliáról: „Az anglus folyvást kereskedik, épít, oly hidegen, mintha semmi sem történt volna a világon.” (*Nép Barátja*, 1849. márc. 9. 123.)

Mint arra már utaltunk, 1849 tavaszától a magyarországi újságok kézbesítésénél, postai küldetésénél is fennadakások vannak. Vidéken különösen ez volt a helyzet, a lapok külföldi híryanaga is hézagos, 1849 március végén Beöthy Ödön felszólalt a felsőházban s kifogásolta, hogy a *Közlöny* a külföldi híreket nem közli eléggé gyorsan és kimerítően; ennek egyik oka volt, hogy a külföldi lapok fennakadásokkal, hiányosan érkeztek Debrecenbe. A Honvédelmi Bizottmány úgy rendelkezett, hogyha „nevezetes külhírek lesznek. . . hagyja el inkább a *Közlöny* a hazait. . . s a külnevezetes híreket megelőzőleg és azonnal, mihelyt kapjuk, közölje”. Jósika személyesen közölte a szerkesztőséggel a rendelkezést, hogy „a külföldi hírek ne csak szárazon közöltessenek, hanem egyszersmind legyen meg azoknak felvilágosítása s alkalmazása is”. A külföldi események felől a kormány sem volt megfelelően tájékoztatva, bár megtörtént, hogy „kéz alatt” jutottak idegen lapokhoz s akkor a hírlapok, köztük a *Közlöny* híryanaga is bőséges volt. (Az 1849 júliusában Szegeden megjelent *Közlönyben* július 13-tól bőséges a külföldi híryanag, még Aradon is augusztus 5, 10, 11-én hosszú külföldi rovattal jelent meg.)

5.

Ízelítőt adva a késő reformkor és 1848—49 idejéből a magyar sajtó helyzetéről, úgy véljük: Petőfi, a költő, újságíró és politikus bőségesen és könnyen meríthetett korának minden európai tanulságából, eseményéből. Ha mindezek tudatában emlékeztetünk a ma már közismert tényre, hogy Petőfi kitűnően ismerte a világtörténelmet, a kora történelmét, a világirodalmat és korának irodalmát, nem lehet kétséges, hogy tudatosan és folyamatosan alakította világnézetét, építette tudását. . . Foglalkoztatta őt a francia forradalom, arról eseménytörténetet készített, barátaitól sok idevonatkozó könyvet kölcsönkérve tanulmányozta a forradalom menetét, Lamartine, Michelet és mások történelemszemléletét jól ismerte. Könyvtárában megvoltak Descartes, Montesquieu, Chateaubriand, Mirabeau, Montaigne, Condorcet, Desmoulins, Robespierre mű-

vei. (Könyvtára 1848 elején néhány száz kötetből állott, Byron, Th. Moore, Shakespeare összes művei, szótárak, útleírások, nyelvkönyvek stb.)

Petőfi francia műveltsége mellett jól ismerte és szerette Dickenst, csodálta, fordította Shakespeare-t, s úgy vélte az angolok nem érdemlik meg őt. Pedig az angol nyelvnek és irodalomnak sok akadályt kellett leküzdenie Magyarországon. A földrajzi viszonyok, politikai, gazdasági és szellemi kapcsolatok elsősorban a német és francia hatást segítik elő Magyarországon. Az angol nyelv ismerete későn terjed el az országban. Az alapozás munkáját a református teológusok végezték. Az angol irodalom hatása az 1820-as évek elejétől folyamatosan erősödik. Meghonosodnak az angol romantika világhírű termékei magyar földön. A fiatal Vörösmarty 1824-ben Byront, Scottot, majd Shakespeare-t olvas. A 30-as és 40-es években Széchenyi utazásai után már nemcsak szellemi, hanem gazdasági kapcsolatok is megkezdődnek. A főúri köröktől lefelé is megindul a lehetőség az angol nyelvi és irodalmi ismeretek elsajátítására. 1842-ben jelenik meg az első magyar nyelvű angol nyelvkönyv.

Teleszíva korának irodalmi alkotásaival, megismerkedve hazája társadalmi-politikai valóságával, bőséges ismereteket szerezve a külföldi kérdéseiről, Petőfi utazni vágyott: nőtlensége utolsó hónapjait külföldi utazásokkal akarta eltölteni: „Megnézem Shakespeare, Shelley és Byron hazáját, a sötét Angliát; s megnézem Béranger honát, a fényes Franciaországot. . .”
Mint tudjuk, a költő nem utazott, de költeményei mindmáig bejárják a hazát és a világot.

Éva H. Haraszti

LA PRESSE — À L'EPOQUE DE PETŐFI

L'étude examine comment la culture de Petőfi s'est formée, comment il est arrivé à la hauteur d'où, en jetant ses regards sur la politique, l'histoire et la littérature des pays plus développés de l'Europe, il pouvait y placer, y comparer sa nation et son peuple luttants.

L'auteur parcourt en grandes lignes les circonstances de la presse de Hongrie à l'époque des réformes et en 1848/49, en faisant distinction entre la situation des années 1820, et entre celle des années 1830 et 1840. Il présente la pratique hongroise de la censure. Il donne une analyse sur le monde des journaux des années 1840, sur la tendance politique, le procédé de communication et les rédacteurs de tel ou tel journal. A l'aide des citations prises des journaux populaire de 1848/49, il souligne le fait qu'ils ont trouvé la possibilité de présenter les exemples révolutionnaires sous forme de nouvelles étrangères et qu'ils rendent compte déjà plus tôt aussi, dans des analyses de moindre étendue, de quelques morceaux de la littérature anticapitaliste de l'époque.

Avec tout cela, l'auteur nous donne la possibilité de poursuivre, pour ainsi dire de dedans, les sources d'information et de culture de Petőfi, en les situant dans l'époque et de comprendre en même temps au centre de quelles discussions de publiciste, avec quelles âmes apparentées (avec János Arany) et avec quels buts et opinions littéraires il luttait pour l'éclaircissement du peuple.

AZ ÚTTÉVESZTÉS REGÉNYE

Török Gyula: A zöldköves gyűrű

7. *Rosszul ismert író — túlértékelt regény.*¹ Irodalomtörténetírásunk mindmáig adósa Török Gyulának. Az embernek s a művésznek egyaránt. Az eddig írt életrajzok² vajmi kevésbé tudományos érvényűek, s még kevésbé visznek közel a lélek titkaihoz. Ezért lehet a töröki életút és személyiség egymással homlokegyenest ellenkező értelmezések zsákmánya, ezért kénytelen az érdeklődő — jobb híján — ellenőrizhetetlen híresztelések és mendemondák uszályába markolni.

Jogos és munkára serkentő Ficzy Dénes figyelmeztetése: „Török Gyulát, az embert alig ismerjük.”³

Kevésbé mostoha sors jutott a szépírónak, bár a töröki oeuvre jelentőségét a legújabb kutatások sem tisztázták megnyugtatóan. Jellemző, hogy Diószegi András esszéje így fogalmaz: „... vitatkozni lehetne »besorolásáról«: a Nyugat kisebb alakjai közé tartozik, vagy (!) prózáink útjelző klasszikusaként emlegessük-e inkább?”⁴ S az is nagyon jellemző, hogy a magyar századforduló szakértője tüstént elejti a kérdést. . .

Honnan az értékítélet meghökkentő — ezt is, azt is megengedő — billenékenysége? Az életművel ügyetlenül, szeszélyesen sáfárkodó utókorban a magyarázat. Az író halála óta lepergett ötvenöt esztendőben kettős korrózió kezdte ki Török hitelét: a méltatlan feledés ásitó közönye és az újrafelfedezők boldog, lelkendező izgalma. A mellőzött, ismeretlenségbe fakított Török Gyula emlékét újra meg újra egy klasszikussá magasztó méltatás akarta engesztelni. Nincs hiány a higgadt elemzést felhullámzó érzelmekkel, az érveket kinyilatkoztatással helyettesítő értelmezésekből. Ilyformán — ugyancsak paradox helyzet! — az időről időre elkövetkező „Török-reneszánszok” magának Török Gyulának ártottak a legtöbbet. A zajos ünneplések közepette, kézen-közön, észrevétlenül eltűnt a valódi alkotó, s életművének igazi értékei is foghatatlanná, mérhetetlenné, esetleg kérdőjelessé váltak. S ha ennyi elfogultság, bizonytalanság, zavar tükröződik egy oeuvre egészének értelmezésében, szükségképp a félreértések „holdudvara” övezi az egyes alkotásokat is. Képlékennyé, labilissá válik a belső értékrend, rövidzárlat keletkezik a műveket egymáshoz is mérő gondolkodásban. Senki nem vitatja, hogy Török négy regénye közül az első kettő akarta, vállalta a legnagyobbat. Ám e kettő hogyan aránylik egymáshoz? Melyikbe sűrűsödött több érték, melyik jelzi hívebben az író további fejlődésének (fokozatos felhígulásának !) tendenciáit? Ezekhez a kérdésekhez — a lista korántsem teljes! — kívánnék hozzászólni a keletkezési sorrendben második regény, *A zöldköves gyűrű* elemzésével.

„Osvát Ernőtől hallom, hogy a »Zöldköves gyűrű« több mint »A porban«. . .” Az idézett

¹ Részlet egy nagyobb dolgozattól.

² HARSÁNYI Zsolt: Török Gyula, fertálymágnás és költő. Nyugat 1922. II. 1181—1204; KOVÁTS József: Török Gyula élete. Cluj 1930; LÓVASS Gyula: Török Gyula. It. 1941. 97—104.

³ FICZAY Dénes: Török Gyula levelei családjához. ItK 1965. 235.

⁴ DIÓSZEGI András: Török Gyula újítása. Kísérő tanulmány A zöldköves gyűrűhöz. Bp. 1973. 383—402.

⁵ GELLÉRT Oszkár: Török Gyula. Nyug 1918. I. 429.

mondát — Gellért Oszkár a szerző⁶ — egy makacs félreértés, egy napjainkig untig ismételtetett hibás értékítélet felröppentője. Csak találgathatjuk, vajon miért bicsaklott meg a Nyugat „szürke eminenciásának” egyébként oly tévedhetetlenül működő ízlése, ám az osváti aránytévésztsnek jó néhány követője (sőt: megduplázójai) akadt. Valamely különös reflex, optikai csalódás folytán a Törökkel foglalkozó irodalmárok rendre *A zöldkőves gyűrűt* látták a különb alkotásnak. Már Harsányi Zsolt is reá adta a voksát,⁷ noha *A porban* is elismerő szavakat kap tőle. A nyakló nélküli magasztalás Várkonyi Nándornál kezdődik.⁷ S bár deklarációját túllicitálni aligha lehetne, másoknál is hasonló hangerővel és hőfokon folytatódik a lelkendezés. Thurzó Gábor,⁸ Rónay György,⁹ Galsai Pongrác¹⁰ és Domokos Mátyás¹¹ egyaránt remekműként emlegeti a vitatott alkotást. Diószegi András pedig — s ezzel már a mába érkezünk! — olyan imponáló neveket és műveket sorjázta párhuzamként Törökhöz és regényéhez, hogy *A zöldkőves gyűrű* szerzője kínos feszengésre kényszerül e társaságban.¹² Mert bármily hízelgő és megtisztelő is számára az analógia, az ő műve nem mérhető Flaubert nevelési regényeihez és a Buddenbrook házhoz, és hőse, Őz József sem lényegülhet át — egy pillanatra sem! — „magyar Jean Barois”-vá. A magasztalók kórusát aligha kiáltja túl Sőtér István. Véleménye meglehetősen tártalan, jöllehet szerinte nem *A zöldkőves gyűrű*, hanem *A porban* az az alkotás, „melyet az irodalmi közvélemény méltán tart Török fő művének”.¹³ A magunk részéről az ő felfogásához csatlakozunk.

De miért e különös és bizonyonyal jóhiszemű misztifikáció *A zöldkőves gyűrű* megítélésében? Miért e szinte érthetetlen és magyarázhatatlan arányvétel, túlbecsülés? Egyetlen fogodzonk akad csupán, ám ez még nem elégséges indok a magasztalásra. *A zöldkőves gyűrűre* esküvők helyesen ismerték fel, hogy ez a mű az írói mesterség, a műfogások és a stílus dolgában feltétlenül kecsesebb, kiforrottabb alkotás, mint *A porban*. S mégis joggal nevezhetjük az úttévesztés regényének *A zöldkőves gyűrűt*! Szerzője a pálya delelőjére érkezett el benne: felmutatja tehetségéből mindazt, ami rangos, ami nagyot ígér s ami beteljesedett érték. S felmutatja mindazt, ami esendő, ami igénytelen, ami rangon aluli: írói jövőjének, hamaros hanyatlásának, elernyedésének lehangoló tendenciáit. Kétarcú mű *A zöldkőves gyűrű*: összegez és előlegez. Miközben megvalósítja a jót, már a majdani rosszal viselőd. Bente van a csúcra érkező lendülete és a kezdődő hanyatlás bágyadtsága. A nagy ígérennyel emelt épületet itt-ott már az igénytelenség talajvizei fenyegetik. Két irányba is indul út *A zöldkőves gyűrűből*. Az egyiknek a végén az *Egort* találjuk, a tételesség oxigénhiányában fuldokolva, a másikon pedig könnyűszerrel eljuthatunk az *Ikrek* közönségsikerre kacsintó, mutatósan felszínes bestselleréhez. Zsákutca mind a kettő, s az igazi, a harmadik utat — a magasba törő realizmusét! — *A zöldkőves gyűrű*-ben vétette el Török Gyula.

2. Szándék és megvalósulás kettőssége; egy délibábos program konzekvenciái. A műelemzőnek nem mondhat túl sokat az a többektől revelációként emlegetett tény, hogy e regény megírásakor szerzőnk nagyot markolt a családi krónikából s az ősökre tapadó tarka hiedelmekből. Az alkotás — a mai értelmező számára! — már levált a famfliai és személyes vonatkozások köldökzsinórjáról: önelvű létezőként, önmozgásában jelent csak esztétikumot. Egyébként is jócskán (s bizonyára szándékkal!) összekuszálódott, stilizálódott a regényben a családi história.

⁶ HARSÁNYI i. m.

⁷ VÁRKONYI Nándor: A modern magyar irodalom. Bp. 1928. 227.

⁸ THURZÓ Gábor: Kődvogagok. Bp. é. n. 330—345.

⁹ RÓNAY György: A regény és az élet. Bp. 1947. 314.

¹⁰ GALSAI Pongrác: Társtalanok. Pécs 1957. 70—71.

¹¹ DOMOKOS Mátyás: Török Gyula és A zöldkőves gyűrű. Előszó a regényhez. Bp. 1956. 19. Uő.: A halha tatlanság purgatóriumában. Előszó az Ikrekhez. Bp. 1957. 7.

¹² DIÓSZEGI i. m. 389—392.

¹³ SÓTÉR István: Török Gyula. Előszó A porban c. regényhez. Bp. 1964. (Lásd még: ItK 1964) 1., illetve SÓTÉR: Tisztuló tükrök. Bp. 1966.)

Jóval fontosabb az a — személyes vonatkozások ismerete híján is felderengő — tanulság, hogy *A zöldkőves gyűrű* a legyűrhetetlen, kiirthatatlan nosztalgiai regénye. Figyelmeztetni, felrázni, nevelni akart, a nemesség jelenét és jövőjét formáló üzenetnek készült, s mégis a múlt, a nosztalgia diadalmaskodott benne. Felel egymással a szándék és a megvalósulás, s az utóbbi lassan-lassan fölébe kerekedik a másiknak. A gondolati-logikai szférában — látszólag! — minden egyértelmű: a nemesi életforma és tartás immár hasznavehetetlen, romlásba visz, s kihull az idő rostáján, aki nem polgárosodik. Ámde a cselekményvezetés és a jellemábrázolás döccenői és fogyatkozásai, az írói attitűd szinte észrevétlen módosulása a mondanivalót finoman ellenpontozó felhangok a gondolati-logikai tartalom megbénítói lesznek. A nosztalgia visszerperi jogaiba mindazt, amit az ész elutasított. Az ellágyuló líra végül is legyőzi a rációt: Török lírai regényt írt, de — és éppen ezért véti el a célt! — nem szenttelenül, mint Diószegi András állítja.¹⁴

a. *A megszüntetve-megtartás „filozófiája”*. Még a gyakorlatlan és gyanútlan olvasó is hamar fölérez arra, hogy a műben a nemesség hullása és a polgárosodás szüksége egymást feltételező, egymásra rimelő fogalmak. Csakhogy e „rímpár” kohéziója nem oly egyértelmű és banális, mint az eddigi elemzések szinte egytől egyig állítják. *A zöldkőves gyűrű* tanulsága a vártnál több rétegű és rejtélyesebb. A „rímhívó” mozzanat valóban a nemesség elernyedése, életformájának, magatartásának alkonya. Így látja ezt két olyan merőben különböző származású és mentalitású regényalak, mint a báróságból kikopott Őz József¹⁵ és a kisvárosi szatócslány, Burger Deborah.¹⁶ S a szereplők előérzeteit, bajjós vagy kárörvendő felismeréseit rendre hitelesítik a lefelé szállingózó családi és egyéni sorsok: a felelőtlenül tékozolt bőségéből koszt- és kvártélyadásra fanyalodó Józsa-nagymama, a birtokot és házasságot dobra verő gögös Ocsovskyék és mind a többiek. S noha a nagy egyensúlyvesztés, a gyors fonnyadás okai — évszázados birtokpercek, a szabadságharc utáni gazdasági-társadalmi átalakulás, a rossz beidegzésé vált, nemtörődöm virtus és gavalléria — is megvillannak egyszer-egyszer, igazat adhatunk Vargha Kálmánnak: „A zöldkőves gyűrű igazi értéke magának a bomlási folyamatnak a mesteri rajza. . .”¹⁷ A mű rangos rokonságára meg Rónay György figyelmeztet: „. . . a Józsa. . . jól beillenének a »Színek és évek« szépen, gyönyörködve pusztuló világába, a Zimánok és Pórtelkyék közé.”¹⁸ Ámde Török alkonylátomása nem egyetemes, hanem csak korlátozott érvényű. Nem vonatkozik a feudális osztály egészére, csupán — az Őz József-féle arisztokrata kivételektől eltekintve! — bizonyos rétegeire: a közép- és kurtanemesekre. Szerzőnk felfogása közelebb jár a Kaffka Margitéhoz, mint a Justhéhoz, hisz a *Színek és évek* is csak a dzsentri hullásának a regénye. Török Gyula nem egy osztály egészének életképességét vonja kétségbe, nem a feudális berendezkedés teljes anakronizmusának ábrázolója és bírálója. Csak a dzsentri rostátlatja meg az idővel, s úgy kritikus-tanítója a résznek, hogy az egész tarthatatlansága nem ötlük fel benne. Bírálata részleges, hatósugara és átütőereje kisebb a lehetónél, s terápiája — a polgárosodás! — is felemás és követhetetlen: megszüntetné a dzsentrit, s közben megtartaná, csak új életformát ajánl neki, de nem lélekcsereit. Az üdvözítőnek szánt megoldást — közelítsünk akár

¹⁴ DIÓSZEGI i. m. 387. — A szenttelen líraiság mutatós, ám aligha elméleti érvényű paradoxona *A zöldkőves gyűrűre* vonatkoztatva olyannyira tarthatatlan, hogy utóbb maga Diószegi is elkanyarodik tőle, s szinte észrevétlenül visszavonja tulajdon tételét. . . . Az önkéntelen helyesbítés reflexével majd a „szív” diadalát emlegeti „a körülmények felett”, majd meg a regényben megnyilatkozó írói világkép „mélyen átélt és líraian motivált” jellegeről beszél. Uo. 393, 395.

¹⁵ *A zöldkőves gyűrű*. Bp. 1973. 75–76.

¹⁶ I. m. 178.

¹⁷ VARGHA Kálmán: Török Gyula arcképehez. It 1957. 41. Lásd újabban VARGHA: *Álom, szecesszió, valóság* c. kötetében. Bp. 1973.

¹⁸ RÓNAY György i. m. 311.

a program mélysége és eredetisége, akár a művészi megjelenítés hitelessége felől — csak nagy székeszissel fogadhatjuk.

Török a születő új világban is megőrzi, újratermelteti a régít. Az immár tarthatatlan szokásokkal, életformával, modorral leszámolva, a sallangokat elvetve is megtartja, átmenti legalább a lényegét: a kifinomult és értékes nemesi mentalitást. A szív és a lélek nemességévé szublimálódik a nemrég még a származással igazolt nobilitás, ám ebben az új halmazállapotában sem szakadhat el a genealógiától. S ez az „újfajta nemesség” — más osztálybéli számára — jószerével utánozhatatlan és eltanulhatatlan. Jól példázza ezt a szatócsivadék Burger Deborah életútja. Hiába barátkozott a zárdában egy grófkisasszonnyal, hiába volt fogékony zenére és irodalomra, hiába vált érző és jóra termett emberré, hiába választotta éppen őt élete párjává Őz József („Én lelki[1] grófkisasszonyokat keresek” — mondja neki a leánykéréskor, nagyon árulkodóan),¹⁹ nem tudott megfelelni feladatának. Lélekben sem lehetett grófkisasszonnyá, mert csak polgárnak született. Helyette és vele szemben azok igazodnak el az időben, azoknak jut a diadal, akik a nemesi folytonosság megtestesítői, akik a származás előkelőségét a lélek „nemességévé” transzformálják. A *zöldkőves gyűrű* a nagy változások és változtatások regénye, de úgy, hogy titkon mindent az állandóság és a folyamatosság szándéka determinál. S ezt fölismerve, tüstént új összefüggésbe illeszkednek a mű egynémely motívumai, visszatérő epizódjai is: a lányainak hamvas bájában szinte reinkarnálódó Józsa Antónia, a táncos forgatagban ismét csak fehér egérként eliramló báli cipellő, a pohárköszöntő áhítatos csendjében profánul lepottyanó alma. . . Első pillantásra csak az írói invenció fáradását, az érdeklődést ügyetlenül csigázó hatásvadász fogást vesszük észre bennük. Utóbb az is megvilágosodik, hogy az ismétlődés logikusan következett Török „filozófiájából”: minden visszatérő mozzanat a változásban is érvényesülő állandóságot, folytonosságot sugallja. Az új nem tagadja mindenestül a régít, s a szembenéző két világ nem a különbségeit, hanem az azonosságait hangsúlyozza. Nem az elválasztás, hanem az összekötés gondolata dominál. A valóság helyett az illúzió.

b. *A jellemábrázolás gyengéi.* A regény újjal „elmátkázódó” nemeseinek mintákra, útbaigazító példákra is alig van szükségük. Valamely belső sugallatnak engedelmeskednek egytől egyig. Úgy polgárosodnak, hogy közben ügyet sem vetnek a körülöttük élő valódi polgárokra, a legcsekélyebb utánzás, asszimilálódás is idegen tőlük. De miért is hasonulnának a született polgárokhoz? Hisz — még ha megrekednek is az immár korszerűtlen nemesi mentalitásban! — összehasonlíthatatlanul különbek náluk! *A zöldkőves gyűrű*nek egyetlen(!) testestül-lelkestül vonzó, követésre érdemes polgárhőse sem akad. . . De még az értelmiségről és a hivatalnokokról sincs jobb véleménye Török Gyulának. Szürke, fantáziátlan, ellenszenves, esetleg komikus figurák sorakoznak egymás mellé. Vargha Kálmán az írói élményanyag egyoldalúságával, illetve az alkotó ügyetlenségével magyarázza ezt, emígy általánosítván: „Török Gyula emberábrázolásának egyébként is gyenge pontja a polgár-alakok rajza.”²⁰ A magunk részéről tudatos fogást, tendenciózus akaratot is látnánk ebben.

Ezek a figurák csupán önmagukban szemlélve is túl sok lehangelő és elidegenítő tanulságot hordoznak. Hát még ha hasonlítgatni kezdjük őket a másik tábor jelesebb alakjaihoz! Márpedig megtehetjük ezt, hiszen — véletlenül-e vagy szándékkal? — némelyikük pendant-ját is felvonultatta a regényben Török Gyula. S mennyivel több szívvel, kedéllyel, rokonszenvvel, mennyi elnéző-megbocsátó hajlandósággal, netán heroizáló akarattal alkotta meg az ellenképeket! A polgárhősöknek alul kell maradniuk a vetélkedésben. Őz József első apósa — Józsa úr — jóval kedvesebb az író szívének, mint Burger bácsi. Hajdani vidám és felelőtlen lumpolásaira, birtoktékozló könnyelműségeire, munkátlan életmódjára nem borul ugyan fátyol, ám

¹⁹ A *zöldkőves gyűrű*. 137.

²⁰ VARGHA Kálmán i. m. 40.

Török már szelid, a családi tragédiáktól megtört, magába szállt öregúrként lépteti elénk. Azonban a „monostori erdő egykori ura” azzal lopja be magát igazán a szívünkbe, hogy oly nagyon szereti a természetet. Amikor — megfáradva az élettől és a keserőségektől — ágyának dől, a széna illatától várja a gyógyulást. Kinyitatta az összes ablakot, „hogy ha szénásszekerek döcögnek el az utca kövezetén”, hadd „áradjon be a remek illat, a száradt füvek szaga”.²¹

Egyébként is megjegyzésre érdemes sajátosság, hogy Török kedvenc alakjai mind közel húzódnak a természethez, a legszívesebben összesimulnának, együtt lélegeznének vele. A lakkcsizmás gavallér, Putnoky Kamilló parfümöt pároltatna az ecetfa virágjából, s családi házából kikopva csak egyet kér az uzsorásától: azt, „hogy minden tavasszal küldjön át egy ecetfaágat”.²² A „jövő emberei”, Gulyás Józsi és Torkos Pista a pusztán élnek, szél és napfény cserzi bőrüket, „érezni rajtuk a földek meg az erdő szagát”, s ha bánata van valamelyiküknek, szeretne „benyargalni és elmerülni az illatos gabonaóceánba”.²³

Őz József két felesége — hasonlóan a két apóshoz — szintén nem indul egyenlő esélyekkel az összevetésben.

A pörösködő özvegy kétarcú jelenség. Nem egynemű, következetes írói elképzelés szülötte. Kezdetben némi szánalommal elegy barátsággal, rokonszenvező kíváncsisággal figyeljük, hogy a mű végére (a nem egészen meggyőző átalakulásnak, alkotói argumentációnak engedve!) eliszonyodjunk tőle. Igazságvágyunk, etikai-esztétikai érzékünk csak egy kis háborgással hajlandó tudomásul venni, hogy Török feláldozza Burger Deborah-t a didaxisis oltárán, s a tételeesség, a riasztó példa kedvéért másfelé kanyarítja sorsát, mint vártuk volna. Az elvirágzó kisasszony portréját kímélő szeretettel kezdte festegetni az író, noha nem hallgatta el vénlányos rigolyáit, életidegenségét, utánzó-szerepjátszó hajlamait, úrhatnámosságát sem. Többször is teremtett olyan szituációt — pl. a bemutatkozó vizit a Józsa-házban, a Kisasszony napi bál stb. —, amelyben egyértelműen Deborah pártjára kellett állnunk. Ezek után némileg váratlanul és elegendő indok nélkül kerülnek föl a túlzó, sötét színek az özvegy arcképére. A téboly, az üldözési mánia bemutatása közben Török a vadromantikus túlzásoktól sem óvakodik. Ezek az epizódok az írói igényesség elernyedését is tanúsítják. A mindenáron hajsolt tételeességnek ellene szegül az addig pontos és hiteles lélekrajz, s a nyugalmas-aprólékos boncolgatást izgatott bakugrások váltják fel. Negatív ellenpontnak készült Burger Deborah életútja, így a mostoha nem is állhatja a versenyt a rég halott s csak emlékekben, hivatkozásokban élő Józsa „Antoniette”-tel. Nem törölheti ki elődjét a szívekből, a „mamaszagot” és a légies parfümököt őrző érzékekből. Nem bír külön, erősebb lenni, mert az író sem akarja ezt. Csak halavány pótlék ő, s körülötte mindenki a régi asszony emlékének áldoz. Deborah már abban is alulmarad, hogy viselkedésében sem képes szuverenitásra. Járásban, fejtartásban — mily komikus a kísérlet! — utánozni próbálja vetélytársnőjét. — De még ha eleve ily egyenlőtlenek is az esélyek, nehezen érthető az a révült, már-már kultikus tisztelet, amellyel az író és a szereplők az elhunyt asszony emlékét övezik. Férje és az érte-miatta elsorvadtt udvarló együtt sóhajtja, hogy „míg a világ állani fog, nem lesz több ilyen asszony”, s Őz úr „minden szó után ragyogni látta, tisztábban csillogónak érezte a gyémántarcot”.²⁴ Miért ez a mértéket nem ismerő magasztalás? „Antoniette” műveltségéről, szívének-lelkének finomságáról a regényben nemigen olvashatunk. Anyának nem volt rendkívüli, feleségnek még kevésbé. Csupán egyetlen dologban bizonyult nagyinak: az erényben. Hosszú és keserű örlődések után inkább az öngyilkosságot választotta, semmint az önértetét megtépázó, jó hírért szétzúzó házasságtörést. Alakját ez az önként vállalt mártírium növteti meg, tragikus árnyak ezéért lengnek körülötte, ám még így is nagyon csinálnak, erőszakosan tendenciózusnak látszik az írótl kapott glória!

²¹ A zöldköves gyűrű. 207.

²² I. m. 212.

²³ I. m. 207, 321.

²⁴ I. m. 224.

A szorgos hivatalnok — Spevák úr — „önsúlyában” is kevésnek bizonyul. Akkor meg egyszerűen semmit sem nyom a latban, ha vele szemben a „mintahivatalnok”, a bárói múltat okosan levedlő, súlyos gondjaival emberül viaskodó, a magány óráiban Kemény Zsigmonddal társalkodó Óz József kerül a mérlegre. Spevák irodatiszt úr oly áhítattal bámulja főnökét, hogy egy ízben ki is buggyan belőle a csodálat: „Uram — kezdte akadozva — . . . ön olyan nemes lelkű és nemes szívé. . . Ön olyan nagy ember. . . — Könnyek csillogtak szemében, lehajolt a hívős kézhez, és ajkaival érintette. . .”²⁵ Spevák úr személyében a polgári világ hajol meg az Óz József reprezentálta nemesi előtt. A polgári származás és életforma gyalogos világa ismeri be, hogy legyőzték: szép szárnyalásra csak a lélek nagyjai, a belső parancsoktól vezérelt nobilesek képesek.

S mily sok bujkáló gyöngédség, mennyi óvó-dédelgető szeretet melegíti át a nem pendantnak szánt dzsentrihősök ábrázolását is! Kit ne indítana meg a negyvenhét párbajáról és asszony-szédítő mosolyáról elhíresült hajdani gavallér, Putnoky Kamilló szívfacsaró magánya, nyomorúsága és vergődései halála? Kit ne nyerne meg Józsa-nagymama (a *Színek és évek* Grószijának tűnődő pasztellszínekkel formált párja!) még mindig visszafénylő egykori szépségével, mélyre temetett keserűségeivel, érzékeny szívével, jóságával, fondorlatos szakácstudományával és természetszeretetével? S elgondolkodtató, hogy Török akkor sem képes igazi haragra, metsző iróniára, ha a maga teremtette dzsentrihős jószerével javíthatatlan. Márpedig Józsa Gyuri esetében elkelve egy kis indulat! Barta János azért is kétségbe vonta Mikszáth kritikái realizmusának, emberábrázoló művészetének mélységét és autentikusságát, mert a „nagy palóc” ugyan „meglátta és ábrázolta az uralmon levő osztályok hanyatlását — de nem alkotott belőlük egyetlen tragikus figurát, egyetlen abszolút gonosz vagy problematikus alakot sem”.²⁶ Megjegyzése alighanem a mi írónkra is érvényes. Az ellenszenvesnek szánt dzsentrifigurák — Ocsovszkyék, Brezenóczyné stb. — egy-két futólag jelzett tulajdonságra egyszerűsödve nagyon is a háttérben mozognak, érdemleges élményt nem nyújthatnak. Az elől állókra pedig bőven hull a megbocsátás napfénye. Török — még az effélére méltatlanokat is! — rendre úgy stilizálja, érdesnek induló kontúrjaikat csöndes humorral úgy gömbölyíti, hogy sohasem a hitványságuk dominál. Ilyenformán szalasztja el a Józsa Gyuri jellemében és sorsában kínálkozó nagy lehetőséget is. Kritika helyett csupán jóindulatú, atyáskodó fölénnyel szemléli hőse csinytevéseit. Kemény és jogos vesszőzés helyett épp csak rálegyint egyszer-egyszer. Ha hinnénk az írónak, magunk is úgy vélhetnénk, hogy Gyuri legfeljebb „ártatlan gavallér. . . ,jószívű, de haszontalan ember”.²⁷ Török a mosolyt fakasztóan szeleburdi, lefegyverzően széllelbélelt, meggondolatlanul csélcsep nagy gyereket láttatná benne elsősorban. A kacagtatóan hiú, mindig makulátlanul fehér mellényben pompázó, bár egyre terebélyesebb bonvivánban művészi talentum fészkelődik szoknyakalandjai csupán széptevői incselkedések, kelekótyasága, munkátlansága, fegyelmezetlensége inkább csak vonzó virtus, nyughatatlansága mindössze szabadságvágy. . . A regény végén azzal válunk el tőle, hogy későn bár, de csak benő a fejelágya, s az őt erőlyesen regulázó unokaöcs boltjában tán még mértékkel élni, dolgozni is megtanul. Ezt hangsúlyozza Török, holott. . . Holott hangsúlyozhatná azt is, hogy Józsa Gyuri közönséges csirkefogó, lump, kártyás semmirekellő, haszontalan kenyérpusztító, akinek csak az uraskodáshoz van tehetsége, akinek sima modora mögül a lélek üressége ásít, aki — mint ördög a tömjéntől — irtózik minden munkától, aki lelkiismeretfurdalás nélkül faképnél hagyja feleségét és gyermekét, aki szemrebbenés nélkül zálogba csapja a reá bízott családi eszközöket. . . Milyen beszédesen vallott volna ez a megoldás egy osztály, egy réteg életformájának, mentalitásának kiüresedéséről, szakadékba gravitáló sorsáról! Török oly nagyvonalúan kezeli Józsa Gyuri „hibáit”, hogy végül is jelenték-

²⁵ A zöldköves gyűrű. 230.

²⁶ Vö.: BARTA János: Mikszáth-problémák. Költők és írók. Bp. 1966. 221.

²⁷ A zöldköves gyűrű. 184.

telen (és múlt!) szeplőknek tetszenek. Ugyanaz történik a korpulens szeladonnal, ami Noszty Ferivel: nem éli (mert az író miatt nem élheti!) ki lényének alapvetően hitvány tendenciáit.²⁸ (A *Színek és évek* Kaffka Margitja nem volt ily elnéző torz vagy züllött hősei iránt; elég, ha az árokban delirizáló, tetves-koszos testtel cigányok közt kikötő Pórtelky Csabára emlékeztetünk.)

Az eredetileg a hullást jelképező, negatív példának induló dzsentrihősök „észrevétlen” felmentésében, néha-néha glorifikálásában föltétlenül ludas az írói nézőpont lassú módosulása is. Török mértéktartó iróniával, méltóságteljes, minden szélsőségtől óvakodó kritikai szemlélettel indít, hogy a regény végére — távolságtartó gunyorosságát, bíráló szándékait jóformán feladva! — szinte teljes, elégikus-nosztalgikus azonosulásával tüntessen. Eleinte a narrátor, Őz József is segít tolmácsolni a szerző — fenntartásoktól korántsem mentes! — véleményét. Márpedig a számtanácsnok (Józsákhoz látogatva) „úgy érezte, hogy tele van, túrheterenül tele van ez a szoba eleven hússal. Valami csömörfélét érzett, amit eddig észrevett magán, ha ezek közé a túlságosan erősen élő, étkező, sokat mozgó, vidám emberek közé került”.²⁹ Ősztönös ellenszenv sokban rokon A *porban* Kender Páljának finnyás utálkozásával,³⁰ és mindkettejük érzése kétséget kizáróan egy törő sarjad a századforduló lázadó esztéta-entellektüeljeinek minden harsány közönségességet, a primitív örömkben dőzsölő egészséget fitymáló-megvető attitűdjével.³¹ Ez a csömörféltet a mű utolsó harmadára — a narrátor halála után, de nem amiatt! — fokozatosan megszűnik. Nem lehet véletlen, hogy a mű első felébe sűrűsödtek azok a megjegyzések, dialógusok, szituációk, amelyek ellenszenvesnek, riasztónak is mutatják a dzsentrit, az utolsó ívekre pedig jószerével egy sem marad belőlük.

c. *A nemesség polgárosítása: elmélet és gyakorlat.* Már az eddig mondottak is nagy és jogos kétségeket ébreszthetnek bennünk Török Gyula gondolatrendszerének — diagnózisának és terápiájának! — mélysége, korszerűsége, hitelessége, valamint a nemesi hanyatlás és polgárosodás egymásba öltött fogalmainak — látszólag oly szimpla és magától értetődő — evidenciája felől. Kételyeink csak gyarapodnak, ha még közelebb hajolunk A *zöldkőves gyűrűben* „kibomló” programhoz. A nagy alternatíva — pusztulni vagy polgárosodni! — bántóan naiv, banalitásba fulladó didakszisra csábítja írókat. A nemesség polgárosításának általa kifejtett gondolata vézna, ellentmondásos és követhetetlen, akár elméletként, akár gyakorlatként vizsgáljuk. Dolgozni kell! „Minden munka becsületos — tanítja gyermekeinek élete példájával és hazajáró lélekként Őz József — minden munka, kislám. . .”³² Ez a recept aligha több jó szándékú, ám megfoghatatlan általánosságban mozgó közhelynél, s ráadásul ötletnek sem új. Inkább meglehetősen poros és avatag. A munka mint megváltó, a polgárosodás mint jótékony nemző már Jókai regényeiben is szerepelt (más szerzők azonos mondandójú műveit most nem is említve). A *Felfordult világ* okosan kapitalizálódó Fehér Gyulája csak az első, s művészi szempontból nem is a legerőteljesebb példa. — Török hősei azonban egy közhellyel felvértezve is boldogulnak. Polgárosodásuk belső ellenállás, különösebb lelki megrázkódtatások nélkül, könnyedén végbemenő folyamat. Már Őz József is vívódások híján, a legtermészetesebb mozdulattal szakadt el bárói múltjától és vagyonától,³³ ám rajta legalább mindig érződött, hogy — Rónay Györgyöt idézzük — „a polgári munkát. . . még valaminő sérült göggel vállalta”.³⁴ Gyermekeinek a sérült gögre sincs már szükségük. Az úrfisorból inasságba csöppenő fiúcska épp csak ber-

²⁸ BARTA i. m. 242.

²⁹ A *zöldkőves gyűrű*. 90.

³⁰ Vö.: Török: A *porban*. Bp. 1964. 32. és másutt.

³¹ Vö.: KIRÁLY István: Ady Endre. Bp. 1970. I. főként 473—474, de lásd még uo. 183—184, 226. és másutt.

³² A *zöldkőves gyűrű*. 313.

³³ I. m. 34.

³⁴ RÓNAY i. m. 314.

zenkedni kezd, s egy deus ex machina máris lecsillapítja. . .³⁵ Azontúl pedig — akár a többiek — tudja a teendőjét: nagy buzgalommal, szívós kitartással „polgárosodik”. Tünetéyesen gyors karrierjét azonban erős fenntartásokkal, tamáskodva fogadjuk. A nagyon is nehéz fejű Tónika — miután szegyzemre kibukott az egri líceumból! — a Burger—Martin-féle boltba kerül inasnak. Talán ha tizenkét esztendő. Inastársai és a segédek — a bárócsemetét tisztelve(?) benne³⁶ — „természetesen” mentesítik a megalázó munkák alól, ő maga pedig káprázatos kereskedői ösztönről, hibátlan üzleti érzékről tesz rögvest tanúbizonyságot, Martin úr és Józsa nagymama őszinte elképedésére. Nem is csoda, hogy pályája meredeken ível. Egykettőre maga mögé utasítja az előtte indult inasokat, sőt a segédeket is (tán még mindig a származását bámulják?), mindössze tizennyolc évesen már társtulajdonos,³⁷ hogy alig valamivel utóbb egészen az övé legyen a cég. . .³⁸ Annnyira délibábos ez a villámsebes érvényesülés, hogy Török nem is tudja (vagy meri!) láttatni, direkt módszerekkel megeleveníteni. Elrejti Tónikát fürkésző tekintetünk elől, a gyors fejlődés részleteiből, a hős lelkivilágának alakulásából kirekeszt bennünket. A karrier legfontosabb stációiról csupán melleleg elejtett megjegyzések, esetleg levélrészletek tudósítanak. Ám Őz Antal legalább a szó igazi értelmében polgárosodik. A többiek még ennyit sem tesznek. Gulyás Józsi és Torkos Pista polgárosodása jószerével abból áll, hogy zúgolóadás nélkül vállalják a félig cselédsorsot: becsülettel és szorgalmasan inspektorkodnak a grófok birtokán. . . A Józsa- és Őz-leányok pedig? Azzal bizonyítják elszántságukat, „polgári” életrealitásukat, hogy — zsongja körül őket a megye aranyifjúsága, legyeskedjenek bár mellettük monoklis grófok! — az idők parancsának engedelmessé, okosan választanak férjet maguknak: ki egy gazdatisztet, ki meg az ármentesítő mérnökét. . . „Polgárosodásuk” le is zárul ezzel: utóbb már csak a háziasszonyi teendők példás ellátásában és a sűrűn vállalt anyaságban üdvözülnek, noha — fatális véletlen! — ebben megint a múlt eszményei élednek újjá. „Bizony, bizony — hatódik meg Józsa-nagymama —, ez még úgy van, mint régen volt; ez már családi virtus, öt-hat gyermeknél nem adták alább a familiánkban sohasem.”³⁹

Az életformaváltásnak, a nemesség „kapitalizálódásának” ez a receptje más egyébben sem állja ki az elemzés próbáját. Török polgárosító programja az 1870-es évek magyar valóságába vetítve feltétlenül satnya és korszerűtlen ideált jelent. Az iparosodás szükségét még csak hírből sem ismerő kisvárosi „szatócskapitalizmus” dicsőül meg a regényben, kiegészülve a vidéki, a „pusztai” élet szépsége és „szabadsága” iránti erős nosztalgiákkal. Gulyás Józsi és Torkos Pista házatáján idilli derű és békesség honol, a filantrópia szinte mindennapi szükséglet,⁴⁰ s egy aratósztrájk komor felhője⁴¹ csak órákra takarhatja el a napot. Nem a 70-es évek magyar valóságát idézik ezek a lapok, hanem inkább — Dickens-t. . . A Twist Olivér írója szeretett időzni ily harmonikus vidéki tájakon és otthonokban, s a Maylie Rose-ék családjában és falujában megtelepült — s gyakran már émelyítő! — idill akár a Gulyás Józsiéké és a Torkos Pistáéké is lehetne. . . Dickens neve nem szerepelt Török kedvenc szerzőinek a listáján, s vajmi nehéz volna filológiai bizonyítékokat felsorakoztatni *A zöldköves gyűrű* és a nagy angol valamely regényének összefüggéseiről. Analógiánk így nem ér többet egy ötletszerű asszociációnál, bár meggondolkodtató, hogy az Őz-gyermekek sorsában és életútjában éppen úgy az írói eleve elrendelés érvényesül, akár a Twist Olivérében. . .

Dickens hőse a leggonoszabb körülmények között is megőrzi eredendő és eltökélt tisztaságát, hogy végül elnyerhesse a méltó jutalmat. Nem ugyanezzel a predesztinációval, eltökélt jósággal

³⁵ A zöldköves gyűrű. 312—313.

³⁶ I. m. 313.

³⁷ I. m. 351, 363.

³⁸ I. m. 376.

³⁹ I. m. 353.

⁴⁰ I. m. 355—356 és másutt

⁴¹ I. m. 356.

vágnak neki az életnek az Őz-gyerekek is? Már az apjuk eltöpreng azon, „hogya a gyermekeit senki se neveli, és hogy eddig el nem romlottak, azt csak annak lehet köszönni, hogy a szívében mind a hárman jók”.⁴² S a későbbi események rendre igazolják Őz József felismerését. Apró és gyerekes csínyeken kívül semmiféle rosszra nem kapható a három testvér, annál inkább fogékonyak (kivált kis Lujza!) a jóra és a tisztaságra. Az Ocsovszky-leánykák a cserebogarat tövisre szúrják, „és a kis madarat a lábánál madzagra kötik és fojtogatják, míg meg nem hal”⁴³ (Csáth Géza szadista gyerekhősei jussanak eszünkbe!)⁴⁴, miközben kis Lujza galambot etet, Őz Karolina meg egy sánta kisnyulat istápol a padláson.⁴⁵ Nekik jóformán nevelőkre és nevelésre sincs szükségük, hogy a helyes utat és az igazi emberséget megjeljék. Nem vadítja el őket a magukra hagyatottság, félárván sem csábulnak romlott társaságba, felelőtlen kalandokba, nem sínylik meg, hogy apjukkal sincs igazán emberi kapcsolatuk, hiszen csak félni és bámulni tudják. De nem árt nekik a nevelés prózai gondjaitól viszolygó Őz József „famulusainak” kétbalkezes pedagógiája sem. Főként a komikumot érzékeli Perkinó ostoba dresszúrájában, torz módszereiben — noha ébredhetne bennük konok dac, megvetés, akár világyűlölet is! —, s jóformán ügyet sem vetnek Deborah hóhortjaira. S hiába kerülnek egészen elárvalva azokhoz, akiktől apjuk a második házasságával is óvni akarta őket. A Józsa-házban is — mint mindenütt! — csak a jót asszimilálják. Ha pedig olykor-olykor mégis kevésnek bizonyul az írói eleve elrendelés, tüstént segítenek a deus ex machinák.⁴⁶ Ugyancsak különös, sok mindent leleplező ellenfényt vetnek Török állítólagos kritikai realizmusára ezek az ügyetlenül spekulatív, a mű egészének szellemétől is kirívóan idegen motívumok! Nemcsak az írói tehetetlenség tükröződik bennük, hanem kirajzolódnak a szerző tehetségének és igényességének határai is. Láthatóvá válnak a koncepció belső repedései, kiderül, hogy Török üvegházban dédelgetett teóriája csak zörgő művirág. Hirtelen evidencia lesz, hogy miért is az úttévesztés regénye *A zöldkőves gyűrű*.

Diószegi András mutatott rá, hogy írónk „a nevelési regény fonákját írta meg”.⁴⁷ Véleményét megtoldanók egy gondolattal: *A zöldkőves gyűrű* azért is visszája a „Bildungsroman” műfajának, mert az eleve elrendelés filozófiája húzódik meg a háttérben. A hősök mozgási szabadsága csekély, a döntés, a választás jogával nemigen rendelkeznek: nem a való élet „iskolája” gyúrja, formálja őket elsősorban, hanem az alkotói predesztináció.

d. A lélekrajz s a kompozíció fogatkozásai. A regény világának eddig feltárt disszonanciái befolyásolják természetesen a sokat dicsért lélekrajzot is. Török Gyulát a gyermekkor titkainak kiváló ismerőjeként és ábrázolójaként tartja számon a köztudat, néhány méltatója világirodalmi párhuzamokat — Richard Hughes, Alain-Fournier, Jean Cocteau — is emlegetett.⁴⁸ S noha véleményünk szerint *A zöldkőves gyűrű* gyerekszemlélete leginkább a *Twist Olivérével* rokonítható, számos kitűnő megfigyelést, szép és hiteles részletet nem vitathatunk el Töröktől. A „mamaszagú” ruhákban „sleppelő”, a párnacsata után mesére vágyó testvérek, az apja halálakor és a temetésen értetlenül bámészkodó Tónika képe (folytathatónk!) valóban emlékezetes telitalálat. A baj csak az, hogy a gyerekek kénytelenek a predesztináció filozófiájához és az írói alapeszméhez idomulni, és így mind sápadtabbá, vértelenebbé válnak. A bakfis- és a kamazskor lényegesen bonyolultabb periódusában már az író is bizonytalanul tájékozódik, egyre

⁴² I. m. 19.

⁴³ I. m. 272.

⁴⁴ Vö.: CSÁTH Géza: Anyagyilkosság, A kis Emma stb. A varázsló halála. Bp. 1964.

⁴⁵ A zöldkőves gyűrű. 265, 273.

⁴⁶ I. m. 272, 312—313, 369—370.

⁴⁷ DIÓSZEGI i. m. 391.

⁴⁸ Lásd THURZÓ Gábor i. m., DOMOKOS Mátyás: A halhatatlanság purgatóriumában stb.

többször folyamodik sablonokhoz (pl. az ébredező szerelmet rajzolva). Bizonyára ezért is szorítja inkább a háttérbe az Őz-testvéreket, más, érdektelenebb figurákkal bíbelődve helyettük. Az sem örvendetes, hogy — a nagyobb hatás kedvéért? — Török túl érzelmesre (helyenként már érzélgősre!) stilizálja a kis Lujza alakját. Néhány róla írott mondat már-már a giccs határát súrolja.⁴⁹ A *porban* sokkalta szikárabb, tartózkodóbb modora után meglepő ez a fordulat, amely a „kései” novellák túlcukrozott érzelmeit és az *Ikrek* elomló puhaságát, keresetten borongós hangvételét előlegezi.

A koncepció és a megvalósulás kettőssége óhatatlanul módosítja — s nem a legkedvezőbben! — Őz József személyiségének, lelki térképének a rajzát is. Pedig a báróból lett számtanácsnok ugyancsak kedves az író szívének. Oly elérhetetlen, hűvös magasságban lebeg ez a férfiú, hogy nemcsak a többi szereplő, de még a szerző bámolatát is kivívja. Lényének elegáns zárkózottságát, lelkének nemességét és finomságát, öltözékének mindig választékos eleganciáját Török is szinte templomi áhitattal emlegeti.⁵⁰ Nagy embernek látja és láttatja Őz Józsefet, hiszen benne testesülnek meg azok az üdvös erények és tulajdonságok, amelyek Török emberideáljából nem hiányozhatnak. A saját értékrend, a mindenben megnyilvánuló szuverenitás, a vegyülésre való képtelenség, a rezzenéstelen méltósággal viselt sorscsapások, a hideg arc és tekintet mögé rejtőző gazdag, ám a végsőkig letisztult, megfegyvelmezett lélek, és legfőként: az újítás hajlandóságával ötvözött konzervativizmus. A „fontolva haladás” prófétáját üdvözli Őz Józsefben az író, azt az embert, akit még a legapróbb dolgokban sem ragad el az újítás láza,⁵¹ s aki a szükség-szerűségből — a polgárosodásból! — is csupán a rációval igazolható értékeket óhajtja befogadni. „Nem is tagadom, hogy konzervatív vagyok — mondja vita közben a tanácsos —, persze hogy konzervatív vagyok, amennyire ezt a józan ész követeli.”⁵² Őt és a hozzá hasonlókat más-kor is lelkesült szavakkal ünnepli Török Gyula. Ferenczy Károlyról írott nekrológja⁵³ ugyan-azért magasztalja a nagy festőt, amiért Őz Józsefet már évekkel korábban megdicsőítette: „. . . végtelenül kedves úr, nemes, finom. . . sohasem volt a szó közönséges értelmében revolucionista. . . önmagával vívott végnélküli küzdelmet. . .” Majd később: „Férfiasan, előkelően és könnyedén jelenne meg, ajkán a lelki arisztokraták (!) szelíd mosolyával. Nem venne részt a többség huzavonájában, civódásaiban, nem szónokolna és tetszelegne, de mindenütt komolyan tisztelnék. . .”⁵⁴ Íme az eszmény, amelyhez hasonlítani, felnőni maga Török is olyan nagyon szeretett volna!⁵⁵

Csak hogy miközben Őz József példásan betölti kettős tisztét (alkalmazkodik a regény illuzórikus koncepciójához, és kielégíti az író ideálszomjúságát), nem marad elegendő ideje igazán hiteles, élő emberré is válni. Jól látta meg ezt Galsai Pongrác. A *porban* Kender Pálja valódiabb, bizsergetőbb, „fűszeresebb” alak, mert érzelmeinek áradását kevésbé zsilipeli, mozgásában kevésbé feszélyezi a tézis (és az ideál!) kényszere. Őz számtanácsnok — írja Galsai — „az író személyes élményeiből csak azokat éli át, amelyekre szerepe kötelezi. . . figurája a körütekintő jellemrajz ellenére sem eléggé bensőséges, mintha egy kissé meg is merevednék a rászabott szerepben, érényei mozdulatlaná teszik. . .”⁵⁶ A szép és nemes pózt egy percre sem feledő férfi

⁴⁹ Például: „Így szálltak a kis levelek, mint szelíd és fehér galambok a két ág felé.” 268. — „. . . kis Lujza írásainak fehér szárnyai szívszorongva szállottak.” 309. stb.

⁵⁰ Nehéz egyetértünk Vargha Kálmánnal: „Még legvonzóbb, legbecsületesebb alakjai, az Őz Józsefek és Kender Pálok se »nagy emberek«, az író mindvégig tisztán látja figuráinak arányait. . .” I. m. 43. A *porban* főhősére illik ez a megállapítás, a számtanácsnokra aligha!

⁵¹ A zöldkőves gyűrű. 52.

⁵² I. m. 51.

⁵³ TÖRÖK Gyula: Ferenczy Károly. Nyug 1917. 684—685.

⁵⁴ I. m. — Vö. pl. A zöldkőves gyűrű. 13. és másutt.

⁵⁵ Vö.: KRÚDY Gyula: Szakállas Török. KRÚDY: Írói arcképek. Bp. 1957. II. 493—497. — KORTSÁK Jenő: Török Gyula. Nyug 1918. II. 758—759. — MÁRAI Sándor: Török Gyula posztumusz könyve. Nyug 1919. II. 905—906. stb.

⁵⁶ GALSAI i. m. 69—70.

valóban nem kerülhet emberközelbe; tisztelni tán tudjuk, ám a lelke mélyéig megismerni (s így szeretni!) aligha. — S lássuk meg: a makulátlannak szánt jellemem jókora szeplő éktelenkedik! Őz József — a gáncstalan moralista, az irgalmas szamaritánus! — egyvalakivel nem viselkedik tisztességesen, az emberség és a lovagiasság szabályai szerint. Második feleségével, Burger Deborah-val. Noha feleségül kéri az elvirágzott leányt, jószerevel csak nevelőnőnek szerződötteti a házhoz. Magányát nem oldozgatja, a gyerekekkel és másokkal támadt konfliktusait nem próbálja elsimítani, s még egy rövidke nászutazás örömét is megtagadja tőle. Nem segíti ki a vénlányságból, hanem inkább megerősíti rigolyáiban, sőt — akarva-akaratlanul! — elindítja a tébolyba vezető úton. Szerepének alantasságát, sorsának keserűségét a gyász pillanataiban maga az özvegy is bevallja.⁵⁷ Nem lehet szabadulni a gondolatától, hogy Őz úr második házasságát az özvés is diktálta. Azért nősült újra, hogy — lerázva a gyermeknevelés gondjait! — szabadon hódolhasson kedvteléseinek: bezárkózhasson emlékeibe, minél többet olvashassa Kemény Zsigmondot, és otthonában is hivatali teendőivel, papirosaival bíbelődhessék. . . .

A regény illúziókba fogódzó, felemás gondolatrendszerének nemcsak néhány igényesen induló lélekrajz vallja kárát. Az alapeszme disszonanciái átsugáznak a kompozícióba is, magukhoz hajlítják, megtörik a mű ívét. Pedig *A zöldkőves gyűrű* arányos felépítésének, „hibátlan, kristálytisza szerkezetének” számos magasztalója akad, Harsányi Zsolttól Thurzó Gáboron át Domokos Mátyásig.⁵⁸ — Mi hát az igazság a mű sokat dicsért felépítésének dolgában? A regényt Török Gyula — nagyon arányosan! — három részre tagolta. Mind a három „könyv” egy-egy hatásosan, ügyesen időzített sorsfordulattal záródik. Az első kettőben aligha érheti vád a kompozíciót. Egy központi figura köré szerveződnek a személyek és az események. Őz József jelenléte rendet, harmóniát biztosít. Nyugodt és méltóságteljes az elbeszélői ritmus, a jelenben lejátszódó epizódok remekül váltanak vissza a múltba, az epikus folytonosságba okosan illeszkednek a családi tablók. Nagyot változik a helyzet a harmadik részben, Őz úr elmúlása után. Nincs többé olyan nagy formátumú hős, aki biztosíthatná a cselekmény egységét, rendezője lehetne az egyre rakoncátlanabb epizódoknak. És épp a harmadik részben bomlik ki a maga „pompájában” Török ábrándos programja is. Elvész a nyugalmat, a harmóniát biztosító szövetséges, és messzire kell rugaszkodni a realitástól. E kettős teherteret alaposan megviseli, itt-ott egészen szétzilálja a kompozíciót. Nem is csoda, hogy a kényszerhelyzetben írónk nagyon bizonytalanná válik, s mindjobban kapkodni kezd. Az Őz-gyerekek levelei még úgyahogy összefogják az eseményeket az első fejezetben, ámde a következő kapitulum részben már csak parafrázis, félig-meddig önisméltás. A több szintéren zajló cselekményt Török mind nehezebben és mesterkéltebben tudja csak összefércelni. Másod-harmadrendű szereplők tolakszanak az előtérbe, szaporodnak az indokolatlan kitérők. (A legkirívóbb példa erre Torkos Pista éjszakai afférja a kapcabetyárokkal.⁵⁹ A rablóromantikát még csak-csak helyénvalónak érezzük Karolina kisasszony beszámolójában,⁶⁰ hisz ott a rémtörténetektől is felgyúlt⁶¹ gyermeki fantázia produkálta, ám a rózsákkal udvarló ifjú lovag „vadnyugati” kalandja merőben felesleges, szervetlen-funkciótlan epizód. —) A befejezéshez közeledve fokozatosan lankad az írói invenció, vészesen fogy a türelem. Újra csak a levelek segélyéhez kell folyamodni, mondatok

⁵⁷ A zöldkőves gyűrű. 260.

⁵⁸ A legfrissebb Török-esszé írója, Diószegi András meg önmagával is ellentmondásba bonyolódik. Előbb a regény „szövevényes meséjét” emlegeti, utóbb már arról beszél, hogy írónk „szövevényes mese helyett a hétköznapi szövevényét” fejt fel, végül pedig így összegez: „A zöldkőves gyűrű-nek valóban nincs kitalált, mesterkélt meséje, nincs tehát benne szükség hasonló kompozícióra sem.” I. m. 388, 396—397.

⁵⁹ A zöldkőves gyűrű. 323—327.

⁶⁰ I. m. 303—304.

⁶¹ I. m. 277.

motívumok ismétlődnek,⁶² sietős, elnagyolt részletek, fordulatok követik egymást. Nyugtalanul lihegővé válik a korábban oly megfontoltan nyugalmas elbeszélői ritmus, a lassú hőmpölygést izgékony csapongás váltja fel. A ráérős elmélyedés futós felszínességbe csap át, egy-egy lélek keresztmetszete helyett már csak emberi sorsok, életutak kapkodó kézzel odavetett hosszmetsetét kapjuk. Az idővel való bánás is megsínyli a kompozíció fellazulását. Török hatalmasan meglódul a végkifejlethez közeledve; aprólékosan elemzett órák és napok után be kell érniük elemezetlen évekkel.⁶³ S ez a nem épp előnyös változás — sajnos! — írónk más műveit is jellemzi. „... ha már Török Gyula tehetségének határait akarjuk megvonni — Galsai Pongrác mutat rá —, feltűnő a regényvégek gyakori türelemvesztése is.”⁶⁴ Tegyük még hozzá: az úttévesztést jelzi ez is, és az elágazásnál éppen *A zöldkőves gyűrűt* találjuk. . .

3. *Hagyomány és újítás a regényben: a szecesszió.* Török Gyula újítása: ezt a címet viseli Diószegi András tanulmánya. Újítónak véli az irodalomtörténész az Őz-család krónikását, aki „a maga korának eszközeit keresve ír”.⁶⁵ Hihetnénk, hogy meg is találja őket, hisz Diószegi így summáz: „Noha valóságlátásának művészi alapjait a XIX. század rakta le, regényének formája és technikája Törököt az új művészi irányzatokhoz s a jövő regényíróihoz köti.”⁶⁶ Imponáló érveket sorjázta — mégis kénytelenek vagyunk ellentmondani.

A zöldkőves gyűrű csupán a XIX. század nagy magyar regényteljesítményeihez — a Jókai képviselte romantikushoz és a Mikszáth-féle romantikus realistához⁶⁷ — hasonlítva tetszhet újítónak. Való igaz, hogy cselekménye (nem mindenütt!) és emberábrázolása (nem maradéktalanul!) leszállt a romantika egéből, hogy az író fabuláló hajlama megszelídült, az anekdotának csak marginális szerep jutott, a pletykaszemléletnek meg nyomát sem leljük. Tagadhatatlan a lélekelemzés igénye, az atmoszféra és az intérierők bensősége, megkapó szépsége és az epizódok elsőpró többségének hétköznapisága. Azonban mindez együttvéve sem jelent többet, mint hogy Törököt a klasszikus, a XIX. századi realizmus nagy alakjai inspirálták. Regénye előadásmódban, az epikai alaptényezők kezelésében és struktúrájában egyaránt a hagyományos, a múlt századi kánonokat követi. Elég belelapoznunk Sükösd Mihály újkeletű regényelméleti esszéjébe,⁶⁸ hogy kétségeink megszűnjenek: *A zöldkőves gyűrű* mindenben az úgynevezett realista nagyregény modelljéhez alkalmazkodik. Vizsgáljuk bár információs anyagát, cselekményvezetését, tér- és időszemléletét, hőseinek galériáját, mindig a hagyományos minta precíz folytatására lelünk.⁶⁹ Az elmélet felől nézve pl. Török három rétegű időképe sem tetszik különösebb újdonságnak. Az epikai és a pillanatidő termékeny dualizmusát a regényműfaj már a kezdetektől ismerte, s a hősök tudatában — emlékek vagy képzelődés formájában — felhőző szubjektív idő sem számít revelációnak. *A zöldkőves gyűrű* legfeljebb nagyobb mennyiségben adagolja a legutóbbit, mint egynémely múlt századi ihletője.

Ízig-vérig hagyományos — dickensi! — regény *A zöldkőves gyűrű* még olyan apróságokban is, mint pl. a vezérmotívumok alkalmazása. A folytonosságot, a szereplők lényének, viselkedésének azonosságát vési a tudatunkba, hogy Józsa Gyuri folyvást fehér mellényben hivalkodik, Löw doktoron soha nincs nyakravaló, Burger bácsi állandóan a kezét dörzsöli,

⁶² Pl. (Deborah) „Szemében könnyek ragyogtak, és átölelte egy fiatal fa derekát.” 335. — (Kis Lujza) „... a hóba hullatta forró könnyeit. Azután megölelte egy akácfa derekát...” 339. stb.

⁶³ I. m. 317, 353. stb.

⁶⁴ GALSAI i. m. 76.

⁶⁵ DIÓSZEGI i. m. 387.

⁶⁶ I. m. 397.

⁶⁷ Vö.: BARTA i. m. 232.

⁶⁸ SÜKÖSD Mihály: *Változatok a regényre.* Bp. 1971.

⁶⁹ Vö.: SÜKÖSD i. m. 15—18, 80—83, 109—113, 132—136, 148—149.

a lánya meg egyszer sem mutatkozik kották és Jókai-regények nélkül . . . És szintúgy a *Twist Olivér* szerzőjének „iskolát” teremtő fogása jut eszünkbe, ha Török szigorú pedantériával a történet minden szálának elvarrásán munkálkodik, és még a harmadrendű figurák sorsát is lekerekíti a befejezésben.

A *zöldkőves gyűrű* vívmányai viszonylagos nővumok, s hogy a magyar századelő spektrumában mégis megfrissülést jelentenek, abban inkább irodalmunk közmondásos fáziskésése, semmint az alkotó erőteljes tehetsége tükröződik.

Egyvalami azonban mégis az újtás regényévé avatja *A zöldkőves gyűrűt*: ez pedig szecessziós mivolta. Úttörőnek ebben sem mondható, rokontalan jelenségnek még kevésbé, ám a századelő modern prózájához ez kapcsolja igazából.⁷⁰ Török szecessziójának megjelenési formája, átütőereje műről műre változik, de mindenütt hat, formálja, színezi a világgépet és a stílust.

A *zöldkőves gyűrű* szecessziós regénynek bizonyul, közelítsünk bár hozzá a hőskövekben sűrűsödő életérzések és hangulatok vagy a nyelvi megformálás álmatag, szomorkás impresszionizmusa, helyenként Krúdyra emlékeztető „stíliromantikája” felől.

A népes szereplőgárdában egy igazán nagy formátumú és ízig-veéig szecessziós személyiséget lelünk: Őz Józsefet. A finnyás különbözés, az exodus vágyát jelzi már az átlagostól, a csúf hétköznapiól annyira elütő, finom és kecses, gögőt és riadalmat egyszerre hordozó vezetéknev is. Hát még viselőjének magatartása! Őz úr lényének megközelíthetetlen arisztokratizmusa, feltétlen tiszteletet parancsoló szuverenitása és integritása, a mindennapok szennyét és közönségességét elutasító szép lebegése, lelkének zártága és — színekre, illatokra oly könnyen rezonáló — szenzibilitása a szecessziós embereszmenyt idézi, csakúgy mint végtelen passzivitása és kontempláló hajlandóságai. A csöndes és mégis tüntető kivonulás hőseként a lélek kalandjait, a belső világ megfinomítását, hűvös harmóniáját tartja igazán fontosnak, cselekvések helyett az emlékezésben talál otthonra, fogódzóra. Létformája, előkelő individualizmusa, rezenéstelen nyugalma már-már esztétikum. Őz József úgy válik művésszé, hogy munkájának, időtöltéseinek jóformán semmi közük a művészethez, úgy apostola a Szépnek, hogy napi ténykedéseiben fájdalmasan nélkülözi a szépséget.

Csoda-e, hogy éppen ő, a lélek emigránsa a legalkalmasabb a mű szereplői közül a jellegzetesen szecessziós érzések és élmények befogadására? Szenzitiv idegrendszerével miben is lelné legfőbb erejét, mint a „finom remégések”-ben?

A szecessziós világgép összetevőiről Pór Péter adott újabban igen pregnáns jellemzést.⁷¹ Szerinte a Halál—Szerlem—Magány—Lét—Művészet fogalmainak ötszöge zárja magába a legfontosabb élményeket. Ezt a képletet felhasználva könnyebb eligazodni *A zöldkőves gyűrű* szecessziójában, főként pedig Török Gyula (és Őz József!) érzéseinek tartományában.

Írónk — akárcsak Justh Zsigmond⁷² — nem asszimilálta egészében a fentebb körvonalazott élményrendszert. S amit átvett, felhasznált belőle, azt is inkább bizonytalan kontúrú

⁷⁰ Meglepő, hogy újabb irodalomtörténetírásunk mily kevés figyelmet szentelt a Török-regényekben nagy bőséggel fellelhető szecessziós vonásoknak. Beérte mellékesen odavetett, inkább csak ötletszerű megjegyzésekkel, s szívesebben emlegetett impresszionizmust, mint szecessziót. Így jár el Diószegi András (i. m. 394.) kívül például Losonci Miklós is, egy nem éppen mélyenszántó dolgozatban. (LOSONCI Miklós: Török Gyula írói és képzőművészeti tevékenysége Kolozsvárott. ItK 1967. 178—180.) Márpedig a szecesszió jelenléte Török egész életművében, szépirói és műkritikusi ténykedésében egyaránt nyilvánvaló. Még a maga gyönyörűségére úzótt iparművészet is tipikusan szecessziós kedvtelés. Följegyezték róla (HARSÁNYI i. m.), hogy üres óráiban odaadón és tehetséggel batikolt, lámpaernyőket tervezett, ólomöntéssel próbálkozott. A hozzá közel állók véleménye szerint grafikusnak sem volt utolsó, s a szecesszió Gesamtkunstwerk hitvallására (vö.: PÓK Lajos: A szecesszió. Bp. 1972. 17, 24—25, 66, 81—82.) emlékeztet, hogy pl. A porban 1917-es kiadásához ő maga rajzolta a címlapot.

⁷¹ Vö.: PÓR Péter: Konzervatív reformtörékvések a századforduló irodalmában. Bp. 1971. ItFüz. 73. szám. 33—51.

⁷² Vö. PÓR i. m. 42.

sejtéssé, olvatag érzelmmé modulálta. Török vilásképe csak kevésbé bölcséleti, jóval erősebben emocionális fogantatású, s így a művekben sem az intellektuális elem játssza a főszerepet. A filozófiai háttér *A zöldkőves gyűrűben* is elmosódik, valamely bölcselői hatás, kiérlelt — megszenvedett gondolati szisztéma után hiába nyomoznánk. A regény axiómának szánt megjegyzései — intellektuális értéküket tekintve! — többnyire banalitások, érzelmi-hangulati töltésük mégis megsokszorozza erőterüket. Holdudvart, vonzási övezetet kölcsönöz nekik a sejtésekbe, emóciókba oldott szecessziós élményanyag.

Már Galsai Pongrác észrevette, hogy „Török Gyula novelláiban a halál mindenütt jelenlevő s mindenkor győzedelmeskedő hatalom”.⁷³ A szecessziós nemzedék eme kulcsélménye *A zöldkőves gyűrű* világgképét is áthatja, s a hősök többsége — noha más-más intenzitással — megéli a rilkei gondolatot: „Der Tod ist gross . . .” Aligha véletlen, hogy a cselekmény csúcspontjaira egy-egy szereplő halálát és temetésének részletező leírását helyezi el a szerző, hogy a halál látványa kitörölhetetlen, a személyiség alakulását determináló emlékként él tovább a fogékony szívekben, hogy Őz József és Putnok Kamilló számára egy régen halott nő állandó, bármikor felidézhető és szinte megszólítható jelenvalóság. Józsa Antónia virtuális léte helyenként spirituális színezi Török halálfelfogását, ugyanis a regény szereplői többnyire csak materiális jelenségeként szemlélik-értelmezik az elmúlást. Törvénynek, kikerülhetetlen stációnak tartják, ezért nem is igen lázadnak, tiltakoznak ellene. Derült tárgyilagossággal, esetleg felhős rezignációval veszik tudomásul a megsemmisülést, s mert az „odaát” kérdései nem foglalkoztatják őket, a közös sors inkább a földi teendőkre vezeti tekintetüket. A gyermeke betegágyánál virrasztó Őz József édesanyjára emlékeznek, s úgy véli, hogy az eltávozott asszonynak is „. . . voltak nagyszerű pillanatai, mikor elfeledte, hogy elmúlik minden, ami bánattal vagy örömmel kezdődik e földön. Hogy csak a fák és hegyek maradnak, a napsugaras nyári reggelek, a téli fehér délutánok, az őszi csillagfényes esték, az emberi mosolygások, bálók és vidám keresztelők. Minden, minden megmarad, csak mi megyünk el, csak földi porhüvelyünk sétál ki a szomorúfüzek alá, valamely virágos és méhektől zsongó temetőbe. Őz József felemelte a fejét, és mintha az emberi sorssal óhajtott volna dacolni, belenézett a lefüggönyözetlen ablakon át a fekete éjszakába. Oly egyszerűen és lezártan látta szülei sorát, hogy szinte megremegett befelé az emberi sors arasznyi völtától . . . úgy érezte, hogy lehajlóban van a vonal, amely születése pillanatától haláláig ívben fut. Őz úr bizton tekintette végzetét . . . Olyan benyomást keltettek szívében ezek a gondolatok, mintha bűvös és tiszta mélységek felett járna . . . Most, hogy arasznyi térbe látta zárva az emberi sorsot, érezte, hogy egy kötelessége van mindössze: a gyermekei boldogságáról gondoskodni.”⁷⁴ Az elmúlás egyetemességének gondolata más hősokeket is meglegyint,⁷⁵ s a halál könyörtelen tényéből többen is (pl. Józsa-nagymama és Torkos Pista) ugyanazt az erkölcsi parancsot olvassák ki, amit a számtanácsos: legnagyobb kötelességünk a következő generáció istápolása.⁷⁶ Kis Lujzát is a megsemmisülés látványa avatja mélyen érző, csak a jót gyakorló felnőtté: „A halált, amely borzongva érint felnőtt embereket, kétszer látta már, és másodszor oly egyszerűnek találta, oly végzetszerűen elháríthatatlannak és hatalmasnak, hogy nem is csodálkozott rajta . . . Későbbben azonban ismét gondolkozott a halálról . . . Minden bizonytalanság nyoma marad az ilyesminek a lélekben vagy az arc vonásain.”⁷⁷

Nem fér hozzá kétség: a hősök közül Őz József haláltudata a legerőteljesebb és — viszonylag — a legintellektuálisabb. A fentebb idézett gondolatokat az emberi élet parány-mivoltáról csak ő képes így átélni és megfogalmazni. Ha kiegészítjük ezt azzal, hogy csupán ő látja

⁷³ GALSAI i. m. 79.

⁷⁴ *A zöldkőves gyűrű*. 105—106. Másutt is, pl. 219, 232.

⁷⁵ I. m. 185, 360. stb.

⁷⁶ I. m. 91, 373.

⁷⁷ I. m. 247.

hívságos és viszonylagos értékű dolognak az összes emberi cselekedetet, csupán ő viaskodik — remény nélkül! — véges és végtelen örök dualizmusával,⁷⁸ tán nem minősül túlzásnak, hogy a prae-egzisztencialista létélmény hordozójának nevezzük.⁷⁹ Ezt az alapvető élményt szövi át és fokozza fel a számtanácsosban a rendkívüli magányérzet. Oldhatatlan egyedül-létét heroikus akarattal viseli, tudván, hogy örök idegenségből nincs megváltás. A magánnyal (és a halállal!) találkozott a szerelemben, magány a sorsa hivatalában és második házasságában, s magányba falazódik minden társaságban, még a gyermekei között is. A szecessziós hőskökhöz és alkotóikhoz hasonlóan „Magányos cédrus” ő, „Észak-fok, titok, idegenség”; sorsa mintha az Ambrus Zoltán kimondta alapigazságot példázná: „... abban a világban, amelyet magad alkottál magadnak, lelkednek igazi otthonában, énednek minden magasabb rendű vállalkozásában, vágyódásában, nagyratörésében, mindig *solus eris*, egyedül léssz.”⁸⁰ Őz József azonban nemcsak a kínjait, hanem a gyönyörét és a büszkeségét is átérzi az egyedüllétnek, nagy vágyát a különbözésre, az értékteremtésre csak így valósíthatja meg. Akkor él igazi életet, amikor magában lehet. És hányféle (kisebb vagy nagyobb, tudatosan vállalt vagy öntudatlanul elszenvedett!) magány létezik körülötte a regényben, Józsa Antóniától Putnoky Kamillóig, Burger Deborah-tól Perkinó Jordánig! S mindig azoknak az egyedülléte a legkeserűbb, a leggyötrelmesebb, akik a szerelem segedelmével szabadulnának magányukból, ám egy reménytelen epkedés rádöbbsenti őket létük elhibázott és értelmetlen voltára, hogy végül a halált válasszák, vagy a lassú elsoványodást. A szerelem és a halál élménye Török Gyulánál is találkozódik, s igen gyakran a magány a közbülső állomás! Csupán az olyanok nem senyednek az egyedülléttől, mint az életet passzióknak, felelőtlen játéknak tekintő, kelekótya Józsa Gyuri, s azok tudnak ideig-óráig megszabadulni tőle, akik hajlandók belemerülni a társas élet apróbb-nagyobb tréfáiba, duhaj vagy szelíd szórakozásaiba. A fiatalok, a „jövő emberei” pedig — s itt is tettenérhető Török didaktikus optimizmusa! — a harmonikus szerelemmel és a még harmonikusabb családi étellel rombolják le magányuk falait, s gyermekeikben föltétlenül meglelik létük értelmét és igazolását. Írónk vilásképe ezen a ponton — a kis közösség, a család apoteózisában! — érintkezik az 1870-es, 80-as évek konzervatív gondolatrendszerével, etikai normáival.⁸¹ A *zöldköves gyűrű* hősei istennel és a túlvilággal nem magasztosítják a lelkiüket, a haza üdve, országos célok nem lebegnek a szemük előtt (még a dicső múlt, a szabadságharc is inkább csak fölüeny-ironikus oldalvágásokat kap a szerzőtől),⁸² ám a család szent eszményei csordultig megtöltik őket.

Igy szüremlik be egy eredendően szecessziós szemléletű regénybe — Török Gyula világtképének repedésein keresztül — a túlcukrozott illúzió.

A jóval erősebben érzelmi, mint értelmi gyökérzetű írói élményanyag harmonikusan belesimul az impresszionista-szecessziós jellegű kifejezőmódba. A hangulatteremtés, a nyelvi megformálás eszközei nem is ritkán Krúdyt idézik, noha *A vörös postakocsi* szerzője sokkal több erővel, merészséggel, leleménnyel, stilisztikai fantáziával alkotott, mint Török Gyula. *A zöldköves gyűrű* nyelvi szecessziója óvatosabb, szegényesebb, „szabályosabb”. Az író parlettáján kevesebb a szín, az eredetiség igénye jól megfér a látványos szélsőségektől való tartózkodással. Alig-alig érezzük, hogy Török a nyelvi kifejezőmód korábbi határait ostromolná, s a stilisztikai meghökkentés új módszereit tapogatva tágítaná-gazdagítaná a lehetőségeket. Inkább az adottból, a már meghódítottból válogatja eszközeit, biztonságosan, ám egy kissé egyhangúan építkezik. Az érzelmi telítettséget nem vitathatjuk el tőle, csak hogy lírája néhol nyelvi érzelmességbe csúszik át. Többnyire azonban csöndes szépségből, előkelő finomságból,

⁷⁸ Lásd: i. m. 8, 40. stb.

⁷⁹ Vö.: PÓR i. m. 48—49.

⁸⁰ Vö.: AMBRUS: *Solus eris*. Bp. 1972. 208.

⁸¹ Vö.: PÓR i. m. 7—12. stb.

⁸² *A zöldköves gyűrű*. 193, 250—251. stb.

álmata, elomló bájból áll össze *A zöldkőves gyűrű* koloritja. Nem a markáns, plasztikus körvonalak, hanem az egymásba úszó, puhaságba oldódó sejtelmes bizonytalanságok művésze Török Gyula. Ezért is vonzzák a tüzes nyarak vagy a csikorgó telek helyett a bágyadó ősök és az enyhe tavaszok. Azokat az év- és napszakokat rajzolgatja nagy kedvvel és tehetséggel, amelyekben megszeli a kontúrok és a hangulatok. S milyen festői, dekoratív, finoman cizellált tud lenni ilyenkor! A Krúdy-féle izgatottan, szabálytalanul indázó megoldástól annyira különböző, szabályos, fegyelmezett és inkább rövid mondataiban szeliden fénylenek a metaforák, szinesztéziák, megszemélyesítések, kecses eleganciával lebbennek a hasonlatok.

A főszerepben: virágok és csillámló drágakövek. „Zsenge lombok malachitja borul” az út fölé (149.), „hervadt levélpapírost” húz elő Putnoky Kamilló (216.), ragyogni, csillogni látja Őz úr a halott feleség „gyémántarcát” (224.), esernyők „könnyű szövetkopolái alatt” haladunk egy temetésen (227.), „gyémánt embernek” nevezi az öreg Józsa könnyezve a számtanácsost (259.), „borús tompaság” terül a mezőre (149.), „meleg barna színt” kapnak „a házak öreg tetői”, „a levegő könnyű és édes”(183.), „hűvösen és fájdalmas csillogással” látszik minden ember sorsa „a bölcsőtől az elmúlásig” (219.), „halk bánattal” szólnak a vándorló madarak „az égbolt gyémántos fedele” alatt (357.), kis Lujza szeme „nedves fényben” (354.), a hegyek „nedves zöldben” ragyognak (380.), „lilászörös csíkok virágoznak ki az ég alján” (124.), és a kiserdőben „a délutáni csend teregeti szárnyait” (369.).

Őz Karolina „vágyai olyanok lesznek, mint egy tavaszi erdő” (107.), Burger Deborah „fekete nagykendője úgy libben, mint egy sötét szárny” (111.), „két keze úgy tűnik elő, mint két hervadó liliom” (115.), „csipkés és lenge fekete ruhájában” pedig olyan a kisasszony, „mint egy szelíd emlék” (183.). Őz József „jósága olyan, mint a hűvös hegyi kristály” (124.), „kristálypoharában” úgy csillog a bor, „akár egy jáspisdarab” (200.), szomorúságában annyira túl van „a földi dolgokon, mint ahogyan az őszi tüzek lobognak a távoli síkság felett”, s első feleségének arca is „úgy tűnik elébe, mint egy gyémánt maszk” (219.), „A gyászos kocsi üvegoldala, sok arany cirádája úgy ragyog, mint valamelyes (!) gyémántkristály” (259.), kis Lujza keze lecsüng „a párkányról, mint egy fehér virág” (328.), „arca olyan, mint a cseresznye virágja és körme, mint a lehántott, fényes mandulamag” (354.), Józsa Gyuri fehér mellénye villog, „mint egy hatyú melle a napfényben” (361.), „a kavicsos útra leröppent pinyőke hangja” pedig „oly élesen cseng, mint egy üvegharangocska” (369.) ... Sokáig folytathatnók!

De nemcsak apró stíluselemekben, szóképekben virágozik ki Török Gyula festői-dekoratív fantáziája. Szecessziós tud ő lenni egy-egy nagyobb részlet, megkapó látvány hatásossá bővülésében is! Elég, ha az esti homályban merengő Őz József leírására⁸³ vagy a Kisasszony napi alkonyat édesbús elégiájára⁸⁴ emlékezünk. A számtanácsos temetésének képét idézni is érdemes, hiszen a hangok és a színek kavargásából, a mozgás és a látvány festőiségéből igazi szecessziós kompozíció születik: „A kocsisor szelíd dombokon át tartott Kőkényes felé. A falu tornyáról ideintett a kereszt. Éppen egy domb tetején haladt az Ocsvszkyék kocsija, amely az utolsó közé tartozott a sorban. Tónika elég magasan ült a Gyuri ölében, és amint lenézett a hajlás felé, láthatta az egész menetet. Elöl négy ló húzta a gyászos kocsit, utána a koszorúkkal, színes szalagokkal megrakott szekér ballagott. Mindezek után pedig a hintók és kifényesített kocsik hosszú sora kissé k i g y ó v o n a l b a n (a kiemelés tőlem!) meghajolva. A nap oly szépen ragyogott, az égen varjak szálltak hármás-négyes csoportokban és lekiáltották: kár, kár, kár. A gyászos kocsi üvegoldala, sok arany cirádája úgy ragyogott, mint valamelyes gyémántkristály. Az ős férfi, aki kék szemüveget viselt, nézte a csodálatos gyémántot, hallgatta a varjakat, és könnyezve szólt:

⁸³ I. m. 7–8.

⁸⁴ I. m. 183–184.

— Kár, bizony kár a gyémánt emberért.”⁸⁵

A temetési menet kigyóvonala a szecessziós festészet híres spiráljait, kacsaringóit juttatja eszünkbe, s jelenléte igazolja, hogy a grafikus-műkritikus Török Gyula szépíróként is merít az új képzőművészet motívumkincséből. Ugyanezzel a már-már obligát hullámornamenssel találkozunk Őz Józsefnek egy zavaros, szédülésekkel teli éjszakájában. Múlt és jelen, hangok, színek, látomások kavalkádjába tekint a tanácsos, felrémlik előtte Burger Deborah bársonyszalagokkal díszített kalapja, s ezek „A fekete vonalak zúrzavaros kacsaringókkal át- és átfonták emlékezetét”.⁸⁶ Szecessziós regény a *A zöldkőves gyűrű* abban is, hogy nagy szerepet juttat a kifinomult érzékeknek. A látás, a hallás, a tapintás, a szaglás és az ízlelés örömeire, esetenként szenzációira igen fogékonyak a századeleji modernnek,⁸⁷ köztük Török Gyula is. Illatok és színek lebegnek felénk a műből, akár Őz József körül lázas vízióiban.⁸⁸ Sárgából, meleg barnából, aranyból, kékből, lilából, feketéből, szürkéből, pirosból és fehérből keveri ki írónk egy szeptemberi bágyadt délután képét,⁸⁹ fehérből, zöldből, kékből, pirosból és ezüstből egy derűs-nyájas tavaszi délelőttét.⁹⁰ Légies parfümökre, virágok illatára vágyik-émlékezik folyton Őz József és Putnoky Kamilló, mamaszagot emlegetnek a gyerekek, a száradt fűvek szagától várja gyógyulását Józsa úr, s a gabona illatában felejtene oktalan bánatát Torkos Pista. Az érzékelésnek (kivált a szaglásnak!) ez a kitüntetett funkciója az előkelőség rejtő hangulatát, az izlés kényes arisztokratizmusát lopja be lépten-nyomon a regénybe. Bárhonnan nézzük is, *A zöldkőves gyűrű* szecessziós alkotás!

4. *Kipillantás.* Diószegi András nagy fontosságot tulajdonít annak a többektől is említett tervnek, hogy Török folytatni akarta az Őz-gyerekek históriáját.⁹¹ Elégedetlen lévén a túl optimista végkifejlettel, évekig gyűjtötte az anyagot egy újabb regényhez, amely visszavonná a szép ábrándokat, s tragédiába fullasztaná a sorsokat. A terv azonban csak terv maradt, s meg nem írt művekké semmit sem, illetve bármit lehetne igazolni. Az irodalomtörténezs csupán a megvalósult alkotásokra hagyatkozhat, s következtetéseit a vitathatatlan tényekből eredeztetheti. A tények pedig nem a legkedvezőbbek Török Gyula szempontjából. A *zöldkőves gyűrű* viszonylagos értékeivel, sok részlettségével egyetemben is az úttévesztés regénye, s hogy merre kanyarodott innen az író útja, azt az *Egon* és az *Ikek* igénytelen „mérőöldkőve” jelzi.

Huba Lőrinczy

LE ROMAN DU DÉROUITEMENT

Gyula Török: La bague à pierre verte

L'importance et l'ordre des valeurs intérieur de l'oeuvre de Gyula Török n'ont pas été éclairci encore, même pas par les recherches les plus récentes. D'après presque chacune des analyses, c'est *La bague à pierre verte* qui est sa création la plus éminente, bien que ce roman soit altéré par le dualisme du dessein et de la réalisation. La lutte de la raison et de la nostalgie finit par la victoire de cette dernière, c'est pourquoi son programme d'embourgeoiser le gentry, est équivoque et impossible d'être réalisé. Dans le nouveau monde naissant aussi, Török fait reproduire l'ancien, et parmi ses héros, les seuls qui puissent s'orienter dans le temps, sont ceux qui transforment la noblesse d'extraction en une „noblesse de l'âme”. La représentation du caractère, l'analyse psychologique et la composition se ressentent considérablement des cont-

⁸⁵ I. m. 258—259.

⁸⁶ I. m. 123.

⁸⁷ Vö.: pl.: BABITS Mihály: Szagokról, illatokról. Nyug. 1909.

⁸⁸ A zöldkőves gyűrű. 123.

⁸⁹ I. m. 183—184.

⁹⁰ I. m. 148—149.

⁹¹ DIÓSZEGI: i. m. 393.

radictions de la conception, et l'enseignement qui se noie pour la plupart dans la banalité, ne tourne pas, lui non plus, à l'avantage de l'oeuvre. Quant à sa formation et sa diction, *La bague à pierre verte* suit le modèle traditionnel du roman, celui de Balzac et de Dickens, et l'innovation de ce roman ne consiste que dans la sécession (modern style) se réalisant dans le style et dans les sentiments de vie. Les héros de Gyula Török se rencontrent avec les impressions de la Mort, de l'Amour et de la Solitude, impressions caractéristiques de la sécession, et leur vision du monde qui est sentimentale plutôt que philosophique, s'harmonise avec l'impressionisme rêveur, finement décoratif de l'expression linguistique.

Petkó Zsigmond életéhez

Régi költői emlékek, irodalmi vonatkozású levelek után kutatva Szlovákia levéltáraiban, a jelenleg Nyitrán elhelyezett Illésházy-levéltár missilisei között néhány levélre bukkantam, melyek új adatokat tartalmaznak a korai kuruc költészet kevésbé ismert szerzőjére, Petkó Zsigmondra. Nyolc tőle származó és három hozzá írt levél található ma a levéltárban. Közülük négy Illésházy Gyögyhöz szőlőről évekkal ezelőtt megemlékezett Jenei Ferenc, amikor e négy, meg a Petróczy család levéltárában olvasható Petkó-levelek és más egykorú történeti adatok alapján ismertette a költő életének egy szakaszát,¹ annak a költőnek az életét, akiről addig Thaly Kálmán általánosságok közt mozgó frázisain kívül semmi kézzelfogható ismerettel nem rendelkezünk.²

Jenei megállapította, hogy Petkó 1662-ben Illésházy György szolgálatában állott. 1664-től 1670. ápr. 21-ig Petróczy István familiárisaként tevékenykedett, és ez alatt az idő alatt a Wesselényi-féle szervezkedésben politikai ténykedést is folytatott, többször járt pl. követésben Erdélyben.³ 1670-ben egy időre eltűnt szemünk elől. 1673 őszétől 1674. szept. 12-ig megint Illésházy György mellett találjuk, de utána újra nyomát veszítjük. Jenei azt is megállapította, hogy Petkó nem volt módos, jelentősebb vagyonú ember; ellenkezőleg, szegény gazdálkodó nemes volt, aki Petróczytól kért aratókat, és maga forgolódott a vetés körül.

A Jeneitől ismertetett adatok Petkó Zsigmond életének kb. 12 esztendőnyi idejét ölelik fel. A most előkerült és a Jeneitől közölt adatok megvizsgálásából a következőkkel egészíthetjük ki a Petkóra vonatkozó ismereteinket.

A Petróczy-levéltárban Petkónak összesen 17 levele maradt ránk, melyek 1664. máj. 17-e és 1670. ápr. 21-e közt íródtak. Ebből hetet a Vág jobb partján, a Trencsénnel szemben fekvő Drétomárról keltezett írójuk. Itt volt neki jószága, ide tért meg házába, itt szántatott-vetett és arattatott.⁴ Trencsénből kilenc levelet küldött Petróczynek. Közülük az első, az 1664. máj. 23-i keletű Illésházy Györgyöt említi, aki vele üzen Petróczynek, és kedvező ajánlatot tesz neki holmi ágyúk előnyös feltételek közt való megvásárlására. Petkó tehát kapcsolatban volt Illésházyval akkor is, amikor Petróczy főembereként tevékenykedett. Illésházy szerepel Petkónak az 1669. szept. 24-én kelt levelében is. Ekkor Petróczy megbízásából kellett hosszasan beszélnie az akkor már Trencsén megye főispánjával, aki kedvesen vette Petróczy üzenetét. Az elégedetlenekhez húzó Thököly-párti Illésházy Györggyel tehát nem szakadtak meg Petkó kapcsolatai, s így érthető, hogy mikor Petróczy Erdélyben bújdosik, ő megint Illésházy környezetében található. Egy levelet Eperjesről írt Petkó Petróczynek, 1669. júl. 6-án. Ekkor — Erdély felé mentében — látogatta meg a Thököly-fiúkat

¹ JENEI Ferenc: Petkó Zsigmond. ItK 1963. 592—4.

² THALY Kálmán: Irodalmi és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi korból. Bp. 1885. 351—2.

³ Nyilván annak a megállapításnak értelmében, melyet Teleki Mihály és Bethlen Miklós kötött 1666-ban a magyarországi elégedetlenekkel, hogy köztük és Erdély között Thököly István emberein keresztül tartják az összeköttetést. Vö. PAULER Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664—1671. Bp. 1876. I. 106. — Petkó követéséről, Thököly Istvánnal tett látogatásairól a Jeneitől id. helyeken kívül lásd még Keczer Naplóját (MHHS XXXIII.) 380, 388, 398, 414. I. Petkónak Rózsahegyén, Oszadán, Enyickén tett látogatásai 3—3 napig tartanak, amikor is Thököly őt „nagy jó szívvel látja”, vele sokat beszélget, úgy bocsátja el. 1669. júl. 1-én Petróczy Kassáról tudósítja Telekit: „Küldöttem Kegyelmedhez kedves igen meg hitt jámbor szolgámat, nemzetes Pettko Sigmund uratat . . .” Egészen az ő atyafiságára bizza ügyét, kívánja, térjen meg jó válasszal, „ha jó ideig kollenék is kézni oda be”. Kéri, csak tőle izenjen. (DEAK Farkas: A bújdosók levéltára a gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Bp. 1883. 233.) Ez az út valóban több mint egy hónapot vett igénybe. Petkó Zsigmond 1669. aug. 22-én Késmárkról ír Telekinek, hogy oda három napja megérkezett; a gróf urat (Thököly Istvánt) és Keczer uramékat jó egészségben találta. Még aznap indult Petróczyhoz, „hogy hamarab lason és tudhason az magha dolgarul, mibe légyen.” (Teleki-cs. marosvásárhelyi lt. Missilis 216. Eddig ismeretlen levél!)

⁴ Ha Petkó nem is volt gazdag ember, vagyonosabb lehetett, mint leveleiből Jenei kiolvasta. Szerény anyagi körülményeire mindössze egyszer hivatkozik, az eddig ismert első levelében, amikor 1662. ápr. 23-án azt írja

az evangélikusok híres kollégiumában, ahol Vitnyédi pártfogoltja, Dömötöri György volt Thököly Imre preceptor.⁵ Erdély felé menet Petkó betért Peklinbe is, „Keczer uramékhoz”. Ebben a levelében azt kéri Petrőczytól, ne fedkezék meg családjáról, az otthonvalókról, „szeghenij feleségem semmit sem tud benne, hova mentem”. Bizonyítja ez a levél, mennyire titkos volt Petkó küldetése, és mutatja, hogy családos ember volt, felesége, hozzátartozói laktak Drétomán.

A Petrőczy-levéltárban olvasható egy datálatlan, feltehetőleg Petkóhoz 1670-ben írt levél, mely címzésében Szilassy (talán Szilassy?) Imre „Petroczy Istuan Vram Eonagysága Feo Ember szolgáljanak” adresszál. Tartalmából következtetve a levél Trencsénben vagy Trencsén közelében íródott, amikor Rákóczi Ferenc már megindította a felkelést. A sebtében írt sorok szerint az *úr*nak hamarosan indulása leszen a táborba. Az *úrral* kellett lennie Petkónak is, mert Szilassy tőle kéri a további parancsok közlését a „gyaloghok fogdassara”, hogy miként gazdálkodják kenyérből és másból. Szilassy is siet közéjük, mivel — írja: „enis nadiob dologban akarok kegyelmeteknek szolgálgy es kedveskedny”.⁶

Egyelőre ismeretlen előttünk, hogyan vészelté át Petkó a Wesselényi-féle szervezkedést, a Rákóczi felkelést követő megtorlásokat, felelősségre vonásokat. Mikor 1673. nov. 13-án Rajecről levelet írt Illésházy Györgynek,⁷ Illésházy már Liptó, Árva, Trencsén megyék főispánja és az árvai közbirtokok, a Thurzó György végrendelete értelmében létrehozott compossessoratus főkormányzója. Apja után (ennek a felesége volt Thurzó Mária!) ő a második Illésházy, aki a közbirtokosság igazgatói tisztjét betölti (igaz, hogy csak 1676-ig!). Mint direktornak, az ő feladata a egyes jóságokban a kapitányok, prefektusok, tisztartók, porkolábok és egyéb tisztviselők állítása.⁸ Így kerülhetett Petkó Zsigmond az árvai közbirtokosság részét alkotó létavai jóságokba tisztartónak. Forgách Mária így címezte neki Trencsénből 1674. jan. 16-án kelt levelét, melyben két vég szűrposztó vásárlását kérte tőle.⁹ Mint ilyennek írt neki („Generoso Domino Domino Sigismundo Petko Prouisori Bonorum Arcis Lieta”) Létava plébánosa határjárás ügyben¹⁰ és Illésházy György, mikor 1674. ápr. 2-án Raimanus Mihály ügyvédi fizetése felől intézkedett.¹¹

Petkó Zsigmond a Jeneitől ismertetett utolsó levele (1674. ápr. 22.) után is minden bizonynyal a létavai jóságok provisorja maradt. És nem veszett nyoma. Bánfalváról, Illésházy György jóságáról 1675. ápr. 2-án levelet írt Trencsén megye szolgabírájához, Benyovszky Andrásához a létavai jóságok állapotát, holmi erőszakosságot illetően.¹²

Ezt követőleg azonban több mint tíz éves űr következik róla szóló ismereteinkben. Illésházy Györgyről tudjuk, hogy a Thököly-mozgalmak alatt őrizet alatt volt,¹³ illetőleg Thököly oldalára állt.¹⁴ 1684-ben közbocsánat alapján kegyelemben részesült, de főispáni tisztjeit nem kapta vissza, és csak néhány kisebb birtok tulajdonában hagyta meg.¹⁵ Az árvai közbirtokosságban már 1676-ban felváltotta őt Erdődy György. A létavai jóság tisztartójáról, Petkóról azonban több mint tíz évig semmit sem sikerült kinyomoznunk.

Az Illésházy-levéltárban ránk maradt legközelebbi levele ugyanis csak 1686. máj. 15-én kelt. *Raptim* írta Rajecről. A címzett: Illésházy Miklós, Trencsén megye főispánja. Tárnya: megnyugtató, hogy a hadak Trencsén felé menet elkerülik a bajmóci és vágbesztercei jóság-

Illésházy Györgynek, akinek megbízásából Pozsonyba utazik, hogy disponáljon széna és abrak felől, „szeghen legheny vagyok, ne valiakárt (!)”. Erre következtethetnénk ugyan 1666-ban keltezett verséből is: „Ekém után jártam . . . Zabot is vetettem”, ha elhiszük, hogy *eke után járva* lehet verset írni, és megbízunk a versmásolat helyesírásában: vettem és nem *vettem*. Levelében azért kér aratókat Petrőczytól, mert Drétomán pénzen sem kaphat. Vetés körül pedig nem ő, hanem cselédjei forgolódnak. Viszont később jobb módú lehetett. Pinyeinek pl. szénát ajándékoz néhány szekérrel, eladó rétte, földje van.

⁵ A költői tevékenységet is folytató tanárról azt írja Petkó: „Demeteri uram ighen jó ember, jól tanította az Úrfiat, nem mást, csak azt szereti.”

⁶ A Szilassy levélén kívül a Petrőczy-levéltárban olvasható Vitnyédi Jánosnak és Gilány Illésnek Petkóhoz írt levele is. Ez utóbbi 1669-ből való, benne Gillany azt kéri, emeljen szót mellette, hogy fiát az úr tanulás céljából fiai mellé vegye. Vitnyédi 1670. márc. 10-én Pozsonyból írt Petkónak Kassára. Valószínű, hogy Petkó a márc. 14-én megnyitott eperjesi gyűlés miatt tartózkodott ez idő tájt Kassán. Ápr. 21-én azonban már otthon volt és menekülésre gondolt.

⁷ Illésházy-It. Nyitra. Korespondencia 642/2087.

⁸ Vö. az 1626. júl. 5-éről kelt utasításokkal — KUBINYI Miklós: Árva vára. Pest 1872. 173—8.

⁹ Illésházy-It. Nyitra. Korespondencia 1358/4309.

¹⁰ Uo. 1359/4310.

¹¹ Uo. 1360/4311. Címzése: Generoso Domino Sigismundo Petko Arcis et Bonorum Prouisori et nobis obseruando.

¹² Uo. 1435/4432.

¹³ Az 1681-i soproni országgyűlés 3. sérelmi pontjában olvasható a rendek kívánsága: „Comes Georgoius Illyeshazy liber dimittatur”. — BÉRENGER, Jean: Les Gravamina. Remontrances des Dietes de Hongrie de 1655 à 1681. Paris 1973. 292.

¹⁴ 1683 nyarán Thököly Szakolcára küldi a szorosok őrzetére. — ANGYAL Dávid: Késmárki Thököly Imre. Bp. 1889. II. 55.

¹⁵ SÁNDOR Jenő: Az Illésházak. Nyomtatásra zánt kézirat az OSZK-ban. Fol. Hung. 2228.

gokat.¹⁶ Időben ezt követi az 1689. jún. 27-én a kor neves jogászához, Pinnyei Jánoshoz, a híres ügyvédhez intézett levele. Benne arról ír, hajlandó bizonyos rétek és földek kiváltás útján való átadására, s addig is, amíg megalkusznak, néhány szeker szénával kedveskedik neki. Emellett Petkó jogorvoslást keres, mert a Thurzó-familia egyik adózó jobbágya megverte a rajeci bírót. Bezárólag a maga és felesége szolgálatát ajánlja Pinnyeinek és feleségének.¹⁷ Mivel ezt az írását is Létaváról keltezte,¹⁸ és benne többek között a rajeci bíró sérelmét panaszolja, joggal következtethetjük, hogy ekkor is a létavai jószágok provisorá volt.

Annál inkább látszik helyesnek ez a következtetés, mert az eddigi ismereteink szerint ránk maradt utolsó leveléből az látszik, hogy nem régen vált meg tisztjétől. Petkó ezt az utolsó, feltűnően hosszú, csaknem négy ívvelényi írását Hrabovszky István ügyvédnek küldte 1690. jan. 21-i kelettel.¹⁹ A címzés szerint Hrabovszky ekkor „Illustrissimae Familiae Thurzo Bonorum Arvensum et Lethaviensum Causarum Director”-a volt. Petkó levelében arról értesíti őt, hogy a „gróf direktortól” (Erdődy György) már régebben kívánt dolgokat véghez vitte.²⁰ Késedelmeskedésének oka régtől fogva tartó betegsége volt. A levél háromnegyed része a létavai vár kommandánsára való panaszkodás, akinek embertelen szolgáltatásai miatt a bírák és a parasztok hozzá járnak. Petkó már írt ügyükben a várparancsnok feleségének meg a porkolábnak. Emiatt a parancsnok csúnyán ráüzent, mocskolta, selmának nevezte. Petkó visszaüzent neki: az ő idejében külön kommandáns volt a várban, és hogyha beteg nem lenne, megbizonyítaná, nem selma! Petkó sürgeti, hogy zabolát vessenek a parancsnok szájába, mivel a parasztok azt mondogatják, ha így cselekszik velük, elbújdosnak, pusztán hagyják a házakat. Arra kéri Petkó Hrabovszkyt, írjon az ügyben a gróf főispánnak (Illésházy Miklós).

A levél kétségtelenné teszi, hogy Petkó Zsigmond 1690-ben még életben volt, de már beteges állapotban. A létavai jószágok igazgatásának gondját nemrég tehetette le, mivel a parasztok és bírák bizalma még mindig feléje fordul, és a várparancsnok előtt a maga tiszttségét emlegeti. Élt még a felesége is, mivel a levél befejezésében Hrabovszkynak, akit sógorának szólít, meg Hrabovszky feleségének, „sógorasszonyának”, mindkettőjük szolgálatát ajánlja.

Varga Imre

Verseghy vígeposzának életrajzi háttéréről

A brünni várbörtön falai közt tölti Verseghy fogságának utolsó esztendőit. Holmijában ekkor már jegyzeteket, kéziratokat is őriz: töredékes Sterne-fordítását, Herder nyomán írott tankölteményét, s a *Querelle des Anciens et des Modernes* kései visszhangját: a *Rikóti Mátyás* című vígeposzát.¹ Zömmel a fogság olvasmányélményeit tükrözi vissza ez a kissé hosszúra nyújtott költemény, Verseghy erősen eklektikus, de a franciák ihletése nyomán helyenként már tisztul az esztétikai eszményeit. S egyben sejteni engedi az évek óta reménytelenül raboskodó, múltjával nehezen békülő költő lélekállapotát is. Meditációit, vívódásait, melyekkel rendre az emlékek övezetébe téved. A hősök jellemzésében, az esztétikai és morális fejtegetések körében mind sűrűbb elemek jelzik: a vígeposz írása közben Verseghy életének alakulá-

¹⁶ Illésházy-I. Nyitra. Korepondencia 1722/5104.

¹⁷ Uo. 1478/4483.

¹⁸ Uo. 1539/4555.

¹⁹ Valószínűleg bizonyos iratok átadását, a létavai jószág igazgatására vonatkozó ügyek lezárását sürgette Erdődy György.

²⁰ Költeménye megírásához Verseghy változatos forrásokból merített ötleteket, motívumokat. A címszereplő a francia vígeposzok hőseit idézi föl, mindenekelőtt Boileau kántorkodó füzapoétáját. CSÁSZÁR Elemér: Verseghy Ferencz élete és művei. Bp. 1903. 214. VARGHA Balázs: Verseghy Ferenc költészetéről... megjelent a Verseghy Ferenc 1757–1822 c. kötetben. Szolnok 1957. 21–2. A cselekmény egyes részletei Kotzebue énekes játékára emlékeztetnek (Das Kind der Liebe; Császár uo.) a költő szerkesztési fogásai pedig — helyenként — Gyöngyösi műveire. Uo. 218. A komikus eposz dalbetéteit egyrészt a Varázsfuvolából veszi át Verseghy, másrészt a népdalok köréből választja őket. Apró érdekesség: egyik dallamának eredetijét Kodály Zoltán fedezi föl, 1914-ben, bukovinai gyűjtőútján. Árgirus nótája. Bp. 1921. 8. A Rikóti Mátyásban kibontakozó esztétikai nézetek Sulzer mellett már Condillac hatását is sejtetik: Verseghy ízlésének csöndes fordulatát jelzik. ECKHARDT Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. é. n. 205. HALÁSZ Gábor: Az értelem keresése. Bp. 1936. Kazinczy-esszé... A querelle des Anciens et des Modernes tetszetős eszméit olykor a herderi történefilozófia elemei színezik: pl. a vígeposz VII. Dalának 81–84. strófájában, ahol a költő a nyelvnek a társadalmi együttműködést szervező erejéről értekezik (összehasonlítást kínálva SZAUDER József Verseghy és Herder kapcsolatát kutató tanulmányával, FK 1958). Vagy a II. Dal 57–59. versszakában („Mint mikor egy síkon torony építették...” stb.), ahol Verseghy az egyik Herder nyomán készült költeményének, Az emberségnek a monumentális képeit idézi föl, a szellemi kincseit örökítő, sorsát javító emberiség hatalmas építő munkáját.

sán töpreng, egykori ismerőseiről, pályatársairól tündöklik. Dolgozatunkban azokról szeretnénk szólni, akik néhány vonásuk révén (olykor csak motívumok erejéig) megjelennek a történetben.

*

Herpin Klára. A költő kutatói (Császár Elemér nyomán) mindenütt Herpi Krisztina néven említik; eredeti neve Herpin Klára Mária volt, a budai klarisszák irataiban legalábbis rendre így szerepel.² Életútjának ismeretlen részleteiről igen gyéren tájékoztat az irattár. Amit megtudtunk róla, szeretnénk pár szóban összefoglalni. Német anyanyelvű lány volt, Gran városában született (1753). Húszéves korában lépett a klarisszák közé, s nemsoká énekesnővé lett. Rendjének eltörlése előtt (mint minden apácának) neki is följegyezték további terveit. Budára készült, anyjával szeretett volna élni: „Declaravit se in nullo Claustro amplius vivere velle sed exire ad Suam Matrem Budae habitantem miseram licet, et inquilinam . . .” A további (Császár Elemértől ismert) források már kissé részletesebbek. Először azokat az adalékokat próbáljuk kiemelni belőlük, amelyeket a költő monográfiusa nem említett meg. Verseghynek a kedveséhez írott (a jegyzetekben már idézett) leveléből megtudjuk pl., hogy Herpin Klára fivére a nyolcvanas évek közepén Bécsben élt. Valamivel lényegesebb ismeretként: a lány négy évvel a klarisszák föloszlatása után az egyik rokonának, Herpin Istvánnak a pesti házában lakott. Pletykák, intrikák, szóbeszédék övezték: a városi polgárok sejtették a szerzetes iránti szerelmét. Olykor durva támadások érték emiatt: gyóntatóatyja pl. följelentette a primásnál és a vikáriusnál.³ A monográfia adataira áttérve: kevéssel ezután Herpin István a hatóságok kezére juttatta a költő itt említett levelét.⁴ Súlyos meghurcolások következtek: a primási udvar eljárást indított a szerelmesek ellen, majd mindkettőjüket kiutasították a város területéről . . . Az említett levélben és a kiutasításra vonatkozó dokumentumokon túl Császár Elemérnek volt még egy forrása a költő kedveséről: a későbbi nagyváradi püspöknek, Kondé Miklósnak a primáshoz küldött jelentése, a kilencvenes évek elejéről.⁵ Tanúsága szerint a lány ekkoriban már Budán élt, az Iskola utcában, nem messze

² A korabeli rendi nyilvántartások egyikéből idézünk: Geistliche Ordens Namen: Soror Christina; Weltliche Tauf und Zunamen: Maria Clara Herpinin. Herpinin: Herpin lánya. Primási Levéltár, Batth. I. PE. 181/56. A világi és rendi név további előfordulása: uo. 178/82. 84; uo. 181/46. 52. Császár Elemér forrása (i. m. 28); Verseghy egri keletkezési (német nyelvű) levele kedveséhez, 1786 májusából. PL. Batth. II. PE. 191/3. Ebből az episztolából tudjuk, hogy a lány egykor a klarisszák rendjében élt. Más adalék: a címzésben itt a Herpi Christine név szerepel. A levélben viszont a költő kétféleképpen becézi kedvesét: Klärchen, Tinedel. A kettős becenév magyarázatát a rendi irattár adja: Herpi Krisztina és Herpin Klára egy és ugyanaz a személy. A lány egyébként a budai klarisszák egyik közös beadványát Soror Christina Herpinin néven írta alá (1782 májusában. PL. Batth. I. PE. 181/42).

³ „Die dumme Geistlicheit meynet halt bis dato, dass die Exclarissirinen wirkliche Klosterfrauen sind . . . die armen Narren” — kommentálja Verseghy (ugyanabban a levélben) az esetet. Még az erő tudatában. Igéretes időkben keletkezett ez az episztoła, a pálosok föloszlatását megelőző hónapokban. Tanúsága szerint a költő ebben az időben a császárvárosba készült, abban bízott, hogy a rend eltörlése után itt majd polgári álláshoz jut. (Talán József császár támogatásában is reménykedett. Jozefinista szellemű prédikációit ekkoriban gyűjtötte össze, s ekkor küldte el őket a bécsi cenzoroknak. SZAUDER József: Verseghy pályakezde . . . A romantika útján c. kötetben, Bp. 1961. 79. Hozzákezdett a császár életrajzának megírásához is: Második Józsefnek most országló Német Császárnak Történeti, és ama Foglalatossági, melyek vélünk az ő Szívét kiváltképpen meg-ösmértehetik. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G. 101. Tudomásunk szerint kiadatlan.) Megnyugvást, békés polgári életet remélt végre, végleges szabadulást a szerzetesi fogadalom (számára különösen súlyos) terhei alól. Távlabbi terveiben házasság is szerepelt. Erdemes figyelünk a kedvesét bátorító soraira: „Ich lese in der ungarischen Zeitung, dass eine Klosterfrau unlängst den 28sten März mit ihrem Kind, Welches sie vom Kaiserlichen Leib-Lokay empfangen hat, zum Kaiser gegangen ist um wegen der Pension zu bitten. Der Kaiser sah den kleinen Buben an, lachte und sagte: Es wäre schade gewesen, wenn dieser brave Bursch nicht auf die Welt gekommen wäre. Er liess ihr die Pension und nebst gab er ihr die Erlaubniss ihren Vertrauten zu heyrathen.”

⁴ CSÁSZÁR I. m. 20. A levél hátoldalán két megjegyzés: „Dieser Brief von Erlau an mich gestellt (P. Verseghy), habe aus Muthmassung eigenhändig erőfnet. Pest den 21. Maii Stephanus Herpin . . . Collatum cum origináli Pestini 20a Augusti 786. Georg Kurbélyi.” A lány rokonának bejelentése és a hatósági vizsgálat között eltelt tehát néhány hónap. A költő ezalatt Bécsben járt, audienciát kért a császártól. SÁGHY Sándor: Verseghy Ferenc maradványai és élete, Budán 1825. 146. Nem ismerjük a beszélgetés részleteit, mindössze annyit tudunk, hogy a támogatását nem sikerült megnyernie. Világi tervei sorra széthullottak, s a megélhetés gondjai között hánykódva újabb pápi állás után kellett néznie. A műveivel sem járt szerencsésebben. A prédikációk cenzúrázása elhúzódott, csak októberben kapta meg a közlési engedélyt (SZAUDER uo.). e akkor már nem nyomtatta ki őket. A császár életrajzát annakidején azzal fejezte be, hogy „többi Történetei és Munkái II. Józsefnek folytattni fognak” nemsokára. Így maradt ránk ez a kézirat, befejezetlenül.

⁵ A hírhedt Millot-pór során Szaitz Leó és Alexovits Vazul többször is célzott Verseghy szerzeteshez méltatlan életére. Megjegyzéseik hiteléről a primás az egyik bizalmas embere (Kondé Miklós) révén kívánt meggyőződni. Így született ez a (Herpin Klára és Verseghy viszonyáról beszámoló) jelentés. PL. Batth. III. PE. 94/15. A későbbiekben komoly része volt abban, hogy a Millot-fordításért elmarasztalt Verseghyt (mint javithatatlan erkölcsű szerzetest) a nagyszombati pápi börtönbe zárták . . . Dolgozatunk folyamán többször idézzük majd a Millot-pór eseményeit: elsősorban BENDA Kálmán forráskiadványa (A magyar jakobinusok iratai. Bp. 1952—57) és WALDAPFEL József könyve (A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1963.) alapján. További forrásaink: CSAHINEN Károly: Pest-Buda irodalmi élete, Bp. 1931. FRAKNÓI Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Bp. 1880. JANCSÓ Elemér: A magyar szabadkőműveségek irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században, Kolozsvár 1936.

a költő lakásától. Többször látták őket együtt sétálni a víziváros utcáin, máskor az első magyar szintársulat előadásain találkoztak velük. Növekvő ellenkezés, erősödő tiltakozás kísérette szerelmüket itt is: ha hinni lehet Kondé jelentésének, az egyik éjszakai bombát robbantottak mellettük a főlháborodott budaiak.⁶ Összesen ennyi derül ki innen . . . A későbbiekben már csak egyetlen életrajzi adatot találunk a költő kedveséről: a *Szülőmhez* című próza-versében Verseghy említi, hogy a Martinovics-összeesküvésben való részvételéért elszenvedett fogsága kezdetén, kétségbeesett édesanyját Laura (ahogy szerelmesét legtöbbször nevezi) igyekezett gyámolítani. Lehetséges, hogy a költő szabadulását a lány már nem érte meg. Gyöngye egészségi, törekény teremtés volt, a nyolcvanas évek elején többször panaszkodott vérhányásra.⁷ Verseghy a *Laurához* és a *Krisztinkához* címzett költeményei mellett a *Klári*, *Kláríka*, *Kláríkához* című verseiben állított neki emléket.⁸

Verseghy vígeposzának egyik epizódjában olyan motívumokat figyelhetünk meg, amelyek szerelmének történetével függenek össze. A nyolcadik Dal befejező részében az óbester felesége a világba kilépő Birgitát egy példázattal figyelmezteti az intrikák, pletykák veszedelmeire. Szerepel ebben a történetben egy életvidám pap, aki egyébként híres szónok és kiváló muzsikos is; egy apáca, aki a rossz nyelvek szerint a plébános kedvese; és egy püspök, aki végül tömlőbe juttatja a derék papot. A költő életrajzából (nézetünk szerint) ezek a részletek egyértelműen hitelesíthetők. A többi (a hosszadalmas mese a méregkeverő Kajcsinéről, a gyermekét meggyilkoló apácáról, a félrevezetett törvényszékről) valószínűleg a képzelet szülte,⁹ s inkább csak a tanulság kiemelését szolgálja: „a szent Religiót jobban megalázzuk, legfőbb oszlopait szörnyebben megrázzuk, ha szentelt szolgáit vaktában gyalázzuk, s pusztá gyanúságból bujáknak orrcázzuk, mint ha feleséget adnánk a papságnak.” Verseghy szomorú (és örökös) nosztalgiaja nyomán.

Alexovits Vazul. Rendtársa, később ellensége Verseghynek. Csaplár Benedek szerint 1779-ben még együtt találjuk őket a Hazafiúi Magyar Társaság ülésein.¹⁰ Ellentétük valószínűleg csak később mélyül el: Verseghy deista világgképének, jozefinista szemléletének kibontakozása nyomán. A pálosok fölslátása előtti időkben, amikor főlváltva hirdettek ígét a pest-

⁶ „Verseghy életétől is meg akarták orozva fosztani” — írja Batsányi ebben az időben Aranka Györgynek. Kőlteményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Bp. 1865. 253. Némiképpen megerősítve Kondé értesüléseit.

⁷ A klarisszák főntebb említett iratai szerint: „Kann sich wegen ihrer schwachen Gesundheits Umständnen und Blutbrechen zu keinem anderen Orden resolviren.” 181/56.

⁸ Az életrajzi források hiányát azonban ezek a versek sem enyhítik. Többségükben mind utánköltések, népszerű német (és francia) dalok adaptációi: az összehasonlító motívumkutatások évtizedek óta bizonyítják, hogy rendkívül kevés bennük az eredeti vonás. „Verseghy költőnek éppoly kevéssé eredeti, mint zeneszerzőnek” — foglalja össze kutatása tanulságait MAJOR Ervin. ItK 1925. 258. Összhangban ALSZEGHY Zsolt (EPhK 1917) és FEST Sándor (EPhK 1917) észrevételével, GÁLOS Rezső (EPhK 1912–1913. ItK 1938) megfigyeléseivel . . . Császár Elemér közeli rokonsága hozza Herpin Klárát egy ősi középneves családdal, Majthényiakkal. I. m. 24. Verseghy többször említett levele nyomán, hipotézisét az alábbi részlete alapozva: „dass du entweder auf Lörincz-Káta oder zum Majtényi auch etliche Wochen, oder Monate hiauskommst”. „Ugy érezzük, ebből az igen keveset sejtető félmondattól aligha következnek egyértelműen Herpin Klára és Majthényi rokonsága. Szvorényi Józseftől tudjuk viszont, hogy 1803 nyarán Verseghy ajánlatára Vitkovics Mihály, a fiatal jurátus Majthényiékhoz kerül ügyvédnek. (Figyelő, 1879. 4.) Szvorényi nem említi, hogy a család melyik ágáról van pontosan szó, de Vitkovics verseiből kiderül, hogy Majthényi Károly, a királyi tanácsos bízta meg őt ügyeinek vezetésével (a kazinczyanus poeta sürün ír költeményeket, ódákat pártfogóhoz, így Dacsó Annához, aki Majthényi Károly felesége. NAGY Iván: Magyarország családai, Pest 1860. VII. 261). Verseghy és Vitkovicsot néhány évvel később Marczibányi István is alkalmazza. SZVORÉNYI uo. Ez a szál is Majthényi Károlyhoz vezet, hiszen Marczibányi felesége Majthényi-lány, Károly testvérhuga. NAGY i. m. 260. A családja ígér még néhány ideillő érdekességet. Majthényi Károly édesanyja ugyanis Beleznay Anna volt, annak a báró Beleznay Miklósnak a huga, akinek a szalonjában 1779-ben a Hazafiúi Magyar Társaság tagjai többször összegyűltek. Részt vett ezeken a tanácskozásokon Verseghy néhány ifjúkori barátja, rendtársa, pl. Ányos, Kreskay Imre, sőt (Szauder József szerint) maga a költő is. Verseghy pályakezde . . . 70. Nem lehetetlen, hogy itt Beleznay tábornok palotájában ismerkedett meg Verseghy a vele egyvívású, azonos eszmék között mozgó Majthényi Károllyal, a báró ifjú unokaöccsével. Amennyiben így volt, az ifjúkori kapcsolat nyomán kerülhetett Vitkovics Majthényiékhoz, Verseghy Marczibányiékhoz, s alighanem innen der Herpin Klára és Majthényiék ismeretsége is . . . Hipotézis helyébe ismeretnek, s alighanem remélni, hogy közelebb jár in igazsághoz.

⁹ A példázat szerint egy élvsovár asszony terjesztette el a plébános és az apáca kapcsolatáról a híreszteléseket: bosszúból, mert a pap nem viszonzta a szerelmét. A költő életrajzírói (Sághy Sándor, Vértes József, Halmy Gyula, Császár Elemér, Kisbán Emil) nem tudnak ilyen etről. A Kajcsiné egyébként is költött név (a kajcs szó korabeli jelentése nyomán = fondorlatos, ravasz). Nincs tudomásunk arról sem, hogy Herpin Klárának gyermeke lett volna a költőtől. Valószínűleg látszik Császár Elemér föltevése: „Krisztinával való barátságát mentegeti, ki akarja mutatni, hogy rosszindulatú, alaptalan ráfogás volt az egész.” I. m. 222 . . . Az önvédem igényével függenek össze a tudatos torzítások: miközben a költő a börtönből is írja szerelmes verseit a távoli kedveshez: Laurához, Laura képehez . . . pl.

¹⁰ ItK 1899. 201 . . . Alexovits életének alakulásáról, Verseghyvel való kapcsolatáról több tanulmány megemlékezik. Császár Elemér monográfiája mellett KÖZI-HORVÁTH József (Alexovits Vazul, a legnagyobb pálos szónok.) Győr 1930, munkájára szeretnénk utalni; s korszerűbb forrásokra is: BENDA Kálmán idézett kiadványára (A magyar jakobinusok . . .) WALDAPFEL József két könyvére (ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. Bp. 1935. A magyar irodalom . . .).

belvárosi templom szószékén.¹¹ A költő szónoklatai 1784 őszén hangzottak el először. A polgári mentalitás erősítése érdekében készültek ezek a beszédek, a közös és a közboldogság istentől eredő parancsát hirdették, s az ősi szociális értékek „közös erő, közös munka, közös vigyázás” megbecsülését tanították. Élesen bírálták a polgári rendeleteknek ellentmondó vallási törvényeket: egyértelműen az állami hatalomnak, az „országoló fejedelemnek” rendelve alá az egyházakat, az egyházi felekezeteket.¹² S ami különösen hatásos lehetett: támadták pl. a papi harácsolást, a csodatevő szentképekkel való népbolondításokat. A pesti és Pest környéki polgárság tödült a templomba, amikor Verseyhy prédikált, a korabeli följegyzések szerint még külföldről is jöttek meghallgatni őt.¹³ Alexovits rigorózus dogmatizmusa eléggé népszerűtlen lehetett mellette... A pálos rend eltörlése után megszakadt a személyes kapcsolatuk. Alexovits azonban figyelemmel kísérte Verseyhy sorsát, s amikor a kilencvenes évek elején megjelent a költő Millot-fordítása,¹⁴ tollával az elsők között lépett föl ellene.¹⁵ Polémikus cílall készült az írása, a francia fölvilágosodás klasszikusainak nézeteit igyekszik szembesíteni a nemzeti köntösbe öltöző ortodox katolicizmus tanításaival. Hittudományi érvelést áttűri a szerzetes indulata, erős ellenszenv a francia filozófia vezéralakjai (művében Voltaire, Rousseau, Bayle) iránt.¹⁶ Szellemük örökösei körében emlékezik meg Verseyhyről: papi ruhája és eszméi ellentmondását részletezve, személyeskedve, olykor emberi és polgári becsületében is megsértve.¹⁷ Műve lényegében az egyházi reakció megtorlását készítette elő, a fordítás tiltott forrásaira irányította a figyelmet. A könyv megjelenésével kezdetét vette a fölvilágosodás és a konzervativizmus erőinek egyik legelső, nyílt összecsapása, a hírhedt Millot-pör... Alexovits a későbbiekben sem tévesztette szem elől Verseyhyt, legalábbis erre vallanak az Eszterházy püspökhöz írt levelei, melyekben a Martinovics-összeesküvés fejleményeiről és a költő további sorsáról számol be.¹⁸ Röviddel ezután meghalt.

A vígeposz fanatikus szerzetesét (Császár Elemér szerint) róla mintázta a költő. Alexovits és Verseyhy ellentétének ismeretén túl egykorú följegyzések, kortársak tollából származó visszaemlékezések segítik a költő monográfusát a következtetésben: a valóságos és a költött alak egybevágó vonásai. Alexovits komorsága, aszketizmusa — amely Verseyhy torzító lencsésén keresztül visszatér ide. Ortodox vallásossága, következetes konzervativizmusa — mely a fanatikus barátban „konzonátorban” a költemény fölvilágosult szellemű hőseinek ellen-

¹¹ Röviden összefoglalnánk mindennek előzményeit. 1783 októberében Alexovitsot a nagyszombati egyetemről (ahol egy évig a teológia tanára volt) Pestre rendelik, vasárnapi magyar hitszónoknak. A pálosok belvárosi kolostorába kerül. KÖZI-HORVÁTH I. m. 11. A szerzetesek változatos önképzését figyelheti itt: fiatalabb társai körében ekkor kezd tért hódítani az ortodox vallásosságtól eltérő polgári dogmaszemlélet, a jozefinizmus állam- és egyházbölcsélete. Verseyhy és Frenreisz Ernő pl. Martini jogelméletét, Pascal, Ricci, Fleury műveit olvassák; a janzenizmus és a gallikanizmus egyformán egyházellenes tanításaival ismerkednek. SZAUDE: Verseyhy pályakezde... 81. 83. 85. A konzervativizmusában egyre inkább megcsontosodó Alexovitsnak nem sokára már a szószéken kell szembenéznie ezekkel az eszmékkel. A pálosok (majd a domonkosok) templomában ugyanis rövidesen Verseyhy lesz a másik magyar nyelvű prédikátor. CSÁSZÁR I. m. 17. 20.

¹² SZAUDE József részletesen ismertette ezeket a beszédeket. Verseyhy pályakezde... 78—89. Összefoglaló sorából idézünk: „Amit elmondott, az már nem az egyházon belüli reformer buzgóságát mutatja. Deista meggyőződésű, a szerződéselmélet modern és demokratikus színezetű társadalomtanát valló, polgári utilitarista felfogású, s ezekért nyíltan, templomban, tömegeknek és felettes hatóságainak szemeláttára sikraszózó fiatalembert, papi köntösében is teljesen világít ismerünk meg e beszédekben, a laikus jofenusok állmannak, II. József egyházellenes politikájának szenvedélyes, szinte elfogultan harcias hívét.” Uo. 88. A szónoki pálya indulásáról: CSÁSZÁR I. m. 17.

¹³ PL. Batth. II. PE. 191/1.

¹⁴ A világnak közönséges története. I. köt. Pest 1790. Ua. 2. köt. Pest 1791. A voltaire-nam abbe történeti művét Verseyhy valláskritikai észrevételekkel egészítette ki — változatos utakon kijátszva az ekkor már különösen éber cenzúra figyelmét. A megjelenő kötetek erős indulatokat keltettek Buda határain túl is. Rövid idő alatt mozgósították a katolikus ortodoxiát (állig vértben): s a szabadkőműves páholyok, a fölvilágosodással barátkozó olvasókörök, a városi és vármegyei hivatalok ellenereit.

¹⁵ A' könyvek' szabados olvasásáról két fő tziikely c. művében. Pesten 1792.

¹⁶ Heves ellenkezésre készítette a korabeli magyar progresszió képviselőit: a jakobinusok ekkor már szerveződtő táborát. „Ez a rendkívül tudatlan Alexovits kinyomtatott valami magyar könyvet, mely tele van zaggyvasággal és szeméttel!” — indul föl Martinovics. Idézi KÖZI-HORVÁTH könyve: 42. „Nem lesz addig rend, míg ezeknek a fickóknak a nyakát ki nem törük!” — így Laczkovics János pl. PINTÉR Jenő Magyar Irodalomtörténete, Bp. 1931. IV. 191.

¹⁷ „Ez egy gonosz lelkű Pap: a'ki mind gyűlölségből, mind hitetlenségből sem a' papi Jeleket, sem a' papi Hivatalokat nem viseli; azonban a' papi Kenyvert édesdeden eszi... Tudományában nem egy, hanem ezerek a' hazugságok... Ravasz róka! álnok hazudozó; Hóruszt és Voltért követed s tudom- is, tudom- is az okát miért követed? mert t. i. máskülönbön ki is sülné tudatlanságod, meg-is bizonyodna hazugságod, tzélliyát nem érné istentelenség... a'kik ez' ember' Munkáját olvasták, lássák, ki légyen ő; lássák, hogy sem a' becsülést, sem a' hitelt, sem az olvasást nem érdemli...” 12. 34. 119—21. oldalakon. Alexovits egyébként sehol sem nevezi meg Verseyhyt: azt viszont több ízben jelzi, hogy a frissen megjelent milloti világtörténet fordítójára gondol.

¹⁸ Az egri püspök jól ismerte a költőt és szüleit (uradalmi számtartója, Vigh Ignác, Verseyhy édesanyjának a második férje volt). Olykor anyagi segítséget is nyújtott a családnak. Egri Erskii Levéltár, Eszterházy püspök iratai, 1932. 33. I. I. h. Schaibl... Alexovits leveleit LÖKÖS István ismerteti, ItK 1968.

képét teremti meg.¹⁹ Egy adalék: néhány évvel a vígeposz megjelenése után Révai Miklós élesen elítéli Verseghyt ezért a torzképért,²⁰ mert nézete szerint a költő súlyosan megbántja vele Alexovits Vazul emlékét.

Szaitz Leó. Rokona volt a költőnek; bár erről a rokonságról igen keveset tudunk.²¹ Ellen-tétük valószínűleg a hetvenes évekből ered: azokból az időkből, amikor Verseghy még az egri liceum falai között tanult.²² Első nyomai: Szaitz Leó az *Aufkleristák Almanakjában* némi epével, nem rég megvilágosodott Pannoniusoknak²³ nevezi Frenreisz Ernőt és Verseghyt.²⁴ A költő ríposztja a kiadásra előkészített prédikációk egyik jegyzetében: „Igaz Magyar. A Magyar Nemzetnek vigasztalására mondom, hogy ennek a könyvetskének Attya se nem igaz magyar, se nem igaz német.”²⁵ Az egri servita neve elsősorban az örökös pörpatvarai nyomán emlékezetes: megtámadta pl. Szacsqvayt, Nagy Jánost, Horváth Ádámot, Dayka Gábort, Eybelt, Kovachichot, Ebiczkit, Ostermayert, Feszler, még Batthyány Alajossal is összeakaszkodott: szinte az egész életét a fővilágosodás híveinek és a protestánsoknak az üldözésére szentelte.²⁶ Éles ellenkezésre készetve Verseghyt, aki az *Egy jó szívből költt Szatírában* karikatúrát készített róla.²⁷ Küzdelmük a Millot-pör keretében folytatódott tovább. „Ennél mérgeesebbet, s veszedelmesebbet, kivált magyar nyelven, még nem olvastam” — írja Szaitz Leó Verseghy fordításáról.²⁸ Majd keményen „meglapotzkázza” a költőt a fővilágosodás hatását tükröző eszméiért, egyházellenességéért. Végül (erkölcsellenek bélyeg-zett) életéért s szerelmes verseiért leckézteti. Hamarosan megkapta soraiért az elismerést: Alexovits Vazultól (akinek a könyve a servita dicséretétől hangos) és a katolikus ortodoxiától. Verseghy tiltakozott, de a *Rövid felelet a' személyi gyalázásokra, melyekkel engemet a' Magyar és Erdélyország rövid ismeretének s a' Könyvek szabados olvasásának szerzői illettek* című röpiratát nem engedték kinyomtatni.²⁹ A pör további fordulatait Szaitz Leó már nem érte meg, 1792 júliusában meghalt.

¹⁹ A költő monográfusának észrevételeit (i. m. 222) szeretnénk kiegészíteni egy aprósággal. Alexovits Vazul a Vasárnapi Prédikációk ún. Téli Részében (Pest 1791) megtámadja a világi szórakozásokat, a táncot, a játékokat, a baráti társaságok mulatságait. „Tánczolni kell? tudnak. Társalkodni kell? tudnak. Fejeket, kezeket, derekakat díszesen kell hordani? tudják. De a keresztény életet viselni, a bűnre elpirulni... azt bezzeg nem tudják” — írja a többi között. 180—1. Összehasonlítást kínálva a fanatikus szerzetes versbeli jellemzésének egyik részletével: „az öröm előtte a bűnnek szülője, a tánc és játék az ördög ülője, a nevetés pedig a bolond bögője”. VIII. Dal 52. strofa.

²⁰ Verseghy Ferentznek megsalatkozott illetlen motskoldásai a' Tiszta magyarságban. Pesten 1806. 12. Egyetlen támpontunk Szaitz megjegyzése: egy kis távolrúl-való rokonság, avagy sógorság is nagyon köztünk.” Magyar és Erdély-Országnak rövid Isméréte. Pesten 1791. 245. Szaitz Leórol: LESKÓ József, Kath.Szemle 1898. ERDÉLYI Pál: Dayka Gábor költészete, Figyelő 1887. SZALAY Károly: A magyar szatíra száz éve, Bp. 1966.

²¹ SZAUDER József nyomán. Verseghy pályakezdése... 52. 54.

²² KÖZI-HORVÁTH I. m. 17. LESKÓ I. m. 741.

²³ SZAUDER: Verseghy pályakezdése... 80. Igaz Magyar: utalás Szaitz frissen megjelent művére. Párisban és Berlinben 1785.

²⁴ SZALAY: I. m. 75... Az ellentábor sem maradt azonban adós. Dayka Gábor két gúnyverset ír róla (Fohász, Esdeklés). Kazinczák is ellenkezik (pedig eleinte jóbarátságban volt vele): „ha Igaz Magyarjába találok tekinteni, mindenem fölzúdul ellene, s hasztalan tartóztatom magat meg-támadásától”. Levelezése, II. 125. Horváth Ádám a „le-torkolását” tervezi. Uo. I. 497. Szacsqvay „Bálám szamarának” nevezi. LESKÓ I. m. 730. Szaitz háború ennek ellenére lankadatlanul folynak tovább, Trenk, Révai, Wittola és a többi „megvilágosodottak” ellen, Ignáczy, Máriafi, Kalapátsis György, Magyar Dániel és ki tudja még milyen álnevekben.

²⁵ H. n. 1791. „...üget egy dühödő Bajnok Rosinante-szabású barna lován, 's a' tsürhe tudós fut előtte” — idézhetjük a torzkép bevezető sorát. Több motívum igazolja, hogy a költő Szaitz Leóról mintázta ezt a figurát. Az egyik röpiratában pl. Don Quijotének nevezi a servitát (MERÉNYI Lajos, ItK 1892. 114); itt pedig két ízben is utal Cervantes hősére (a „Rosinante-szabású ló” mellett, egy helyen: „szélmalmi vitéz”). Másutt „spanyolos Magyarok” titulálja hősét (spanyolos = donquijotei; Magyar — utalás Szaitz Igaz Magyar, Más is igaz Magyar, Csatázó versek az igaz Magyarról és a többi hasonló című művére, esetleg álnevére: Magyar Dánielre). A „dühödő Bajnoknak” nagy, tarka szakállá van — s Kazinczy a hiteles tanú — a servita is ilyet visel. Orpheus, 1790. I. 170. A „jövövény név” a „külföldi nem” (melyekkel az igaz magyart bosszantani szokták) ismét Szaitz Leóra irányítja a figyelmet. Ismeretesek az egri szerzetes erőszakos, kíméletlen küzdelmei a Mária-tagadók ellen: itt „egy iszonyú görtsös villong” a kezében, mindenkire „hadázik”, aki „Dámájának oszlópa előtt” nem fogad „szolgai hűséget, végső pihegésig imádat.”... Ebben a szatírában egyébként több karika-túrát, gorgót találunk. CSÁSZÁR Elemérszerint Rájnis, Baróti Szabó, Batsányi, Gvadányi torzképeit. I. m. 82.

²⁶ Magyar és Erdély-Országnak... 245. „Nem régen egy Római Kátólikus Pap is, egy Szerzetes, vagy is hogy Ex-Szerzetes, egy olyan tűzre, örök tűzre-való könyvet merészelt szárnyára bocsátani, mellyben minden mesterségét meg-ve-ti, hogy az ISTENTől kijelentett Religiót, meg az Ó Testámentombéli Religiót is, mellyet még a' Zsidók is szentnek tartanak, nevétségessé tehessen.” Uo. 242—4.

²⁷ „...mint a' megdühödött darázsok, rám estek, a'kik most is hintik az észnek tébolygásait” — a költő a támadások közepette többször megkísérelte az ellenállást. (A' magyar Kísasszonyokhoz c. versében pl.) Ingerült, éles hangú védőiratokat nyújt be a pör folyamán a Helytartótanácsához és a Kancelláriához (Országos Levéltár, Dep. Rev. Libr. 28821/1792. Rövid felelet... mint a főszóvegben: ismerteti MERÉNYI Lajos idézett munkája). Helyenként érvelve — de mintha maga sem bízna az érveiben — inkább csak Szaitzot, Alexovitsot támadva. Olykor türelmetlenül: „míg a motskolódó írók ellen büntető törvényt nem hoztatnak, miért ne volna szabad őket, mint böcsületbéli gyilkosokat, elégtétel gyanánt legalább megbotozni?” Uo. 112. Mások kissé fölényesen, még bízva önnön erejében, igazában: „Ignáczy vagy Máriafi nevek alatt a' mi Don Kisótunk vitézkedik.” Uo. 114.

Verseghy vígeposzának főhőse csákós, dolmányos, sarkantyús vitézként jelenik meg a költemény második Dalában. Hatalmas bajússzal. A költő korábbi szatirájából (*Eggy jó szívből* . . .) ismerős ez a figura: egykor a harcias egri pátert ábrázolta így Verseghy.²⁹ További érdekességek. Az ötödik ének folyamán a kántorkodó fűzfa-poéta egy mulatságos orgonaszólóban emlékezik meg Szent István és Kupa (Koppány) viadaláról. A téma a servita műveiben sem ismeretlen: István király államalapítói harcait, vallási küzdelmeit Szaitz Leó többször méltatja.³⁰ Egyik kéziratában megtaláljuk az idézett csata leírását is: Szent István és Kupa összecsapását . . .³¹ A költemény első énekében Rikóti rögtönzött ars poeticával védi ki a bölcs plébános mértéktartásra intő tanácsait: „nekem Corpus Juris egyetlen törvényem, a szentírás pedig útmutató fényem, s ha ezzel nem egyez elme-szüleményem, vesszen el-nem bánom, minden kereményem; de más ugyan törvényt ne szabjon versemnek, vagy egyéb munkákban izzadó fejemnek, mert ha felkavarja epéjét mellyeknek, súlyát is meg-érzi bosszúló kezemnek.” A „bosszúló kéz” és az „epés melly” nem nagyon illik a kiszolgáltattott Rikótihoz: Szaitz Leóhoz inkább. Az első két sor pedig különösen: az egri szerzetes a konzervatív katolicizmus érkei védelmében legtöbbször a Corpus Jurisra és a Szentírásra hivatkozik. Így pl. a *Magyar és Erdély-Országnak rövid Isméréte* című művében is, ott ahol igen élesen támadja Verseghyt.³² Úgy tűnik, ebben az erős képzelettel megalkotott figurában is reális elemeket, konkrét személyhez kötődő motívumokat kell számontartanunk.

. . . és mások. Szaitz, Alexovits, Kondé Miklós után Riethaller Mátyás volt a következő, aki a Millot-pörben fölépített Verseghy ellen.³³ Támadásában talán személyes természetű indítékok is közrejátszottak: a budai főcenzori hivatalért ekkor tájt vívott küzdelemben ugyanis Verseghy volt az ellenlábasa.³⁴ A világtörténet lefordításáért két ízben is följelentette a költőt, s még a bécsi udvarban is járt szigorú megfenyítése érdekében.³⁵ A hírhedt pört Verseghy ekkor vesztette el véglegesen.³⁶ Támadójáról azonban nem feledkezett meg a

²⁹ „. . . tapaszolt sisak álla fejében; posztó katzagánya lepenygett büszke nyakából; sarkantyú lusta tzipó-jin” — idézhetünk röviden a leírásból. A „dühödő Bajnok” egy helyen így fenyegetőzik: „aki bajuszt nem hord, honnyunkból messze ki űzöm”.

³⁰ Micsoda vallású volt István király címmel egy könyvet is szentel emlékének. H. n. 1790. Történeti művelben, röpirataiban igen sűrűek az utalások. Magyar és Erdély-Országnak . . . 64., 67., 68., 75., 85., 100., 110., 119., 128., 131., 151., 159., 221. o. pl. Igaz Magyar . . . 11., 14., 16., 18., 19., 79., 83., 84. o. pl. Istváni álnevén írta az egyik latin nyelvű művét: C. positiones ex iure hungarico-canonico, quas sub praesidio S. Stephani etc. ex ejus libris decretalium in corpore juris hungarici continetes, publice propugnandas suscepit. Romae 1787.

³¹ Magyar Világ, az az Magyar Országnak Sz. Istvántól fogva III. Ferdinánd haláláig-való Történetel. OSZK. Kézirattár, Quart. Hung. 3166. 2—3. Erőszakos (és szemfényvesztő) kommentárok kísérik Szaitz művelben az István király államalapítói harcaira emlékező részleteket: a servita az ortodox katolikusok és az aufklärísták küzdelmeinek előképeként igyekeznek értelmezni a hajdani összeütközéseket. Verseghy alighanem ezért ellenkezik: ha csakugyan az egri szerzetes műveivel függ össze vígeposzának ez a részlete. A csatajelenetek leírása Szaitznál és Verseghynél nem egyezik: csupán a téma azonos.

³² Utalások a két ősi forrásra: 79., 86., 111., 114., 115., 118., 125., 126., 141., 147., 148., 215. oldal pl. LESKÓ József szerint a Corpus Juris és a Szentírás Szaitz Leó érvelésének legfőbb alapja, támasza. I. m. 756—7.

³³ Exjzsuita, budai másodcenzor; a fölvilágosodás eszméinek ellensége. Többször följelentette Batsányit (BENDA i. m. II. 180.) Laczkovics Jánost (uo. 721.) megakadályozta Bessenyei Podrokozot krónikájának kinyomtatását (GÁLOS Rezső: Bessenyei György életrajza, Bp. 1951. 308.) megnyirbálta Koppi Károlynak Rádáyról írott megemlékezését (BENDA i. m. I. 774.) Martinovics az egyik röpiratában heves támadásokat intézett ellene. Uo. 756 . . . Életútját igen hiányosan ismertetik a kézikönyvek. Szeretnének itt néhány kiegészítést tenni. Győrött született (1738), Bécsben lépett a jezsuita rendbe (1755). Pannonhalma, 118. J. 15: Scholasticus ab Anno Dni 1730. Viennae ad S. Annam. Leobenben, Grazban, Budán, újra Bécsben, majd Nagyszombatban tanult, itt szentelték pappá (1768). Részletesebben minderről: Esztergom, Simor-könyvtár, 2420. sz. 78. v. Liber Votorum. Nagyszombatban és Besztercebányán teológushallgató, majd későbbben a nagyszombati egyetemen a polgári és katonai építészett tanára volt (1773). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Metszetszoba, 407. sz. alatti névtárak. 1781: budai másodcenzor. CSÁSZÁR Elemér, Századok 1900. 130. Hús évén át maradt tiszttségében: közbene nagyváradai kanonokká nevezik ki. OL. Dep. Rev. Libr. HT. T. 1801. Fons. 19. Pos. I. VAY László: A' német hívség, Nagy-Váradonn 1806. 1008. oldal. 1802: a nagyváradai szőlőhegy Szent István-templomának prépostja, Bars megye ítélőszékének elnöke. 1805: békési főesperes, a püspöki hittudományi főiskola prorektora. Az utóbbi négy évről: Catalogus Cleri dioecesis M-Variadiensis pro Anno Dni MDCCCXI. p. 6—7. Meghalt 1811-ben. Schematismus venerabilis Cleri dioecesis M-Variadiensis pro Anno Dni MDCCCLXXI. 24.

³⁴ CSÁSZÁR Elemér monográfiája: 93. Verseghy egyébként többször megpályázta a budai könyvvizsgálói állást: először 1789-ben (uo. 37), aztán 1792-ben (a Millot-pör idején, Szaitz és Alexovits támadásait vesélytelennek tartva, megtöröl intézkedésekre nem számítva) majd fogsága után, 1808-ban (PINTER i. m. 650.) 1811-ben (GÁLOS Rezső: Egy esztendő Verseghy Ferenc életéből, Győr 1936. 6). Mindig eredménytelenül.

³⁵ OL. Dep. Rev. Libr. HT. T. 24124/1792. 28821/1792. A király 1793 januárjában fogadta Riethallert, s a régóta húzódo ügy kedvező és gyors befejezéséről biztosította. CSÁSZÁR i. m. 97.

³⁶ Továbbra is ellenállt ugyan, de már korántsem olyan magabiztosan, mint Szaitzcal, Alexovitscsal szemben. Előbb Ferenc király jóindulatát próbálta megnyerni (március nyegedikén kért tőle audienciát: CSÁSZÁR i. m. 100), majd egy névtelen levelet küldött a rendőrminisztériumba, ebben (szándékos torzítások révén) megpróbálta a pört úgy föltüntetni, mint a budai jezsuitáknak az uralkodóház politikai érdekeit veszélyeztető összeesküvését. BENDA i. m. I. 892. A kívánt eredmény nélkül: Riethaller lépései ellen nem volt orvossága.

végeposz írása közben: a budai másodcenzornak alighanem köze lehetett a címszereplő névének megválasztásához. Rikóti Máttyás, Riethaller Máttyás.³⁷

A Millot-pór egyik érdekessége, hogy Alexovits Vazul többször említett könyvét költőink közül Baróti Szabó Dávid egyértelmű lelkesedéssel fogadta. Elsősorban Alexovits hazafiúi buzgósa és nyelvi teljesítménye ragadta meg: művéből a „nagy Tzitzerót” hallotta szólni.³⁸ A végeposz egyik epizódhőse, az antik költészetet eszményítő Horáczai mögött kézenfekvő lenne Szabó Dávidot keresnünk.³⁹ Horáczai jellemzése azonban nagyon általános: egyéni, eredeti vonásokat ebben a portréban nem is igen találunk. „Az iskolában primusnak tartott a poétikában; a multság ellen nagyon panaszkodik, a moderna iránt satiricuskodik, a régiről pedig adorátorkodik” — a leíró jellemzés nyomán összesen ennyit tudunk meg róla.⁴⁰ A modern irodalmat kárhóztató szavaiból még kevesebbet. Az ötletszegényen, erőltetett eszközökkel fölvázolt gúnyrajz töprengésnél többre (úgy tűnik) nem nagyon kínál alkalmat.⁴¹

A kilencvenes évek elején a bihariak (a Millot-pór fejleményeit figyelve) éles hangú fölterjesztésben tiltakoznak a Helytartótanácsnál a budai cenzorok ellen. Ezt a fölterjesztést többek között Bessenyei György is támogatja.⁴² Amikor pedig a költőt három hónapos börtönbüntetésre ítélik, megszerzi a befejezetlen fordítást, és onnan folytatja tovább a munkát, ahol annak idején Verseghy abbahagyta...⁴³ A költő végeposzának legrokonszenvesebb

³⁷ Érdekes és változatos ötletek, források nyomán született Rikóti figurája. A nagyralátó fűzfapoétát Verseghy a Lutrin nyomán tette kántorrá, a Das Kind der Liebe alapján helyezte egy előkelő család körébe, ünnepi versfaragónak (első jégzetpont). Izlését „kis gustusát” többek között egy eredeti népdallal (l) példázta (Uo. A népdalokat egyébként Verseghy eléggé lebecsülte: költeménye függelékében pl. Mozart klasszikus szépségű, rokokó dallamait állította a bukovinai dal mellé, példaként, ellenképül.) A balga kántor egyik témáját talán Szaitz Leó műveiből merítette, hasonlóan dal mellé, példaként, ellenképül.) A balga kántor egyik témáját talán Szaitz Leó műveiből merítette, hasonlóan az ars poetica részleteit is; nevét valószínűleg Riethaller Máttyásra emlékeztetve választotta: gazdag fantáziával, vérbő teremtőképvel alkotva meg (többek között ezekből a motívumokból) végeposzának legmulatságosabb alakját.

³⁸ RÓNAY György szerint nem tudta, ki ellen szól a könyv: „fölvilágosodás és konzervatívizmus küzdelmeinek szellemi frontján, hadállásai és hadmozdulatai között épp olyan tájékozatlan volt, mint — más téren — a gyakorlati életben”. It 1955. 321. Talán ez az oka, hogy néhány évvel a Verseghy érdemeit elzenegő ódája után (Verseghy társunkhoz) a jóhiszemű virthi poéta Alexovits dicsőségére kezdte pattogatni a hexametereket: „fel-fedezéd sebeink: okait mind rendre ki-fejtéd; S orvosságot adál, kedves Alexovicom”. Másutt: „ély, írj, szőlj; föld, rontsd, pusztítsd a semmihitüket...” N. T. Alexovits írások c. versében. Cicero is itt szerepel.

³⁹ Néhány adalék talán támogatná is a gondolatot: a deákos ízlésű költő pl. számos latin nyelvű verset írt (RÓNAY i. m. 310) több Horatius-fordítása ismeretes. Mint a végeposz Horáczija, ő sem volt jártas a modern nyugati nyelvekben... S Verseghy korábban már megcsipkedte a konzervatív ízlésű virthi dalnokot: *Egy jó szívből költt*... c. művében. CSÁSZÁR i. m. 82.

⁴⁰ VII. Dal 53 strofa. IX. Dal 67. strofa.

⁴¹ Szeretnénk egy példát idézni a figura kidolgozatlanására. A kapitányúval való disputációjában Horáczai precíz, hitelesen idézi Ebert, Young, Dryden néhány esztétikai tételét (VII. Dal 59. 62. strofa); meg is nevezi őket a költemény; utóbb meg kiderül róla, hogy csupán görögül és latinul tud, angolul, németül már nem. IX. Dal 100. strofa. Szerepe a cselekményben egyébként is csekély: mindössze annyi, hogy makacs konzervatívizmussal fölkelti a kapitány vitázó kedvét (aki aztán hosszú oldalakon keresztül sorolja neki az „antik és modern” vita téziseit)... CSÁSZÁR Elemér (i. m. 222) Pálóczi Horváth Ádámot véli fölfedezni Horácziban: döntő bizonyítékok nélkül, elsősorban a hasonló hangzású név és a hiányos nyelvismeret alapján. Horváth Ádám azonban csak németül nem akart tudni, angolul jól tudott. HEGYI Ferenc: Pálóczi Horváth Ádám, Debrecen 1939. 21—3. A Youngot, Drydent idéző sorok persze így sem modanak sokat; a szegényes portré ezáltal is lezárja az utat amerészebb fölfevések előtt. A legvalószínűbb az, hogy Verseghy elsősorban a deákos klasszicisták korabeli típusát próbálta megrajzolni ebben a figurában: anélkül hogy kortársainak egyedi vonásaiból merített volna.

⁴² Részt vesz a fölterjesztést megfogalmazó vármegyei ülésen. BENDA i. m. 1. 949.

⁴³ GALOS: Bessenyei... 308. CSÁSZÁR Elemér nem tud Bessenyei és Verseghy ismeretéről, CSAPLÁR Benedek (i. m. 201) és KÖZI-HORVÁTH József (i. m. 16) már sejtí ezt, SZAUDER József pedig (a fiatal költő baráti kapcsolatai nyomán) bizonyítja is. Verseghy pályakezdése... 70. Tudomásunk szerint egyedül ő figyelmeztet a Verseghy életművében érzékelhető Bessenyei-hatásokra is... Az alábbiakban néhány adalékkal (sajnos csak apróságokkal) szeretnénk bővíteni a kapcsolatuk természetére vonatkozó ismereteket. Valószínűleg Kreskay Imre adta először a költő kezébe Bessenyei írásait: a pálosok gazdag könyvtárában. Verseghy nemsokára megvásárolta a testőrőir csaknem valamennyi nyomtatott munkáját. Bessenyei bécsi keletkezű műveit szinte hiánytalanul megtaláljuk a könyvtárában: élete végéig őrizte őket (források: Catalogus Librorum denati Ex-Paulini Franc. Verseghy, PL. Act. Vic. 201, 986/1822. Figyelmet érdemel, hogy a magyar és világirodalom egyetlen írójától sincsen annyi könyve, mint Bessenyeitől. Szeretnénk felsorolni ezeket, a kéziratok jegyzék helyesírásához hűen: *Agis Tragédiája, Eszterházy Vigaságok, Delfen, Társaság, Futó Darabok, Hármas Vitézek, Buda Tragédiája, Hunyadi János élete, Anyai Oktatás, A Philosophus, Lukanus Pozsonyban, A Magyar-ság. A katalógust egyébként Sági Ferenc készítette: a költő hagyatékával foglalkozó iratok között maradt fenn). Úgy tűnik, Bessenyei nyelvi és művelődési programja tette Verseghyre a legnagyobb hatást: mert a későbbiekben még a maga lendületes terveit is ehhez igazította. Példákat idézünk. Amikor a nagy irodalom-szervező a Magyarországon Gellert könnyed verseinek fordítását javasolja a „debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék” számára, Verseghy az elsők között próbálkozik meg ezzel. Magyarország, Bp. 1932. 17. VÁRADY Imre: Gellert hazánkban. Bp. 1917. 89—95. „Új szókönyveket volna jó csinálni” — írja Bessenyei (Magyarország... 163); Verseghy ezt is megpróbálja (szófejtő szótára vázlatainak elkészítésével). Figyelmet érdemel, hogy a fog-sága utáni években a költő tervezetet készít egy „Magyar Tudós Társaság organizációjára”, s többnyire a jámbor szándék ötleteit követi (alapvetően nyelvművelő célú társaság létrehozását szorgalmazza: magyar lexikonok, magyar grammatikák készítésére figyelmeztet; tudományos igényű recenziók rendszeres megjelenését is javasolja; külön kiemeli, hogy a társaság különböző felekeztű tudósokból álljon, az élen egy mágnással; a támogatás érdekében a rendek megszólítását tervezi: ezek az elképzelések már a Jámbor szándékból is ismeretesek... A tervezetet az OSzK Kézirattára őrizi: analekta 6552). Verseghy végeposzának alapeszméjével egyébként már a Holmiban is találkozhatunk: ahol a gondolkodás természetes evolúcióját nyomán Bessenyei az angol és a francia kultúra alá rendeli a klasszikus ókor értékeit: „azért a Frantzia, Angulus szöbe ezerszer mély-*

alakja egy mélyen gondolkodó, fölvilágosult szellemű tiszt, az etikai, esztétikai, filozófiai kérdésekkel vívódó kapitány. Szükszavú jellemzéséből két motívum a testőrőrá irányítja az olvasó asszociációját. Mint a hatodik Dalból kiderül: a kapitánynak „közel a városhoz van egy kis jöszága”, ahol „bölcs magányosságban” tölti napjait. A további részletek is ráillenek Bessenyeire: viszont a fölvilágosodás más költőire is érvényesek. Motívumokat idézünk: „lantos kapitányunk ifjú korában, meg nem nyugodhatott szoros svérajában, mely-lyel bekertették kis oskolájában, nagy világba lépett picziny svérajából; elkezdett olvasni újabb poétákat, német, olasz, anglus, frantzia munkákat . . .” majd a grammatikában és a filozófiában mélyedt el.⁴⁴ „Nagy poéta volt ez virágzó korában, szépen folyt a beszéd magyar ritmussában . . .”⁴⁵ A specifikus jellemzők hiánya nyomán igen nehéz lenne a kapitány ese-tében hiteles következtetésekre jutni. Megnyugtató útbaigazítást, támpontot a tudós tiszt esztétikai nézetei sem ígérnek: ezek Verseghy börtönbeli olvasmányait tükrözik.⁴⁶

Gúnyrajzokra, gorgókra figyelhetünk a vígeposz tizenegyedik énekében: a magyar Par-nasszus viszonyait részletező enumerációban. Az ódaköltők, a rokokó idillek szerzői, az ókori auktorok epigonjai s a katolicizmus képviselői vonulnak el előttünk: sajnos nem tudjuk, kik állnak az egymás után fölbukkanó torzképek hátterében . . .⁴⁷ Még egy életrajzi vonatkozás. A vígeposz ötödik énekében Verseghy a történelmi témájú művekkel szemben emel kifogásot. Ironikus hangütésű soraiban egy konkrét utalás is olvasható: a költő Dugonics Toldiját említi a korabeli heroikus drámák torz példájaként.⁴⁸ Dugonicsot ismerte, személyesen is találkoztak olykor.⁴⁹ Nem találtuk annak nyomát, hogy konfliktus lett volna kettőjük között. Valószínűnek látszik, hogy izlésjavító törekvések irányították Verseghy szatirikus megjegy-zéseit: s nem emberi becületét, polgári egzisztenciáját érő mélyebb sérelmek (mint Alexo-vits és a többiek esetében).

*

A Millot-pör (majd a Martinovics-pör) tragikus állomások Verseghy pályáján. A magyar hárfás bontakozó emberi és költői útja ekkor törik meg véglegesen az egyház és az állam ortodox erőinek ellenállásán. Örökre elvész számára az eszmék és tettek szabad összehangolásá-nak reménye is: a költő innentől kezdve folyvást rejtett utak vállalására kényszerül. Nem lép föl többé nyíltan a támadói („a böcsületbéli gyilkosok”) ellen sem: néhány vonásukat viszont beleszővi a brünni börtön falai között készülő vígeposzába: a kifigurázott, nevetségessé tett negatív szereplők jellemébe. Az Alexovitsot, Kondét, Szaitzot, Riethallert idéző motívu-mok közös sugallata a jellemzés tágabb körén belül is egyértelmű: a meghurcolt és évekre elnémitott költő csendes elégtételét érzékelteti. Önmaga számára vigasztalást, társainak pedig erői őrzéséről szóló üzenetet rejt ez a költemény: óvatos morzsjeleket nyolc és fél esz-tendő borzasztó magányából.⁵⁰

Deme Zoltán

lyebb böltsesség fekszik már, mint valaha a deák szóba volt . . . Angulusok, Frantziák mind Görögöt, mind Deákat meghaladtak. Valamennyi görög tudós volt, az anglus Loknak, egész Európa tudóssainak közönséges ítélletek szerént mind tanítványa lehet a filozófiába, és így van ez a többi dologba is.” Bécs 1779. 161. Innen már csak egy lépés a Verseghytől részletezett querelle des Anciens et des Modernes . . .

⁴⁴ II. Dal 17. 69. 70. 71. strófa. A pályakezdes rajza Verseghyt is jellemezhetné: CSÁSZÁR Elemér i. m. 222. szerint „a szellemi fejlődés, a melyen keresztülment, még az iskola porát lerázta” az övé.

⁴⁵ II. Dal 16. strófa. Az utóbbi versrészlet sem mond többet általánosságoknál. A fölvilágosodás korában Besseney György volt ugyan a magyaros verselés egyik legkövetkezetesebb képviselője: konkrét költői utalá-sok nélkül azonban aligha tisztázható, mennyiben vonatkoznak órá ezek a sorok. Nem nyújt mindehez segít-séget az idézet első fele sem: bármennyire is emlékeztet a tartalma az öregedő Besseneyről szóló, századelői ítéletekre . . .

⁴⁶ Condillacra, Youngra pl. maga a költő is többször utal a kapitány gondolataihoz fűzött lábjegyzetekben. Az ő műveiket Besseney már kevésbé ismerte; mint SZAUDER József említi Verseghy és Herder c. tanulmá-nyában (első jegyzetpont). Még néhány motívum: „Igy figyelmet nyervén szép magyar dallyának, sok haszno-kozt hajtott a jobb kulturának.” II. Dal 81. strófa. „Mindnyáján szerették, mert mikor oktatott, sértő fellyebb-séget soha nem mutatott; s akármely multság felhoftnak tartatott, ha jelenlétével fel nem vidított.” II. Dal 82. strófa. A jellemzés alapján a Verseghytől eszményített költőtípus irodalmi ábrázolásának igényét érzékeljük elsősorban. Egyénítés helyett inkább a hiperbolizáció törekvését.

⁴⁷ CSÁSZÁR Elemér megfigyelése: a Terentius nyomdokain járó vígjátékszerzőben Simait ábrázolta a költő. I. m. 220. Simainak és Verssghynek a kapcsolatról nem sikerült adatokat találnunk.

⁴⁸ Utilitáris-praktikus szemlélete nem tudott megbarátkozni az akkoriban igen népszerű heroikus művek jellegzetességeivel: az erős archaizálással, a sürű rekvizitumokkal. Esztétikai érzékét sértette (a Dugonicsnál különösen divatos) írói eljárás: a népköltészetből illetve a modern nyugati irodalomból átvett motívumoknak a történelembe való visszahelyezése . . .

⁴⁹ Karacs Ferenc rézmetsző házában: ahol többször megfordult Virág Benedek és Révai Miklós is. PRÓ-NAI Antal: Dugonics András életrajza, Szeged 1903. 200.

⁵⁰ Julow Viktor, Lengyel Imre, Rosdy Pál, Lőkös István és Holovics Flórián segítségét köszönöm.

Arany Családi körének forrásaihoz

Szász Anna Mária észrevette, hogy a *Családi kör* motívum-azonosságokat mutat két XVIII. századi angol verssel: Collins *Ode to Evening* és Gray *Elegy Written in a Country Church-yard* c. alkotásaival (ItK. LXXVIII. 1974. 351–357.). Valószínűnek tartja, hogy Arany olvasta ezeket, mert „tanártársának, a Shakespeare-fordító Ács Zsigmondnak birtokában volt Ide-ler és Nolte: *Handbuch der englischen Sprache und Literatur* (Leipzig 1811) c. antológiája, amelynek 2. kötetében mind Collins, mind Gray említett verse eredetiben szerepel, s így alapos ok van annak feltételezésére, hogy Arany mindkettőt ismerte.”

Mi bizonyíthatjuk. Tulajdonunkban van a kötet (Berlinben nyomták a 3. kiadást 1811-ben). Az előzéklap verzóján — a címlappal szemben — Arany írásával ez áll: Ács Zsigmondé. Jeléül annak, hogy huzamosabb ideig kölcsönözte. Mindkét költemény ritkább szavait a margóra vagy a szó fölé írta ceruzával németül, ritkábban magyarul.

Collins versének (341–342. l.) ebben a sorában: „Like thy own solemn springs”, az utolsó szót így preparálja ki: „Sprung, Anfang, Frühling.”

Gray költeményének (424–427. l.) számos helyén a szó fölött feltünteti a helyes kiejtést is. Ezeket nem soroljuk fel. Sok a szótározás s — érdekes — épp a cikkíró kiemelte szakaszokban.

Íme:

droning — faullenzen
drowsy — álmos
moping — schläfrig seyn
elms — szilfa
yew-tree — tiszafa
furrow — Furche
uncouth — sonderbar, seltsam

Ritka filológiai találat hát a Szász Anna Máriáé. Mintha Arany maga szólna ki sirjából és megdicsérné a jószemű kutatót.

Már régóta szeretnénk e kötettel behatóan foglalkozni s kimutatni Aranyra gyakorolt hatását. Beérjük ezúttal és előjáróban e két költeményre vonatkozó bejegyzések közzétételével.

Scheiber Sándor

Henzlmann művészettörténeti előadásairól

(Henzlmann Imre: A művészet története I–VII. Hektografált kézirat)¹

1. Henzlmann egyetemi előadásainak jelentősége életművében, általános művészetelméleti koncepciója

Közismert tény, hogy Henzlmann 1873-ban a pesti egyetem első művészettörténeti tanszékének kinevezett nyilvános rendkívüli, majd rendes tanára lesz.² Minden okunk megvan arra, hogy ezt a tevékenységet ne csupán egy alaposan felkészült szakember hasznos működésének tekintsük, hanem meglássuk benne azt a szerencsés esetet is, amikor egy sokoldalú tudós hivatalos megbízatása egybeesik saját életműve szerves építésének fő vonulatával, ifjúkorától érlelt szándékai beteljesítésének vágyával.³ Mindez már önmagában is figyelemre méltóvá teszi előadás-sorozatát, mely több mint egy évtizeden át rajztanárok nemzedékeinek tápláléka. Tanítványai nem átalították gondosan lejegyezni, majd sokszorosítani elhangzott szavait. E buzgalomnak köszönhetjük, hogy ma is kézbe vehetjük a tekintélyes kötetsorozattá alakított, ábrákkal ellátott művészettörténetet.

¹ Szépművészeti Múzeum Könyvtára 2. 273. sz.

² SZINNYEI: Magyar Írók Élete, 711. o. „archeologiai tanszék” ír, de az a korszak gyakorlatában egyértelmű volt a művészettörténet tanszékkel, mivel még nem vált szét. Vö. ZÁDOR A.: H. I. emlékezete, Magyar Tudomány 1964. 2. 67.

³ Vahot Imre Erdélyi Jánosnak írja 1840-ben: „H. Boehmmel együtt egy nagy művészettörténeti munkán dolgozik . . .” (E. J. levelezése I. 93. ld. MAROSI Ernő: A gótikus stíluskorszak szemlélete a magyar művészettörténeti szakirodalomban, ELTE Művészettörténeti tanszék, 262.) Marosi azonosítja ezt egy nagyszabású német nyelvű festészettörténeti mű töredékével, mely H. kéziratai között van, s melyet Boehmiánának nevez. (8. o. Vö. még Szinnyei, barátai nyilatkozata, életmű-utalások.)

Az ígéretes bevezetés után azt sem hallgathatjuk el, ami megnehezíti a jegyzetanyag kritikátörténeti forrásanyagként való felhasználását. Nemcsak az jelent akadályt, hogy a főként két feljegyző diák kézírása alapján hektografált szöveg maga pontos és szakszerű ellenőrzést, korszerű jegyzetek kíséretét igényelné és érdemelné, hanem az is, hogy a kritikátörténet elég szépszájú, hiányzó előmunkálatai között az első pillantásra fel sem mérhető módon kiemelkedő szerepű mindaz, ami a művészettörténetesek számára is még csak kijelölt s elkezdett feladatsor.⁴ E hiányzó láncszemek egyike Henszlmann e területen kifejtett gazdag munkálkodásának értékelése. Zádor Anna megfogalmazása szerint: „Hogy... milyen forrásokból táplálkozik, milyen előzményeken nyugszik, hol és miben haladja meg kora francia és főleg német művészettörténeti írásait: mindez a Henszlmann-nal kapcsolatban elvégzendő feladatok közé tartozik.”⁵

Az idézet konkrétan a *Képzőművészetek fejlődése* című Henszlmann-értekezésre vonatkozik, melyet Zádor Anna „nagy történelmi összefoglalásnak” nevez, s a művészettörténeti tudományos szakirodalom „egyik korai fontos alkotásának” tekint. Szándékosan hagytuk figyelmen kívül itt ezt, a konkrét mű konkrét említését. Egyrészt azért, mert éppen „összefoglalás” jellege és időbeli elhelyezkedése miatt is joggal tekinthetjük ezt a munkát az egész művészettörténeti áttekintés tanulságai leszűrésének; tehát előzmények, források, szemlélet stb. tekintetében egyetemi előadásaihoz hasonlóan; másrészt azért nem kell, sőt nem is lehet Henszlmann esetében egyik vagy másik írásának elszigetelt vizsgálatára szorítkoznunk (talán a szokásosnál is kevésbé), mert — ismét Zádor Anna utal erre — nem véletlenül, egyetemes művészettörténeti előadásai előtt, 1863 és 1864-ben tart rövid, magvas előadásokat *A művészet fejlődésének törvényei* címmel a Magyar Orvosok és Természettudósok IX. X. és nagygyűlésén.⁶ S hozzá kell tennünk, most már további kiegészítés gyanánt, hogy az sem véletlen: a *Képzőművészetek fejlődése* nemcsak a művészettörténeti előadások után születik meg, hanem sajnos életmű-lezáró összefoglalásnak is bizonyul: halála évében fogalmazza meg Henszlmann. S ha ily módon az egyetemi előadásokat a „megelőző”, majd „lezáró” két elméleti tanulmány keretében helyezzük, akkor — még mindig csupán a teoretikus vonalat figyelve — azzal kell teljesebbé tennünk a kibontakozó koncepció rajzát, hogy szervesen ideillőnek tartjuk a *Középkori építészet*ről szóló terjedelmes és igényes dolgozatot is.⁷ Mindennek előzményeit pedig nemcsak az ismertebb *Párhuzamban* jelölnék meg (1841), hanem az általános művészetelmélet szempontjából kevésbé értékelt: *A hellen tragoedia* című, 1843-ban a Kisfaludy Társaság elébe terjesztett értekezés téziseiben is. Ez utóbbi talán az első írásos formája Henszlmann valamennyi művészeti ágát átélő, fejlődésüket összevető nézeti jelentkezésének, s az „axiomatikus” megfogalmazásának.

Végül, most már az egész életmű viszonylatában — s még mindig szándékosan csak az elvi síkra szorítkozva — jeleznünk kell azt a feltevésünket is, hogy már a *Párhuzam*-ot megelőzően is megfogalmazódhatott Henszlmannban a hatalmas vállalkozás: egyetemes művészettörténet egyéni változata megírásának vágya. A 40-es évek rendkívül szerteágazó munkálkodása után pedig, a kényszerű emigráció éveiben, mintegy „magárahagyva” az intenzív közéleti, társadalmi „megrendelések”, elsősorú hazafiúi feladatok után — tevékenysége középpontjába azt a kérdéskört helyezi, amely, mind az előzményeket, mind a folytatást tekintve, gyűjtőpontnak bizonyulhat — például elméleti összefüggései révén is: a középkori építészet, a gótika arányelméletét. Ez a „Constructional Laws of Mediaeval Church Architecture”, illetve „Theorie des proportions dans l'architecture...” nemcsak azért bizonyul fókuszának, mert kitűnő alkalmat ad a kortárs művészetteoretikusokkal és teóriákkal való összevetésre; még csak azért sem, mert mind a romantika, mind a historizmus alapkérdéseinek és összefüggéseinek egyik kereszteződési pontja, — s a sort folytathatnánk —, hanem főként azért, mert Henszlmann egyéni életművének ez a „vesszőparipája”, gyakorlati érvényesítésének törekvése,⁸ fényt vet az elméleti viták, árnyalatnyinak tűnő eltérések konkrét társadalmi, történelmi hátterére, szoros gazdasági, politikai kötöttségeire is. Mai, XX. századvégi nézőpontunkról tekintve a Henszlmann-oeuvre egységes koncepcióját, érdemesnek látszik több oldalról megvilágítani a fejlődéstörténeti helyét keresni. Ebben pedig az elsoroltak alapján, nem kis szerep jut művészettörténeti előadásainak.

⁴ Vö. ZÁDOR Anna i. m., H. I. építészetelmélete és a „gótizálás” kialakulása. Éptés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1966. 207–228.; H. und die Theorie der Neugotik, Sbornik Národního Muzea v Praze, 1967. 4. 5. Jelenleg MAROSI Ernő idézett munkáján s doktori értekezésén kívül TIMÁR Árpád H. I. művészeti kritikáiról írt szakdolgozata vonalán folytatja kutatásait; Dr. BOROS Béla az OMF történetének feldolgozása során foglalkozik vele (I. Magyar Műemlékvédelem 1967–68); KOMARIK Dénes pedig a romantikus magyar építészetéről készíti kandidátusi értekezését. Mind az öten azt vallják, hogy a H.-nál kapcsolatos munkáknak egy-egy részkerésznél tartanak csupán.

⁵ ZÁDOR Anna: H. I. emlékezete i. h. 67.

⁶ Vö. IX. és X. nagygyűlésének „...történeti vázlata és Munkálatai”. 1863, 1864.

⁷ H. I.: A középkori építészet. Ölvastatott a MTA üléseiben, é. n. 57.

⁸ Vö. MAROSI Ernő i. m. vmlnt: A kassai Szt. Erzsébet templom középkori építéstörténetének kérdései. Doktori értekezés, 1969. Egy. Kvt. Kd. 1981.

2. Az előadások felépítésének, arányának, anyagának, forrásainak néhány általános tanulsága. Az európai elődökhöz, pályatársakhoz való viszony, s az összefüggések néhány főbb iránya: tudománytörténetileg és stílusirányok szerint

Első pillantásra világossá válhat, miért nem akadt még eddig vállalkozó, aki a jelzett kézirat alapos, sokoldalú feldolgozását nyújtotta volna. A tekintélyes nagyságú és súlyú kötetek együttes oldalszáma közel 3 500. Ez az egyszerű tény egyben annak is jelzése: most, itt, adott terjedelemben, még a kiemelt kritikátörténeti, általános esztétikai szempont szerint sem ígérhetünk kimerítő ismertetést, mégcsak kivonatosat sem. Csupán az eddig különösen fontosnak látszó összefüggések néhányára szeretnénk felhívni a figyelmet.

Segítségünkre szolgálhat elsősorban a már vázolt szerves összefüggés Henszlmann egész életmű-felépítésével. Ez játszik szerepet abban is, hogy az eddig felderített művészettörténeti előmunkálatok még adott, „készülő” fázisukban is rendkívüli módon megkönnyítik munkánkat, közülük is kiemelkedően Marosi Ernő kutatásai, melyekre a továbbiakban alapvetésként támaszkodunk.⁹

Nemcsak közvetlenül az előadások hatalmas, teljességre törekvő anyaga elhelyezéséhez, a feldolgozás, periodizálás, alkalmazott módszer értékeléséhez; hanem Henszlmann egész működéséhez, kortársaival, utódaival együtt elért eredményei megítéléséhez; a magyar irodalomtudomány és kritikátörténeti vonulatába illeszkedéséhez egyféle hasznos vezérfonalat nyújthat például a Marosi Ernőnél szereplő Waetzoldt-mű: *Deutsche Kunsthistoriker*, ezen belül is a szintén általa kiemelt megállapítás:

„Die Jahrhundertmitte von Hegels Tod bis Nietzsche, also etwa von 1831—1873. bildete eine unphilosophische Cäsur in der deutschen Wissenschaftsgeschichte. Die goldne Zeit der Fachspecialisten hat begonnen, der Historismus feiert Triumphe, die Wallfahrt in den Tempeln der Exaktheit hebt an. Man weiss viel und versteht wenig.”¹⁰

Azért nem árt ilyen, talán túlzottnak is vehető madártávlatból hozzáfogni a jelzett irányok kijelöléséhez, mert azonnal felhívhatja figyelmünket az esztétikai-filozófiai szemlélet és pozitívizmus között elhelyezkedés eligazító szempontjára; miközben, már maga az idézet is e kettősség kereszteződéseire, korabeli meghatározottságára, történelmi tartalmaira utal.¹¹ Ugyanakkor a tudománytörténeti megvilágítás segíthet a születő szaktudományágak, a közös határterületek, átfedések egymáshoz való viszonyításához; a szemléletmód, alkalmazott eszközök, módszerek közös és eltérő vonásainak kiemeléséhez. Maga az a tény, hogy az előadásokat a kortársi törekvésekhez hasonlítva is imponáló teljességre törekvés jellemzi,¹² hatalmas anyag áttekintése és rendszerezése az „Ókor művészetétől” a „Németalföldi és Holland festészet történeté”-ig, felébresztheti azt a gyanút, hogy maga az anyag feltárása játszik főszerepet, hogy a tények tisztelése, maximálisan pontos rögzítése uralkodó igénnyé nő. Valóban végigvonul ez a törekvés, mégpedig a kortársak hasonló vállalkozásaival összevetve, s a pozitívizmus „pozitív” korabeli szerepét figyelembe véve, pusztán a széles körű anyaggyűjtés oldaláról értékelve sem tagadhatjuk meg az elismerést. De Henszlmann egyetemi tanári működése több ennél, pontosabban: más. Az emberiség valamennyi művészeti (képzőművészeti) alkotását azért és oly módon tekinti át történelmi rendben, hogy mintegy önmagát is ellenőrizve egy egységes koncepció jegyében rendszerezzen.

„Nem vész el semmi nyomtalanul, sem a szellemi, sem az anyagi világban; a régiebb pedig változásában rendesen tökéletesbülés után történik. Vannak mégis kivételes korszakok, melyekben az emberiség nem a tökéletesbülés, hanem inkább a hátrálás, visszaesés, hanyatlás irányába mozog, s ily kivételes hanyatlási korszak a művészetre is van hatással; itt is ilyenkor hanyatlás, hátrálás áll be. Eddig a művészeti hanyatlás három fő ízben mutatkozott: a legrégebbi Egyiptomban, az Újbirodalomban; a középső a Bizantiak alatt és az ó-középkorban; az új a műakadémiáknak múlt századbeli holt gyakorlatában.”¹³

⁹ Az eddig említettek kivül: A román kor művészete, Corvina, 1972., s a készülő művészettörténeti szöveggyűjtemény (XV. sz.—1920) válogatása során felmerülő tapasztalatai; vmint: Das romantische Zeitalter der ungarischen Kunstgeschichtsschreibung, Annales U. S. B. de R. E. 1965.

¹⁰ II. 119; kiemelés tőlem: Sz. K.

¹¹ Miközben a szaktudomány és egzaktitás felülkerekedését hangsúlyozza, a kiemelés módja, maga a metafora („zarándoklat az exaktitás templomába”) patetikus, romantikus ihletről vall.

¹² Rendszeres művészettörténetet Fr. KUGLER írt előtte, de csak a kétkötetes *Handbuch der Kunstgeschichte*-t írja önállóan (Stuttgart 1841—2), a *Geschichte der Baukunst* öt kötetét társszerzőkkel, köztük J. BURCKHARDT-tal hozza létre (1859—1873). Hasonló a helyzet: Carl SCHNAASE: *Geschichte der bildenden Künste* 1—7. (Düsseldorf, 1865.) Közülük csak a *Handbuch* az, amelyik még a Csendes-óceáni szigetvilág emlékeire is kitekint, vmint India, Ceylon stb. művészetére is. Általában Egyiptomtól az olasz és németalföldi „modern” XVI—XVIII. sz.-i művészetig tekintik át a művészeti fejlődést.

¹³ H. I.: A művészet története III. Bevezetés I. A tényanyag előtérbe helyezésére jellemző, hogy ilyen elvi jelentőségű bevezető csak itt, már az „Ó-keresztény, Bizanti és Római művészet” periódusánál kerül elő. A germanizmusok és egyéb megfogalmazásbeli zökkenők eredhetnek a pontatlan feljegyzésből, de H. élő szavaiból is.

A kiemelt részlet ízelítő csupán. Jelezni kívánja azt a művészetszemléletet, amely nemcsak a művészettörténet fejlődését tekinti egységes, organikus folyamatnak (valamennyi „rajzoló-művészetek” körébe tartozó művészi ágat, s ezek egymáshoz való viszonyát is beleértve); hanem ezt, a művészi fejlődést ill. hanyatlást szorosan összekapcsolja az egyes történelmi korszakok (birodalmak) fejlődésével ill. hanyatlásával is. Külön tanulmányt kíván annak megítélése, hogy az előadások során kirajzolódó koncepció mennyiben, milyen elemeiben követ bizonyos példákat, irányokat, s mennyiben tekinthető eredetinek. Az kétségtelen, hogy a Henszlmann egész életművében megnyilatkozó következetes felfogás itt, a művészettörténeti korszakok áttekintése során vezérfonákként végighúzódik. Például az asszír művészetről beszélve, azt úgy hasonlítja az egyiptomihoz, mint „szülőjéhez”, s úgy veti egybe a perzsák és görögök alkotásával, mint elődjükkel. „... a későbbi az előbbi vállán emelkedik”, írja le a görög, „classikai” építészettel kapcsolatban, és ugyanezen elv alapján állítja, hogy a franciák „létesítették az egyetlen, az antik után támadt eredeti építészetet”; a „francia vagy csúcsíves stílyt”, mely „Mindannak vállán (áll), amit megjelenése előtt előzői megismertek, alkalmaztak és gyakoroltak.”¹⁴ Puztán a példák szaporításának látszhat az, hogy az eddig idézettek értelmében az „ó-keresztény művészet” úgy jelenik meg, mint a „Római hanyatlásának szülőltje”; s hogy a bizánci művészettel együtt úgy értékeli, mint amely „élősködött. . . az antik hagyományain”, s erre magyarázza, hogy „csak legújabb korban kezdték megkülönböztetni e két módot, hogy a francia még ma is »latin stíly«-nek nevezi az ókeresztény művészetet”. E szemléletből adódik a „román stíly” helye is, mint „átmeneti” stílusé.¹⁵

A szűkszavúvá vázolt keretek nemcsak a művészettörténet felépítésére, rendszerére utalnak, hanem jelzik a bevallott, Henszlmann korából fakadó elfogultságokat is. Azaz: kiemelkedő, virágzó művészeti periódusnak tekinti a görögség és a középkor, főleg a „csúcsíves stíly” időszakát. A többi korszakot mintegy ezekhez méri. Mégis, csaknem azonos arányban (oldalszám, ráfordított idő szerint) foglalkozik a többi, az „egyéb” stílusokkal is.

Ákár az idézett címek árulkodnak a másik szemléleti, rendszerezési alapról: a „stílusok” szerint történő tárgyalásmódról (Vö. classica, ó-keresztény, bizánci, román, csúcsíves stíly stb.). Meg kell jegyeznünk, hogy a „stílus” korabeli értelmezése, művészettörténeti szerepe ismét hangsúlyozást s külön figyelmet érdemel.¹⁶ Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy a művészettörténetben eszidött „közkinccsé” váló stílus-fogalom szorosan összefügg nemcsak „a legújabb idők”, mondhatni a jelen tágabb látkörű „összehasonlító” módszerével, „építészeti ízlések” terén például, hogy Ipolyi Arnold 1861-es szavait idézzük,¹⁷ hanem, mint ugyanebből a felolvasásból is kiderül, ezek az „összehasonlító vizsgálatok” a természettudományok (Cuvier) és nyelvészet eredményeit látják maguk előtt példaként.

Henszlmann esetében a már említett, művészettörténeti előadásokat végigkísérő szüntelen összevetés-sor így kerülhet a helyére. Nemcsak az egyes korszakok egyes művészeti ágait állítja egymás mellé, összemérve azokat a „fejlődés” vagy „hanyatlás” szempontjából; hanem az egyes korszakokon belül az egyes művészeti ágakat is párhuzamba állítja, az „egymásból fejlődés” alapján; s ugyanezt teszi az egyes műalkotás-elemek, pl. építészetben az oszlopok, tárnokok, boltívek stb. történelmi változásának vizsgálata esetében is.¹⁸ Így tekinthetjük jelképesnek a nagyhatású, pályakezdő: *Párhuzam (1841)* címét is. Nemcsak az egyes Henszlmann-művekben, azokon belül pedig az alapkoncepcióban, szemléletmódban és vizsgálati módszerben találkozunk ezekkel az állandóan visszatérő viszonyításokkal (A hellen tragoediát — a keresztény drámával veti össze, a francia klasszikus drámával Shakespeare-t állítja szembe stb.), hanem nyilvánvalóan egybevág az a „párhuzamosítás” az elődök, kortársak, különböző esztétikai illetve tudományos módszereivel is.¹⁹

¹⁴ H. I.: i. m. I. 214, 245, — hasonló: babyloni—asszír összefüggésben: I. 196—7; I. 375; IV. 25. A „francia vagy csúcsíves stíly” terminus használatához hozzá kell tennünk, hogy H. pályája első szakaszában még az „önémet” szót használja, melyet — MAROSI Ernő szerint — „valószínűleg Stieglitztől kölcsönöz”. Vö. Von altdcutscher Baukunst, 1820. Ki kell egészítenünk azzal, hogy még Fr. Kugler Handbuch-ja is „germán”, „gót” stílusként kezeli a csúcsíves szakaszt (1842), sőt a Geschichte der Baukunst is „gótikus építészetet” tárgyal (1859). Az elnevezés szorosan összefügg azzal, melyik népet tekintik a stílus „teremtőjének”. H.-nál a terminus megváltozása összefügg Fr. Mertens elméletének rá gyakorolt hatásával (Paris baugeschichtlich im Mittelalters, Allg. Bauzeitung 1843), vmint Viollet-le-Duc és körének, franciaországi tapasztalatainak feldolgozásával.

¹⁵ H. I.: i. m. IV. 2; III. 9—10; III. 293, IV. 2, 19—27. stb.

¹⁶ MAROSI Ernő: A gótikus stílusokorszak . . .: „Ezen a fokon válik a művészettörténet közkincsévé a stílus fogalma, anélkül, hogy közelebbi meghatározását megkísérelnék, s így alkalmazzák ezt a fogalmat a stílushasonlítás módszerében, mely a datálás, attribúálás legfőbb módszere.” (26.)

¹⁷ A középkori emlékszerű építészet Magyarországon. Felolvasás a MTA 1861. dec. 22-i ülésén. Kisebbségi munkái I. 6. Idézi: MAROSI E.: i. m. 26.

¹⁸ Vö. I. 378.: a görög, etruszk, római „egymásból fejlődött oszloprendszer”; vmint IV. 19—29—32—33—46. stb.: a csúcsív, tárnok, ívtám, oszlop, pillér, tő stb. alakulása Egyiptomtól középkorig.

¹⁹ Többek között Winckelmann, Lessing, Schiller, Goethe közismert példaira utalhatunk.

A Párhuzamra emlékeztethet az is, hogy a középkori, a romantikus szemléletnek megfelelő „keresztény” korszak művészetének megkülönböztettségén, az iránta megnyilvánuló előszereteten kívül hasonlóan részesül a történelmi festészet, az arcképfestészet is.²⁰ Mindkét kiemelés: a középkor, a gótika — és a történelmi festészet egyaránt nemcsak arra hivatja fel a figyelmet, hogy a romantika és historizmus szemléletmódja ölelkezik éppen a *jelen* igényeiből, *gyakorlati* szükségleteiből kiindulva, hanem arra is, hogy ez a jelenkori gyakorlat szempontja, amely sokszor a legkonkrétabb gyakorlatiassággal is érintkezik, az ipar érdekeivel — Henszlmannnál éppúgy, mint kortársainál²¹ itt, a művészettörténet születésének időszakában speciális módon hat vissza az *alakuló tudományos módszer* is. „Alakuló” tudományos módszer — húz-nám ismételt alá, mivel a tudományosság inkább igény, mint már felmutatható eredmény. A művészettörténet ikertestvéreihez hasonlóan²² a tudomány és művészet határvidékén, a közvetlen tapasztalás és intuitív tapasztalás közötti mezsgyén foglal helyet. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy művelői többségükben idegenkednek a spekulatív megoldásoktól és törekednek az empirikus bizonyításra. De magyarázata annak is, hogy ez a törekvés szinte szabályszerűen önellentmondások, illetve különböző típusú, paradox-szerű kapcsolódások gyakorlatává alakul. Henszlmann sem jelent kivételt, éppúgy, mint ahogy társait: a „nagy triász” másik két tagját illetve a tiszteltbeli negyediket: Pulszky Ferencet is ilyen vagy hasonló korabeli korlátok jellemzik.²³

3. Henszlmann és a magyar művészettörténetírás kezdetei. Az építészet, a „gotizálás” s az arányelmélet kiemelt szerepe és kapcsolatai az egzaktág igényével, illetve a „nemzeti magyar stíl”-lel

Ha Henszlmann művészettörténeti koncepcióját összehasonlítjuk most már az európai pályatársak után a legkézenfekvőbb: saját munkatársakkal, például Römer Flórisal, Ipolyi Arnolddal, akkor főként három, öt egyénileg megkülönböztető vonást kell kiemelnünk. Egyrészt szemléletének alapvetően polgári jellegét, a „világi” „laikus” szempontot, szemben például Ipolyi egyházi, vallási nézőpontú felfogásával.²⁴ Itt egybevág Boehmmel való személyes viszonyának alakulásáról kialakult kép,²⁵ s a Pulszky és közte megállapítható különbség osztályhelyzet és ezzel összefüggő szemléletmód tekintetében.²⁶ Másrészt társainál, a többi „enklópédistánál” erősebben jellemzi őt az *elvi* alapvetés, történeti konstrukció, sokoldalú

²⁰ L. az Olasz iskolák, német festőiskolák, Németalföldi és holland festészet részletes tárgyalása (V., VI., VII. kötet). Ugyanebből a tárgykörből több külön publikációt is találunk, pl. Leonardo da Vinci és a lombardiai iskola: KistÉvk. U. F. XI. 1875–6. 61–104. stb.

²¹ Vö. németországi romantikus dómépítő mozgalmak; már a Párhuzam példaanyaga elárulja H. kapcsolatát ehhez (Köln, Strassbourg, Freiburg, Bécs): MÁROSI Ernő megfigyelése: i. m. 13. Ugyanakkor közvetetten vagy közvetlenül személyes kapcsolatban is áll a hasonló módon konkrét építkezésekké, vállalkozásokká alakuló felfedezésekkel és felfedezőikkel: S. Boissérée, Viollet-le-Duc és köre; Villard de Honnecourt vázlatkönyvének hatása alapvetően befolyásolja nézeteinek, kassai restaurálással kapcsolatos terveinek kialakításában. Mindez 1867 után őlt nálunk nagyobb méreteket, a bécsi Stephanskirche restaurátorának: Fr. Schmidtnek tanítványaként és a Bauhütte tagjaként térnek haza Schulz F. (1868, Vajdahunyad restaurátora), Steindl I. (1869, — 1877—1881, 1896, a kassai dóm második ill. harmadik restaurálása), Schulek Fr. (1870-től stb.), Maga H. együttműködik a Gerster és Frey céggel, s a példákat szaporíthatnánk. L. Paul FRANKL: The Gothic, 1960, Gothic Architecture, 1962; LYKA Károly: Nemzeti romantika, 1942. A Magyarországi Művészet Története I—II. 1800—1945., 1964. stb.

²² Szinte elválaszthatatlan a művészettörténet keletkezésének eme időszakában az archeológiától, műemlékvédelemtől, gyakorlati építésztől, magángyűjteményektől s a belőlük fejlődő múzeumok illetve képtárak kialakulásától, fennmaradt emlékek topográfiai felmérésétől stb. L. akár a 21. jegyzs. példák, források, s Fejérváry Gábor, Pulszky F., H. I. stb. — személyes kapcsolatot is jelentő pályatársainak — gyakorlata.

²³ Egyik legszembetűnőbb példa erre Viollet-le-Duc: Dictionnaire Raisonné-je (1854—1868), mely óhatatlanul irracionális elemeket is társít racionális gondolatmeneteihez, amikor pl. azt is célul tűzi ki, hogy „megértesse . . . a formáknak a létüket, azokat az elveket, amelyek érvényre juttatták őket, azokat a szokásokat és eszméket, amelyek között megszülettek”. (Préface IV. id.: MÁROSI E. i. m. 20.) Hasonlóan szigorúan logikus alapon jön létre H. következtetésére Villard de Honnecourt magyarországi működésére vonatkozólag. Az ő esetükben s a többi kortársnál is éppen a szigorú empirizmusból, tényzerűségekből csúsznak át spekulációjába.

²⁴ H. „világi” szempontját igazolják az egész művészettörténeti előadás sorban elsődlegesen figyelembe vett nem kultikus, mindennapi szükségleteknek megfelelő építmények: síremlék, ház, palota stb., s ez: „a lakóház és középület főlényé a templommal szemben”, bár a reneszánsz óta kialakult gyakorlat áll mögötte, elméletileg annyira nem általánosan elterjedt, hogy úgy tűnik, összefüggnek H. angliai tapasztalataival, a palladiánizmus és a speciális angol gotizálás kapcsolatával. Több okból is figyelmet érdemel kérdésnek látszik ez a vonatkozás. (Vö. N. PEVSNER: Az európai építészet története. Corvina, 1972, különösen: 203., 210., 349—353, 354—418.) — Vö. IPOLYI Arnold: Beszéd az egyházi művészetek hazánkban emeléséről, 1867. szept. 24. Kiseb munkái II. 218.

²⁵ Emerich HENSZLMANN: Daniel Joseph Böhm. Oesterreiche Revue 1866. I. 110—127. FENYŐ István: Egy reformkori polihisztor. Haza és tudomány, 1969. 125—320.; ezenbelül: 144—151.

²⁶ Pulszky a „gazdag, polgárosodás felé hajló nemesi értelmiség típusa”, Henszlmann „a gazdag városi polgárfiú. MÁROSI E. (i. m. 7—8.) tipizálását történelemszemléletük eltérése szempontjából véljük lényegesnek.

elemzés.²⁷ Végül: miközben nála is érvényesül a nemzeti történelem érdekeit, jelen politikáját szem előtt tartó állásfoglalás, aközben — talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy — szemben például Rómer Flórisssal, a nemzeti történelmi dokumentumjellegét alárendeli az *esztétikai szempontoknak*. Mint ahogy más esetben is konkrét, közéleti hasznosságtól elválasztani igyekszik a művészileg értékes ill. értéktelen ítéleteit.

A három kiemelt szempont természetesen összefügg egymással. Mindhárom jellegzetesség végigvonul a művészettörténeti előadásokon. Ezek közül főként az utóbbi kettőt emeljük ki, kapcsoljuk össze, s ezt is most már konkrét példa tükrében.

Említettük, hogy igyekszik valamennyi korszak, valamennyi művészeti („rajzolóművészeti”) ág tárgyalására. Ezenbelül viszont megfigyelhetjük az *építészet* kiemelt szerepét, ezenbelül a *gótikáét*, s a gótikán belül is az *arányelméletét*. Ez megegyezik az egész életmű felépítésének arányaival, súlypontjaival is. „Az építészet az *egyetlen* lényegesen a *szükségesre* fordított képzőművészet”; „kiválólag *gyakorlaton* és *tapasztalaton* alapszik”, (a csúcsíves stíl) „állandósága nem szenvedő, hanem folyvást *cselekvő erők* egyensúlyozásának köszönhető”, „benne az építész nem hazudik”; „az igazán művészi építészet a *szabadságot*, vagy szabadulást, a függetlenséget tételezi föl” stb.²⁸ — hallhatjuk újra meg újra az építészet dicséretét. S ezen belül a *gótika*, illetve a „francia vagy *csúcsíves stíl*” a jelen építészet tervezéseivel fűződő fokozott funkcionális, a francia városi, polgári szabadságmozgalmakhoz való kapcsolata s magyar történelmi asszociáció révén nyer előkelő, kiemelt szerepet Henszlmann-nál.²⁹ Még egy különleges vonzerővel rendelkezik a „gotizálás”: a korabeli, általánosan elterjedt, művészettörténetész- és építész-körökét egyaránt élénken foglalkoztató „arányelmélet” a számszerű eszközökkel kifejezhető szépség, az egzaktuság bűvöletét is magába sűríti.³⁰

Mind ezek belső összefüggése legvilágosabban Henszlmann saját szavaiból derül ki, a már említett művészettörténeti előadásokat mintegy „lezáró”, tanulságaikat rögzítő *Képzőművészetek fejlődése* című értekezéséből — illetve az ott kifejtett koncepciót esszenciálisan kijelölő. *A művészet fejlődésének törvényei* című előadásaiból. Ez utóbbi azért is kínálkozik az elmondottak illusztrációjául, mert a művészet fejlődésének fő törvényei után (mely csaknem szó szerint megegyezik az előző évben: 1863-ban elmondottakkal) 1864-ben *Az építészet általán tekintve* címen kiemelt ezt a művészeti ágat a többi közül, mert „az építész anyagait és eszközeit főképp kénytelen tekintetbe venni”, „korlátolják . . . szabadságát . . . az anyagi szükségletnek többnyire szigorúan meghatározott mennyisége és minősége”, a törvények, „melyeknek az építész anyag szerkezete van alávetve, matematikai formulákba foglalhatók”, „itt az ítéset is biztos alapon fekszik, hogy tehát itt még kevésbé áll azon . . . ingatag szójárás »de gustibus non est disputandum«, vagyis hivatkozás az egyéni ízlésre”, „az építészet története *szigorúbb és tudományosabb* volta miatt legelső helyen áll.”³¹

Ez a „szigorúság” és „tudományosság”, a matematikai egzaktuság varázsa maximálisan fokozódik a középkori építészet, a gótika arányelméleti kutatásánál. A varázs szorosan korhoz kötött, és két fő, egymással élesen szembeállítható forrása éppen kettősségében, önellentmondásosságában is korfeszítő jellegű. Mert a természettudományos egzaktuság vonzásán kívül (számításokkal, konkrét mérésekkel kifejezhetőség) a „racionális” rétegen túl hasonló szerepet játszik a kérdéskör iránt megnyilvánuló érdeklődés felizzásában mindaz, ami „irracionalis” mozzanatként kapcsolódik ehhez (az „aranymetszés” és az emberi test arányainak összefüggése, a pitagoreizmussal, matematika és zenével való kapcsolat, s a szabadkőművésesség kezdeteivel való összefüggés, misztikus rítusok titokzatossága stb.).³²

Henszlmann arányelmélete — melyet, mint életműve számtalan szakaszában, úgy előadásai során is minden lehető alkalommal kifejt — előkelő helyet foglal el a kortársak hasonló teóriái között. Figyelembe veszi elődeit (Lacher, Roritzer), támaszkodik Stieglitz, S. Boiserée, Murphy elméletére, legközelebb áll Adolf Zeising nézeteihez. De valamennyitől megkülönbözteti az, hogy „kiterjeszti az aranymetszés határait és az alapháromszög segítségével az egységből levezetett méretekbelül új arányos méretek kifejlesztésének módszerét dolgozza ki, amelyen belül *minden tagot* az aranymetszés határoz meg”.³³

Ez az első pillantásra talán nem túl jelentékeny tetsző árnyalat, — úgy vélem, magába rejti Henszlmann esztétikai felfogásának, módszereinek esszenciáját. Életművének magvát, a „műkritikai gondolkodást” illető, napjainknak is szóló üzenetét vélem hallani ebben a termé-

²⁷ MAROSI E.: i. m. 28 — 29.

²⁸ H. I.: A művészet története I. 194, 375; IV. 3, 14.

²⁹ H. I.: A középkori építészet. é. n.; Tanulmányok a középkori román építészeti chronológia köréből . . . Arch. Közl. IV. 67 — 98.; Magyarország csúcs-íves stílusú műemlékei. Bp. 1880 stb.

³⁰ Vö. Paul FRANKL: i. m.

³¹ M. Orvosok és Természettudósok . . . Munkálatai, 1864.

³² Paul FRANKL: i. m.

³³ MAROSI Ernő: i. m. 18 — 21.

szete szerint legmerészebben elvont elmefuttatásban. Külön szerencsének látszik az, hogy első megfogalmazása angolul történt.

„... all those writers failed in the attempt, from *not considering the effect of harmony* can never be produced in an arbitrary way, but that on the contrary, it can only be derived by an organic process, in which every larger feature or system of construction engenders the dependant smaller features, and in consequence of which organic process every system (for instance that of shafts or buttresses) is once more dependent, not only on the principal unity, but also on the relation in which the single systems stands to each other.”³⁴

Ez, az „egyes rendszerek közötti kölcsönös viszony” megfogalmazása, az arányrendszer és alkalmazása a kiemelt, elvont erénye mellett gyakorlati alkalmazása során korlátait is felmutatja.³⁵

A gyakorlati alkalmazás egyik élő példája: a restaurált kassai dóm egyúttal felidézheti a másik, korból fakadó kapcsolatot: a gotizálás és a „nemzeti magyar styl” összefüggését. Henszlmann sem mentes a múlt századi hazai gondolkodást átható „sajátos nemzeti jelleg” keresésétől, s ennek történetfilozófiai vonzataitól. Már az akadémia palotája építésénél azért kardoskodott a neogótikus megoldás (egyben saját terve) mellett, mert „nemzeti történetünk fénykorai karöltve járnak a csúcsíves stýllel”.³⁶ Ugyanezt tapasztaljuk Steindl városháztervéről írott cikke esetében, s másutt „hazánk legdicsebb korszaka”, mely „épen ezen styl szakába esik”, Mátyás nemzeti királysága korával azonosul, s így érthetővé lesz Alexy Mátyászobra s egyéb Mátyás-ábrázolások iránt tanúsított kitüntető érdeklődése is.

Végül meg kell állapítanunk, hogy az esetek többségében — s ez tapasztalható az egész művészettörténeti áttekintés során is — bármilyen elméleti tétel elé helyezi az egyes, konkrét művek konkrét elemzését, részletes és műértő szemmel végzett vizsgálatát: mindig kiemeli az esztétikai szempontot, mely nála egyben az empirikus kiindulópont fölényét is jelenti.

Széles Klára

A Jónás könyve parabola-szerkezetéhez

Szerep vagy parabola?

Mondják, hogy maga Babits kegyetlenül jót mulatott ezen a legutolsó nagy művén, „elejétől végig nevetve írta, ... mulatva és gúnyolódva mindenben”. Igen, kívülről figyelte hőseit az alkotás közben is, ironia és gúny tette hangsúlyossá a *költő* és a *szereplők* közötti *distanciát*. Mégis: gyakran idézik Jónás néhány szavát, melynek erkölcsi emelkedettségére a történelem tette különösen érzékeny az utókort — idézik e szavakat a műből kiragadva, mint szentenciákat, kimondatlanul vagy bevallottan a költő állásfoglalásaként interpretálva.

Szerep lenne tehát Jónás, melynek elfedező álcáját az alkotó vette volna magára, hogy benne lírikusként megnyilatkozzék? Valóban ennyire belevegyítette magát a nyilvánvaló epikus szövetbe az alkotói személyiség? Ki hát végső soron a mű lírai hőse? A harmadik szemelyben elrecitált történetben ki a nyelvtani első szemely, az alany?

Babitstól távol áll az impassibilité. Kívül van a történeten, de egyáltalán nem szenttelenül: viszonyát a cselekményhez, az egyes események visszhangját, állandó kommentálását egy motivikusan nem, de stílusosan folyton jelenlévő szemely, a *Mesélő* sűríti magába. Ő lett leginkább háttérbe állítva, és mégis, és *éppen ezért* mindent az ő szemlencséjén keresztül pillantva látunk meg. Az Úr szavai éppúgy, mint Jónáséi vagy a Kormányoséi idézetek az ő szájából. Idézetek, melyekbe néha ironiája is belevegyül. A Kormányos csak ennyit mond:

³⁴ Korabeli fordítás, mely megfelelő szakszókincs híján homályosabb az eredeténél: „... mind ez írók eltévésztek a célt, mert nem vették tekintetbe, hogy az összhangzat hatása soha nem származhat valamely önkényes módból, hanem az épen ellenkezőleg csupán szerves munkálatból eredhet, melyben minden nagyobb vonás vagy alakrendszer a tőle függő kisebb vonásokat szüli, és mely szerves munkálat következtében továbbá minden rendszer (pl. a tövek vagy tákoké) nem csak a főegységtől, hanem még az egyes rendszerek közti kölcsönös viszonytól is függ.” H. I.: Some Remarks Explanatory of a Series of Drawings Illustrative of the alleged Discovery of the Constructional Laws of Mediaeval Church Architecture” Read at an Intermediate Ordinary General Meeting of the Royal Institut of British Architects, December 6, 1852. Közli Tasner Antal jelentésével párhuzamosan (AÉ XIII. év II. sz. 1853. 45–53.) ZÁDOR Anna: H. I. építészettelmélete és a „gotizálás” kialakulása I. h. Függelék.

³⁵ L. MAROSI Ernő: mindkét idézett műve, főként doktori értekezése.

³⁶ H. I.: Kassai múzeum, id.: MAROSI Ernő: A gótikus stíluskorszak ... 30.

... fogjátok és vigyétek
ezt a zsidót!...

a szó szerinti jelentés még tőle való, de a konnotáció, az „ezt a zsidót” kifejezés emocionális háttére, a Kormányos cselekedetének ez az áttett kritikája, minősítése már a Mesélő deformációja. S ugyanígy deformálódik Jónás fogadkozása, „könyvelmű áldozata” is:

... s *csahos* szókkal futok *zargatni* nyája d. . .

Jónás első, példázatbeli imájában többször is így fordul komikumba a főhős heroikus elszántsága, mindannyiszor azért, mert a Mesélő nem „objektív”: a maga látásmódja szerint kényszeríti beszélni a szereplőket. S nyilvánvaló: a költőnek ehhez a Mesélőhöz van a legtöbb köze.

A *Jónás könyve* epikája tehát „szereplíra” — csakhogy ellentmondásosan, egy parabolán belül. Nem egy főszereplő, hanem a Mesélő, a nyelvi stílusban megjelenített *point of view* mezébe öltözik a költő. Nem, Jónás kívül van ezen a szerepen. A Mesélő *általában* nem veszi át Jónás szemszögét, sőt, láttuk, éppen Jónás szavait deformálja a Mesélő ironikus kívülállása. Jónás csak a reflexió eszköze. Ám a tanulságok nem kizárólag verbálisan lettek a parabola szerkezetébe belerejtve.

A tragikus és a komikus Jónás

A próféta komédiája a menekülés tisztázatlan motívumával kezdődik. Ahhoz a jelentőséghez képest, melyet ez a „restség” a későbbiekben el fog nyerni, a Mesélő szinte méltatlan rövidséggel intézi el okait: „rühellé a próféta-ságot”; „félt a várostól”; „sivatagba vágyott”. A lista később még eggyel egészül ki: „Mi közöm nékem a világ bűnéhez?” Rögvest szembetűnik, hogy — a félelem kivételével — csupa elméleti megfontolás ez: Jónás maga játszik szerepet — a remetéét, aki csak a lélek világának él. De kisszerű és kívülről jött ez a szerep: nem is tudja maradéktalanul vállalni: „jobb ittfulladni nékem. . .” — fejt ki az *elvet*, de mikor *gyakorlatilag* dobják a tengerbe, jajgat és nyög. Ez a próféta doktrínér, azért komikus, mert megtörhető, hajlítható — s méghozzá nem az elvek, hanem a testi szenvedés, a gyötrelmek fegyverével, Kálváriája csupa szervi görcs: hánykódás és hányás, szomjúság és láz, egy brutális és élmélygős csoda, mely ellenállás nélkül töri össze, fordítja ellenkezőjére az elveket.

Az ironia azonban nem hézagatlan. A doktrínér, komikus Jónás mögül néha előlép tragikus alakmása is. Az a *másik* Jónás, aki nem a remete képében tetszelegve kifogásolja a küldetést, hanem ösztönszerűen, minden megfogalmazott indok nélkül „fél” a várostól. Ez a homályos félelem pedig mindig ironia és gúny nélkül, metaforikusan elmélyítve jelenik meg már az első két részben is. Ilyenkor tűnik fel az átképzeléses előadás: a Mesélő egy pillanatra azonosul Jónással:

mintha egy új Ninive kelne-hullna,
kelne, s percenként összedőlne újra.

Itt a félelem, később az ismeretlenség borzalma vetítődik ki a főhős tudatán keresztül:

... s ájultából csakhamar
fél-ébrén pislogott ocsúdva, kába
szemmel a lágy, vizes, halszagú éjszakába.

Ezt a Jónást, a tragikusát, aki ösztönszerűleg menekült, érdekes módon mindig lelki kínok gyötrik. A hullámverés rá nem tengeri betegséget hoz, hanem az emberi bűn jelképévé növekszik („új Ninive”), a Cet gyomra sem egyszerűen undorító „bűzös sötét”, hanem valami tisztázatlan sors-jelkép: „szörny-lét”, „vak ringások eleven bölcseje”, hol „csupán a gondolatnak /égre kigyózó lángjai” gyulladnak.

Az iróniának ezek a pillanatnyi kihagyásai csak a harmadik rész utolsó jelenetében, Jónás nagy „kitörésében” buknak felszínre. A komikum itt nyíltan tragikumba vált át. Jónás indulata, mely a Cetben oly nevetséges volt, itt fennköltté válik. A XIX. század előtti nyelvi formák minden emelkedett fordulata elének sereglik: *dült szív, látomás, elpusztul, férgekhez a férgyet, vétkesek, cirkos, a gonosz, pellengér, korcs faj, gonosz nemzedék* — hogy csak a legjellemzőbbeket említssem. Költői klisék ezek, melyek nevetségessé is átválthatnák az előadást, ha valami ellenpontozás diszkreditálná őket. De ilyen ellenjáték nincs ezen a helyen. Sőt a felsorolás, fokozás, túlzás, mint metanyelvi eszköz, éppen ezt az emelkedettséget domborítja ki. Kiemeltté

válik pl. egy részletező felsorolás kulminációs tagjaként a „szabadba” szó, így aktivizálódik emocionális háttérének ünnepeyes komolysága. Arról nem is beszélve, hogy ezt a komolyságot a felsorolásban felbukkanó egyes motívumok (*örök, rácsok, bástya, fal* — tehát a „börtön” konnotációi) egyenesen tragikus színezetűvé teszik. A tragikus emelkedettség különösen feszültté válik az önkínzó-önmarcangoló számvetés motívumának megjelenésével. Jónás csaldott gúnnyal idézi azokat az „örök erkölcsi maximákat” („... vétkesek közt cinkos, aki néma” stb.), melyek nevében végül is vállalkozott a prófétai küldetésre. S ez a gúnyos idézet attól válik tragikus önelszámolóssá, hogy minderről korábban azt kényszerülte hinni, hogy a maga meggyőződése (vö. „nincs mód nem menni, ahova Te küldtél”, a második részben: „Most már tudom, hogy nincs mód futni Tőled”). E ponton tehát tartalmukat veszített frázisokká válnak megdönthetetlennek vélt alapelvek — a katasztrófa megrendítő nagysága domborodik így módon ki. Márpedig ez a „számvetés-klisé”, mely a Cetben ironikussá fordult a Mesélő deformációja folytán („ki fenn *csücsültem* vala koronáján!”) — itt végig méltóságteljes (1. különösen: „Én, Jónás, ki csak a Békét szerettem. . .” stb.).

De vajon honnan származik Jónás alakjának ez a tragikus vonatkozása? A komikum eredetét már ismerjük — a tragikum forrása azonban sokkal rejtettebb s összetettebb is.

Mindaz a gondolat, mely Babits tudatában a költői hivatás sorsával egybefonódott, ebben a parabolában fut össze. Fellelhetjük benne a viszolygást a kötelező, a bukás veszélyét magában rejtő szereptől (1: *Második ének; A vén kötéláncos*) — a félelmet az elhivatottság, az inspiráció hiányától (1: *Fáradtság*) — a párhuzamba fogott versek mindegyikének van olyan motívuma (a „menekülés” vagy a „pódium” szédülete és magánya), mely a parabolában szinte szó szerint ismétlődik. Mégis, ezek fölött, ezeket magába olvasztva az a jelenség áll, mely a romantika utáni európai lírában Az *albatrosztól* a *Medvetáncig* oly gyakran tűnik fel, panaszolva vagy groteszkké feszülve: a költő félreértésének, s ezáltal bohóccá, mulattatóvá züllesztésének lehetősége, az a tapasztalat, hogy a művészet igazi tartalmai nem hatolnak el az emberekhez, csak látványosságként, cirkuszi mutatványként. Ezért válik oly gyakran különccé Babits verseiben a költő (*Holt próféta a hegyen; Mint különös hirmondó*), ahogy külön majd bohóc lesz Ninivében, a *niniveiek számára* Jónás, a próféta is.

Itt, Ninivében lesz tragikussá ez a történet. Ami eddig nevetséges vagy indokolatlan volt, a menekülés a hivatás elől, most igazolódik. Jónás számára kettős a bukás: nemcsak azzal bukik, hogy elmarad a megígért büntetés, próféciájának isteni igazolása, hanem azzal is, hogy ez a prófécia *el sem jut* a niniveiekhez. Nemcsak az Isten nem hitelesíti küldetését, de nem hitelesítik, nem fogadják el az emberek sem. Az első: egy próféta tragédiája. A második: egy költőé.

Behelyettesítés és megszüntetés

A Jónás-történet tragikus értelmezésének hirtelen túlsúlyra kerülése juttatja el a parabolát ahhoz a ponthoz, ahol már szükségszerűvé kell válnia a feloldásnak — olyan ellentmondás bontakozott ki a komikus és a tragikus szemlélet között, mely megköveteli a világos „lefordítást”, „racionalizálást”. Ezért a IV. részben, ha lehet, még tovább erősödik a parabolikus jelleg: a példázattal további rész-példázatokkal olvaszt magába: hasonlatok és allegóriák szélesülnek példázattá akár a történeten belül („tök”), akár az Úr szavaiban („Jónás szava kicsírázik. . .”; „Van időm. . .”). Csakhogy ebben a részben már ismét a komikus Jónás szerepel: a feloldás, a küldetés isteni igazolása csakis erre a komikus értelmezésre vonatkozik.

Szakadás keletkezik a szerkezetben. Az a Jónás, aki a III. rész végén átfordult a nevetségességből a fenségességbe, a kisszerűből a tragikusba, most behelyettesítődik ismét a komikus Jónással. A Mesélő igyekszik újfent leszállítani értékét: a „látomástól dült szív” helyett így lesz „kitörvén Jónásból a méreg”. Szenvedése ismét a testi gyötrelmekre korlátozódik: a nap „megsüti”, sőt „megcsapja” a fejét, bágyadtta „szédíti”, újból himbálódzik — szó szerinti utalással a hajón hanykódó komikus Jónásra —, gyomra kavarog, szomjazik, nyög; az elv megint a testi gyötrelmek áldozatává válik. Dúhe is lefokozódik: a kudarc sebével legalábbis egyenértékűvé válnak a valóságos sebek — a tök miatt haragszik „meltán” a próféta. Sőt, utólag egyenesen indokolatlanná is válik a kudarcézés: új mozzanatként csak ekkor jelenik meg, hogy voltak, akik megtértek Ninivében. Hangsúlyozom: ez is a behelyettesítésnek, a tragikus Jónás utólagos *deformálásának* eszköze — így szinte az eredeti bibliabeli *Jónás Könyve* hőse áll előttünk, mely a vallástörténetek szerint prófétaellenes gúnyirat. A IV. rész még a szenvedést is eliriglyli a III. rész tragikus Jónásától, a Mesélő a kietlen pusztában való „sorvadást” is átpoetizálja, azt állítván, hogy Jónás voltaképpen a tök széles levelei alatt ült „fátylában a nagy fények fonta ködnek”, sőt nem is ült, hanem „lustán elhevert”. A pátosznak az a komolysága, mely az Úr szavait olyan véglegesnek tünteti fel, nos, ez a pátosz erre az elcsúsztatásra épül: *Jónás tragikumát előbb el kell leplezni, hogy feloldhatóvá váljék*. Igazolódhat tehát

Jónás szerepéből mindaz, ami a prófétai küldetéshez tartozik — ám annak az árán, hogy a költészet konfliktusa feloldatlanul marad.

Mégsincs törés a szerkezetben. Ez a „szakadás” a struktúra része.

Láttuk már, hogy a tragikus Jónás megjelenése általában az átképzéletes előadással fűződik össze: a Mesélő ilyenkor a főhős szemléletébe helyezkedik bele. Így van ez (a felsorolt példákön kívül) a III. rész utolsó soraiban — de így van a IV. rész záró szakaszában is:

Így szólt az Úr, és Jónás hallgatott.
A nap az égen lassan ballagott.
Messze lépcsős tornyai Ninivének
a hőtől ringatva emelkedének.
A szörnyű város mint zihálva roppant
eleven állat, nyúlt el a homokban.

A némaság, a hőség lassú ringatása az utolsó két sor állat-hasonlatában nyeri el értelmét: nyomasztó hangulat zárja a parabolát. A „szörnyű város” nem a Mesélő kívülálló leírása: így az a tragikus Jónás nézhet Ninivére, aki eleve „félt a várostól”, s akinek félelme megerősítést is nyert. A példázat tehát nem megnyugvással, az isteni rend teljességének, értelmességének képzetével zárul, hanem disszonanciával, a feloldatlanság zavarával. Erre válaszol, ehhez illeszkedik a *Jónás imája*.

Könyörgés küldetésért

Az *Ima* nélkül nem teljes a *Könyv*. Teljes volna, ha a példázat didakszisa nem lenne olyan talányos, olyan kétértelmű. Ha nem sőtétlene az Úr pátosza mögött a tragikus Jónás feloldatlan, elhallgatott konfliktusa. De így nem beszél önmagáért a parabola. Szükséges a költő személyes színrelépése, az önmagára vonatkoztatás aktusa, a tanulság verbális felmutatása, ha — természetesen — közvetett formában is.

Az *Imába* beáradó személyes, illetve személyes irányba is mutató elemek („rossz gégém”, „hütlén szavak”) jelzik, hogy a költő immár odahagyja a szerepet, önmaga lesz a lírai hős. Eltűnik az archaizálás is, mely a Mesélő szerep-tartozéka volt a parabolában. Előbukkan tehát közvetlenül, lírai hősként az alkotói személyiség, de csak azért, hogy kijelölje a maga helyét a példázatban. Hogy elárulja, kivel is azonosult ő voltaképpen.

És itt Babits látszólag félrevezeti olvasóit.

Láttuk már, hogy a parabola nyelvtani alanya, lírai hőse a Mesélő, a „point of view” stílusosan megjelenített alakja. Az *Ima* azonban lírai hősként, a költő hasonlataként mégis Jónást jelöli meg. Jónást, akit a példázat mindvégig kívülről figyelt, kritizált, elidegenített.

De nem, az ellentmondás itt is a struktúra része. A *Jónás imájában* ugyanis ismét a tragikus próféta jelenik meg.

Az első két rész komikus hányattatása az *Ima* stilizált visszatekintésében megneszedik, egyes pontokon tragikus értelmezést kap. A menekülő, nevetséges Jónás, aki az első sorokban „rühellé” a prófétaságot, most az Isten „rest szolgája” — a kifejezés emelkedett stílusát még fokozza a régies íz, mely — a Mesélő-szerep archaizmusának levetkezése után — kiugrik a modern nyelvezetű szövegből. Arról nem is beszélve, hogy a „rest” Babits szótárában nem egyszerűen a „lusta” eufemisztikus helyettesítője, de bizonyos élet- és művészetfilozófiai töltés hordozója (l.: *Restség dicséreti*) — ha halvány önironikus ellenpontozással is. Azt is észre vesszük, hogy a II. rész alantas testi kínlódása, a Cet gyomrában való méltatlan és undorító hánykódás szintén szublimálódik:

leszálltam a kínoknak eleven
süket és forró sötétjébe. . .

— sőt a továbbiakban az egész emberi költészet poétikus jelképévé nemesedik.

Nem előzmény nélküli a Jónás-történet értelmezésének ez a tragikusba való átfordulása. S nem példátlan az alkotói személyiségnek a tragikus Jónással való azonosulása sem. Megfigyeltük már néhány esetben a tragikus Jónás megjelenését, s mindannyiszor a lírai hős, a Mesélő átképzéletes előadásától, azonosuló magatartásától kísérve. Nem átértelmeződik tehát a parabola, csak a hangsúlyok tolnak el: a történetből a tragikus vonatkozások emelkednek ki, a költő ezeket érzi magára érvényesnek. Azt a konfliktust tehát, melyet a példázat megszüntetett, elhallgatott ugyan, de fel nem oldott.

Így válik kérdésessé Babits számára a saját maga által alkotott parabola hasonlat-értéke. Az a meggyőző pátosz, mellyel az Úr igazolást nyújt az értékében leszállított, nevetséges sze-

repbe stilizált Jónás számára, vakvágányra fut. A lírai hős, aki most már kendőzetlenül a költőt jelenti, nem nyugszik meg ebben a félrecsúztatott megoldásban: a tragikus Jónást látja a maga hasonmásának, és így az *el nem nyert igazolásért*, hitelesítésért kell könyörögnie:

Óh bár adna a Gazda patakom
sodrának medret. . .

A vágyott „régi hang” és a „régi sok hiú szavam” ellentmondása mélyén húzódik meg a példázat végső jelentése. Az alkotói személyiség ebben a kettősségben fogalmazza meg egzisztenciális kérdéseit. Babits, aki már első kötetében is ingatagnak látta a költői hivatás biztonságát, nem leplezi el most sem korábbi kétségeit. A „régi hang” nem a maga valamelyik régebbi költői periódusára vonatkozik, hanem arra az elképzelt „aranykorra”, amikor a művész még természetesen simul be a közösségbe, amikor még nem kellett „fölöslegesnek” vagy éppen kivetettnek, meg nem értett különcnek éreznie magát.

Babits talán a vigasztalást kereste a bibliai történetben, a példát a költői maradandósághoz, az alkotás értelmes voltához. Áltatni azonban önmagát sem tudta: s a parabolában a példa ellenkezőjére fordult. Jónás tragikus hőssé válik, aki a küldetés *emberi igazolásának* elmaradásától szenved. Hiába kapja meg a IV. részben a komikus Jónás az *isteni igazolást*, az Ima költője előtt ez hamisnak bizonyul. Babits számára, aki különös élességgel látta a kor elidegenedett embertelenségét, ki állandóan a költői hivatást fenyegető, lealacsonyítani, elzüllesztetni törekvő veszélyekkel nézett farkasszemet — Babits számára így vált a *Jónás könyve*, a maga talányos, ellentmondásos szerkezetével a költészet elbizonytalanodásának szorongató példázatává.

Kelemen Péter

József Attila *Eszmélet* c. költeménye a magyar líra nagyon jelentős és nagyon bonyolult alkotásai közé tartozik. Válságot fejez-e ki ez a hatalmas lívú meditáció, vagy éppen a válságból való kilépést, s mindebben milyen szerepet játszik a költő marxista szemlélete — e kérdés alapvető problémája a költőről szóló irodalom-értelmezésnek. Nyilván ezzel függ össze, hogy érkező irodalmunk gyakorlatához képest szokatlanul nagy számban születtek a műre külön kitérő elemzések; talán elég itt Horváth Márton úttörő kísérletére, Tamás Attila és Nemes Nagy Ágnes érzékeny fejtegetéseire s végül Szabolcsi Miklós könyvnyi terjedelmű, a nyelvi-stilisztikai elemeket is részletesen feltáró analizisére utalni. De nyilvánvaló az is, hogy az *Eszmélet* igazságainak értelmezését, esztétikai erejének feltárását teljesen elvégezni, „kimeríteni” egy-egy tanulmányban nem lehet, s újabb és újabb kutató nemzedékek kísérik meg a számvetést a költemény művészi jelentésével, költői sajátosságaival.

Az itt következő tanulmányoknak annak szellemében adunk helyet, amit felkért lektorunk, az *Eszmélet* legalaposabb elemzésének szerzője így fogalmazott meg lektori jelentésében: „József Attila verseinek, s köztük az *Eszmélet*nek minden új értelmezését, megfajtását, magyarázási kísérletét örömmel kell fogadni”, amennyiben „valami újat ad az eddigiekhez és jó irányban fejleszt tovább az eddigi munkát.”

Mindhárom elemzés „műhelytanulmány”, amely a választott szempontok kidolgozására koncentrált, s bár figyelembe veszi az *Eszmélet* korábbi értelmezésének és általában a József Attila-kutatásoknak eredményeit, mellőzi a filológiai apparátust. Műhelytanulmányok abban az értelemben is, hogy közös megbeszélések és viták során íródtak, egymásnak is felelnek, kiegészítik is egymást. Jóllehet az egyik írás, Petri Györgyé, kidolgozatlan maradt és közléséről le kellett mondanunk, a munka közös, „műhely” jellege így is zavartalanul érvényesül.

Fodor Géza

AZ „ESZMÉLET” GONDOLATI FELÉPÍTÉSE

„... csak egy nagy követelmény van minden írással szemben, de ez kérelhetetlen és nincsen alóla kivétel, az, hogy egyfajta anyagból kell benne teremtenie mindennek...”

Lukács György: Levél a „Kísérlet”-ről

„A líra: logika; de nem tudomány.”
József Attila

I. 1. A kezdőszakasz hajnal-képe, hajnal-élménye első pillantásra a versbeli időfolyamat kezdetének, indulásának tűnhet. Ám a versnek nincs objektív időfolyamata. A tizenkét szakaszból csak hétben van explicit vagy implicit napi időmeghatározás: I. — hajnal; II. — nappal V. — kora hajnali emlékkép; VII. — este; VIII. — éjszaka; XI. — nappali látomás; XII. — éjszaka. Az idő *objektivitása* tehát nem játszik kompozitorikus szerepet a versben, s így a hajnal-introdukciót nem egy konkrét időfolyamat megindulásának, hanem szimbolikusan kell felfogni.

I. 2. A kezdőképnek félreérthetetlenül mitologikus, genesis-értelme van. A folytatás ellenben esetleges, szervesen mikrovilág, s még csak nem is reális hajnal. Mindenekelőtt a gyerekek megjelenése nem jellegzetes kísérőjelensége a hajnalnak, továbbá korántsem természetes a bogarak és a gyerekek közös nevezőre hozása, arról nem is beszélve, hogy tárgyakként viselkednek („kipörögnek”!). József Attila két élesen ellentétes látószöveget, két teljesen különmű jelenséget kapcsol össze, ám egységes látást, szerves belső — kauzális — kapcsolatot idéz fel: a hajnal szava mintegy programozza a bogarak és a gyerekek viselkedését. A szakasz első négy sorának anyaga teljességgel inkommensurábilis, a költői közlés azonban „clare et distincte”, naivul evidens. Noha a képanyag roppant szemléleti és fogalmi feszültségeket hordoz, ezek nem nyilvánulnak meg drámai módon, mert a költői megformálás nem vesz tudomást róluk, pontosabban: fény és lebegéssé alakítja a lappangó energiákat. Éppen ennek képi objektívációja jelenti az első szakasz csúcspontját. A súlytalan, állag nélküli, anyagszerűen anyagtalan

hatodik sor poénként, felkiáltójellel is nyomatékosítva zárja le a szakasz első — de a szöveg $\frac{3}{4}$ részét alkotó — mondatát.

I. 3. Az első szakasz két zárósrát tavasz-metaforaként („kizöldültek a fák”) lehetne értelmezni, ha a szakasz egészében egyáltalán lenne jelentősége a realitásnak. A képet éppen irreálisra felül kell megérteni: tökéletes, de fordított logikájú, fantasztikus magyarázatot ad egy olyan tényre, amely nem kíván költői indokolást, ti., hogy a fákon levelek vannak. A zárókép summázó jellegű, logikája az egész szakasz alapelvét foglalja össze.

I. 4. Az első szakasz elve a meseszerűség, s ez jóval többet jelent a fantasztikumnál és az irreálisnál. Különmű elemek teljesen homogén stilizációjáról van szó, olyan zárt és immansens saját világról, amely önmagában tökéletes rend, de feltétlenül ember nélküli. A szakasz dekoratív szépsége és felfokozott ragyogása, illetve anorganikus, visszajára fordított jellege úgy jeleníti meg a világot, mint magábanvaló tökéletességet, amelynek éppen a belső rendje semmiképp sem az ember számára való. Az élmény, amit felkelt, ennek megfelelően ambivalens: a kép varázsa vonzó és idegenszerű egyszerre.

I. 5. Az *Eszmélet* első szakasza tehát nem a vers időfolyamatának kezdete, de nem is csupán a kiinduló élmény megragadása, hanem leginkább az eszmélkedés önmaga nyújtotta kiindulópontja, őt magát megelőzni törekvő előfeltevése a világról. Ez az előfeltevés egyúttal szimbolikusan a fény elve is — a vers kezdetén totalitássá emelkedik a „napvilág”.

II. 1. A második szakasz álom-jelenségét eléggé kézenfekvő a freudi álomfelfogás alapján értelmezni. Eszerint az álom vágyteljesülés, mégpedig jobbára elfojtott vágyak (lappangó álomtartalom) leplezett teljesülése (nyilvánvaló álomtartalom). Ezért az álmok általában érthetetlen, zavaros jellege. Az álom a vágyat már teljesedve, a teljesedést reálisnak és jelenvalónak érzékelteti, többnyire helyzetekben és látási érzékletes képekben — az óhajtó módban álló gondolatot a jelenbeli — bár zavaros — szemlélet helyettesíti. A versre vonatkoztatva: a vers szubjektumának vágyát a humánus rend után, amit a világ elfojtani kényszerít, az álom leplezeten, zavaros — („összekent”) — képekben teljesíti, jelenvaló szemléletként, közvetlenül átélhetően.

II. 2. Ébredés után a zavaros vágyteljesítő álom emléke bizonytalan rossz érzésként él tovább, s a felébredő humánus rend helyett antihumánus világrendet („vas világ”) talál.

II. 3. A szakasz két zárósora összefoglalja és általánosítja e két ellentétes élményt. A bent és a kint, az én és a világ viszonya közvetítés nélküli ellentét: ha a szubjektum nem kénytelen felfogni a világot, belső fényben mintegy „megvilágosul gyönyörű képességünk, a rend”, ha viszont tudomásul veszi a realitást, működésbe lép az elfojtás mechanizmusa, gyengül a fény.

Összefoglalás: Az *Eszmélet* első két szakasza egységes, három fázisból álló gondolatmenetű kapcsolódó össze:

a) az ember nélküli világ tökéletes, magábanvaló rendje (I.),
b) az álombeli rend-élmény mint a humánus rend utáni elfojtott vágy leplezett teljesülése (II/1—4.),

c) a társadalmilag modifikált világ valóságos, antihumánus rendje (II/5—6.).

Az egész gondolatmenet az én és a világ teljes különállásának konceptuális sémájában jelenik meg. (Érdekes, hogy, noha a versnek nincs objektív időfolyamata, az első két szakasz időben mégis folytatódagos, a hajnal-képet az ébredés élmény problematikája követi.)

III. 1. A harmadik szakasz a maga konkrét és jellegzetes társadalmi szituációjában jeleníti meg a vers szubjektumát. Olyan emberről van szó, aki deviánsan viselkedik, mert a társadalmi munkamegosztási és elosztási viszonyokon kívül állva hivatásszerűen elmélkedik. A szellemi tevékenységében rejlik akarat arra irányul, hogy az adott világ közvetlen anarchiája (a dobókocka, a szerencsejáték véletlene) mögött „bizonyosabbat” találjon.

III. 2. Ez a „bizonyosság”-fogalom összefügg az első két szakasz rend-képzeteivel, pontosabban azzal a virtuális humánus renddel, amely a három különböző konkrét rend-élmény hátterében meghúzódik. A bizonyosság hivatásszerű keresésének motívuma továbbá szembeszökő rokonságban van *A város peremén* ismert gondolatával: a költő — „az adott világ varázsainak mérnöke”.

III. 3. A szakasz első négy sora egyetlen mondat, s mondattani szempontból a következő négy is. Grammatikailag tehát a szöveg két azonos terjedelmű és rokon szerkezetű részből áll. A költői tagolódás viszont ellentmond ennek és problémákat vet fel. A szakasz második fele ugyanis nem értelmezhető egységes költői logikában. A zárósrók „kint — bent” sémája, amely első pillantásra a korábbi motívum (II/7—8) újrafelbukkanásának tűnhet, látszólag könnyen alkalmazható a megelőző képekre: a „sült lapocka” a külső jólét, a „kisgyerek” a benső emberi szükségletek kielégítettségének metaforája. Am e képek szerkezete kapcsolatos, míg a záróképé választó: *sem* „sült lapocka”, *sem* „kisgyerek”; *vagy* „kint”, *vagy* „bent”.

Ha viszont a „kint—bent” sémát a szakasz első felére vonatkoztatjuk, a külső érvényesülés³ sel szemben a bizonyosságot kellene a belső világba utalnunk, ami — mint később látni fogjuk — nem egyeztethető össze sem a szakasz, sem a vers logikájával és szellemével.

III. 4. A záróképbén megjelenő „kint—bent” viszonylat tartalmilag nem azonos a II. szakasz „kint—bent” sémájával. Nem az én és a világ viszonyára vonatkozik, hanem csak a metaforán belül van helyi értéke: vagy ez, vagy az; vagy itt, vagy ott.

III. 5. Eszerint a szakaszban két cezúra van: egy enyhébb a 4. s egy erősebb a 6. sor után. Az 5. és 6. sor tisztán gondolatilag tautologikus, hiszen szinte csak megismétli a szakasz kezdőgondolatát. Költői jelentősége mégis nagy, mert egyrészt stiláris fokozás — ami ebben a szakaszban konstitutív jelentőségű —, másrészt mindkét kép motivikusan kapcsolódik a vers távolabbi helyeihez. Az 5. sorral más beállításban, variációszerűen újra kezdődik a szakasz első felének gondolatmenete, de félbeszakad (gondolatjell), és az aforisztikus záró-sorok a megelőző hat sor egészére csapnak vissza: a bizonyosság keresése összegegyeztethe-tetlen a normális étellel.

III. 6. Mit jelent az, hogy a stílus e szakasz konstitutív elve? A szakasz legmélyebb költői értelme az ironia metamorfózisában rejlik. Az ironikus intonáció már a szöveg hangtes-tében, főként a játékos rimelésben (locska — a kocka — lapocka — a macska) közvetlenül érzékelhető. Az ironia kezdetben csak a világra vonatkozik (léha, locska lelkek; kocka), a szakasz második felében azonban önironiává alakul. A normális, de kielégítetlen emberi szükségletek humorosan animális képekben jelennek meg, mignem maga a lírai szubjektum is persziflázs tárgya lesz, küzdelme a létért és élete értelméért macska—egér játékként paro-dizálódik. Ez a mind mélyebb és átfogóbbá váló ironia fölöttébb kétértelmű: fájdalmas panasz és fölényes distancia egyszerre. De egyáltalán nem meghasonlott vagy válságos, a két pólus között egyensúlyt teremt a játékosság. Ennek egyfajta magabiztosság az alapja. E magabiztosság és öntudata azért lehetséges, mert a bizonyosság keresése — bármilyen sú-lyos lemondással jár is gyakorlatilag — önmagában, elvileg még nem problematikus.

IV. 1. A negyedik szakasz első öt sorában a lírai szubjektum eljut egyfajta bizonyosság-hoz, megragad egyfajta rendet. Az absztrakt, szélsőséges mechanikus determinizmus rendszere ez, a szerencsejáték esetlegességének végletes ellentéte. Látszólag. A totális determináltság valójában teljes esetlegesség. A vízió tartalmi önellentmondását egy — látszólag helytelenül használt — szó költői jelentése nyíltan elárulja: „hever”. Az hever, ami teljesen kötetlenül csupán saját súlya következtében van valamilyen vízszintes felületen. A kép ezen a ponton — a vers egy későbbi kifejezésével elve — „felfeslik”, sőt, innen nézve visszajára fordul. A szakasz utolsó sora majd — visszautalva — fogalmilag is egyértelműen kimondja ezt a konzekvenciát.

IV. 2. A szakasz 6. és 7. sora a holt, mechanikus felfogás öncsalásával az organicista hit másfajta bizonyosságát állítja szembe — közvetítés nélkül.

IV. 3. A szakasz utolsó három sorát kétféleképpen értelmezhetjük: absztraktnan és konk-rétan. *Elvont* értelemben a mindenkori „van, nincs, lesz” viszonylatáról van szó, *konkrét* értelemben az adott történelmi „van, nincs, lesz” viszonylatáról. *Első* jelentés: ami van, mindig rossz, csak addig jó valami, ameddig nincs jelen, addig várhatunk tőle valamit, míg a jövő zenéje. *Második* jelentés: a jelenlegi világállapot rossz (vö. Ady: „Minden Egész eltörött, / Minden láng csak részekben lobban, / Minden szerelem darabokban, / Minden Egész eltörött.”), az egyetlen jó nincs jelen, azt csak a jövőtől várhatjuk. Tekintve, hogy a 6. és 7. sor mindenképpen közvetítés nélküli ellentétben áll a többivel, ha az *első* jelentést fogad-juk el, akkor önmaga illúzióját is felbomlasztja, ha a *másodikat*, végletesen misztikus és irra-tionalista álláspontot fogalmaz meg. A kettőnek döntően különbözőek az emberi következményei: az *első* esetben a distanciát tartó lírai szubjektum teljes rezignációval csupán regisztrálja a mechanikus és az organicista felfogás elvi összetartozását, egymásrautaltságát; a *második* esetben viszont személyes életproblémaként azonosul vele és teljes megszállott-sággal, közvetlenül megéli a mechanisztikus kiábrándulás átcsapását organicista hitbe.

IV. 4. A negyedik szakaszon *belül* mindkét értelmezés lehetséges. Az eddigi absztrakt—konkrét megkülönböztetés ugyanis kissé félrevezető. A viszonylag jogosan konkrétanak mon-dott változat a problémafelvetés szintjét tekintve még mindig túl absztrakt ahhoz, hogy megoldható legyen. A szakasz egész világképe mindenképpen olyan elvont, hogy benne a bizonyosság minden fajtája csak megvasadt és válságos lehet. A szakasz éppen ebben a mi-voltában tölt be meghatározott funkciót a kompozíció egészében, s így teljes értelmét csak az eszmélkedés folyamatában, mint annak egyik kritikus pontja, pillanata nyeri el. Éppen ezért a negyedik szakasz utolsó három sorának értelmezési alternatíváját is csak e folyamat iránya felől lehet eldönteni.

Közbevetés: ismeretes, hogy a negyedik szakasz első öt sorát, a totálisan determinált világ vízióját a *Magad emésztő* kezdetű vers szövege is tartalmazza. Ott a következőképpen

folytatódik: „Így él a gazdag is, szegény is / így szenvedünk te is meg én is / s még jó, ha az ember haragja / nem az embert magát harapja, / hanem valaki mást, / dudás a fuvolást, / én téged és engemet te, —” József Attila tehát az általános felfogást közvetlenül átviszi, alkalmazza az emberi világra, nem konkretizál, csak „behelyettesít”, megőrzi a koncepció teljes elvontságát.

V. 1. Az ötödik szakasz egy gyerekkori emlék felvillanása, amely látszólag anekdotikus jellegével első pillantásra inkongruens a filozofikus szövegkörnyezettel. Valójában folytatja, pontosabban helyesbíti az előző szakasz kérdésfeltevését, mégpedig valódi marxi szellemben: „A nehézség csak ezeknek az ellentmondásoknak az általános felfogásában áll. Mihelyt sajátosítjuk őket, már magyarázatot is nyertek.”

V. 2. Az ötödik szakasz egy történelmileg jellegzetes, konkrét élethelyzet belső meghatározottságát feje ki költőileg. A szituáció aktív szereplője az ő (az egész szakasz egyetlen dinamikus szava — „räugrott” — vele kapcsolatos), az ő viselkedése határozza meg a tolvajját. Ebben a hatalmi viszonyban a résztvevők meghatározottsága korántsem egyenértékűen kölcsönös, hanem egyértelműen hierarchikus. Az ő agresszív jelenlétével szemben a tolvaj teljesen lefokozódik, mintegy élettelen tárggyá válik, a negyedik és ötödik szakasz képeit gondolatban összekapcsolva szinte úgy jelenik meg, mint az élő fa tövében heverő holt, hasított fa. (A szájhoz érő gyom furcsa, halálközeli élménye félreérthetetlenül visszautal a szájhoz dörgölődő sült lapocka képére — III/5–6.)

V. 3. Az ellentmondások sajátosítása helyesbíti általános felfogásukat, a konkrét szituáció determinációs viszonyai az absztrakt mechanikus determinista felfogás gyakorlati kritikáját nyújtják, az ötödik szakasz rációfól a negyedikre, mintha azt mondaná: *nem* „így él a gazdag is, szegény is”.

V. 4. Az emberi viszonyok objektív szerkezetének felismerése összekapcsolódik egy mélysegesen szubjektív mozzanattal, amely a későbbiekben roppant jelentőssé válik. Arról a teljesen inadekvát viselkedésről van szó, hogy a tolvaj kritikus helyzetében is arra figyel, vajon „mit érez” az ő. A *Magad emésztő* felfogásával szemben tehát itt „az ember haragja” sem kölcsönös, a lírai szubjektum igyekszik megérteni ellenségét. Ez a mozzanat a vers egy későbbi döntő felismerése (IX./5.) felől lesz érthető, amelyhez adaléku szolgál.

V. 5. Ez a látszólag anekdotikus szakasz tehát a vers, az eszmélkedés centrális problémájára, a bizonyosság keresésére vonatkozik. Egyúttal döntő fordulatot jelent az elmélkedésben, mert azáltal, hogy sajátosítja a problémát, eljut a magyarázat küszöbére.

VI. 1. A hatodik szakasz a fordulat általános konzekvenciája. Újra felbukkan — és most bukkán fel először újra — a II. szakasz „belül—kívül” sémája az én és a világ viszonyának értelmében, ám a szakasz költői logikája fokozatosan maga mögött hagyja ezt a sémát.

VI. 2. A szakasz első egysége (1–2. sor) verbálisan még őrzi a szétválasztást, de a korreláció végérvényességével szemben itt a kauzális szerkezet jóval dinamikusabb képzete jelenik meg: a világ hibái okozzák a személyiség bajait, a belső a külsőn keresztül érthető meg.

VI. 3. A következő egység (3–4. sor) határozottan kilép ebből a széttagoló sémából, a shakespeare-i jellegű „sebed a világ” kép fantasztikus koncentrátsága, belső kohéziója, abszolút organikus jellege költőileg ellenáll a belül és a kívül, az én és a világ szétszakításának.

VI. 4. A harmadik egység, a szakasz második fele szó szerinti jelentésében az első egység módjára megőrzi a szétválasztást, bár gondolatilag lényegesen messzebbre megy, átvitt értelemben viszont a séma radikális kritikáját adja. Az 5. illetve a 6–8. sor szembeállításában a szív kétségkívül a belül, a házrakás és a háziúr (az egész vers egyetlen metaforája, amelyik a munkásmozgalom közvetlenül gyakorlati képzetköréből kerül ki) pedig a kívül asszociációjával jár. Első jelentés: nem elég a belső lázadás, a külső világot kell megváltoztatni. A szakasz befutotta a gondolati utat a világ magyarázatától a világ megváltoztatásáig (vö. Marx: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy *megváltoztassuk*.”; József Attila: „Én túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább!”). Lehetősége azonban az 5. illetve a 6–8. sor szembeállításának egy további értelme is: a kizsákmányolás megszüntetésén túl az elidegenedés leküzdése. A szakasz utolsó soraiiban az elsajátítás mint a gazdasági életben uralkodó elidegenedés jelenik meg, azaz — mint Marx feltárta — a munka terméke a munkától elidegenült, azon uralkodó és a tőkésben egyéniesült hatalomként lép szembe vele, a tőke uralkodik a munka felett, a termék a termelő felett, a tárgy a szubjektum felett. A verssorok állító módja indirekt felszólítást tartalmaz; hogy a szubjektum ebben az elidegenedésben ne fogadja el egy emberi létezés látszatát („kényedül”!), hanem lázadjon fel és alakítsa át a világot. A metaforikus értelem túlmutat a gazdasági szféra keretein, s az én és a világ, a szubjektum és az objektum viszonylatában evokálja az elidegenedés felszámolásának gondolatát. Ebben az összefüggésben a szakasz második fele azt jelenti, hogy amíg az ember egyáltalán elválasztja benső világát a külső világtól,

amíg szembeállítja magát vele, valójában rab marad, az elidegenedés foglya, s a szabadság az elidegenedés leküzdésének útja a forradalmi tevékenység, a világ megváltoztatásának gyakorlata, amelyben az én és a világ, a szubjektum és az objektum azonos.

VI. 5. A szakasz végső szövege tartalmilag homlokegyenest ellentétes a fennmaradt két variánsával, amelyek a leigázó külvilággal szemben valamiféle belső felszabadulás, szabadság programját hirdették meg.

VI. 6. Az *Eszmélet* IV., V. és VI. szakasza a bizonyosságkereső elmélkedés logikájában szoros gondolati egységet alkot, mert a különböző típusú költői problémafelvetéseknek egységes belső eredőjük van: a lírai szubjektum az absztrakt, metafizikai antinómiától az ellentétek konkretizálásán keresztül eljut a magyarázatig „és tovább”, a praxisig.

VI. 7. A lírai logikának ez az iránya eldönti a negyedik szakasz utolsó három sorának értelmezési alternatíváját is, mégpedig a konkrét felfogás javára (vö.: IV. 3. pont).

VI. 8. A hatodik szakasz megszerzett bizonyosság — az elmélkedés, a vers nyugvópontra jut. Am a magabiztos nyugalom csupán pillanatnyi, a megoldást kinyilatkoztató sorok „álzárlatnak” bizonyulnak.

☞ **Közbevetés:** József Attila 1930 és 1933 közötti nagy proletár-verseinek problémafelvetése és — megoldása azon alapul, hogy a világ forradalmi átalakítása közvetlen feladat vagy gyakorlatilag ugyan utópisztikus, de költőileg mégis aktuális perspektíva (*Tömeg, Lebukott, Áradat, Párbeszéd, Szocialisták, Munkások, Külvárosi éj, Mondd, mit érte... Téli éjszaka, A város peremén, Elégia, Bémunkás ballada, A tőkésék hasznáról, Vigasz*). Még a *Hová forduljon az ember...* kezdetű vers is annak az előfeltevésnek az alapján utasít el egy bizonyos — kiábrándult — magatartást, hogy az adott történelmi pillanatban egyáltalán lehetséges, sőt létezik a végcélra irányuló közvetlen harc. Az *Ignotusnak* címzett *Alkalmi vers* (1934) viszont már félreérthetetlenül jelzi, hogy a „force de l'âge” rákényszerítette a költőt „a szocializmus állásáról” való felfogásának döntő módosítására. A forradalom nélküli forradalmár költő számára filozófiája végső bizonyosságának „végső” volta többé nemcsak alapvető jellegét jelenti, hanem irreális távolságot is; a végső, elvi bizonyosság nem változtat az aktuális, gyakorlati bizonytalanságon. Innen nézve maximálisan kiéleződik az emberi—művészi alapkérdés: visszavonatható-e egyáltalán az emberi emancipáció filozófiája az életre, az életproblémák konceptualizálhatók-e ebben a filozófiában. S a probléma azért különösen súlyos, mert nem csupán a pillanatnyi megoldatlanság tudata, hanem átfogó világnézeti válság öntudatra jutása: egy filozófia, amelynek *elvéleg* gyakorlatinak kell lennie, gyakorlatilag *csupán* elvi marad. Ez a válságtudat az *Eszmélet* legáltalánosabb világnézeti alapja. Ha korábban a munkásmozgalom és az emberi emancipáció ügyének azonosítása jóvoltából a szubjektum és az objektum, az én és a világ, a belül és a kívül, az ösztönök és a társadalmi törvény viszonya harmonikusnak látszott, most a szakadásra való ráeszmélés megbontja a harmóniát.

VII. 1. A hetedik szakasz törvény-képe egyrészt folytatja, másrészt felbomlasztja a VI. szakasz költői logikáját. Nyilvánvaló, hogy ez a törvény nem azonos a IV. szakasz mechanikus determinizmusával, de az organikus biológiai fejlődés képzetével sem rokon. „A törvény szövedéke” organikus képződmény; általánosságban pozitív, mert uralkodik a véletlen játékán s egy nem anarchikus világra vall (vö.: Ady: „Egész világ szóttje”); dialektikus jellegű (a szónak abban az értelmében, ahogy a dialektikus és a történelmi materializmus használja). Ez a törvény-képzet lényegében az engelsi törvényfelfogással azonos. Továbbá: nem természeti törvényről van szó, hanem a társadalom történetében uralkodó törvényről, hiszen a „múlt” — az emberi világ minősége — manifesztálja.

VII. 2. A hetedik szakaszban megjelenő törvény az előző szakasz történelmi—emberi világának belső meghatározottsága. Am a kép, amely megjeleníti, kizárólag az elsődleges és másodlagos természet elemeiből épül fel és teljesen ember nélküli. Ez a lírai logika megfelel annak az ismert marxista felfogásnak, hogy az eddigi történelemben, a „múlt”-ban a társadalmi tevékenység kiskiklott az emberek tudatos ellenőrzése alól, s ezért e tevékenység sajátos belső törvényei mintegy természeti szükségszerűséggel érvényesültek. De a monumentális, kozmikus látványban részesülő parányi ember képe költőileg egy további, döntő, személyes konzekvenciát is tartalmaz: a VI. szakaszban az emberek „mint saját drámájuk szerzői és egyben szereplői” (Marx) léptek fel, most pedig olyan ember szemléletében jelenik meg ez a dráma, aki arra kényszerül, hogy pótszékről nézze az előadást. Az előző szakasz bizonyosságot nyújtó világképe tisztán a költői képek közegében, azok logikájában felbomlott, meghasadt.

VII. 3. Képileg teljes és áthidalhatatlan az ég és a föld, a törvény és az ember különállása. A hetedik szakasz első felének égi látványa éppúgy az önmagában tökéletes, de fel-tétlenül ember nélküli rend, a magábanvaló tökéletesség világa, mint az I. szakaszé. (Figyel-

met érdemel, hogy az ég és a föld relációja most bukkan fel újra első ízben a vers kezdősora óta, s hogy a különleges stilisztikai értéket képviselő „csilló” jelző, amely kétszer fordul elő a versben, éppen az I. és a VII. szakaszban szerepel: I. 6., VII. 3.) De most nem az érintetlen természet, hanem az emberi világ belső meghatározottsága jelenik meg magábanvalóan s veszi el az ember számára való jellegét. Ezért az élmény ambivalenciája is mélyebb, válságosabb: egyrészt, mint láttuk (vö.: VII. 1. pont), pozitív, másrészt a VI. szakaszban megszerzett bizonyosság *után* az ember-nélküliség radikálisan negatív mozzanatként, mint emberellenesség jelenik meg.

VII. 4. Akár korábban a „vas világ”-ra (II. szakasz), a lírai szubjektum az embertől elidegenedett társadalmi törvényre is álomképpel reagál. Az álom felbomlasztja a törvényt, zavaros képeiben („álmaim gőzei aló!”) leplezetten teljesül a szabadságvágy.

VIII. 1. A nyolcadik szakasz már nemcsak rejtetten lappangó álmotartalomként foglalja magában a szabadságvágyat, hanem nyíltan megfogalmazza mint centrális motívumot, alapvető impulzust (2—5. /3^{1/2}/ sor). De ugyanezek a sorok egyúttal illuzorikusnak is nyilvánítják teljesülését. Az embert körülvevő „nyirkos cementfalak” képe elsődlegesen József Attila külvárosi tájait idézi, másodlagosan viszont már a börtöncella atmoszféráját előlegezi. E börtönzerű világban képzeletben — és csak a képzeletben — megjelenik a szabadság.

VIII. 2. Ez a képzelet „a megszipító messzeség” jóvoltából csak az ifjúságnál tud megállapodni az életúton. (Az ifjúság és a szabadság képzetének a köztudatban is oly gyakori, illuzionisztikus összekapcsolását más értelemben vö. József Attila: „Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknek”.) De a szabad ifjúkor gondolata halva született, hiszen a szándék önmagát oltja ki: létevényként fellelni a szabadságot, amikor az életben, a valóságban a szabadság minden fajtája eleve csak képzelgés lehet. Ezenfelül az V. szakaszban felbukkanó gyermekkori emlék az ifjúkori szabadság empirikus cáfolatát is nyújtja.

VIII. 3. Az öncsaló szabadságvágy motívumában bennerejlik a tragikum mozzanata, s József Attila kíméletlenül ki is fejté. A szakasz zárómondata (az utolsó 3^{1/2} sor) hirtelen szó szerint veszi az ifjúkor metaforikus felkeresését, és a költő elindul. A nyilvánvalóan szellemi aktus triviális fizikai akcióra lesz lefordítva, s így ironikus beállításba kerül. A tragikum tovább fokozódik azáltal, hogy a megrázó zárókép (6—8. sor), az egész vers egyik legdöbbenetesebb víziója határozottan groteszk intonációjú: a kiegyenesedő emberi alak mintegy beveri a fejét a csillagos égboltba.

VIII. 4. A szakasz utolsó mondatában a világ egyértelműen börtönként jelenik meg, a „vas világ” börtönvilággá alakult. A vers első részében is fel-felbukkant ez a motívum, de mindig csak atmoszferikusan és korlátozott érvénnyel: 1., *most* a vas világ a rend (II. szakasz); 2., az éjjeliőr és a tolvaj konkrét szituációja, pillanatnyi viszonya (V. szakasz); 3., *rab* vagy, *amíg*... (VI. szakasz). De a „bizonyosság” szinte már a megszerzés pillanatában problematikussá válik, a lírai szubjektum hirtelen mélyülő válságba kerül, s rövidesen az egész világ tárgyszerűen börtönné válik számára.

VIII. 5. A szakasz utolsó mondata bizonyos értelemben a megelőző 4^{1/2} verssor kihagyásával kapcsolódik a hetedik szakaszhoz, annak közvetlen folytatása: 1. az esti csillagos égbolt gépszerkezatként jelenik meg, egyrészt mint *emberi minőség* tárgyiasulása (vö.: *Munkások* 2. szakasz, *Külvárosi éj* 5. szakasz, *A város peremén* 8—9. szakasz), másrészt mint *emberi minőség elidegenedése* (hiszen a történelem jelenik meg természeti mechanizmusként); 2. a virtuális eredmény, „a törvény szövedéke”, amely ugyancsak ezzel a kettősséggel terhelt, a vágyteljesítő álomban tönkremegy; 3. az éjszakai csillagos égbolt börtönrácsként, egyértelműen embertelen objektumként jelenik meg (vö.: *Ős pályány terjeszt kört*... 4. szakasz).

Összefoglalás: Az *Eszmélet* hetedik és nyolcadik szakasza egységes, három fázisból álló gondolatmenetű kapcsolódik össze:

a) a társadalom történetének belső meghatározottsága természeti objektumként jelenik meg, mint ember nélküli, magábanvaló törvény (VII/1—4.)

b) a nem ember számára való törvény érvénytelenné válása az álomban, mint az elfojtott szabadságvágy leplezett teljesülése (VII/5—8.)

c) a való világ mint totális börtönvilág (VIII.)

Az egész gondolatmenet az én és a világ teljes különállásának konceptuális sémájában jelenik meg. (Érdekes, hogy noha az egész versnek nincs objektív időfolyamata, a hetedik és a nyolcadik szakasz mégis folytatódólagos, az esti látványt és álomképet az éjszakai felriadás és víziószzerű megbizonyodás követi.)

Az első két, illetve a hetedik és nyolcadik szakasz szerkezeti-értelmi analógiája nyilvánvaló. 1.) Kezds: a világ antihumanitása, mint alapélmény, amin fokozatosan úrrá lesz az elmékedés. Ez a világ humanizálásának gondolatában, aktivitásigényében tetőződik. Az eszmélke-

dés íve folytonosan emelkedik. 2. Újrakezdés: a tehetetlenség élménye, aminek elvi következményei vannak. A megszerzett bizonyosság felbomlása, rohamosan mélyülő válság, amely a világ tökéletes embertelenségének felismerése és a személyes csőd belátása felé tart. Az önromboló eszmélkedés íve folyamatosan süllyed.

IX. 1. A vers közepén bekövetkező fordulattal, a fellépő válsaggal, az elmélkedés újakezdésével megszűnik a dinamikus történelmi problematika. A VII. szakasz tartalmazza a töréspontot, a VIII. a megváltozott „condition humaine”-t: ettől kezdve minden költői kérdésfeltevés az adott világállapot személyes életproblémáira vonatkozik.

A kilencedik szakasz élettapasztalatokat foglal össze, felsorolásszerűen.

IX. 2. Az első szakasz egy feltétlenül zárt és megközelíthetetlen világot idézett fel, de ez a magábanvalóság nem annyira pszichológiai élmény volt, mint inkább elvi kiindulópont, előfeltevés. Most, a világot rekonstruáló eszmélkedésnek ebben az igen előrehaladott stádiumában a lírai szubjektum már minden dolgok intim ismerője, a „sunt lacrimae rerum” titkának tökéletes tudója (1–2. sor).

IX. 3. A „múlt” problémájának két jelentésrétege van: 1. A „múlt”, az eddigi történelem belsőleg meghasadt, mert a történelmi tevékenység, a történelmi események sorozata kisiklott az emberek tudatos ellenőrzése alól, a fejük fölé nőtt. Az ember meghasonlott saját történelmével. (Vö. VII./1–4., illetve VII. 2. pont.) A személyes múlt is merő szétéptetés: a) a gyermek lopni kényszerül, s miközben ellenségének kiszolgáltatottan teljes intenzitással átéli helyzetének dehumanizáló következményeit, mégis megértéssel fordul feléje (vö.: V. szakasz); b) az öncsaló szabadságvágy illúziókba burkolja az ifjúkört (vö. VIII./2–5).

IX. 4. A „múlt” két jelentésrétegeinek megfelelően a 4. sor is kettős értelmű: 1. a történelmi ismeretek, az adekvát történelmi értékelések kiszorulhatnak ugyan a tudatból, de az én — mint történelmi eredmény — elfojtva magában rejtje a történelem objektív ellentmondásosságát, s így ez nem veszíti el minden megnyilvánulási képességét az emberben; 2. az ember a „megszépítő messzeség” jóvoltából táplálhat ugyan illúziókat saját személyes múltjával kapcsolatban, de ez a múlt mégis csak valódi mivoltában lett a személyiség szervezőalkateleme, eleven hatóereje (vö.: *Kirakják a fát*).

IX. 5. A szakasz legsúlyosabb felismerése, élettapasztalata (5–6. sor) egyrészt az előző sorokhoz kapcsolódik, mint a felsorolás ötödik eleme, másrészt az utolsó két sorhoz következő vagy magyarázó jeleggel. Attól függően, hogy melyik összetartozást tekintjük erősebbnek, némileg módosul e két sor jelentése. 1. A felsorolás formaritmus, belső kohéziója, töretlen folyamatossága az első hat sor szoros összetartozása mellett szól. Ez esetben arról van szó, hogy a lírai szubjektum terhei alatt görnyedve is kizárólag csak szeretni képes, személyisége minden negatív indulattól mentes. Következésképpen — s a 6. sor végén álló gondolatjel a következtetést jelzi — szörnyűnek érzi, hogy az öntudat a világban harc eszköze. Ezt az értelmezést erősíti meg az V. szakasz gyermekkori emlékképében rejlő egyik élettapasztalat: a tolvaj kisfiú megértéssel fordul ellensége, az őt öntudatlanul is sakkban tartó éjjeliőr felé (vö. V./5.). 2. De ha a 4. sor végén álló pontosvevőt tekintjük a szakasz főcézúrájának, akkor az utolsó két-két sor tartozik szorosabban össze. Értelme (a költői-gondolati inverziót logikai alapformájára hozva) a következő: a lírai szubjektum alapvető intenciója szerint az öntudat letéteményese lenne, ám az öntudat harci eszközként való meghatározása contradictio in adjecto, harci eszközként funkcionálása abszurdum („arany”!), s így számára nem marad más pozitív önmegvalósítás, csak az ellentétes elv, a szeretet. Ekkor a 6. sor végén álló gondolatjel a *magyarázatot* jelzi. Az *első* értelmezésben a szeretet az életnyilvánítás totalitásaként jelenik meg, a *másodikban* az életnyilvánítások beszűküléseként. Az *első* változat tisztán személyes közlés, amelyben a ténymegállapítás vallomássá forrósodik, a *második* viszont elvi választás.

IX. 6. Az interpretációs alternatívát aligha lehet, de valószínűleg nem is kell eldönteni. A szakasz intellektuális lebegése, jelentéseinek egymásba játszása arra utal, hogy lényege éppen az a „kényes egyensúly”, amit a legközvetlenebbül személyes és a legegységesebben elvi dimenziók között létrehoz.

(Ha nem is bizonyító igénnyel, érdemes megjegyezni, hogy ekkoriban jelenik meg József Attila költészetében az ész és a szív, a szellem és a szeretet komplementer elveinek motívuma, amely az utolsó versekig érvényben marad. A gondolat érvényességi köre a konkrét élettapasztalatoktól egészen egy sajátos mítoszig terjed. Pl.: „Eszét külön, szívet külön szárnyalja be az egyróptű szó”; „A dolgos test s az alkotó szellem, / mondd, hogy törhetne egymás ellen? / Az elme, ha megért, megbékül, / de nem nyughatik a szív nélkül. / S az indulat múló görcsökbé vész, / ha föl nem oldja eleve az ész”; „Én mondom: Még nem nagy az ember. / De képzelet, hát szertelen. / Kisérje két szülője szemmel: / a szellem és a szerelem!”)

A két ellentétes dimenzió egyben mindenesetre közös: történelmen kívüli. Mind a szeretet affektusával definiált személyiség, mind a praxistól elválasztott öntudat, akár a szubjek-

tíve megkövetelt, akár az objektíve tételezett öntudat-szeretet harmónia, tehát mind a saját alkát, mind az emberi szubsztancia ahisztorikus.

IX. 7. A szakasz összes lehetséges interpretációjában, s ezek egyidejű érvényességének esetében is „a szeretet mint a lírai szubjektum egyetlen önmegvalósítási lehetősége” a centrális, kitüntetett jelentőségű élettapasztalat, sőt, minden explicit és implicit gondolatmenet végső konzekvenciája. A gyakorlat filozófiájának megszerzett, majd elvesztett bizonyossága után ez a megértett bizonyosság.

X. 1. A szeretet mint az önmegvalósítás egyetlen természetadta vagy választott módja (hacsak nem nyíltan vallásos) feltétlenül inadekvát egy végtelenen elembertelenedett világban. S a tizedik szakasz intonációja közvetetten azonnal infantilisnak, éretlennek is minősíti: a „meglett ember” tökéletesen szeretetlen.

X. 2. A szakasz kiindulópontja életrajzi realitás: az infantilis személyiség, az anyához való patológikus kötöttség problémája. A gyermekségtől, a szülőtől való elszakadás kétségbeesett vágya mélyen hiteles, belső szükséglet. Mégis, már az első két sor apodiktikus jellege túlmutat a pszichés problémán, s szinte maximaként hat.

X. 3. A 3. és 4. sor az életet nyeresz motivumának szálán fűzi tovább a gondolatot, de feltűnő és roppant jelentőségteljes fogalomcsúsztatással. A gyermek anyjától és apjától kapja az életét, ám a meglett ember már tudja, hogy az életet ráadásaként kapja a halálra. Nyilvánvaló, hogy az élet fogalma más a két különböző vonatkozásban: az első esetben a biológiai jelenségről van szó, a másikkban már-már „életfilozófiai” kategóriáról, szimbólumról (vö. Ady „Élet” fogalmával). Ennek megfelelően az elsőt adják az embernek, a másik adatik. Az első esetben emberi relációról van szó, a másodikban elvek viszonyáról. A halál principiuma elsődleges az élethez képest és abszolút független az individuumból, mintegy metafizikai alap, szubsztancia. (Ez a motívum teljesen ellentétes a standard irodalmi felfogással, amelyben a halál — pozitíve vagy negatíve — az individuum számára mégiscsak — Rilke kifejezésével élve — „saját halál”-ként jelenik meg.)

X. 4. Az 5–6. sor „talált tárgy” metaforája még tovább megy: az élet sem „saját élet”, az individuum teljesen esetleges és külsődleges viszonyban van vele.

X. 5. A X. szakasz centrumát jelentő négy sor (3–6.) visszamenőleg átértelmezi az első kettőt. Valójában nem a gyermekségtől, a szülőktől való elszakadás pszichés szükségletéből következik az élet döntően más típusú felfogása, hanem az élet tökéletes emberi tartalmatlanságának gondolatából következik a teljes szeretetlenség maximája.

X. 6. Ezt folytatja és egészíti ki az utolsó két sor, amely minden emberi összetartozás és minden önérték leépítését mondja ki, sőt, a vallásos terminusokkal eleve pejorálja őket.

X. 7. Az életnek az a tökéletes üressége, ami a X. szakaszban megfogalmazódik, nem realitás, hanem lehetőség. A IX. szakaszban költőileg rekonstruált személyiség voltaképpen abszurd jelenség az embertelen világban. A X. szakaszban kétségbeesett gondolati kísérlet eredményeképpen megszületik egy olyan „ember” képe, aki számára talán elviselhető az adott világ.

X. 8. Ugyanakkor a szakasz visszautal a III.-ra. A részleges lemondás ott még spontán gyakorlati kényszerűség eredménye volt, amit egy alapjában magabiztos ember vállalni is tudott. A végigvitt lemondás itt tragikus pátosszal meghirdetett példa: az abszolút emberi redukció, mint az adott világállapotban autentikus „élet”-lehetőség. Ez a példa tehát a lírai szubjektum bizonyos belső szükségleteit fejezi ki, de személyesen mégis követhetetlen számára. Az én és a világ teljes meg nem felelése az én belső ambivalenciájában is visszautkrözdök.

XI. 1. Pontosan az én belső ambivalenciájából érthető meg a tizenegyedik szakasz. Ez a szakasz első pillantásra látszólag „rossz helyen” van, inkább a III. után kellene következnie, a „léha locska lelkek” köznapi boldogságának ironikus képeként. Valójában azonban a IX. szakasz „hallottam . . . , hallottam . . . , láttam . . .” felsorolását folytatja, mint utolsó döntő élettapasztalat — a X. szakasz kétségbeesett szemléletén keresztül.

XI. 2. Az embertelen aszkézis, mint az adott világállapotban autentikus magatartás felől a boldogság (mint életfilozófiai kategória) *elvileg* nem jelenhet meg másként. *Egyrészt*: a boldogságban, mint az emberi élet evilági beteljesülésében nem lehet semmi nemes, legfeljebb kellemes (vö.: „Ebben a megváltott világban / egy pillanatom nem volt nemes; / sem langyos, édes, kellemes, mint disznónak a pocsolójában”). *Másrészt*: a világ s a benne autentikus magatartás egyaránt olyan borzalmas, hogy ez az animális boldogság még a maga nemtelen kellemességében is ellenállhatatlanul, már-már perverz módon vonzó. Ez a nappali emlékkép a vers második részének egyöntetű sötétjében varázslatos fényvel világít és sajátos módon visszautal a legelső szakaszra: a ragyogó pozitívitás ott teljesen ember nélküli, idegenszerűen, hűvös fényben jelent meg; itt a devalválódott boldogság meghitt, gyöngéd,

nosztalgikus atmoszférát, meleg hívogató fényt áraszt. Az alapjában kétségkívül — fájdalmasan — pejoratív kép pozitivitását két konkrét motívum is megerősíti: 1. a „nem dörgölődzik sült lapocka számhoz” (111./5—6.) kép elemi hiányérzetre joggal válaszol a sertésboldogság képe, 2. „az udvar szigorú gyöpen”, e visszatérítő világban még a „göndör mosolygás” is valósággal emberinek hat.

XI. 3. Hangsúlyozni kell: a boldogságnak ez a képe a világgal szembenálló *ambivalens* én szemlélete, innen megszüntethetetlen kétértelműsége.

Közbevetés: József Attila később rehabilitálja a boldogság fogalmát: „Nincs alku — én hadd legyek boldog!” Az *Eszmélet*ben a megalkuvásnélküliség teljes lehetetlenné váláshoz vezet: a világ börtön; a szeretet, az egyetlen *saját* életlehetőség ebben a világban abszurdum; az embertelen aszkézis, a világgállapotnak megfelelő, autentikus magatartás a lírai szubjektum számára belső lehetetlenség.

XII. 1. A tizenkettedik s egyúttal utolsó szakasz kiinduló képe József Attila végzetes alapélménye: a vasút. A sötétben a jövő-menő vonatok fényes ablakai közvetlenül teljesen bizonytalan élményt keltenek, hiszen a szemlélet sem a menetrendet, sem a cél meghatározottságát nem tartalmazza. Valójában azonban tudni lehet, hogy a látvány mögött tökéletes, magábanvaló rend uralkodik, amely viszont a szemlélő számára tisztán a látványból egyszer s mindenkorra megfejthetetlen. A kép újra az éntől elszakadt világ problémáját idézi fel, mint az I. és a VII. szakasz. A vers első és utolsó szakaszának kapcsolatát motívikusan is megerősíti „a csilló könnyűség lebeg” (I./6.) és „a lengedező szősz-sötét” (XII./4.) affinitása.

XII. 2. Az 5—6. sor szimbólummá emelkedő hasonlata — ellentétes jelentéssel — még egyértelműbben utal a vers kezdetére. Ott totalitással emelkedett a „napvilág”, a vers a fény elvől indult ki. Ez most „kivilágított nappal”-ként lepleződik le, s belefoglalódik egy egyetemesebb elv, az éjszaka közegébe. Ahogy a X. szakaszban a halál elsődlegesként jelent meg az élethez képest, most a sötétség a szubsztancia, amelyhez képest a fény csupán akcidentális. Ez a látószög-váltás végtelenül egyszerűen, de megfellebbezhetetlen véglegességgel foglalja össze a versben lejátszódott fordulatot. A szakasz a VII. szakasszal induló új — válságos — lírai gondolat lezárása s ezzel az egész vers végpontja.

XII. 3. Ez a végpont nem más, mint a totális személyes csőd. A zárósorok három igéje — állok, könyöklök, hallgatók — mindennemű aktivitás feladását, az abszolút tehetetlenséget fejezi ki. A vers végső konzekvenciája valamiféle modern „the rest is silence”. Az utolsó szakasz a megszerzett bizonyosság (VI.) és a megértett bizonyosság után (IX.) a negatív lenyomat.

Összefoglalás: Az *Eszmélet* egy világnézeti válság emberi következményeinek konzekvens lírai végiggondolása. Ebben az értelemben a vers virtuálisan folyamatos. De mivel elvek meghasadásában, antimóniáiban halad előre, nem lehet gondolatilag töretlenül folytonos, hanem analógikus és kontrapunktikus. A szakaszok az eszmélkedés különböző, egymást erősítő vagy leromboló pontjait, a megvilágosodás pillanatait rögzítik. Innen lehet megérteni az egyes szakaszok önmagukba zártságát egyfelől és megbonthatatlan összetartozását másfelől.

József Attila ezt a világnézeti válságot tartalmilag és logikailag egyaránt problematikus elméleti írásokban is kifejezte. Az *Eszmélet* a válság adekvát művészi megformálása, a lírai logika mesterműve. A vers gondolati anyagának világnézeti problematikusága nem válik esztétikai értékproblémává, mert a vers éppen a problematikus világnézeti válság emberi és történelmi alapjait és emberi következményeit, csődjét formálja meg következetesen és tökéletesen.

Pór Péter

AZ „ESZMÉLET” VERSTÍPUSA

1. Ez a dolgozat a szó legszorosabb értelmében: műhelytanulmány; megbeszélések és viták során íródott, egyidejűleg Fodor Géza, Petri György és Várady Szabolcs elemzéseivel. Nem törekszik tehát, s kivált nem a mai igényekhez mérten, az elemzés teljességére: inkább egyes fontosnak vélt szempontokat kívánna élesen exponálni. A feladat nehézségeit alig szükséges előrebocsájtani. Nemcsak, mert az *Eszmélet* József Attila életművén belül is közismerten a legbonyolultabb alkotások egyike, de főként, mert magának az egész életműnek valóságos megközelítésére hiányzanak még az igazi fogalmaink és koordinátaink.

2. József Attila költészete mögött, úgy tetszik, a képzeteknek, a fogalmaknak és a konstrukció elveinek olyan zárt rendszere áll, melyet felderíteni (— megélni? —) még egyáltalán nem

tudtunk, holott ezek a versekben a legkülönfélébb akkordikus rendszerekben felidézük egymást, s így azt a kristályos rendszert, melyben még válságának legszélső formái is megfogalmazódnak. A harmónia és a válság, a diszharmónia és a megoldottság ellentétének, hogy máris az *Eszmélet* elemzésének egyik legfőbb kérdését érintsük, így nincs is föltétlenül döntő jelentősége; a műalkotásban semmiképp sem egy ilyen vagy olyan érzelem kifejezésének célzatát érzékeljük, hanem a megfogalmazás tényét és konstrukcióját; a közlés gesztusa (gesztus: a szó lehető legáltalánosabb értelmében) primérbenebbnek tetszik még tartalmánál is. Furcsa hangzatú, erősen kijelentő vers születik így, a tényrögzítés, a megállapítás lírája, lírai életmodell, mondhatnánk divatos szóval, melyet csak akkor érthetünk meg, ha elsősorban azt a gesztust, azt a rendszert értjük, mely ihleti, és mely benne illetve általa mindig újra megfogalmazódik. Ez a költészet még most is inkább a jövőnek szól, mint a mának.

3. Első kiindulásunk a versforma kérdése lehetne, e szónak most akár külsődleges, iskolás értelmében. Az *Eszmélet* stanza formában íródott vers — s két, meglepőnek ható párhuzamot mutat: egy távolabbit, Arany *Dante* ódáját, s egy egész közelit, Babits filozofikus poémáját, a *Hadjárat a Semmibe* címűt. Arany verse természetesen nem stanza, hiszen hangsúlyos mértékben íródott, közvetlen elődje-mintája pedig, feltehetően, Petőfi *A csillagok ég* című költeménye. Am annál meggondolkoztatóbb, hogy Petőfinék is talán ez a leginkább filozofikus irányú-célzatú lírai alkotása, s hogy a nyolc hangsúlyos sorból álló versszak belső konstrukcióját (szemben mondjuk a *Tündérralom* vagy a *Toldi* strófaival) már ő is, Arany pedig még erősebben az éppen nem epikai, hanem inkább drámai színezetű stanza építésmódjához közelítette. A tendenciát a szakaszok gondolati terheltségétől a rimelésig sőt — talán — a ritmusig lemérhetni, leginkább abban, hogy az élesen kettős tagolású strófa helyett a nyolc sor egy-anyagú és nagyobb ívű egésze alkotja a szakasz — Aranynál kifejezetten point-tal lezáruló — egységét; hangsúlyos verselésben a stanzához közelebb álló formát nem is nagyon lehet képzelni, mint Arany *Dante*-ódája. Az *Eszmélet* mellé állítva pedig meglepő párhuzamot itt a *versstípus* és a *versforma* szokatlanul erős közeledése, illetve (Babits és József Attila vonatkozásában) teljes egybeesése mutat.

3. 1. A *versstípus* az, amit manapság, talán jobb szó híján, *ontologikus költészetnek* szoktak nevezni, egy, a magyar lírában meglehetősen ritka hagyományú *versstípus*, melyben az Én, eloldva magát a konkrétumoktól, vagy legalábbis a konkrétumok legnagyobb részétől, magát az emberi sorsot, a történelmi és metafizikai alakzatot törekszik megfogalmazni. Hogy ennek az — ismétlem: nálunk fölülte ritka — *versstípus*nak három ilyen reprezentatív alkotása miért kötődött egyazon, egyébként nálunk szintén ritka formához, végső soron nem tudom megmagyarázni, s azt se tudom, lehet-e az adott művek között közvetlen hatásról beszélni. Bizonyos, kézenfekvő indokokat persze könnyű felismerni: azt, hogy ez a forma egyszerűre nyújt bizonyos meditációt és bizonyos feszültséget, hogy strófaszerkezete a tágabb egységekben való építést indukálja, valamilyen rendszer megalkotását mintegy kikényszeríti — ám másfelől, ha nem tartják is meg az utolsó két sor poentossá elkülönítését, a struktúra feszültsége benne rejlik a hagyományban, ily módon alkalmassá téve a gondolat feszültségének megfogalmazására. Mindez talán igaz is; ám a versformák túlságosan polivalensek ahhoz, hogysem ilyen általánosságokkal beérhessük; konkrétabb meghatározást viszont nem tudok adni arra, mi kapcsolta egybe három ilyen nagysúlyú, az átlagostól (Arany és Babits esetében nemcsak a magyar lírai hagyomány, hanem az életmű egészének átlagától is) nagymértékben eltérő költeményben az ontologikus megközelítést a stanzához közelítő formával, illetve a stanzával.

Messzebbre vezethet — legalábbis a lehetséges kiindulás körvonalazásában — ha a *versstípus*at tekintjük. Az ontologikus líra nehézségei, rögtön, első tekintetre is, rendkívüliek. A lírai vers belső története, végül is, valamilyen — fiktív vagy valóságos, közvetett vagy közvetlen — eseménysorra, illetve annak lelki reflexiójára és az azt megjelenítő, esetleg azzal közvetlenül azonos tárgyvilágra épül: építő elemeinek pusztá nyersanyagát, hogy úgy mondjuk, szótári jelentését tekintve a megérezkítés ezeket értékeli és rendezi át. Ennek az ontologikus élménykörnek viszont lényegéből fakad, hogy igazi formája teljesen immateriális, a (gyakorta keresztény) kozmogóniából átvett tárgyfogalmak (ég, csillag stb.) is lényegileg metafizikusnak, megérezkítésének tehát, s kivált ha a Semmi élménye indítja, nincs közege, matériája. A költeménynek azt kell megérezkítenie, ami mintegy per definitionem bármely más érték — és fogalom rendbe átválthatatlan, s tegyük hozzá, hogy ez a — metafizikai? — jelentéskör nem sejtlemes kifutása az alkotásnak, hanem közvetlen tárgya; ha viszont a vers, úgy ahogy van, vállalja, kockáztatja, hogy szintelen és szagtalan általánossággá parlódik.

A versnek tehát, majdhogy paradox módon, egy eredendően nem költői jellegű szinten kell megszólalnia; s mindhárom költeményen érződik az erőfeszítés, ahogy ezt a szintet eléri és — talán kifejező lesz e nehézkes szó — elköltőiesíti.

Egy szempontból mindenesetre mindhárom vers feltűnően hasonlít: egy költői Én, lírai hős, a poetica personalitása furcsán — a fölülte általános tartalommal szemben furcsán — konkrét, szituatív jelenlétben. Az általánosságnak ez a közvetlenül és hangsúlyozottan személyre vonat-

kozott volt, adja meg az ontologikus tartalom érzelmi folyamatként való megélésének egyáltalán a lehetőségét, ha annál többet nem is, s mindhárom alkotásnak meg kell küzdenie szintjéért és szintjének megszólaltatásáért.

3. 2. A küzdelem legvilágosabban Aranyánál érzékelhető és követhető. Célja, inkább csak első pillanatra meglepő módon, közelebb áll József Attilához, mint Babitséhoz — eszközei azonban valóban s jóval nehezkesebbek, habár természetük szerint is rokonabbak az *Eszmélettel*, mintsem a *Hadjárattal*. Arany a maga esztétikáján belül szinte képtelen feladatra vállalkozott: ő, aki olyan mániákusan ragaszkodott a reálhíthez, a verset is megalapozó reáliákhoz, hogyan jusson el ehhez a ha nem is irreális, de (hadd idézzük most Reviczky szavát) „általános emberi” élményhez.

A megoldás útja rendkívül jellemző Aranya: egy furcsán kétértelmű, szókincsével szigorúan szituatív, valójában tisztán metafizikus képpel indítja költeményét, s három szakaszon át mindig visszatér ehhez az (ál)reális kiinduláshoz.

Az olvasónak így háromszor egymás után mintegy fel kell kapaszkodnia, valósággal fokról fokra a vallásos világnépek emberi vetületű metafizikájának szókincsén, míg eljut az Istenség látásának-sejtésének érzületéhez. Az első személyűnek induló vers ezért vált az elvont általánosságba: lírai hősevé utóbb „Az ember . . . a költő” válik, így, tehát határozott névelővel (különben is érdemes hozzáolvasni a fonség, a terjedet, az Isten, az érzelem, a lélek, a gondolat, az Úr lelke, az istenség stb.). A vers háromszor fut neki, de a transzformáció végül megtörténik: a negyedik versszak már visszazökkenés nélkül folytatja a másodiktól kezdve egyre általánosabb gondolatsort, s a folytonos felfelé mozgás elérte a célt: noha a lezárás egyértelműen fogalmaz és mond ki mindent, a költemény mégis még mindig többet sejtet, mint amit kimond, a mozgások dimenziója felnyílik a metafizikai végtelenbe: s a költemény pontosan erre tör, tehát nem a végtelent magát kívánja megjelentetni, hanem a végtelen megpillantásának élményét.

3. 3. A *Hadjárat a Semmibe* egészen másfelé indul el. Tárgya leplezetlenül filozofikus, szókombináció — enyhén hivalkodóan — még egy kicsit rá is játszanak erre, témája és menete ismeretelméleti modelleket szembesít egymással. Annak a fordulatnak eredményeképpen, amely a magyar lírában Komjáthytól kezdve lezajlott, s melynek jegyében a versben megfogalmazott tárgyiasságok reális tartalma erősen csökkent, illetve allegorikussá-metaphorikussá vált, Babits jószerint aggálytalanul (s az európai irodalomból legerősebben pendant művet, *Az ifjú Párkát* még megelőzve is) vállalja ennek az anyagnak a versbe öntését, sőt többszörösen ki is élezi a természetéből adódó — ingyenc — lehetőségeket, illetve a konkrét reáliákkal való szembesítés feszültségét.

Babits poémájában a reáliákat a vers két lírai hőse — saját maga és a Tudós, — illetve az ő személyéhez kapcsolt, hangsúlyosan szubjektív látásmód képviseli. Az egész anyag így megérintődik — vagyis tükörképe gyanánt a két lírai hős absztrakt egyéniségének, sőt, nem félek úgy mondani: elvont egyedi jellegének, valamifajta absztrakt szenzualitást nyer. A költemény így a verstesttel való közlés szentív bravúrja — s valamelyest: játéka — és az egyre fogalmbibb megfogalmazásmód, a helyenként már-már brutálisan konkrét és teljes absztraktum (egy példa: „de ha félig kiszoptad leve mezét/megérzed rajta a semminek izét”) feszültségében teremt meg a lét — és a Semmi — kérdéseim elmélkedő költészet közeget, s úgy, hogy a megérintő eljárások nemcsak felfoghatóvá teszik ennek ritkás anyagát, hanem egyszersmind tovább hangsúlyozzák absztrakt különlegességüket. A két réteg stilisztikai diszparitásukat pedig Babits hol bravúros egybejátszatásokkal oldja fel, hol meg, ahogy művi sete-sutasággal egymás mellé helyezi őket, külön hangsúlyozza e diszparát jelleget, enyhén groteszk árnyalatot futtatva végig a kompozíció egészén. Ez utóbbi szempontból a *Hadjárat a Semmibe* olvasható az áhitat, a zárórészben egyre erősebb, s végül a dantei képből kiteljesedő áhitat és a kétség, a groteszk kettősségében is, ami nincs is ellentétben a költemény már ismert antinómia párjaival — ez azonban már messze vezetne témánktól.

Ennek a két lírai hős köré épített kifejezésrétegnek a legfontosabb funkciója azonban az eddig említettek révén is, de ezen túlmenően is a gondolati anyag alapvető individualizálása, szubjektív vizsgálása. Babits ugyan pályájának ebben a szakaszában az életfilozófiák felől már a nagy idealista rendszerek (Ágoston, Kant) felé közeledett, s ha az ő fejlődése szempontjából elemeznénk a verset, úgy szemben korábbi költeményeivel, az objektív értékeket kereső elemeket kellene hangsúlyoznunk. Arannyal és József Attilával szembeállítva viszont e költemény sajátosságának épp az tetszik, hogy a szubjektum — kiszínezett — jelenléte és individuális karaktere itt magát a gondolatot is áthatja, mint ahogy a látás-látomás egyéni voltát a kép- és rímjátékok, a kifejezés sokhelyütt látványos rafinériája, a képek örökösen enyhén extrém jellege, a verstesttel való közlés játékjai és bravúrjai még talán túl sokszor is eszünkbe idézik.

A költemény képvilágának egy további funkcióját és sajátosságát említeném még — részint mivel az összehasonlítás szempontjából is igen fontosnak tetszik, részint mert arra is rávilágít,

mennyiben átmeneti jellegű alkotás ez Babits életművén belül. Szűkebb tematikáját tekintve ez a vers homogénabb anyagú a *Dante*-ódánál is, az *Eszmélet*nél is; a két lírai hős köré épített stilizáció és szubjektívizálás révén azonban, valójában, nemcsak többrétű mindkettőjükénél, hanem azoknak koherens vagy legalábbis koherenciára törő jellegével szemben az egyes kisebb-nagyobb részeket egymástól függetlenül dolgozza ki, csak a legnagyobb iver kapcsolják őket egymáshoz, s bármennyire szándékolta vagy esetleges párhuzamatotussunk is fel a motívum-csoportok egyes elemei között, Arannyal és József Attilával összehasonlítva a költemény imaginációja érzelmelhetően szétfut, meghatározóan inkohereus. Alighanem itt rejlik a vers egyik alapvető kettőssége: vezérgondolata az abszolút értéket keresi — de ez az inkohereus képvilág, s szándékolatlan is a fiatal Babits bergsoniánus kulcsérzetét, a világ sokféleségét, részekre széttagolódo inkohereciáját implikálja, szemben a *Dante*-óda s szemben az *Eszmélet* képvilágának — József Attila esetén épp a Babits kritikából kiolvashatóan — tudatos és szándékolat koherenciájával, vagy legalábbis ahogy mindketten koherenciára törnek, az *egység*es világ ekképp teteleztet vagy emögött felsejtett vágyával-valóságával. Szívesen közbevetném: a formálásnak ez a valamelyest tagadhatatlan hasonlósága, ha főbbet nem is, egy adalékot, egy érvt jelenthet a rokonság igazolására, melyet finomabb fülű olvasók már régóta éreznek Arany és József Attila lírája között.

4. Az *Eszmélet*, legalábbis ma úgy tetszik, hármójuk közül mindenképpen és minden tekintetben a legösszetettebb alkotás. Emellett pedig nemcsak József Attila költészetének, hanem — meggyőződésem szerint — az egész modern magyar lírának egyik kulcsverse: épp ezért véltem jogosnak e dolgozatban az egész elemzésének igényéről lemondva, ez összetett modellnek csak egyes vetületeit, megközelítése némely lehetséges útjait és szempontjait említeni.

4. 1. A vers alapkérdése természetesen mutat rokonságot mindkét itt említett elődjével, mint ahogy az ilyen jellegű, létvonatkozású, valamelyest metafizikai irányú kérdések kényszerűen szűk körben mozogva érintik egymást; alapvetően azonban lényegesen más, mint akár Arany, akár Babits kérdésfeltevése.

Arany költeményének tárgya az ember és a világrend kapcsolata (ahol egyik pólusnak sem problematikus sem objektivitása, sem értéke), kérdése a világelv átélhetőségére irányul. Babits mélyebb bizonytalanságból indul: a lehetséges ismeretelméleti modellek felvázolása és szembeállítás a egyszersmind meg is kérdőjelezi bármelyikük érvényét, s a világot ily módon egyfelől esetlegesnek, másfelől megismerhetetlennek tekintti; az utolsó harmad ezzel szemben keresi, főltte a saját szintjén uralhatatlan jelenségvilágnak, a Purgatórium hegyének magasát, az abszolút értéket.

Az *Eszmélet* kérdései más természetűek, illetve még inkább úgy mondhatnánk, kérdezésmódja is összetettebb. A kétféleképp megközelített, de lényegében egyetlen alapvető kérdés csomóján — van-e értelmes rendje a világnak, illetve értelmes-e benne az emberi élet — kérdések egész hálórendszere függ. Látszólag tehát az én és a világ, illetve a kint és a bent kettős antinómiára épített gondolatrendszer kiindulása az egyik pólus valóságát sem vonja kétségbe, Arany által leküzdeni vágyott diszparitásuk helyett teljes egymásba épülésüket tetelezi, megismerhetőségük kérdését viszont, legalábbis abban a vetületben, ahogy a *Hadjárat a Semmi*be megfogalmazza, fel sem teszi. Valójában azonban, épp a kimondott vagy benne foglalt kérdés-csomó organikus összefüggése okán, ha az alapkérdés negatív választ kap, meginog a hozzákapcsolt vagy ráimplikálódo bizonyosságok egész rendszere, az összes felvetett vagy felvethető kérdés — s tulajdonképp mindegyik fölvethető, mert ebben a körben valóban minden mindennel összefügg — egyszersmind nyitott és erős kételyt is jelez, végképp nem retorikus-költői kérdések. Az *Eszmélet* világképében, ahogy ezt egyfelől például a költemény kijelentő intonációja, másfelől például a gondolatmenet szörnyű halálugrásai sugallják és tanúsítják, minden egyes elem sokkal nagyobb bizonyosságot és egyidejűleg sokkal végérvényesebb bizonytalanságot hordoz, mint a másik kettő bármelyikének építőköckái és kulcsfogalmai.

4. 2. Jele ennek már a költemény több pontján érzékelhető, ha nem is erős, de félreismehetetlen irónia. Mondjuk ki lakonikusan, s vállalva a túlzásnak is veszélyét: korábbi korszakaiban nem volt ironikus költő, s kivált nem a „tejfogal köbe mért haraptál” végletes, leszámoló értelmében. Volt hangja a játékra, derűre, gúnyra — iróniára alig. Leghamarabbi kivételként a *Füst* — egyébként szelíd, hamar feloldott — iróniája juthatna eszünkbe — s főként azért, mert technikájának alapvonalai, vagy egyszerűbben szólva: alaptrükkjei az egyes számban szereplő élő, az én és az élettelen anyag illetve természet kicsit érdes egymáshoz súroltatása, illetve a létfogalmak közvetlen bevezetése ugyanaz, mint az *Eszmélet* harmadik és ötödik versszakában.

(Egy mondat tartamáig hadd vessük közbe, mennyire jellegzetesnek tetszik, és mennyire szivszorító, hogy József Attila költészetében, a kevés helyen, ahol megjelenik az irónia, majd mindig egyes szám első személyű, közvetlenül az Énre vonatkoztatott.)

Alapkarakterét tekintve természetesen nem ironikus vers az *Eszmélet*; mégis az, hogy az említett helyeken túl nem lehet eltéveszteni a nyolcadik versszaknak és a tizenegyediknek

ilyen típusú felhangját sem, már figyelmeztetően sok elemet gyűjt e körbe, s ez kivált azért elgondolkoztató, mert gyökerében az ezeken a pontokon iróniába kicsapódó gondolati váltásokkal azonos váltások, a distanciáltságnak lényegében azonos formája már valóban a vers egészét, jószerint minden elemét és mozzanatát keresztláthatja.

Ez az irónia egyébként már sokhelyütt nem is első személyű, hanem tárgyiasult, objektív; legélesebb intonációját így nem is a *Karóval jöttél*, hanem inkább a *Költőnk és kora* szólaltatja majd meg. Mögötte — legszívesebben úgy mondanám — objektív csalódás áll, vagyis: felismerés (figyeljük csak meg közlő—kijelentő stilisztikáját): a nagy eszmék visszavonásának kényszerét ismeri fel. De ez így még túlságosan is sok: nem is feltétlenül vonja vissza őket, vagy nem teljesen — visszavonhatóságuk ténye kelt itt iróniát, s hatja át ezt a verset a váltások és ugrások állandó bizonytalanságával.

4. 3. Minden visszavonás és minden csalódás valamiféle skizofrénia, az ember szakítása önnön múltjával. Személye megkettőzésének—megsokszorozásának lehetőségei persze József Attilát — nyilván alkatilag is — mindig is foglalkoztatták, s van számos verse, ahol ez nyíltan hangot kap; egyikben sem olyan különös, áttekinthetetlen módon azonban, mint az *Eszméletben*. A *Dunánál* legendás sora például problémátlan azonosulás, a *Tedd a kezed játéka* egy ősi szerelmi toposzt feszít egy kicsit eredetibben s fordít óhajtó módba, a *Ringató* személycseréje ugyan kibogozhatatlannak tetszik, de a dalos ringatás áttetsző fényeiben ezt nem is érezzük fontosnak, jószerint utána se gondolunk. Az *Eszmélet* azonban olyan alkotás, mely minden eszközzel önnönmaga logikus, majdhogy logikai struktúráltságát hangsúlyozza, fölöttébb figyelmeztető hát záróképében az Én és a Nem-Én, illetve a külső tér és a belső tér (ne feledjük: általánosabb, nem képi értelemben ezek a vers egészének alaptémái és alapantionómiai) Möbius-szalagszerűen követhetetlen menete. Mintha benne az antinómiák hierarchizálhatatlannak bizonyult kettőssége vetődne rá a vers lírai hőisére és a személyiségre: a situáció és a kijelentés fegyelme itt egy belső elrendezésében, vizuálisan és gondolati síkon egyaránt tisztázatlan képet rögzít, melynek a formálás sok eleme, talán mindennél erősebben az utolsó sor rendkívüli hangulati intenzitása megtevésztő egységet kölcsönöz ugyan, kulcselemeit azonban nem a logika, hanem — hadd előlegezzünk egy fontos szót — a paradoxon törvényei rendezik egymáshoz.

5. Jeleztük, hogy mind Arany, mind Babits számára mennyire problematikus volt annak a közegnek megteremtése és megtartása, melyben az ontologikus líra költőileg egyáltalán megszólalhat. Az *Eszméletből*, mint megvalósult műalkotásból semmilyen nyomát ennek nem érezhetni, sőt, talán legfeltűnőbb jegye a másik kettővel szemben a megszólalás szintjének első sorától az utolsóig teljes egysége, olyannyira, hogy a gondolatok szörnyű zuhanása közepette is lényegileg és mindenekelőtt ez biztosítja az alkotás egészének rendkívüli koherenciáját. További bizonyítás nélkül a dolgozat szívesen tekintené munkahipotézisnek ennek a közegnek meglétét, s hogy József Attila versének egyes síkjai ezen belül mozdulnak el egymástól, míg Arany is, Babits is többször kilépnek belőle; kérdése inkább arra irányul, miként érte el József Attila, hogy olyan végérvényes természetességgel teremti meg és mozog benne?

5. 1. Szemantikailag nyilván az első versszak rejti ennek kulcsát. Képe annyira pillanatos, hogy már időn kívüli is — Petri György a világ teremtését érzi ki hangulatából. A húr elpattanásának, az éjszaka és a nappal váltásának pillanata ez, tökéletes történet, kozmogóniai intervallum, a még és a már spontán és varázsos harmóniája, a keletkezés csodája, katexochén lét-pillanat. Tulajdonképpen tehát egy zseniális trükk strófája: a lehető leghagyományosabb módon, egy természeti leírással kezdi a verset, és eléri, hogy ezen belül és ennek révén, s még hozzá nem is toványuló sejtetésekkel vagy asszociációkkal, hanem egyszerűen magával a primér témával, a szavaknak a szótári jelentésű tartalmával tökéletesen elvont közeget hozzon létre.

Jelentősége egyébként messze túlterjed a hangulati intonáció bravúráján: a mű egésze felől tekintve tulajdonképpen annak legfőbb kérdését, az ellentétek hierarchizálhatóságának vagy hierarchizálhatatlanságának kérdését is intonálja, amit elemek és motívumok többszörös visszatérése mellett még nyíltabban bizonyít, hogy a második szakasz közvetlenül hozzákapcsolódik, egy hasonló természetű pillanatot emel ki, de az ellentétet nem ember nélküli világra, hanem — most már feladatlanul — a szubjektumra vetíti ki.

A natúra leírása tehát, enyhén képletesen szólva, az őr szemle terét rajzolja ki, bravúrájának szemantikai menete, hogy úgy mondjuk: technikája valóban tisztán végigkövethető; az *Eszmélet* megértéséhez, e költői módszer funkciójának, érvényének és erejének felméréséhez azonban tanulságosnak tetszik kialakulásának célját messzebből is követni.

5. 2. Számszerű felmérések nélkül is nyugodtan állíthatjuk: a megszólalás külső keretét, a vershelyzetet tekintve, modern költő létére József Attila szokatlanul sok tájleíró verset írt, még nagy agitatív és szocialista alkotásainak is számos darabja idesorolható. Közhely, hogy ezt a verskeretet József Attila az azonosulás és a distancia különös kettősségének kifejezésére formálta át, hogy a distancia elemeit — például a leírásokban — egyre erősebben és nyíltab-

ban nyomatékosította. Hozzáfűznénk azonban, hogy ez a távolságtartás nem vagy nem feltétlenül jelentett eszmei eltávolodást, s még csak nem is elidegenedést; inkább valamiféle belül történő distanciáltság, egyidejű jelenlét és jelen-nem-lét, mely nem kíván beleveszni a megjelenített világba, de az így átmentett személyiséget, szellemét

„mérem a téli éjszakát”

és szívét

„Dombocskán, mint szívükön a bú
ülök. Virrasztok.”

feléje fordítja, rávetíti.

A leíró versek és az agitativ-szocialista költészet találkozásának első típusú klasszikus modellje a *Tömeg* lehetne. Nem pusztán a harmadik személyiség révén, hiszen ennek ellene vehetnénk, hogy a felkiáltó mondatok nyíltan egy szubjektum felől fogalmaztatnak meg, a harmadik versszakban pedig ez már meg is jelenik, a lezárásban meg csak ő szól — hanem elsősorban, mert a látványt csak magának a megjelenített világnak priméren adott anyagából építi és értelmezi. S ebből a szempontból jellegzetes, milyen nagy mértékben él a versben tehetsége egy különleges adottságával, a verstesttel való, szinte hangfestő értékű közléssel: a sorok furcsa nehézsége és hirtelen nekilődulása valósággal megérezkíti a tömeg ormótlán és sodró dinamikáját; arra pedig, hogy ez nem csupán kivétel, hanem szeretett élni vele, legyen elég az *Elégia* első szakaszát említeni. Az *Eszmélet*ben viszont figyelmeztető módon, bár nem mond le egészen az ilyenfajta megérezkítésekről — ilyen például a 7. versszak híres harmadik sora — nagyon visszafogja és egészen alárendeli a költemény másfajta intonációjának.

Nyilvánvaló persze, hogy bármely másik költői életmű felől tekintve, e dolgozat választott szempontjából sincs semmiképp szakadék a két költemény versmodellja között, hogy szubjektívnek és objektívnek, közlésnek és vallomásnak, az anyagnak és a konstrukciónak a *Tömeg*ben megvalósított kombinációja már sokkal határozottabban József Attila sajátja, hogysem ne tudnánk közelebb az *Eszmélet* világához, mint akármelyik más költőhöz. A költői módszer belső hangsúlyai azonban valóban és jelentősen módosultak — s ennek iránya úgy tetszik, ama szemantikailag már vázolt közegnek, a megszólalás újfajta közegének nemcsak kialakulását, hanem értelmét, funkcióját is jelezheti.

5. 3. A *Külvárosi éjtől* világosan nyomokkövethetően és egyre erősebb mértékben másfajta elrendezés uralja még az agitativ szocialista verseket is. Bennük a leírás megszűnik közvetlenül mozgalmi indulatú és mozgalmi irányú lenni, a tárgyi világ már nem adja ki spontán elrendezésének illetve szerkezetének kulcsfogalmait, s ha ezek végső soron belőle fakadnak is, annyira — s a versek során át fokozódó mértékben — fogalmilag is, képileg is absztraháltak, hogy lényegileg már a tudat kategóriái, mely az anyagot látja és rendezi. A *Tömeg* — hadd vállaljuk a változás jelzésére a túlzást — a valóságos materiát jeleníti meg, míg a *Külvárosi éj* a fény, az éj, a hang és a mozgás ritmusa és kategóriái közé szervezi — deprimálón komor anyagával szemben nyugalma, majd hogy derűje ennek az anyagnak rendezéséből, elrendezhetőségéből fakad.

A tendencia erejét látványosan igazolhatnánk egyik oldalról például a *Háló* lezárásával a másiktól pedig a *Ritkás erdő alatt* harmadik szakaszával: mindkét vers egy-egy konvencionális megnyilatkozásmódot, illetve keretet, a tiszta önvallomását és a tiszta tájleírását fordítja át, a tökéletesen absztrakt képek ugrásával, egy egészen más, már elvont voltában is eredendően tudati kategória-rendszerbe. Eredetiségét nyilván nem vitatjuk el (s annál kevésbé, mert nemhogy részleteit de tulajdonképpeni belső tartalmát sem érintettük), ha közbevetjük, hogy ennek a módszernek, mely a tárgyak körülrajzolt objektivitását kapcsolja lét-vonatkozásokhoz, ha van a magyar költészetben elődje, úgy azt ismét Arany filozofikusba hajló lírai költeményeiben kell keresnünk. Csakhogy József Attila épp azt a dualitást törekedett és tudta megszüntetni, melyet Arany végig fenntartott; így válik érthetővé, hasonlataiban miként fordíthatta meg utóbb akárhányszor az elvont és a konkrét hagyományos rendjét.

A kiteljesedett módszer első kivételes remeke a *Téli éjszaka*: nem külvárosi táj és nem úri lét, hanem mindkettő: objektív (vagy tárgyi) létrajz, és akár meg is fordíthatjuk: ontológiai tájkép.

Szívesen elismerem, hogy ezek nem definíciók, hanem metaforák, nem jobbak, mintha modern fizika köréből idéznék — egyébként nézetem szerint joggal — hasonlóképpen valamilyen megtévesztő ambiguitást. Ám akkor sem mondunk többet, s főként nem pontosabban, ha mondjuk a két réteg egységéről — azonosulásáról beszélünk, vagy arról, hogy benne min-

den elem egyszerre hibátlanul reális és őrü objektum, vagyis megtestesítője — de mégis alárendeltje is — a kategóriák kristályrendszerének.

Ám mégsem hiszem, ha ezen a ponton nem tudok is továbblépni, hogy a megközelítés módszere lenne egészen joggal. Egy részproblémából, az ontologikus líra közegét elemezve itt alighanem ahhoz a legáltalánosabb kérdéshez, a József Attila-i verstípus kérdéséhez jutottunk, melyet a bevezető érintett, s melynek az itt taglalt versmodell persze csak egyik formája. Kérdés, hogy ha valóban megértjük ezt a rendszert, interpretációjához bevett antinómiapárjaink közül — akár úgy is, hogy azonosulásukról, egységükről beszélünk — melyek maradnak érvényesek, s hogy hatását már első síkon is nem az a mögöttes álló gondolat- és érzelmrendszer adja-e, mely esetleges változásai ellenére *rendszer voltában* 1930—31-től kezdve végig áthatotta, mely az *Eszmélet* — világnézeti és stilisztikai értékű — koherenciájának, illetve koherenciára törésének legmélyebb képi alapja, s melynek még legelemibb szemantikai tartalmát, kapcsolat- és függés-vonatkozásait sem nagyon ismerjük, és csak a szavakba bejátszatott sokszoros jelentéstartalmakra, a tökéletesen szokatlan univerzumra figyelünk fel?

Koherenciáját mindenesetre érzékeljük, s ha szembeállítjuk Babits költeményének szétfutó imaginációjával, a vers megközelítésének és értelmezésének egyik legfontosabb motívumát vélhetjük kezünkben tartani. Emellett épp ez a koherencia hat talán az objektivitásnak oly erős szuggesziójával, hogy a verset végül a megfogalmazás gesztusával azonosítanánk, s a hangulati tartalmat majdhogy kiiktatnánk.

Annyit csupán a tárgyvilág ábrázolását követve is állíthatunk talán, hogy az *Eszmélet* ontológiai lírájának közege e folyamatnak, a költői szemlélet kardinális váltásának eredményeképp alakulhatott ki, s az is bizonyosnak látszik, hogy a folyamat elemzése, a belőle származtatott versmodell és közeg megközelítése József Attila megértésének központi kérdései közé tartoznak.

5. 4. Magát a váltást aligha lenne szerencsés az ábrázolás és a kifejezés kettősségében megfogalmazni, mivel ez az antinómia már általában is ritkán szerencsés, az érett József Attila versmodelljének pedig éppen egyik lényege, hogy benne teljesen érvényét veszti. Az azonban kétségtelen, hogy miként a tárgyvilág ábrázolása az *Eszmélet* felé vezető úton, a szubjektum szerepe is alapvetően megváltozott, transzformálódott.

Egy másik antinómia, a szubjektív és az objektív líra, alkotás, illetve költő szembeállításának ily formájú érvénytelenségéről van itt szó. Az *Eszmélet* ugyanis, miként azt a versformáról írva már érintettük, Én-centrikus költemény. Sőt, talán még fokozottabb mértékben mint a másik kettő: a tizenkét strófából legalább nyolcban, ahogy erre a személyes névmások és személyragok agresszíven nagyszámú visszatérései is figyelmeztetnek, az Én a történések hőse.

Ám épp olyan feltűnő, hogy ennek az Ének cselekvései tulajdonképpen kivétel nélkül figyelemre, meditálásra, felmérésre, rögzítésre irányulnak (jellegzetes módon, ahol mást jelölnek, ott szenvedőbe fordítja: dörgölődzik), még múltjából is ilyen pillanatot rögzít. Az ábrázolt világ és a belerajzolt Én kapcsolatának József Attila-i kétértelműségére — egyhelyütt maga írja:

„ily féllálomszerű figyelemben, mely egy noha ketté irányul,
kifelé múltra-jövőre, befelé rátok, kis asszony, s te kedves barát” —

már volt alkalmunk utalni, az *Eszmélet*ben azonban, ha talán minőségileg nem is másról, de lényegesen többről van szó.

Karakterét tekintve ez az Én, ha az Aranyról illetve Babitsnál megismert alakzatokkal állítjuk szembe, konkrét általánosság, egyidejűleg egy ember és az ember (ismét az „egyidejűleg” nem szerencsés kifejezésére kényszerültünk), aki biografikusan is a függőség, a rend, a determináció absztrakt fogalmait éli meg, de ezek valóságos szenzuális élmények a számára (látta, hallotta stb.), tehát azért dobja félre a régi antinómiákat, mert számára a világ jelenségei, akárcsak a maga személye, valóban *jelenségek*, konkrét entitások, *létezésük van* („csengés emléke száll”, olvassuk a *Téli éjszakában*) s a versnek ezt a *létezést* kell nem ábrázolnia és nem kifejeznie, hanem megfogalmaznia; az ontologikus líra katexochén közegéhez jutottunk.

Az *Eszmélet*ben az a meglepő, hogy míg egyfelől ez a regisztráló Én erősen előtérbe lép, s az alkotásnak nemcsak áttételesen, hanem valósággal és tematikusan is a központjában áll — másrésztől fenntartja viszont az ábrázolt anyaggal, akár tehát önmagával szemben is a közelítést, a magatartás distanciáltságát. A jelenlétnek és a jelen-nem létnek ez a fajta kétértelműsége a vers mindegyik szakaszában felmutatható, vagyis szemben a korábbiakkal, itt nem — bármilyen erővel is — távolról motiválja, hatja át vagy akár határozza meg az

alkotás menetét, hanem inkább belső és közvetlen tárgya-témája annak, s így egyik vetülete az *ÉN* és a világ központi antinómiájának.

Ha az *Eszmélet* felől tekintjük, a *Tömeg* szerkezete világosan elkülöníti a két pólust és a lezáró szakaszban a lírai hős valóban *azonosul* a megjelenített tárgyvilággal; a jelenlét és a jelen-nem-lét állandó kétértelműségében viszont se azonosságról, se távoltartásról nem beszélhetünk e szavaknak mechanikus értelmében, az *ÉN* karaktere és szerepe *éppúgy ontologikus, mint a tárgyvilágé*.

S ebben az összefüggésben már tulajdonképpen jogtalan a lírai *ÉN* előtérbe kerüléséről szólani, bármennyire indokolják is azt a József Attila költészetén belül felismerni vélt folyamat és magában a versben az *ÉN* hangsúlyos visszatérései: a költemény zárt alakzatában és megvalósult közegében viszont egyaránt és egyenlő súllyal anyaga, hőse vagy mondjuk így: *létezője az ÉN és a Világ*.

Ezzel viszont, miként egy félmondatban már fentebb is utaltunk rá, már elkerülhetetlenül az *Eszmélet* tartalmi értelmezéséhez jutottunk.

6. A költemény szorosabban vett tartalmi elemzését e dolgozat eleve nem tekintette feladatának, s problémaköréhez eljutva most sem erre törekszik. A megközelítés, a kiindulás némely lehetőségét kívántam csak jelezni, nem többet ennél; lezárásul sem ezeknek következetes végigvitelére törekszem a szöveg diakronikus és szinkronikus egészen keresztül, csupán érvényüket szeretném igazolni kicsit közvetlenebbül rávetítve őket a költeményre.

6. 1. A költői kifejezésformákat ma társadalmilag polivalensnek szokták mondani; föltehetőleg nem egészen azok, ha egy adott tartalomhoz nyilván nem is lehet kötni őket. Egy-egy életművön belül pedig kivált erős lehet komplementer szerszességük: a költemény elsődlegesen fenomenológiai megközelítése még ha explicit célzata nem erre irányul is, végső soron az alkotást, mint társadalomtörténeti alakzatot is körvonalazza. A tartalmi szembesítés azonban, s akár csak a jelzett kérdések körében maradvá is, már nyilván e vonatkozások valóságos meghatározását és kifejtését követeli, egyúttal és döntő súllyal nyomatékositva, hogy az ontologikus líra alakzata bár fokozottabban eloldozott a reáliáktól és a konkrétumoktól, még csak nem is kevésbé társadalomtörténeti formáció, hanem e formációnak, persze a belső tartalom lényeges, néhol döntő vonatkozásait, világnézetét és világképét egyaránt érintő, sajátos típusát jelenti.

6. 2. A költemény motívumrendjét vizsgálva, közvetlen elődjei közül legnagyobb súllyal a *Tehervonatok* *tolatnak* jön számításba. Nem csupán a tárgyi motívumok közelsége okán, hanem mert furcsa állóképében a tárgyvilág megjelenítése révén vagy során azoknak az antinómiapároknak a motívumai közül is sok, meglepően sok felsejlik vagy megszólal, a szabadság és a rabság, a halál és az élet, a világos és a sötét, az *ÉN* és a Világ ellentétei, melyek majd az *Eszmélet* kompozícióinak legfontosabb elemeit képezik.

A nagy költemény mottóját viszont leginkább egy körülötte született töredék szolgálhatná:

„Mert megoszlik, mint az egy-élet
Az egy-igazság maga is.”

(*Diványon fekszem*)

A meghasadt egy-igazság: erről szól az *Eszmélet*.

6. 3. Induljunk ki a struktúra legfeltűnőbb meghatározó jegyeiből:

ÉN-jelentésű vers
Mellérendelő alapmondatú vers
Kijelentő vers

Kijelentő jellegének értelmezése azonban, a számtalan és egyértelműen erre mutató stilisztikai jegy ellenére is, már durva közelítésben is fölötte problematikus. A leíró-kijelentő verseknek javarésze ugyanis, már természetükből adódóan, körülrajzol egy esetleg inkább reális, esetleg inkább fikatív helyzetet sőt gyakran: helyzet, melyben adott személy akár egy másik adott személyhez, akár egy föltételezett, hogy úgy mondjuk a *genius loci* jegyében és nevében föltételezett közönséghez szól: a *Tömeg* bármennyire modern vers, mégis aránylag világosan követi a három elemű szerkezet modelljét. Volt alkalmunk már felmutatni, az első versszak elemzése s az *ÉN* ambiguitásos jelenlétének elemzésének kapcsán, József Attila mennyire eloldotta a megnyilatkozás kiinduló helyzetét is és a megnyilatkozó személyét is a valóságos szituatív elemekből. Könnyű feladat lenne még hasonló jegyeket felmutatni: a szakaszok szétört sorára utalhatnánk mindenekelőtt, mely nemcsak bármilyen folyamatos szólás-jelleg fikciójának lehetőségét szünteti meg, hanem — kivált a nyitó-strófa hangtűzése után — ezeknek helyszíneit is elvonttá, cselekményeit modellszerűvé teszi, s kivált,

mert még az életrajzi részeknél is, amennyire realitásukat, olyan mértékben irrealitásukat is hangsúlyozza; ha pedig valakihez szól, az legfeljebb önmaga — de végképp jogtalan lenne olyan közönséget gondolni köréje, mint amelyet a *Tömeg* például egyértelműen felidéz.

A megjelenített tárgyiasságok nagy száma s néhol jelenetszerűsége ellenére is, melyek furcsán ellensúlyozzák, majdhogyan elfedik a költemény ilyen jellegét, a kijelentés szerkezetét tekintve az *Eszmélet* a képzelhető legabsztraktabb alakzat: a közlő helyzetnek mindhárom elemét messzemenően eloldotta a hétköznapi értelemben vett realitás akármilyen formájától.

A megjelenített tárgyiasságok, mintegy önnön megjelenésüknek egyedi szituációjával együtt ekként emelődhetnek be tehát az ontologikus líra más úton már körülrajzolt közegebe, a szólásformának ez a fajta kétértelműsége — történik szólás, de az hogy ki, hol és kihez szól végül mégis bizonytalan marad —, a biografikus helyszíneknek már semmiképpen nem életrajzi szinten megteremtett értéke és hitele pedig az Én jelenlétének és jelen-nemlétének ambiguitását közelíti meg máshonnan. Ezért nem jelentett József Attila számára sem világnézeti, sem technikai problémát az ontologikus líra közegének megteremtése és fenntartása: sok az fontos legsajátabb törekvése kifejezetten arra felé, az *Eszmélet* pedig éppen ezen belülről emelte az összes megjelenített tárgyiasságot, ezen belül kívánt szintézist találni.

Az egyezések mellett azonban fontosnak, sőt talán még fontosabbnak tetszik a formalehetőségek lappangó ellentétére felfigyelnünk — ha ezeket természetesen tanácsos is óvatosan fogalmaznunk. Mintha egy újabb s mélyenfekvő kettősség rejlene a közlő-kijelentő tónus szilárdsága és a belső elemek kétértelműsége között, amennyiben az első, bármennyire számontartjuk is a formalehetőségek variabilitását, ilyen nyomatókkal mégis apodiktikus biztonságot vonzana, a másik viszont bizonytalanságot szuggerál, s nem ilyen frazeológiát kívánna, hanem inkább, mint Arany Jánosnál és Babitsnál; a legközvetlenebb tartalmi kérdéshez jutottunk.

6. 4. A költemény egészének során az Én kijelentéseket közlő önmagáról és a külső világról, úgy, hogy önmagát — mint az 5. versszakban — alkalmasint tárgyasítja is. A két entitást a szó szoros értelmében *egymás mellé rendeli* (birtokos személyragot csak a testrészek kapnak) úgy, hogy a közlés biztonsága ilyenformán kettőjük tökéletes elkülönülését fejezi ki — ismét csak az 5. versszakra utalnék, az érzékelés tökéletes passzivitására és idegeniségére.

Másfelől az Én kijelentéseinek, ítéleteinek gesztusa, ahogy erről már sok szó volt, tökéletesen uralja a világot, amennyiben tudatos kategóriarendszere alá rendelve azt, valóban elsajátítja s alig engedi a tárgyvilág érzéki megjelenítését.

A költő célja tehát ennek a — hogy úgy mondjuk — : mellérendelésnek a gondolati feloldása lenne, a közegben már érzékeltetett, majdnem megteremtett szintézisnek, belső és külső, elvont és konkrét lényegi egybeesésének a gondolat szintjén történő megfogalmazása.

Ezt a gesztust, a törvény keresésének és kimondásának gesztusát, illetve egyre megújuló igényét hordozza a kijelentő forma, vagy méginkább: kijelentő érték — s ez tartja is a vers egységét, sőt fölényét, noha a lezárás ennél a gesztusnál többet felmutatni nem tud, a költő, ahogy a legutolsó sor — még a megelőző zavart képet is hallatlan intenzitásával elfedő legutolsó sor — bezárkozó letargiája tanúsítja, elbukik a gondolati harcban, a saját maga által feladott kérdésre-feladatra nem tud választ adni.

Más tanulmányának lehetne tárgya a küzdelem egész menetét követni — Fodor Géza elemzése egyébként éppen ezt dolgozta ki rendkívül meggyőző erővel. E költemény belső kapcsolat-rendszerét pedig végképp csak akkor remélhetjük megérteni, ha felfejtjük a megjelenített tárgyak és fogalmak — meggyőződés szerint — teljesen egyedi jelentés-asszociáció és függés rendszerét; magam csak a dolgozatban érintett kérdések ilyen irányú vonatkozását jelezném.

6. 5. A költeménynek már talán első olvasásra is legmegütőbb jegye, hogy végérvényesnek ható stílusa ellenére, éppen legfontosabb fogalmai, tehát a rend és a törvény semmiképpen nem értelmezhetők egyértelműen. Ez pedig már olyanfajta kétértelműség, mely a vers eddig érintett, összes ilyen típusú elemeinek hatását relevánssá teszi: az *Eszmélet* az eldöntetlenség költeménye.

Ideutalnak a váltások is, melyeket a kijelentő forma alig fed el, s melyeket túlzás nélkül nevezhetünk a gondolat halálugrásainak. Nem az egyes szakaszok látszólag vagy valójában laza kötésére, illetve motivikus különállására céloznék íten (ami ellen különben is sok érvt lehetne felhozni), hanem arra például, hogy a már-már elért biztonságból és egyértelműségből hogyan zuhan az első strofa a másodiknak, vagy a hetedik illetve nyolcadik strofa első négy sora ugyanazon szakaszok második négy sorának bizonytalanságába, vagy ellenkező értelmébe, a kilencedik pedig már az egyes sorokon belül is mintha a *Ballade des petits faits* modelljét követné.

Valamelyest rejtettebb formájú visszavonások és önmegsemmisítések egyébként, elképesztően sokféle technikával, a költemény egészét átjárják. Kiragadva említem csak a negyedik versszak enyhén rejtelmes értelmű lezárását, mely nem annyira az ex nihilo reményével, hanem inkább hangulatkörének organikusságával vonja vissza az előző öt sor rideg mechanikusságát.

A hetedikben viszont nyelvtanilag is tiszta a visszavonás pillanata, (és megint) a nyolcadikban irónia közvetíti (s hát amint), a kilencedik egészen finom logikai csúszásokkal játssza át első két sorának életellenesen rideg és végletes sztoicizmusát egy pozitív eszménybe, a tizenegyedik viszont az undorító hedonizmust oldja fel valamennyire, lírai fényt bocsájtva rá — arról már nem is szólva, mivel ez a fogalomrendszer belső elemzéséhez tartozna, hogyan oltják ki például a fény egyes megjelenései egymás jelentés- és hangulatkörét.

Mellérendelt alapmondatú költeménynek mondtuk — s valóban, de két irányban az: a végérvényesen közlő-kijelentő elhelyeztettség és — egyenértékű elemeivel — az eldöntetlenség költeménye.

Költemény, melynek koherens imaginációja egy nagy egységet nemhogy szuggerál, de jószerint tételez, mely a megszólaltatott elemek belső hierarchiájú szintézisére törekedne — de ezek valójában állandó kétértelműségben egymás mellé rétegződnek, ellentéteznek, kioltják, megsemmisítik egymást: az *Eszmélet*nek, egészen leegyszerűsítetten szólva, az a folyamat a tartalma, amelyben az ellentétek hierarchizálhatatlannak bizonyulnak, amely legvégső érveként csak az én gesztusát tudja felmutatni, ahogyan és amiért nem sikerült az én és a világ, illetve a kint és a bent szintézisét a rend és a törvény nevében megszervezni.

Am ne feledjük, hogy magának a törekvésnek legalább épp oly erős az intenzitása, mint kudarcának: feszültségét a költemény az erre irányuló, egészet vizionáló-alkotó vágy és kudarcának ellentététől kapja, ami eszmetörténetileg nyilván József Attilának a marxizmussal való viszonyával van kapcsolatban.

Küzdelme — ismét ezekre a nehézkes és inadekvát formulákra kényszerülünk — mindkettőt és egymásban fogalmazza meg (a *megfogalmazás*nak már többször jelölt értékében és értelmében): minden bizonytalanságok, ambiguitások alapjához, a költemény jelentésrendszerének, világnézetének meghatározó kétértelműségéhez jutottunk.

Ennek a küzdelemnek, mely majd magát a mindezt kérdező-reflektáló tudatot is kétségbe vonja (9. versszak) s útja végén az összes ezután lehetséges magatartás-lehetőséget ellehetetleníti (10., 11. versszak), ennek az útnak fáradtsága indokolja ama lezáró sort, s másfelől ennek feszültsége csap ki a vers kritikus pontjain — egyetlen kivétellel mindig — paradoxonokban.

Külön is nyomtatékosítanánk: a költemény legfontosabb trópusa, legfontosabb gondolati formációja a paradoxon, mely mintegy megtestesíti és magába sűríti a gondolkodási folyamat ambivalenciáját. Mintha a 3. strófát lezáró sorpár

„Ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.”

kicsit a vers egészére rávetülne, a feladat vállalását és lehetetlenségét nyilatkozta ki; ezért, hogy egy olyan alkotásban, melynek egész intonációja a törvény kimondását kívánja, egyetlen kivétellel, a 6. versszak kivételével, mindenütt ahol törvényt próbál kimondani — paradoxont mond. Legtisztábban ilyen a 2., a 3. és a 4. versszak, panaszkodó-felkiáltó hangfekvésben a 9. is, közel áll a 10.-nek első hat sora — azt pedig talán felesleges is említenem, hogy ilyen súlyú kontextusban természetesen erőfelé mutató jelleget kap az ellentételezéseknek, visszavonásoknak, kioltásoknak és kétértelműségeknek az egész költeményt behálózó rendszere.

Valóban, a paradoxon költeménye az *Eszmélet* — emlékezzünk a töredékre:

„mert megoszlik mint az egy-élet
Az egy-igazság maga is” —

s hogy e formációban itt most nem könnyed szellemi mutatványt kell tekintenünk, talán fölösleges hozzáfűznünk.

6. 6. E felfogásnak szembevetően ellentmond a költemény centrumában álló 6. versszak; rövid elemzése elől tehát nem térhetünk ki.

Állapítsuk meg mindenekelőtt: valóban ellentmond, szerkezetileg is, értelmileg is. Tanítása, magyarázata az ember csak társadalmi úton történhető önfelszabadításának marxi tételét mondja ki: egyértelmű választ ad tehát. Ennek megfelelően szerkezete is döntően eltér mindattól, amit eddig a vers egészére jellemzőnek mondtunk. Az értelmileg is csak kapcsolatos mellérendelések, illetve egyenértékű ellentételezések helyébe itt nyílt vagy rejtett logikai szembeállítások *hierarchizált ellentételezése*, a kijelentés helyébe — maga mondja — *magyarázat* lép: numen adest, törvényt hallunk. A keresett-érett törvény méltó is magához: shakespeare-i képekben és a logikai ítélet fegyelmével szólal meg ősi tegezése, a legközvetlenebb és a legközvetettebb itt úgy lett eggyé, hogy nemcsak a szörnyű kint, az értelmes magyarázatot is érzékeljük. Majd-hogy a célhoz értünk: az értelem fényével megértett-uralt-rendezett költői és nem-költői világhoz. Bizonyos: az, hogy József Attila ezt elérte, egyszersmind megérteti, miként jött létre, miből táplálkozott ennek a költeménynek klasszicizálása, hogyan tudta, hogyan tudhatta a kifejezés-

ben esztétikailag megoldottá — már szinte megtévesztően megoldottá — tenni a megoldatlanságot; ennek részletes elemzése azonban már kívül áll e dolgozat kiindulásán.

Numen adest: hallottuk a törvényt, s várjuk, mint *A város peremén* lezárásában — a próféciát. Meg is szólal — legalábbis textuálisan; de ennek lírai hitele már lényegesen kisebb. (Nem térünk ki arra a meghökkentő vívódásra, mellyel a marxizmust kiválóan ismerő költő vázlatában tökéletesen antimarxista megoldásokat fordított át végül marxistává.)

Már az 5. sor is kétértelműen olvasható, vagyis egy árnyalattal lazábban fogalmazott, mint az előbbieik — de ezt még a lelked-szíved szavak megfelelése végső soron egyértelművé teszi. A rákövetkező három sor azonban nagyot esik: a látomás után allegóriát olvasunk, az univerzalitás egészen kiskörű képbe szűkül, a nomenekbe tömörített apodiktikus kinyilatkoztatást pedig ezek után kifejezetten nyakatekertnek ható, vonatkozó kapcsolásokon és állító értelmű tagadásokon keresztül vont, az előbbiekkal szemben végképp nem szuggesztív, inkább mesterkélty, enyhén okoskodó mondatszerkezet váltja fel, mely csak nyomatékosítja az amúgyis elhasznált, itt meg az allegóriában túlságázott metafora nehézkességét. Lehet persze, hogy más szövegekörnyezetben hibátlannak éreznénk: de az bizonyos, hogy alapvetően eltérő minőségű, s lényegében fakadóan erőtlenebb, mint a megelőzők.

A vers pedig nem fejeződik be itt — álzárlat, ahogy Fodor Géza nevezi — hanem éppen ezek után szenvedti át legijesztőbb halálugrásait, s erősödik meg benne az ironia.

7. Az, hogy a költemény formája olyan szembetűnően klasszicizált, nyilvánvalóan nemcsak formai bravúr, vagy formai erőfeszítés eredménye; ennek néhány alapindítékára, leginkább az imagináció koherenciájáról szólva utalunk a dolgozatban, kidolgozása azonban kívül rekedt jelenleg választott szempontjain.

Ha azonban igazságát alapfeltevésnek tekintjük, s hozzáértjük a klasszicizálás irányába ható elemeknek nemcsak tartalmasságát és funkcionálisát, hanem azt is, hogy közvetlen esztétikai hatásuk — hangsúlyoznám a szót: közvetlen — alighanem erősebb is, mint az ellenlétes tendenciáé, a jelzett megközelítési és kiindulási lehetőségek tanulságait a következőképpen summáznám: az *Eszméletnek*, mint megvalósult műalkotásnak, alapparadoxonja, hogy klasszicizált formációja meghatározottan deklasszicizált világgépet hordoz; vagy megfordítva: hogy benne egy deklasszicizált világgép klasszicizált formát tudott nyerni.

S ezzel talán, ha tovább nem is, de az egyik küszöbhez jutottunk, amelyről nekiindulhatnánk a vers elemzéséhez.

(1973)

Várad Szabolcs

AZ „ESZMÉLET” ELŐZMÉNYEI

Mindig rejtélyes versnek éreztem az *Eszméletet*. Értelmezői — érthetően — abból szoktak kiindulni, amit *egyébként* tudunk József Attiláról. De mintha nem szúrna szemet eléggé, hogy ebben a versben mennyi minden másképpen van, mint a többi, főleg a korábbi József Attila-versekben. Sőt, bizonyos tekintetben, mégpedig a kompozíció tekintetében az *Eszmélet* az egész életműben egyedül áll. Talán egyetlen rokona a *Medáliák*, csak ott még nehezebb eldönteni, hogy egyetlen verssel vagy versciklussal van-e dolgunk. De egyébként a nagyobb lélegzetű, összefoglaló versekben is mindenütt folyamatos a költemény tere és ideje s ugyanígy a versbeli Én pozíciója is ebben a homogén világban. Ha csak azokat a levegősebb szerkezetű verseket nézzük, melyeknek közös vonásuk az *Eszmélettel*, hogy számokkal vannak részekre osztva, érdekes egyezéseket találunk köztük a kezdésben:

1. Itt ülök csillámló sziklafalon
2. Fák közt, /virág közt/ ülök egy padon.
3. A rakodópart alsó kővén ültem
4. Az éjjel hazafelé mentem

(A *Medáliák* utáni korszakból, az *Eszmélet*en kívül, négy vers oszlik még több, számozott részre. Az egyik, a *Flóra*, azt hiszem, valóban ciklus, tehát itt a számok különálló verseket jelölnek, a másik *Flóra* és a *Balatonszárszó* pedig nyilvánvalóan nem abba a típusba tartozik, mint az előzők, és itt elhanyagolható.) Az idézett versek tehát mind egy konkrét helyzet rögzítésével kezdik, ami aztán vagy visszatér a vers folyamán, mint az *Alkalmi versben*, vagy csak kiindulópont az elmékedéshez, mint a *Dunánál* vagy a *Hazám* esetében. Abban mindenesetre meg egyeznek, hogy a vers folyamán semmi sem keresztezi ezt a kezdő situációt, sehol sem jelenik meg egy másik helyzet, másik tér és/vagy idő, ami emennek ellentmondana. (És csak a teljesség

kedvéért: hasonló szerkezetű a *Március* is, csak a kezdésbeli egyezés nem ennyire frappáns benne.)

Ha a korábbi nagy leíró verseket nézzük, a tér—idő folytonosság ott is nyilvánvaló, a vers-Én helyzetét és viszonyát a megjelenített világhoz pedig a *Téli éjszaka* befejezése jellemzi:

Mérem a téli éjszakát,
mint birtokát
a tulajdonosa.

Az *Eszmélet*nél nem sokkal későbbi *Faluban* ez a motívum megismétlődik, bár jóval rezignáltabban:

Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.

Mármost az *Eszmélet* befejezése — „S én állok minden fülke-fényben, /én könyöklök és hallgatók” — némileg rokon ezzel. De a különbség éppolyan szembeszökő, mint a hasonlóság. Aki virraszt, az öröködik valamin, nem is beszélve a birtokát mérő tulajdonosról. Aki könyöklő és hallgat — a vonatablakban álló utazó analógiájára —, az csak nézelődik. Nem él benne a tájban. A vonat-metaphora éppen a kívülállást emeli ki: a képek elshunnak az ablakban szemlélődő utas mellett. Aztán meg a világ, melyben az előző vers szereplője virraszt, szociografikusan konkrét: a magyar falu. Itt viszont: kozmikus sejtelmű örök éj, amelyben kivilágított nappalok iramlanak. És ha szigorúan vesszük a kép logikáját, akkor a vers alanya nem is e nappalokra figyel, hanem a kivilágított nappalok fülke-fényében állva az örök éjt szemléli. De van a képnek még egy eleme: ez a képlet utazó áll *valamennyi* képletos fülke-fényben. Ennek a képzetnek a rokonait pedig megintcsak fölfedezhetjük más versekben. Például:

S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban —
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.

Idézhetnénk a *Dunánált* is, de az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* *Ignotusnak* érdekesebb, mert az *Eszmélet*tal egy évben íródott. De vajon ugyanarról van-e szó itt, mint az *Eszmélet* záróképeiben? Erre megnyugtató választ csak az egész vers elemzése adhatna. Két másik részlet összehasonlítása mindenesetre arra enged következtetni, hogy az *Eszmélet* vilásképe nagyon is különbözik az *Alkalmi* versétől. Ez utóbbiban a világ (legalábbis a természeti világ) és az Én harmóniáját, sőt egybeolvadását egy hasonlatból metaforába átsikló kép még az idézett sorokhoz képest is elmélyíti:

Már karcsú idomaira
pongyolát ölt a lég.
Az alkony a felhőn fész. . .
ülünk együtt, mint kedves és fia. . .

A fűben gyepeként sarjad a sötét,
a homály pamutlombjai ingnak.

S mi várjuk, hogy mikor lesz
látható reszketésű
bennünk az első csillag.

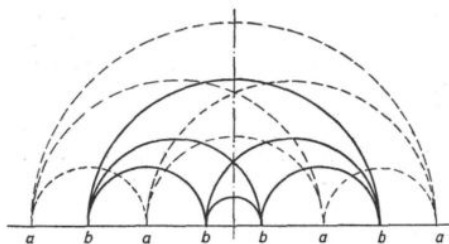
Az *Eszmélet*ben ennek homlokegyenest az ellenkezőjét tapasztaljuk: „Nappal hold két bennem s ha kinn van/ az éj — egy nap süt idebent.” Teljes harmónia után a teljes meghasonlottság: ezek a sorok egymagukban is azt sugallják, hogy valamilyen világnézeti válságnak kellett lezajlania a *Város peremén*, az *Elégia*, a *Mondd, mit érlel. . .* költőjében az *Eszmélet* megírása előtt. Eddig az volt a meggyőződése, hogy a világban törvények működnek, mégpedig olyan törvények, amelyek elkerülhetetlenné teszik a munkásmozgalom győzelmét. Amellett ez a világnézet egy közösséghez kapcsolta a költőt, ami meghatározta helyét is a társadalomban: elvtársai helyett és számára végezte a világ felmérését. Erre utalnak a visszatérő megszólítások is: elvtársaim, testvérek. Az Énnek mint a világtól elkülönült belső univerzumnak eleinte

egyáltalán nincs helye ebben a világképben A freudizmus megjelenése némi változást hoz ugyan, de kezdetben még nem bontja meg a harmóniát: az ösztönök szublimálása és az elfojtások kianalizálása éppúgy a harmonikus társadalom felépítését szolgálja, mint a világ külső felmérése. A kettőt a *rend* fogalma kapcsolja egybe:

Míg megvilágosul gyönyörű
 képességünk, a rend,
 mellyel az elme tudomásul veszi
 a véges végtelent,
 a termelési erőket odakint s az
 ösztönöket idebent. . .

Persze, mondjuk, a *Külvárosi éjt* és a *Téli éjszakát* csak egy ilyen elnagyolt vázlatban lehet egy kalap alá venni. (És még így is utalni kell rá, hogy az *Óda* az érlelődő válságban bejárja a kibontakozás egyik — és József Attila számára minden válságban döntően fontos — útját. Annál feltűnőbb, hogy az *Eszmélet* világában nem jut hely a szerelemnek;* ebben a vonatkozásban is egyedül áll.) De a mi szempontunkból az igazi különbség a *Bánat* és a *Reménytelenül* vagy a *Vas-színű égboltban* között van. Amott: „Zúgj, erdő elvtárs!”, emitt: „De hát kinek is szólanék —” A különvált Én egyszer csak egy idegen világban találja magát. Természetes, hogy a panasz és a fájdalom hangjai az elsők. Az *Eszmélet* előzményei már annak a küzdelemnek egyes szakaszait mutatják, ahogyan József Attila megpróbálja megvetni a lábát ebben az új-arcú világban.

A vers első konkrét, bár még nagyon távoli előzménye a *Vigasz*. Az egyik összefüggés tisztán technikai: itt jelenik meg először az *Eszmélet* versformája. A minta nyilvánvalóan Villon. Balladáinak formáját József Attila már korábban is alkalmazta, a fő előképet a *Nagy Testamentumot* elkezdte fordítani. A változtatás most abban áll, hogy megszigorítja a rímképletet. Mit jelent ez? Nyolcsoros strófát lehet írni egyszerű keresztrimes formában is, ababcbcd rímképlettel, ami nagyon gyakori eljárás. Ez a strófa azonban csak formálisan nyolcsoros, valójában két négysorost írnak egybe. A villoni strófa ezt a két négysorost közepén összekapcsolja úgy, hogy a 4. és 5. sort rímelteti, a képlet tehát így alakul: ababbcbc. Ezzel a forma szimmetrikussá válik: ha a 4. és 5. sor közé egy tengelyt képzelünk, mindkét oldalán azonos rímmel kezdődő keresztrimes négy sor foglal helyet. József Attila ezt a szimmetriát teszi teljessé azzal, hogy nemcsak a *b*, hanem az *a* rímet is megismétli a szakasz második felében. Így a második négy sor rímélése pontos tükörképe az első négy sorénak. Az első két sor végén szigorúan determinálja az összes többit. A súlypont a strófa tengelyébe esik, a két legszélső sor összecsengése pedig keretbe foglalja a strófát, s mindezeknél fogva önmagába zárt konstrukció keletkezik. Ezt legszebben úgy szemléltethetjük, ha egy vízszintes vonalon félkörívvel összekötjük az egymással rímelő sorokat:

* Éppen emiatt polemizál vele Juhász Ferenc a *Vers négy hangra, jajgatásra és könyörgésre, átoktalanul* című költeményben:

Te egyetlen, akivel megtanultam,
 hogy a létezők mind személyiségek,
 s nem hülnek holtként egymásra-hulltan,
 de egymáshoz köti őket a szerelem s az érdek.
 Hogy nem dermedt dolgok halmaz a lét,
 mely deresen egymást nyomja, fogja,

mint lebombázott város-törmelék.
 Az éhség a dolgokat egymásba-fonja.
 S a világ így, párosúlt-hiányok
 összessége, egymásra-utalt vágyakozás,
 csillag és ember, halak és lángok
 lüktető lánc, rab-fönnmaradás.

József Attila tehát először a *Vigaszb*ban próbálja ki ezt a versformát, meglehetősen felemás eredménnyel. A zárt strófákat oktató jellegű logikai kapcsolat fűzi össze. Ráadásul ez a logika eléggé laposan didaktikus, ami arról is árulkodik, hogy valami nincsen rendben a közösségi kapcsolattal, ami eddig oly magától értetődő volt, még a közvetlenül ezt megelőző versekben is, a *Bérmunkás-* és a *Tőkehaszon-balladában*. Erre utal a grammatikai viszonylatok megváltozása is: az első balladában („Hordunk vinnyogó kosarat. . .”) végig egy általános, az elnyomottakat képviselő többes szám szerepel, a másodikban a költő szólítja meg a proletárokat. Itt a közösség oktatja ki egy megtévelyedett társát a helyes magatartásról. „Ne hadd el magad öregem” — a formán túl ez a sor jelzi a kapcsolatot az *Eszmélettel*, vagy inkább azzal a költői nyersanyaggal, amiből később az *Eszmélet* kifermálódik. „Öregem, no mi van veled!” — így kezdődik ugyanis a vers egyik első fogalmazványa. Egy másik változat szintén hasonló megszólítással kezdődik: „Ember, ne félj!” De a folytatás meglepő, a *Vigaszhoz* képest: „Törődj belé, ma nem tudunk szeretni.” Vagy legalábbis kétértelmű: jelentheti azt, hogy ebben a korban mi, elnyomottak nem engedhetjük meg magunknak a szeretet luxusát, de grammatikai formájánál fogva értelmezhető úgy is, hogy a többes számú megszólítók nem tudják szeretni a megszólított „Ember”-t. Hogy mégis az első változat a valószínűbb, az a következő fogalmazványból derül ki („A csillám szememből kihagy. . .”), ahol a kijelentés átkerül egyes szám első személybe. Viszont nemcsak az igealak változik meg, a hangsúly is figyelemreméltóan más színezetet kap: „én már nem tudok szeretni”. Ráadásul — kissé bizarr módon és esztétikailag megoldatlanul — ezt nem is a költő mondja, hanem a szeme:

A csillám szememből kihagy,
szemem már tanul rámeredni
a dolgokra. — Gyermekei vagy
— szól — én már nem tudok szeretni.

Ami a *Vigaszb*ban egyértelmű volt és osztályszempontú, hogy tudniillik nem lehet szeretni a gazdagokat, még ha részvétet mutatnak is, itt általánossá válik, kiterjed az egész világra, a szeretet hiánya a dolgokra való rámeredéssel lesz egyértelmű, és valamiképpen az emberség lényegét érinti. Mindkét változat egy rejtett belső vita zárszavával végződik: „Annyit feledni nem tudsz, hogy ember ne maradj.” A versszak másik eleme, a fagy egeken sikló, áttetsző állkapcsa víziószerűségében ugyancsak messzire távolodott a *Vigasztól*, ahol még egyszerű köznyelvi kijelentés volt: „Együtt vágunk a jeges télnek”. Az „együtt”-ről a hangsúly olyannyira a jeges télre került át, hogy az „együtt” ki is szorult a képből. Ebből a két szövegváltozathoz az *Eszmélet*be végül is csak egy motívum került át, a „szeretni”, de magába olvasztva a belső vita tagadó végkövetkeztetését: „S hogy nem tudok mást, mint szeretni/ görnyedve terheim alatt”. És talán még meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a dolgokra való rámeredés és a csillogó szemű gyermeki tekintet ellentéte kimondatlanul, a megjelenítés módjában bújkálva él tovább az *Eszméletben*, az első és negyedik versszak kontrasztjában, ahol is a világ egyszer mint csilló könnyűség, másszor mint rideg determináltság jelenik meg; még áttételesebben a X. és XI. strófa merő tudat felnőttség és merő öntudatlanság boldogság képének, s végül — talán — a XII. szakasz „lengedező szösz-sötét” meghittségének, illetve „én könyöklök és hallgatók” kopárságának ellentétében.

A következő szövegváltozat, amely három összefüggő versszakból áll, kezdősorával — „Öregem, no mi van veled!” — a *Vigaszh* hangját intonálja. A második szakasz néhány sora már szó szerint átkerül majd az *Eszmélet*be. De a három szakasz együtt arról árulkodik, hogy a vers anyaga és formálólvelei még nagyon is tisztázatlanok.

Öregem, no mi van veled!
Élsz, ahogy élsz s ezt te ne tudnád?
Vizes homokon kötelek
kötnek-e ki? Te azt sem unnád.
Bátorság! Lesz még olyan munkád,
amelyben kedvedet leled, —
most — bárha egek ura ront rád,
teremtsd elő a kenyered.

Hisz itt a szenvedés belül, —
de ott kívül a magyarázat.
S hogy' olvasod le emberül,
hogyha tagjaid citeráznak?

Ez a fegyenc-kor leigázhat
de szabad leszel, ha belül
nem raksz magadnak oly[an] házat,
melybe háziúr települ.

Jöjj világra! Anyád apád
te légy! Ne less tündéri nőre
s szakállas végzetre, ki rád
vigyázzon, — ne légy bölcs, te dőre!
Gondolj a ravasz csecsemőre, —
sír-rí, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlére,
növeszti körmét és fogát.

A zavar éppen a második versszakban mutatkozik. A nyolc sort külsőleg összefogja a stílus folytonossága és a szoros rimképlet, de gondolatilag két részre esik szét: az első négy sor — „Hisz” kezdettel — az előző szakaszt folytatja, még a *Vigas* szellemében, a második négy viszont a következő strófához tartozik, és az előző változatokból ismerős felnőtté válás problémát intonálja, keserűbb logikai tartalommal, mint amennyit ez a stílus elbír. Amellett a két rész ellentmondásba is kerül egymással, mert hiszen ha kívül van az ok, hogyan lehet az okozatot *belül* megszüntetni? Pedig József Attilának fontos lehetett a „belül”, mert az első fogalmazvány még így szólt: „de szabad leszel, kiderül, / csak ne rakj magadnak oly házat. . .” Az eltérés oka valószínűleg az, hogy a „belül” szó már szerepel rímhelyzetben a strófa első sorában, a külső forma követelménye szerint tehát nem lehet még egyszer rímszó. De József Attila inkább a formát áldozta fel, egyelőre legalábbis. (És melleleg itt a magyarázata a hetedik sor ritmikái döccenőjének: a költő a „csak ne rakj” helyébe beírta: „nem raksz”, de az így keletkezett szótaghiányt elfelejtette az „oly”-on kipótolni, pedig az nyilván éppen verstani okokból szerepelt ebben a kényszeredett alakjában a korábbi változatban.) A háziúr nélküli házzal jelzett belső szabadság jelentése a következő szakaszból derül ki: meg kell szabadulni minden olyan belső, érzelmi vagy gondolkodásbeli kötöttségtől, ami az embert függésben tarthatja: szülőktől, szerelemtől és a végzetbe vetett hittől. Ezt a függés-függetlenség problémát a visszajáról világítja meg két másik József Attila-vers. Az egyik, az *Egy ifjú párra* című, ez idő tájt keletkezett, és szinte hivalkodó hangsúllyal fogalmazza meg a személyes kapcsolattól való teljes függőséget:

. . . im, e zümmögő kávéházban várok reátok
óvatosan, lassan, s figyelve (múltba? jövőbe? nem tudom)
de vizsgán, mint a kutya, ki bár szemmel tartja a gyanúsán nyüzsgő világot,
félíg ügyel csak, mert másfelől gazdáját várja jelenni a néma uton —

majd kétszer is leszögezi, hogy „Ti vagytok a gazdám”, utána pedig egy nagyon érdekes kép következik:

Lám-lám, nevetve jöttök, nem tudva, hogy ti vagytok Az, ki eligazítja
az üres keretekben a képeket, melyek anyag
alakzatai alighogy élnek, máris tubusaikba
surrannának vissza a festékek, a nem-lett múltba az ősi anyag.

Hogy a „szakállas végzeten” mi értendő, az pedig kiderül az *Oszlás után* című szonettből, amely mintegy fél évvel az *Eszmélet* után keletkezett, mégpedig megadott (bridzs-) témára nyolc perc alatt, ami arra vall, hogy a gondolat elég régóta készen lehetett a költő fejében.

A kártya ki van osztva. Reszketünk,
Észak, Kelet, Nyugat és Dél kezében,
bubik, királyok, dámák jelmezében
s szótlanul várjuk, mit tesz végzetünk.

Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mit tehetnénk a szabály ellenében?!
Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.

Vörösek és feketék, vérben, gyászban,
fényesre lakkozottan, lámpalázban
így kell kinek-kinek sorsára várni,

hogy boldogságunkat, mit rejt szerelmünk,
a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk,
ki tudja-e a végzet licitálni.

A *Vigas* egyszerre oktató és vagányos hangvétele mindkét tulajdonságával idegen attól a keserű világszemlélettől, ami József Attilában — legalábbis az *Eszmélet* anyagával való küzdelemnek ebben a stádiumában — kialakul. Ezért is zavaros a második versszak, és ezért kell még kétszer átírnia, amíg az *Eszmélet* VI. strófája válik belőle, és még a végleges változatban is kissé idegenül feszeng — a *Vigas*hoz kötődő eredet maradványaként — az utolsó sor háziura.

A következő szövegváltozat, a *Mi, emberek* . . . kezdetű két és fél strófás töredék az *Eszmélet* kialakulásának sokkal érettebb szintjén jeleníti meg az előző változat anyagát. (A két verzió közti összefüggést filológiaiailag is alátámasztja, hogy az „Ösztöneim az életet, / bármily kegyetlen, meg nem unnák” sorok — az utóbbi töredék második versszakában — az előző változat „Vizes homokon kötelek / kötnek-e ki? Te azt sem unnád” sorainak a variánsai. Amellett a harmadik versszakban a „ma éheztl és nem kerestél” sor is rokon a „te-remsd elő a kenyered”-del, a „nyers tél” pedig a másik, egy strófás változat fagy-motívumát hozza vissza. Nyilvánvalónak látszik tehát, hogy ez a töredék is — a kritikai és nyomában a többi kiadás időrendjétől eltérően — az *Eszmélet* előzményeihez tartozik.) Eltűnik az oktató jelleg, a második személyt első személy, a felszólító módot kijelentő mód váltja fel. Más az elrendezés sorrendje is: a *Mi, emberek* . . . azzal kezd, amivel az előző változat befejezte. Ez a strófa már az *Eszmélet* hangja — és színvonala —, ha szó szerint semmi sem kerül is át belőle a végleges változatba.

Mi emberek, sötét erők,
érezzük, napjaink letelnek.
S ha érezzük, a vég előtt,
mint dögöt légy, a világ ellep.
Eszmék északi fénye mellett
mért őriznök hát az időt?
Miért piszkálnánk hunyt szerelmet?
Én felgyújtom a temetőt.

Vajon miért maradt ki ez a strófa az *Eszmélet* végleges szövegéből? Hiszen több nekirugaszkodás után itt kap először, mégpedig hallatlanul erőteljes formában, hangot az az alapézés, amely majd az egész vers szerkezetét megszabja, amit az egész vers szigorú rendszerbe foglalni, de egyszersmind feloldani is törekszik. Nos, azt hiszem, éppen ezért: mert megfogalmazódott, nyíltan kimondódott benne az, amivel az egész vers küszködik, amit fogalmilag elismer és tudatosít mint a felnőttség és belső szabadság követelményét, de érzelmileg vállalni nem tud:

láttam, hogy a múlt meghasadt
s csak képzetet lehet feledni
s hogy nem tudok mást, mint szeretni
görnyedve terheim alatt —
*minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!

Az előzményben, különösen ebben a sorban: „mint dögöt légy, a világ ellep” — valami olyan totális, az egész emberi világgal szembeni undor érződik, aminek a konzekvenciája nem lehet más, mint minden személyes kötöttség, vontaképp az egész személyiség fölégetése. Viszont mi jöhet ez után? Csak a teljes nihil:

Most már nem tudom, mit tegyek;
öljek-e vagy olvassak ponyvát.

Ahhoz, hogy az *Eszmélet* létrejöheszen, meg kellett zabolázni ezt az indulatot. És csakugyan: ott rezignációvá szelídül, és — ami ugyancsak lényeges — elmarad mellőle az egyes szám első személy: „Az meglett ember, *akinek* / szívében nincs se anyja, apja” stb., vagyis: aki felgyújtotta a temetőt. Ez a felgyújtás motívum természetesen a mozgalmi kötöttségekre

is vonatkozik, de ebben az általános képletben ezeknek már nincs külön helyük. Hogy konkrétan is ott szerepeltek az *Eszmélet* kialakulása során, azt egy másik töredék bizonyítja:

Diványon fekszem, sziszegek:
„Ne várjatok!...” S egyszerre hallom
— gyötrően munkát! kenyeret!
Kiabálnak az utcasarkon
S rohanok, majdnem azt sikoltom —
„Várjatok hát! Megyek! megyek!...”
Mit gyerekes dac! Igazi voltom
küzdő, emberi szeretet.

De ez is csak egy az *Eszmélet* végül is kiselejtezett előzményei közül. Megtalálható rezignált ellenpárja is, a *Magad emésztőben*, amely — megintcsak ellentétben a kritikai kiadás időrendjével — valószínűleg az *Eszmélet* előtt keletkezett (noha persze semmiképp sem előzménye abban az értelemben, ahogy az eddigiék, többek között az eltérő versforma miatt sem):

A múlt
tüntető menete elvonult,
a lomb lehullt
s a fájdalom ágai benned,
mint mindenkiben elkövesedtek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.

A folytatást ismerjük az *Eszmélet*ből: „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ...”

Az *Eszmélet* magja tehát a VI., IX. és X. szakasz, vagyis az a kettő, amelyik a világ rab-ságából való megszabadulás útját jelöli ki, és az a harmadik, amely ezzel az úttal érzelmi vitát folytat, vagy pontosabban beismeri ennek a lehetőségnek a személyes kudarcát. Ehhez jön aztán a IV. szakasz, amely a világot jellemzi, amelyből szabadulni kellene. Végül egy korábbi versben — a *Háló* címűben — megtaláljuk a VIII. szakasz előzményét is. Ez a versszak a kompozíció szempontjából nagyon fontos: a csillagokig tágitja a vers szinpadát. Nemcsak a kép hasonlít, hanem a lírai gesztus is:

Szakadt lehet — gondolkozom, —
az én hálóm.
Kiaggatom, megfoltozom.
S íme, látom — (vö.: Hát amint felállok)

Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog —
jeges bogai szikrázón
a csillagok.

Hogy mennyire tartósan és — mondhatni — görcsösen foglalkoztatta József Attilát ez a nyersanyag, ez a megformálandó új világkép, azt tovább szemléltetik az *Eszmélet* prózai előzményei, elsősorban az az 51 sornyi töredék, amely „Vallomás” címen jelent meg a kritikai kiadás IV. kötetében (22—23. old.).

Láttuk, hogy az alapkérdés az *Eszmélet* vázlataiban a világhoz való viszony, mégpedig elsősorban érzelmi szempontból. A válasz a kötöttségek felszámolására szólít fel: „Jöjj világra!” A „Vallomás”-ban: „Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, melyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét! Idegen tárgyak kellene, hogy élhessek... El tudok így is egy boldog életet képzelni. Ehhez azonban az kellene, hogy semmit-senkit ne szeressek és ne gyűlöljek. Az életet pusztán technikának kellene felfogni, vagy helyesebb szóval ökonómiának... A világot ki kellene löknöm magamból, tárgyi világgá kellene tennem.” A fogalmazás racionális, sőt hiperracionális, az alapállás gyermetes. Ez az írás valószínűleg a pszichoanalitikus kezelés mellékterméke. Ami nem mond ellent az *Eszmélet*tel való kapcsolatának. Hiszen a pszichoanalízis a végleges felnőtté válást, a világhoz való viszony rendezését célozta, a gyakorlatban ugyanazt, amit a költészetben az *Eszmélet* (más kérdés, hogy milyen eredménnyel).

Az idézett rész az *Eszmélet*-vázlatokkal rokon („Öregem, no mi van veled!”). Az egész írás a maga módján ugyanannak rugaszkodik neki, aminek majd az *Eszmélet*: végiggondolni a világot, és benne az egyén lehetőségeit, vagy pontosabban: a boldogság lehetőségeit. Az első bekezdés némi párhuzamosságot mutat az *Eszmélet* kezdetével: „Körülnézek, — benne vagyok a világban, mint egy mérhetetlen szeretetben. Mellem dagad, úgy érzem, semmi dolgom. Torkomból a görcs alászáll, s ha ez az állapot tarthatna, bizonyára föloszlana egész testemben.” De ez a párhuzam csak feltevés, filológiaiilag nem lehet alátámasztani, sőt, a szöveg így folytatódik: „Epikusan, képben objektívalva ezt az érzést: gyermek vagyok az anyatestben.” A feltevésre az ad alapot, hogy az *Eszmélet* I. strófája élesen különbözik a vers egész további világától, talányosan magában áll, egy másik világot jelenít meg, vagy a világnak egy egészen más képét mutatja. A vers a továbbiakban a vas világban játszódik. De hol az átmenet? Itt mindenesetre kapunk egy magyarázatot, ami egyébként kapcsolatba hozható „A csillám szememből kihagy” kezdetű strófa gondolatvilágával. Úgy képezem, az *Eszmélet* első szakaszában a világ úgy jelenik meg, a gyermeki önfelédtségnek a világ csillogó felületére rácsodálkozó boldogságában — illetve ebből a lelkiállapotból nézve —, ami itt az első bekezdésben megfogalmazódott. Erről az állapotról később még annyit tudunk meg, hogy eszerint „úgy elterülhettem egy boldog érzésben, mint a disznó a langyos pocsolójában” — ami csaknem szó szerint majd a *Számvetés*ben ismétlődik meg, de objektívebb formában az *Eszmélet*ben is megjelenik (XI. strófa). Ez a szakasz szintén a vers legtalányosabb helyei közé tartozik. Egyik érdekessége, hogy az első szakasz „lány” jelzője megismétlődik benne. Jelzőismétlődés ezen kívül mindössze egyszer fordul elő a versben.

A továbbiakban a „Vallomás” a), b) és c) pontban bizonyítja a boldogság lehetetlenségét még abban az esetben is, ha megvalósíthatók volnának a kijelölt feltételek (érzelemmentesség stb.). Felkötlenek itt az *Eszmélet* III. szakaszának elemei. „Ebből én meg sem élhetek, az értelmet nem használhatom fel alkotásokra sem, mert a közönség, a mai, amúgy sem volna képes gyönyörködni a színjátékában.”

e léha, locska
lelkek közt ingyen keresek
bizonyosabbat, mint a kocka.

Másik kedvezőtlen következménye a világ tárgyiasításának: „pusztán értelmi, tárgyiasító kapcsolatban volnék a világ dolgaival, nem pedig érzéki kapcsolatban, ami viszont mint érzéki lényt soha nem elégítene ki”.

Nem dörgölődzik sült lapocka
számhoz s szívemhez kisgyerek —
ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.

A harmadik bökkenő: „az értelem dialektikus természetű lévén, meg nem hozhatja a nyugalom érzését, a befejezettséget, mert lényegében (végső fokon) önmagát veszi tárgyul, tehát az érzéki tárgyak helyébe, amelyek a megértést áhítozzák, értelmi tárgyakat állít, vagyis attól távolít el, ami felé törekednék.” Ez a szövegrész a IX. szakasz elejéhez ad kulcsot:

Hallottam sírni a vasat,
hallottam az esőt nevetni.

„... az érzéki tárgyak ... a megértést áhítozzák ...” S vegyük még hozzá: „... az kellene, hogy semmit-senkit ne szeressek és ne gyűlöljek.”

s hogy nem tudok mást, mint szeretni

Vagyis az *Eszmélet*ben az egész gondolatkör — a IX. strófában — a visszajáról — mint szubjektíve lehetetlen — jelenik meg.

Boldogság—felnöthtség—szabadság problematikája alakul ezekben az előzményekben, s ez szerveződik végleges formába majd az *Eszmélet*ben is — a vers „belsejében”. De a kompozíció kialakításakor József Attila két irányban is kitágítja ezt az anyagot: térben (a csillagokig) és bölcséletileg (a nincs-ig és lesz-ig, a halálig, amelyre az élet csak ráadás, és végül az örök éjszakáig, amiben a vers nagyobbik részében megjelenített világ nappaljai csak eliramló vonatablakok).

A *dolog* című (hátorzongatóan hegelianus) filozófiai írás mindenekelőtt a IV. szakasz utolsó három sorának előzményeként érdekes.

Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

„A dolognak három lényege van:

a) dolog előtti vagy alkotó lényeg, amely a dolgot létrehozza, hogy azután, de csak azután kitölthesse és amely megfelel az ihleti szellemiségnek;

b) dologbéli vagy való lényeg, amely a dolgot kitölti, hogy azután, de csak azután megemmesíthesse és amely megfelel a szemléleti szellemiségnek;

c) dolog mögötti vagy igaz lényeg, amely a dolgot megsemmisíti, hogy azután, de csak azután, rekonstruálja és amely megfelel a fogalmi szellemiségnek, —

a dolog mindhárom esetben az alak és a nemlét ellentétében való egység, mert úgy a dolog-előttiség, mint a dolog megsemmisülése és rekonstrukciója a dolog nemléte.”

Nem szeretném eltulozni a rokonságot. Itt egy spekulatív tétel bizonyítása érdekében szerepel ez a hármas felosztás, s ennek megfelelően nincs is köztük hierarchia, míg a versben a „van” szemben áll a „nincs”-csel és a „lesz”-szel.

Végül még egy idézet: „*A lét csupán tulajdonság*: a meg nem semmisülő és meg nem változó, hiánytalan és be nem teljesülő nemlét tulajdonsága. A nemlét: ósállag, az állagok állaga...” Lehet, hogy ebből lettek az alábbi sorok?

ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja

— — — — —
így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok

Nem tudom. Mint ahogy arra sem vállalkoznék, „a jelen dolgozat keretei közt”, hogy értelmezem ezeket a sorokat az *Eszméleten* belül. És azzal is tisztában vagyok, hogy mindaz, amit a vers előzményei közt találunk, nem bizonyíték az *Eszmélet* ilyen vagy olyan értelmezése mellett. Annyi azonban az előzmények áttekintése alapján bizonyosnak látszik, hogy az *Eszmélet* nagyon mély világnézeti válságból született. Szembenézés egy új helyzettel — a világgal, ami már nem birtoka, amit tehát nem lehet többé egyetlen szimbólumba sűrítve felmérni, mint a *Téli éjszakában*, még kevésbé úgy megjeleníteni, a pars pro toto elve alapján, ahogy a *Külvárosi éjben* vagy az *Elégiában*. Ezekben a versekben a kiválasztott külvárosi tájrészlet teljes univerzumként szolgál. Nem kell messzebbre menni, hiszen az egész emberi világ itt készül. Ez az alapja a — költői szempontból — harmonikus viszonyoknak. Én és világ közt József Attilának ebben a korszakában. E nélkül az archimédeszi pont nélkül a teljes világot befogni egyetlen vers látóterébe: heroikus vállalkozás, és nem is lehetséges másként (hiszen terének és idejének folytonossága a végtelenbe növelné a vers terjedelmét), csakis gyökeresen újfajta kompozícióval — József Attila szavait kölcsönvéve: a világra kivetett háló bogainak felmutatásával.

(1973)

Aki ismeri a magyar avantgard történetének fehér foltjait, méltányolni tudja Kárpáti Béla vállalkozását, amelynek során az ItK 1974. évi 5. számában Kassák Lajos avantgard ideológiájának feltárására és leírására törekedett. A vállalkozás méltányló figyelmet érdemel, az eredmény viszont, úgy hiszem, bírálatot. Kárpáti érdekes fejtegetések során közelíti meg Kassák ideológiáját. Hogy ez mennyire sikerült neki, azt nem ennek a felszólalásnak kell eldöntenie. Véleményem szerint csak részben sikerült, minthogy Kassák nézeteit már eleve polgári ideológiának, a polgári hamis tudat egy változatának tekinti; állásfoglalását ez a prekoncepció határozza meg. Tanulmánya ebben az összefüggésben is vitát érdemel, s talán lesz vállalkozó, aki megkérdőjelezi ezeket a feltevéseit és következtetéseit.

Van azonban néhány odavetett megjegyzése, amely mindenképpen ki kell, hogy hívja az ellenkezést. E megjegyzések ötletszerűeknek tetszenek, valójában nem is következnek fejtegetéseiből. A Lukács György munkásságát érintő megjegyzésekre gondolok.

Kárpáti arról beszél, hogy Kassák egyénisége nem ismerte az önbírálatot. Ehhez azután, mintegy hasonlat gyanánt hozzáteszi: „Kassák maga is úgy van az önkritikával, mint Lukács György, aki — Sándor Pál szavaival szólva — elítélt és elvetett tetteit újra meg újra »jogerőre emelte«, újra meg újra verifikálta, sőt makacs konzekvenciával be- és beépítette elméleti rendszerébe. (Az pedig már a Lukács-kérdéshez tartozik, hogy ezeket az önkritikákat maga nem vette komolyan.)”

Valóban ez lett volna Lukács — kétségtelenül vissza-visszatérő — önkritikáinak lényege? S valóban egy hasonlat és egy zárójel keretei között el lehet intézni azokat az önkritikákat, amelyekre Lukácsot rákényszerítette saját filozófiai fejlődése, vagy rákényszerítette a történelem?

Kárpáti odavetett megjegyzése határozott kételyt fejez ki Lukács György magatartásának őszintesége iránt. Való igaz, hogy Lukács több alkalommal önkritikával fordult szembe saját munkáival, illetve önkritikával zárta le tevékenységének egy-egy szakaszát. Ez az önkritika lehetett valóságos és megokolt, amely gondolkodásának fejlődésére utalt, s amely a pálya valamely autentikus fordulatát vezette be. Ilyen önkritikával utasította el *A lélek és a forma* című munkáját annak idején, midőn az irracionalizmustól a társadalom és a történelem valóságos problémáihoz fordult, s szellemtörténeti elképzeléseit szociológiai és etikai szemlélettel váltotta fel. Hasonló fordulat történt pályáján a húszas évek végén, a harmincas évek elején, midőn leszámolt baloldali sektarianizmusával és elítélte a *Történelem és osztálytudat*ban kifejtett nézeteit. Ennek a leszámolásnak, ennek a filozófiai fordulatnak a Lenin- és Moses Hess-tanulmányok, a Blum-tézisek, végül a *Marx, Engels és Lassalle Sickingen-vitája* című tanulmány voltak az állomásai, de szerepet kapott bennük az is, hogy Lukács megismerkedett Marx *Gazdasági-filozófiai kézirat*aival.

Az önkritikának csak a formája, hogy úgy mondjuk, a nyelvezete jelentett taktikai megalkuvást. Erről a következőkben számol be Lukács: „Amikor 1933-ban megint a Szovjetunióba kerültem, s ott feltárult az a perspektíva, hogy termékeny tevékenységet folytathatok — a Lityeraturnij Krityik 1934 és 1939 közötti irodalomelméleti ellenzéki szerepe általánosan ismert —, taktikai szükségszerűség volt nyilvánosan distanciálnom magamat a *Történelem és osztálytudat*-tól, hogy a hivatalos és félhivatalos irodalomelméletek elleni valóságos partizánharcot ne zavarhassák meg olyan ellentámadások, amelyekben ellenfelemnek, ha bármily bornírtan érvel is, az én saját meggyőződésem szerint tárgyilag igaza volna. Természetesen ahhoz, hogy önkritikát tehessenek közzé, kénytelen voltam alávetni magamat az éppen uralkodó nyelvezeti rendtartásnak. De ez az alkalmazkodásnak egyetlen mozzanata ebben a nyilatkozatban.”¹ A szemléleti változás autentikus volt, s ezért Lukács igenis komolyan vette

1. Marxista fejlődésem: 1918–1930. — *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. Magvető. 734–735.

önkritikáját. Annyira komolyan, hogy — persze saját nyelvezetén, a filozófus nyelvezetén — megismételte abban az 1967-es utószavában is, amelyet a *Történelem és osztálytudat* olasz és német kiadásához írt.

A *Történelem és osztálytudat*ot érintő önkritika ugyanakkor, mint láttuk, felveti a „nyelvezet” problémáját is: a nyelvezetét, amelyet a harmincas évek szektariánizmusa kényszerített Lukácsra. A *Történelem és osztálytudat* önkritikus megítélésénél még csak a „nyelvezet” határozta meg a szektariánus politika, más esetekben az önkritikát magát. Lukács önkritikáinak egy másik része ugyanis egyáltalában nem autentikus, ellenkezőleg kierőszakolt, amelyeknek elvégzésére a filozófus csak önvédelemből vállalkozhatott. És ezért ezeket az önkritikákat — ha híu akart maradni saját nézeteihez, saját igazához — nem is vehette komolyan.

Ilyen volt például a Blum-téziseket követő önkritika. Lukácsnak ezek a tézisei, mint közismert, „a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának” megvalósításában jelölték meg a magyar kommunista mozgalom célját. „A Kún körüli csoport — írja erről Lukács — a tézisekben a legtisztább oportunistáknak látta; saját frakcióm támogatása meglehetősen langyos volt. Így történt hogy — mikor megbízható forrásból megtudtam, Kún Béla arra készül, hogy »likvidátor«-ként kizárással a pártból — ismerve Kún befolyását az Internacionáléban, feladtam a további harcot, és közzétettem egy »önkritikát«. Akkor is szilárdan meg voltam ugyan győződve álláspontom helyességéről, tudtam azonban azt is, — pl. Karl Korsch sorsából —, hogy a pártból való kizáratásom akkor azt jelentette volna, hogy lehetetlenné válik aktívan részt vennem a közelgő fasizmus elleni harcban. E tevékenységhez való »belépőjegyként« — minthogy ilyen körülmények között többé nem tudtam és nem akartam a magyar mozgalomban dolgozni — fogalmaztam meg ezt az »önkritikát«. Hogy milyen kevésbé gondoltam komolyan ezt az »önkritikát«, azt az mutatja, hogy alapbeállítottságom fordulata, amely a tézisek alapjául szolgált, attól kezdve — persze anélkül, hogy akár csak közelítőleg adekvát kifejezést kapott volna — további elméleti és gyakorlati tevékenységem vezérfonalává vált.”²

Hasonló önkritikára került sor 1949-ben, az ún. Lukács-vita folyamán. Ez a vita a hidegháború közvetlen ideológiai következménye volt, lefolyására már a közelgő Rajk-per árnyéka borult. Hátterében ugyancsak ott voltak a Blum-tézisek, vagyis a szocializmusra való áttérés stratégiája, amelyet Lukács egészen másként tervezett, mint a történelem ítélszéke előtt szektariánusnak bizonyult akkori magyar pártvezetés. Lukácsot kíméletlen bírálat érte, s ő hasonlóan a Blum-tézisek vitája után választott megoldáshoz, taktikai önkritikát gyakorolt, visszavonult.

Az 1949-es Lukács-vita utasította el a „partizán elméletet” is, amelyet Rudas László, Révai József vagy Horváth Márton akkori szektariánus elgondolásához visszatérve Kárpáti Béla most „tozkepnék” minősít. Álláspontja meglepő, hiszen a „partizán” elmélet azóta igazolást nyert, különösen abban az összefüggésben, amelybe Lukács 1945-ös *Pártköltészet* című tanulmánya helyezte a „politikai költő” fogalmát. „... a pártköltő — írta Lukács — sohase vezér vagy sorkatonna, hanem mindig partizán. Vagyis, ha igazi pártköltő, mély egyetértésben van a párt történelmi hivatásával, a párt által kijelölt nagy stratégiai útvonallal. Ezen belül azonban egyéni eszközeivel szabadon, saját felelősségére kell, hogy megnyilatkozzék. Ez nem jelent sem anarchitát, sem véletlenszerű összefüggést, csupán a párttevékenység és a pártköltő lényeges vonásai közti helyes kapcsolatok helyes felismerését és megfelelő gyakorlati alkalmazását.”³ Ez a meghatározás aligha lehet alapja annak a minősítésnek, amit Kárpáti Béla ad Lukács nézeteiről.

Úgy tetszik, Lukács György munkásságának „baloldali”, szektariánus kritikája olvasható ki Kárpáti odavetett megjegyzéseiből. Ez a kritika olyan érvekkel — érvekkel? alkalmi megállapításokkal! — jelentkezik, amelyeket már régen megcáfolt a Lukácsról foglalkozó marxista kutatás. A dolgok különös játéka folytán Kárpáti interpretációja azokkal, Zittával, Rühlével, találkozik, akik „jobbról” bírálták Lukács György tevékenységét. Kárpáti egy hasonlaton és egy zárójelen belül vet fel indokolatlan és értelmetlen vádakát. Lukács György önkritikáit nem a történelmi körülmények között, hanem „sterilen” ítéli meg. Ám a történelemnek mindenképpen kudarcot kell szenvednie, ha nem történelmileg meghatározott, hanem steril fogalmakban gondolkodik. A fogalmak tartalmát, jelentését és valóságát veszi el szeme elől.

2. U.o. 724.

3. *Pártköltészet*. — Magyar irodalom — magyar kultúra. Bp. 1970. 304.

PETŐFI-SZÓTÁR

Petőfi Sándor életművének szókészlete. Első kötet A—F. Szerkesztette J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. Gáldi László irányításával. Bp. 1973. Akadémiai K. 1167 l.

A munka — már az I. kötetből ítélve is — az elmúlt három évtized legjelentősebb filológiai teljesítményei közé tartozik. Éppen úgy régi adósságot törleszt s éppen úgy a nemzetközi filológia élvonalához való felzárkózást jelzi, mint pl. a Magyar Nyelv Értelmező Szótára, A magyar irodalom története c. kézikönyv, az Etimológiai Szótár, a Világ-irodalmi Lexikon stb. Igaz, a Petőfi-Szótárt (a továbbiakban PSz) megelőzte a Benkő László szerkesztette „Juhász Gyula költői nyelvének szótára” (1972), de éppen a két rokon vállalkozás különbsége (a PSz javára) igazolja, hogy ilyen vállalkozás kellő színvonalon és teljességgel csak kollektív munkában valósítható meg. A PSz munkaközössége — ha (némi méltánytalansággal) csak a szerkesztőket nézzük is — szerencsés összetételének mondható: Gáldi László, az „irányító” nemzetközi szélességű elvi, elméleti tájékozottságával, a szerkesztők lexikográfiai, nyelvtörténeti és stilisztikai tapasztalataikkal-ismerteikkel biztosították, hogy a PSz ne maradjon mögötte a világ egyetlen hasonló vállalkozásának sem. Talán egy állandó Petőfi-szakértő konzultáns hiánya érződik a munkán, olyan valakie, aki a Petőfi-filológiának a Szótár szempontjából releváns újabb eredményeit közvetítette volna a szerkesztőknek.

Ennél is jobban érződik az írói szótár elméletének s ezen alapuló megállapodott profiljának és funkciójának világszerte tapasztalható megoldatlansága s ezekből fakadó ellentmondásai. Elkerülhetetlen változatossággal megemlítek néhányat az itt felmerülő problémákból. Az írói szótár mindenkor — de legalább két fő aspektusból — választás kérdése. Egyrészt: *melyik író* szókészletét (nyelvé) válasszuk ki szótárszerű feldolgozásra, másrészt: a kiválasztott író szókészletének (nyelvének) *milyen s melyik hányada* kerüljön a szótárba. Az utóbbi probléma esetében a PSz szerkesztősége helyesen döntött úgy, hogy csak a *teljes* írói nyelvi corpus feldolgozása lehet a korszerű és elfogadható. Minden olyan megoldás, mely ilyen vagy olyan megfontolás alapján elhárítja a nyelvi anyag egyik vagy másik csoportját, csonka s hamis

képet ad az író szókészletéről, s félrevezet az írói nyelv, a költői nyelv értelmezésében. A teljesség kérdése azonban csak elvileg könnyű kérdés, a gyakorlatban korántsem probléma nélküli. Olyan kérdésekben, mint a tulajdonnevek (személy- és helynevek), számnevek (évszámok, keltezés stb.), idegen nyelvű szövegek, szövegrészek és sok tekintetben a fordítások — még sehol sem találtak mindenkit kielégítő, minden szempontból megnyugtató megoldást. Petőfi esetében is aligha vitatható, hogy *eredeti* német és francia nyelvű szövegei is beletartoznak az „életmű szókészletébe”, hogy tekintetbe lehetne venni beszédeinek, felszólalásainak az *egykorú* sajtóban, diaktársaságok jegyzőkönyveiben több-kevesebb hűséggel (de félreismerhetetlen petőfiességekkel) fennmaradt textusait vagy például a majdnem bizonyosan általa fordított Bem-szövegeket. Mindezek legalább olyan fontosak, mint a bizonyára nem mindenestül Petőfitől származó szerkesztői üzenetek.

Idetartozik az a furcsa paradoxon is, hogy az írói szótár készítőinek kénytelen-kelletlen ezerszer és tízezerszer le kell írniuk olyan köznyelvi szavak definícióit is, melyeket mindenki ismer. A későbbiekben talán lesz módom utalni arra a kettős veszélyre, hogy a PSz írói egyszer túlságos ekonomiaival hagyatkoznak a nyelvi köztudatra, máskor túl akarják értelmezni az Értelmező Szótárt. Mindez majd akkor lesz szinte kínosan mulatságos, amikor húsz vagy ötven írói szótár birtokában fogják utódaink húsz vagy ötven kötetben olvasni, hogy mi a *fej*, a *kutya*, a *szél*, mit jelent az, hogy *eszik*, *megy*, ki az az *én* s mi az a *hogy* stb. Miként lehetne ezen a teljesség elvének megtartásával változtatni — nem tudom.

Nehezebb, kényesebb s több megfontolást kívánó kérdés a *ki* megválasztása. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy *minden* írónak soha sem lesz írói szótára. Az viszont már kevésbé nyilvánvaló, hogy a választásban az *írói rang* kevésbé fontos, mint az *írói szótár* funkciójának mindenoldalú számbavétele. E funkciónak ezúttal csak két alapvető aspektusát érintem: a *tudományos* és a *gyakorlati* funk-

ciót. Az előbbi értelmében az írói szótár felméri az író szókészletét, megvizsgálja annak morfológiai és jelentéstani rétegződését, eredetét, jellegét, a *korabeli* *változások* és irodalmi nyelvhez való viszonyát, *valamelyes* stilisztikai minősítést ad. Többet nem tehet. Merő (nyelvész szemléletű) ábránd az, hogy „a mai korszerű írói szótárak”-nak „fő(1) céljuk az író nyelvhasználatának, stílusának(!), szó- és kifejezőkészlete egész struktúrájának(?) bemutatása” (7. l.). A PSz alcíme ennél sokkal mértéktartóbb, tehát bölcsőbb is... Mindennek ellenére mostani szempontunkból *Petőfi* kiválasztása jogosult, a PSz ma még felmérhetetlen segítséget nyújt a Petőfőre vonatkozó nyelvi, stilisztikai-poétikai, sőt olykor ezeken túlmutató kutatások számára is.

Nem ilyen egyértelműen helyeseltető *Petőfi* kiválasztása a *gyakorlati* aspektusból nézve. Az olvasó, sőt a szavaló („versmondó”) s a pedagógus is — már pedig ez a nagyobb rész — az írói szótárhoz főleg akkor fordul, ha valamit nem ért a szövegben. *Petőfi* életművében ilyesmire aligha több mint 40–50 szó, kifejezés, fordulat esetében kerül sor. (Persze ennek a számnak sokszorosát félreértik, de erről nem tudva, nem fordulnak a szótárhoz. Vannak továbbá olyan információk, magyarázatok, melyekre az olvasónak — a szöveg lehető teljes megértéséhez — föltétlenül szüksége lenne, de ezekkel az írói szótár nem szolgálhat, illetve ha — mint sokszor a PSz is — szolgál, elterpeszkedően túllép illetőségi körén.)... A mostani, a gyakorlati funkciót szem előtt tartva — itt nem részletezhető okokból — legelőször olyan jelentős és ma is olvasott, tanított írók szótárát kellene elkészíteni, mint Csokonai, Vörösmarty, Arany, Jókai, századunkból legelsősorban Ady s majd később József Attila.

Ezek után, gondolom, a legfontosabb kérdés: szorosabb értelemben véve *szótár* legyen-e az írói szótár, vagy egy külön, sajátos filológiai diszciplína? Bizonyos, hogy formai felépítésében a szótár műfajába kell hogy tartozzék, hiszen címszavak sorakoznak benne ábécérendben, s az alcím is „*Petőfi* Sándor életművének *szókészlete*” bemutatását ígéri. A kérdés most már az: a PSz megalkotói mennyiben s milyen sikerrel maradtak a szótár-műfajnál, illetve ha túlléptek rajta, jogosan, illetékesen és hasznat hajtóan léptek-e túl, esetleg nem tévedtek-e mellékvágányra? Rövid — és subjektív — feleletem ez: az imponáló teljesítmény, a rendkívül fontos információk ellenére *nem mindenben* (bár nagyon sokban!) tettek eleget a szótár-típus lehetőségeinek, sőt követelményeinek, ugyanakkor olyan feladatokra vállalkoztak, melyek — ha nem is fölöslegesek s esetlegességükben is fontosak — objektíve meghaladják mindenféle *szókészlet*-vizsgálat lehetőségeit.

Az előbbi — a szótár-típus lehetőségeinek részbeni mellőzése — terén: leginkább az fel-tűnő, hogy a *nyelvi, szókészleti minősítések* kisebbségben vannak a stilisztikai, nem egyszerű poétikai minősítésekkel (illetve minősítési kísérletekkel) szemben, holott egy *szótárban* csak a nyelvi minősítésen alapultak a stilisztikai minősítések. Egy kissé konkrétan: a *szókészlet* elemeinek stilisztikai minősítése szempontjából a legalapvetőbbek egyrészt a származási nyelvi réteg, másrészt a szó jelentésstruktúrájába inherensen beépült érzelmi, hangulati, értékelő konnotációk. Tehát: az illető szókészleti elem köznyelvi, régies, újkéletű, mesterkelt, „népi” (tájnyelvi, s melyik tájnyelvből vett) vagy saját alkotású-e; választékos, irodalmias, költői, hivatalos, alantas, bizalmas, durva, pejoratív, tréfás, gúnyos-e stb. A PSz szerzői nagyon sokat tettek e téren, de nem minden lehetőséget. Elmulasztották legfőképpen annak jelzését, hogy melyik nyelvviselésen, nyelvészeti kán — ti. a korabelin vagy a main — alapszik-e a minősítés. Ezzel kapcsolatban a „Tájékoztató...” jónak látja megemlíteni: „Bizonyos stílusrétegekre való utalásokkal... csínjában bántunk, mert nem mindig tudtuk egyértelműen megállapítani, hogy nagy költőnk egyéni nyelvviselésén saját korára vonatkoztatva, mi az, ami régies, elavuló [stb.]... stílusárnyalatú” (12. l.). Tudományos szerénységű, éppen ezért méltánylandó „magamentsége”, de azért az is igaz, hogy részben a korabeli, *Petőfi*t érintő kritikák, a szótárak s általában a kor szépirói nyelvére való bővebb kitekintés alapján ez a munka talajesebben is elvégezhető lett volna. Különösen, ha az idézet így folytatódik: „Mindig[!] rámutattunk azonban a *gúnyos, évődő, kedveskedő, durva, szépitő, rosszálló, tréfás, dagályos, túlzó* szóhasználatra...” (uo.). És ezt milyen ismervek és melyik kor viszonyításai alapján? A magam részéről még azt se tartanám fölöslegesnek, ha egy kettős — ti. a mára és korra mutató — minősítésrendszerrel élnének a szerzők, hiszen *Petőfi* szókészletében köznyelvi volt (lehetett), ami ma elavult („*csaplár*, és *csaplárné*”, *csoroszllya*, *csótár* stb.), a szépirói nyelvben elfogadott, ami ma legfeljebb élc tárgya (*élemény*, *éremény*, *id-vezel*), az *ebadtal*, *adta*(-teremtette)! komoly sértés, illetve szitkozódás, káromkodás — ma a gyerek is nevetne rajta. (Akár negatív jelzést is lehetne adni, pl. valaki *elillan*: akkor *nem* gúnyos vagy pejoratív.) Megközelítőleg meg lehetne állapítani, hogy a *butor* (~ *bútor*) ’teher, batyú’ értelemben, az *akar* (= akár) tájszavak, táji formák milyen körben voltak használatosak (különös, hogy Vörösmarty-nál, Bajzánál is találkozunk velük). *Petőfi* közvetlen hangú, baráti levélben leírja ezt a formát: *eendek* (enni fogok) — mennyire volt általános ez? A *balzsam* az egyik közlésben

balzam formában szerepel, a PSz nem veszi róla tudomást, pedig nem sajtóhiba. Stb.

A kor morfológiai és szemantikai rendszerébe való intenzívebb belehelyezkedés, úgy érzem, a még nagyon jót is jobbá tehetné volna. Ha csak Vörösmartyt végiglapozták volna, nem kellett volna az *élemlényt* egy kikövetkeztetett 'örömteli dolog; élvezet' jelentéssel értelmezni, ti. annak jelentése: 'az igazi, valódi — a nagybetűs — Élet'; az *érdekel* értelmezésében szinte kínálkozott volna az ősi (s a korban még eleven) 'érint' jelentéselem, ahogy az *eped* esetében a 'sorvad'. Vörösmarty szójelentésének egy kicsinnyel jobb ismeretében nem irták volna, hogy a *fuvalom* . . . 2. 'erősebb szél (fúvása)', hanem ezt: 'szélvihar, szélvész'; talán a *deres*-nek az idézett szövegrészben adott *szój(áték)* minősítését is megkérdőjelezték volna (Vörösmartynál ti. a *deres* sokszor a. m. ló); az *ad vocem* alá felvették volna az *ad vocem kapanyél* (levél Arany J.-hoz 1849. jan. 7.) teljesen szólással forrott kifejezést (mint ami nem a *kapanyél* alá tartozik), s még a *balra magyaráz* (külön írval) is — Vörösmarty nyomán — inkább 'rosszra magyaráz', mint 'félremagyaráz' stb.

Ha már átcúsztam a *technikai* kérdések területére, az *általában szerencsés* megoldások közül hadd említsek néhány kevésbé szerencsését. Ilyennek érzem az értelmezéseknek '—' közt való közlését; azt, hogy „a példamondatokban nagybetűt figyelmeztet arra, hogy új vessor kezdődik” (pedig: „Vasárnap volt. Nem felejtém én el” — egyazon sor l); nem helyeselhető — legalábbis részemről — az *alutt-*, *fekütt*-féle formák átírása; egy köznyelvi szónak (*eperfa*) egy tájnyelvi való értelmezése ('szederfa'); nem megnyugtató az *idegen szavak* kezelése: a szerzők ugyanis a Petőfi adta formáról (pl. *classicus*, *classica*) a mai írásmódra (*klasszikus*, *klasszikai*) utalnak (fordítva kellene) — de a *classice* meghagyatik a maga korabeli szégyentelen helyesírási járatlanságában. Pedig, mondjuk, aki ismeri az *auctoritas* szót, vajon a PSz-ban *auctoritás* alatt fogja keresni? (Aki pedig nem ismeri . . .) Még néhány apróság: a példaanyag kiválasztása általában „példásnak” mondható, visszásnak érzem viszont a kétes hitelű és fordított anyag túlságosan bőkezű felhasználását — akkor is, ha eredeti, hiteles Petőfi-szöveg is van. (Vö. pl. az *eredeti* [= nem fordított] szót, melyre egy kétes hitelű szövegből adnak illusztrációt, holott A *szökevények* alcíme: *Eredeti* novella.) — Nem értem: mért nem fogadják el az Össz. Költ. 3. (1848-i) kiadásának variánsait (9. l.) — holott az is Petőfi életében, az ő tudtával jelent meg, önkényes változtatást Emich G. aligha mert volna benne végezni. (Ezzel kapcsolatban: nem értem a szerkesztőket, amikor — mint tekintetbe

nem vett anyagot — „a kiadóktól származó verscímekeket és keltezéseket” emlegetik — a korabeli vagy csak későbbi „kiadókra” gondolnak?)

Az értelmezéseket általában ismét példamutatóknak mondhatjuk — de azért az egyébként helyes ekonómia sokszor általánosságokhoz vezet: a *békasó* pl. nem egyszerűen 'folyami kavics', az *ezredes*-t sem elég pontosan definiálja az, hogy 'a tábornoknál alacsonyabb rendfokozatú katonatiszt'; a *csomónak* 'hurok' jelentése is van stb. Máskor viszont a túlságos disztingválás szószaporításra vezet, pl. az *állat* esetében fel van sorolva, pontosan milyen állatfajról van szó. (Akkor pl. az *anya* esetében meg azt kellene elsorolni: *kinek* az anyjáról van szó.) — Nagyon kényes és ingatag a megkülönböztetés a *szókapcs(olat)* és *Sz(olás)* között: pl. *leesik az álla* — szókapcsolat, *felkötik az állát* — szó-lás. Stb. — Leginkább terjengőssé teszi a PSz-t az a túlbuzgóság, nemegyszer tudátlékösség, mely az értelmezést — fölöslegesen és a szótári munkán túlmenően — *tárgyi magyarázattal* helyettesíti. „-afy” esetében fölösleges (a szótárban l) megfejtteni a „csn[= családnév] töredéké”-t, fölösleges az *Egyenlőségi Társulat* historikumát adni stb. Legkirívóbb azonban *Fogas Józsefné* esete: róla megjegyzik, hogy „más néven Bordásné” — ami (Jókai alapján) még igaz is lehet, csak éppen Petőfi *se* nevezte így.

Technikai kérdés az is: érdemes-e annyira vesződséggel felsorolni valamennyi szónak valamennyi előforduló *totaldekos alakját* és róluk *statisztikát* készíteni, akkor is, ha a *totaldekos* alakok megegyeznek a korabeli és mai formákkal? (Az *asztal* esetében 23, az *ad* esetében 650 ilyen alakról készült statisztika.) Az ugyanis, hogy egy szó ragos (jeles) vagy tóalakban fordul elő teljesen *esetleges* és sem lexikológiai, sem stilisztikai-poétikailag semmi hasznát vehető információt nem szolgáltat. Mivel tudok meg többet én (vagy bármilyen kutatás) akkor, ha megtudom, hogy Petőfinél az *asztal* többesszámú tárgyesetben — *asztalokat* — kétszer fordul elő? . . . Mindez *nem vonatkozik* azonban — akárcsak a címszóváltozatok esetében — a *maiktól eltérő vagy a korban váltakozó* formákra: *ad* ~ *ád*, *adott* ~ *ada*, *adta* ~ *adá*, *adni fog* ~ *adand* stb., *ajándék* ~ *ajándok*, *csillaga* ~ *csillagja*, *azt* ~ *aztat* ~ *aztatát*, *ebugátta* ~ *ebugattát* stb. Ám ezek esetében (s éppen a statisztika által) már a címszó után jelezni kellene ezek információ tartalmát, hogy ki lehessen hámozni: Petőfi egyéni nyelvének mely formák a valószínűen állandó s melyek az esetleges vagy stilisztikai-poétikai avagy éppen verstani motivációjú elemei.

Már inkább elvi s módszertani több olyan eljárás a PSz-ban, melyeket szóvá kell tenni. Legalábbis egy-néhányat. Legkirívóbb az

(1951–1964 közt megjelent 7 kötetes) *kritikai kiadáshoz* való kétértelmű viszonyulás. A *szövegűrség* tekintetében például csak az V–VII. kötetben bíznak meg, az I–IV. kötet anyagát „javítják”, meg is jelölve „a szövegjavítás forrását” (19–45. l.). Sajnos, ez a javítás nem mindig a legjobb forrás alapján történik. Csak két példa: A *hütelenség* esetében a forrás: Napkelet 1859. 617 — holott e sorok írója már 1968-ban közölte a vers hiteles, autográf kéziratának faksimiléjét; a *Petrus Somához* javítás-forrása: BpSzele 1879. 19: 6 — holott a *kézirat* megvan az MTA Könyvtára Kézirattárában. Általában pedig: az ŐKI a javítás forrása, holott (nem egyszer több) kézirat is feltehető. — Más téren vizsgált teljes bizalommal viseltetnek mind a hét kötet iránt, például a *kronológia* tekintetében. Már maga az is kérdéses: kell-e egy írói szótárba ilyen szigorú, szinte napra szóló kronológia (nem lenne-e elég évenként csoportosítani a verseket, bár Petőfi maga még itt is lépécsal pl. a *Keresztúton állók* vagy a *Liliom Peti* esetében), de az semmi esetre sem nevezhető szerencsés eljárásnak, hogy *minden egyes* vers, mű esetében szolgáiban — egyetlen kérdőjel nélkül — átveszik az említett kritikai kiadás adatait „*keletkezési* [1] időpont”-ot — sok-sok évtizedre, talán évszázadra rögzítve, a tudományos hitel mezében, egy máig ingatag kronológiát... Olykor nem is ingatót, hanem téveset: a *Robin Hood*-fordítás „*keletkezési* időpontja”: 1834–1844 (39. l.), ami — még ha „1834” 1843 akar is lenni — nem igaz. A Shakespeare-fordítások (1847–1848) forrásul egy 1866-os angol, illetve egy 1854-es német fordítás van feltüntetve, de még Béranger esetében is — noha pontosan tudjuk, melyik Béranger-kiadást használta Petőfi — egy 1855-ös Oeuvres complètes szolgál forrásul.

Most két olyan dologra térek rá, melyet meg nem történtté tenni már nem lehet, de ha lehetne is, egyértelmű megoldást nem tudnék ajánlani. Az egyik a *tulajdonnevek*, a másik a *számnevek* kezelése a PSz-ban. A tulajdonnevek: kétségtelen, hogy vannak olyan személy- és helynevek, melyek nem maradhatnak ki egy írói szótárból, ezúttal a PSz-ból: Júlia—Juliska, Bem, Cassius, Borics, Beje, Debrecen, Krähwinkel stb. — de másrészt teljesen értelmetlen pl. a *Robin Hood*-fordítás, a *Várromok*, de még a *francia forradalom* c. kivonatok valamennyi, százkra menő (gyakran semmitmondó) nevét felsorolni és „értelmezni”. (Az értelmezések sutasága külön fejezetet érdemelne.) Az meg már egyenesen megrököcsítő, hogy *külön* van regisztrálva a családnév és keresztnév olyankor is, amikor az utóbbi Petőfinél önállóan nem fordul elő (pl. *Adorján/Boldizsár*) — így aztán csak *Ferencből* 12 (!) van bizalmaskodva regisztrálva (pl. Deák *Ferenc*). (Ugyan-

akkor nem bontják két részre a *Pesti Divatlapot*, holott a *Divatlap* egyedül is előfordul). Más az eset persze, ha Petőfi is keresztnevének emleget valakit: *Pistikám*, (Bernát) *Gáspár*, *Gyuri* (az inas), *Lexikém* stb.

A számnevek ezzel az agyafúrt megszorítással szelektáltatnak: kimaradnak, „ha (betűvel kiírt) toldalék nélkül szerepelnek”. Magyarul: „1682-ben” szótári adat, 1664. nem. Még akkor sem, ha egy vers címében szerepel: *Egy telem Debrecenben 1844*. (Az első közlés-kor ti. ez volt a címe.) Ez a diszkrimináció sehogy se fér a fejembe. Nem mintha a számnevek (főleg évszámok, a hónap napjai) nyaklőtlan felvétele mellett kardoskodnék — ellenkezőleg —, de hát mit is lehetne tenni? Ezernyolcszáznegyvennyolc („te csillag”) vagy március 15-e, illetve 15ik Martius mégsem maradhat ki a PSz-ból. Az én laikus elképzelésem ez: ami tulajdonnév (keltezésben is) egy *eredeti* Petőfi-szöveg szerves vagy teremtő alkotásának tekinthető, annak helye van a szótárban — a többi egy függelékben lehetne közölni minden „értelmezés” nélkül, legfeljebb a locus megjelölésével. A számnevek nagy részét — mivel a teljes számsor esetleges része — akár el is lehetne hagyni, mert az megint csak komikus lenne, hogy aszondja: „Petőfinél a következő számok fordulnak elő (időpont, pénzösszeg, létszám, mennyiség stb. megjelölésére): 1, 2, 3, ... 37 ... 1838, 1839 ... 80 ezer, ... 100 ezer ...” egészen eddig: „(Ölelek) 10000000000000000 (-szor)”. E legutolsó különben a szótárba tartozik! (Ellenben érdemes lenne föltüntetni, hogy milyen szavakat szokott Petőfi *római* és milyenneket *arab* számmal jelölni.)

Egy „Függelék” különben is nagyon kívánkozna a Szótár végére, mely a „látható nyelv” szó- (vagy szórézlet-) értékű jeleit — jegyeit is feltüntetné — egészen az *íráselemek* petőfiességeig (s talán statisztikájáig). De szerényebbre szabva az igényeket: a §, †, **, ... stb. jeleket valahol regisztrálni kell, hiszen Petőfi (akár csak lélekben) így ejtette ki: *paragrafus*, *meghalt*, *-ákh (P***hoz)* stb.

És végül még valamit, amiről szintén nem lesznek okosabbak a PSz derék munkásai. (És ha okosabbak lennének is: eső után köpönyeg.) Említettem már, hogy az írói szótárak készítőjét elkerülhetetlenül elfogja a kísértés, hogy *stílusztótárt* vagy „a költői nyelv szótárát”, azaz részben *poétikai szótárt* csináljanak. Nagyon is dicséretes igény. De mennyi csapdával, leszűkítéssel és szubjektívizmussal jár ez! Érintettem már azt a kérdést is, hogy az izolált szavak stílusos minősítése mikor és milyen korlátok közt jogosult, sőt kívánatos. Bizonyos például, hogy az ilyen formák: *aztatat*, *azonnan* (= azonnal), *bölcseje*, *innya* (= inni) stb. önmagukban is kiváltnak *valamilyen* stilisztikai vagy poétikai reakciót. De egy szóössze-

tétel, jelzős kapcsolat, ige és bővítménye is még belefer a szótárba és szótári szinten tud stilisztikai vagy poétikai értelmű információt közölni (*bíbor hajnal, élete alkonya, agyafőbe ölel és csókol* stb.). De milyet? Ezt már csak a tágabb szövegösszefüggés, sőt gyakran az írás- és élethelyzet, a kedélyállapot, a cél és funkció ismerete tudja eldönteni (pl. *cipruslombok*). A *helység kalapácsa* úgyszólván teljes szókészletének stilisztikai-poétikai minősítése az említett determinációk ismerete nélkül — hiteltelen. Vagy hogy — például — az „1847. szept. 9.” keltezés az egyik legfrappánsabb Petőfi-tréfa — ti. aug. 29-ének kell olvasni —, annak kifejtése már nem fér bele a PSz-ba. És nem a stilárisan minősített szavak minősítése igazolásának túlnyomó része sem! A legtöbb minősítésnek a *szótárban* a szótáríró(k) hitele az alapja.

Ennek elismerésével azonban a szótáríró számol, számolnia kell. Sokkal kétesebb értékű — s így aligha használható — minősítéseknek tartom azokat, melyek csak a stilisztika és poétika elméleti összefüggéseiben mutatkoznak olyanoknak, mint amelyek — esetleg — az adott szó jelentését akárcsak stilisztikai vagy poétikai többlettel is módosítják — lexikográfiai síkon. Néhány példa: *allit*(eráció), *ellent*(ét-es), *haladv*(ányos gondolatrítmus), *felsor*(olás), *halm*(ozás) *hsl*(:haszonlat), *szembeáll*(ítás), *refrénben*, *párh*(uzam) és még egy további tucat. Mármint: ki tudja igazán felmérni a szó (szókapcsolat stb.) jelentésének, még tovább: stilisztikai-poétikai információjának módosulását azáltal, hogy pl. alliterációban, felsorolásban, refrénben stb. szerepel? És milyen funkciójuk van az efféle megjegyzéseknek: *jelzővel*, hacsak nem szokásos vagy állandó, illetve fordítva: ritka, szokatlan jelzőről van szó? Egy *szótártól* — még ha írói szótár is — ilyen rejtvényfejtést nem is vár senki. Már akkor sokkal inkább tekintetbe kellene venni, hogy egy-egy szóforma hogyan változik meg metrum- vagy rímkényszer által. Az *od'adtam*-féle alakok, az *adám ~ adtam*, *-ül, -ül ~ -ül, -ül* stb. váltakozás például — ami szótári kér-

dés — nagyrészt idetartozik. Ugyancsak kísérletet lehetne tenni arra, hogy megállapítsuk: egy-egy szónak (szótagnak) milyen lehetett a kiejtése Petőfi gyakorlatában (következésképpen: hány morás a versben): pl. *egy ~ egyy, eső ~ esső*, nem is beszélve az *aki ~ akki* és rokon névmásformákról.

De más baj is van a most tárgyalt minősítésekkel. Egyrészt mindenkinek önkényes diszkriminációt kell éreznie az összes többi mellőzött stilisztikai-poétikai eljárás rovására. Az *oxymoron*, *litotész* és társainak joggal veti oda az *inverzió*, *pleonazmus*, *metalepszis* és száz más: „miért vagytok ti kiváltságosok?” — Másrészt pedig a Petőfi-életmű *valamennyi* előfordulását nem lehet a Szótárban elősorolni, s akkor újra ott a kérdés: mért kerül be ez, mért maradt ki az? Csak egyetlen példa: a „Nagy a legény, de nagyobb [Boldogtalansága]” kifejezésben van „ellent”, „hsl”, „szembeáll”, sőt fokozás „fig(ura)etym| (ologica) és „jelzővel” is — és a boldogtalan *boldogtalanság* egyikhez sem jutott hozzá. (Nem mintha hiányolnám!)

Míndez arra vezethető vissza, hogy egy *stilus-* vagy *poétikai szótárban* az egyes alakzatok, eljárások nem a szöveg szavainak ábécérendjében merülnek fel, hanem a stilisztikai-poétikai kategóriák ábécérendjében, amikor is az egyes kategóriákat *válogatott* szövegillusztráció s lehető *teljes statisztika* követi. A kétféle — szókészleti és stilisztikai-poétikai — szótár egybeházasítása, tudtommal, még senkinek sem sikerült.

... Talán több volt az ellenvetés, mint az elismerő szó. Nem szeretném, ha valakiben is az a benyomás alakulna ki, hogy nem vagyok a legnagyobb elismeréssel a PSz iránt. A bevezetőben mondtam, őszintén méltányló kijelentéseimen egy hajszálnyit sem akarok változtatni. Hogy egy kiváló, *úttörő* tudományos teljesítmény kapcsán valaki azon töprenkedik: hogy lehetne (lehetett volna) — esetleg! — még kiválóbb, az az érintett munka elgondolkoztató igényességének legbizonyosabb jele.

Martinkó András

A BIZÁNCI IRODALOM KISTÜKRE

Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta, valamint a képanyagot összeállította Dimitriosz Hadzisz, „A bizánciak a magyarokról” című részt összeállította, a bevezetést, az ismertető szövegeket írta, valamint a képanyagot összeállította Kapitánffy István. Bp. 1974. Európa K. 843 l.

A magyarság ősi műveltségének, különösen honfoglalás előtti szellemi életének megrajzolása — talán épp az áthidalhatatlannak látszó nehézségek miatt is — vonzó feladat. Mivel írásos emlékekkel ezekből a századok-

ból nem rendelkezünk, közvetett historiográfiai források és analogikus következtetésekre alkalmas történeti példák segítségét kell igénybe vennünk, ha értékesíthetőnek látszó törmelékadatok rekonstrukciójára vál-

lalkozunk. Elmondható tehát, hogy a magyar irodalom első korszakának rendszerezése során számos rokontudomány eredményét kell állandóan figyelemmel kísérni, mérlegelni és beépíteni a fejlődéstörténet menetébe. E rokontudományok közé tartozik annak az ezer évet átfogó középgörög irodalomnak diszciplínája is, amelynek antológiáját nemrég jelentette meg az Európa Kiadó.

A magyarországi bizantinológia a múlt század utolsó harmadában vált önálló szakterületté a klasszika-filológián belül, amikor három kiváló grécista: Télyy Iván (újjörög), Ábel Jenő (ógörög) és Pecz Vilmos (középgörög) egyénisége nyomta rá bélyegét a specializálódás folyamatára. A fiatalon elhunyt Ábelnek csak tanítványai lehettek (pl. a bizantinológus Vári Rezső), Pecz azonban olyan iskolát tudott nevelni, melyet Darkó Jenő, Moravcsik Gyula és Gyóni Mátyás nevei fémjelznek más jeles szakemberek mellett. A bizantinológia természetesen az okortudományhoz kapcsolódó diszciplína, főként Pecz egyetemes (görög-latin) és ezen belül egységes (ó-, közép- és újjörög) filológia-értelmezése alapján, mely a tanítványok és tanítványaik szemléletére is jellemző maradt. Kutatásaik azonban nemcsak az egyetemes történelmet gazdagították, hanem kifejezetten a hazait is, mert az általuk feltárt forrásanyag egy része közkinccse a magyar művelődés történetének.

A magyar irodalomtörténetírás mintha közböven szemlélte volna jó ideig ezeket az eredményeket. Toldy Ferentől Beöthy Zsolt iskolájáig (vagy még tovább) kialakult egy élesen exponált korszakolási sablon a „pogány magyar ösköltészetről” és a helyébe lépő „keresztény latin középkorról”. Horváth János rendszerezésében még e szembesítési lehetőség is megszűnt azáltal, hogy kategorikusan leszögezte: „Nem az ősi pogány, hanem az új, idegen keresztény műveltség hozta létre a magyar irodalmat, helyesebben mondva származtatta át a keresztény latin irodalmat a magyarság tulajdonába.” (Kezdetek, 5.)

Ha el is fogadjuk magyarázatul, hogy irodalomtörténetírásunk sommásan klasszika-filológiának minősítette a bizantinológia eredményeit, nem tudunk elzárkózni attól a gondolattól sem, hogy Bizánc kulturális (ideológiai-művészeti) hatásának csaknem konzekvens mellőzése régebbi, Toldy előtti idők számlájára írható. A XIX. sz. második felének irodalomtörténetírása ugyanis, ha kezdett is elszakadni, de nem szakított még a XVIII. századi *historia litterariorum* egységes nyelvi-irodalmi szemléletével, és ez olyan veszéllyel járt, hogy a századforduló nyelvrokonsági vitája pl. éreztetni tudta közvetet hatását irodalomtörténeti szintézisekben is.

Úgy tűnik, hogy amióta Vámbéry Armin keleti (főleg bizánci görög) forrásokra alapozott

zott turko-tatár elmélete „megbukott” Hunfalvy Pál ugor-teóriájával szemben, irodalomtörténeti kézikönyveink ösköltészeti fejezeteiben mintha mindig több hely akadt volna a merészen rekonstruált finnugor ösvállás, a pogány magyar mitológia és a sámánizmus számára, mint a történetileg hosszú bizánci-türk periódus — modern kiadásokban tanulmányozható — arab, perzsa és görög kútforrásainak felhasználására (vö. Szabó Károly fordításai, Pauler Gyula, Szilágyi Sándor és Marczali Henrik enchiridionjai).

Mai irodalomtörténet-szemléletünk mentes az ilyen előítéletektől, és régóta nem vitatja már, hogy „a bizantinológia szükségképpen nemzeti tudománnyá lett, mielőtt művelői a bizánci forrásoknak magyar szempontból való nagy jelentőségét felismerték” (Gyóni Mátyás), de az igazság mégis az, hogy irodalomtörténetírásunk nem követte a legközelebbi társtudományok: a történelem (Székely György: *La Hongrie et Byzance aux Xe—XIIe siècles*. Acta Historica 1967. 291—310., Bartha Antal és mások) és egyháztörténet (Timkó Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Bp. 1971., Mezey László és mások) mellett a néprajz (Dömötör Tekla stb.), nyelvtudomány (Németh Gyula stb.), művészettörténet és archeológia (László Gyula, Fehér Géza stb.) gyakorlatát, és máig sem fordult olyan érdeklődéssel a bizánci irodalom magyar vonatkozásai felé, mint amelyet az megérdemelne. A bizánci Kistűkör már csak ezért is jó mementója mulasztásainknak.

Bár az antológia külön csoportosítja a magyarokra vonatkozó szemelvényeket („...ha beosztottuk volna könyvünk törzsanyagába... azt a benyomást keltette volna, hogy Bizánc fő problémája a magyarság volt...” — érvel meggyőzően Kapitányfy István, 175.), mégis, függetlenül kívül, mindig a kötet első írójának, Priszkosz Rhétornak neve felkelti érdeklődésünket. Priszkosz töredékesen fennmaradt munkája látszólag nem magyar vonatkozású, de hogy mégis nagy fontosságot tulajdonítunk neki, azért van, mert annak a népvándorlásnak őrizi emlékét, melynek során az ogur törzsek (ogurok, szárogurok, onogurok) az Urál északi vidékéről lehúzódtak a Fekete-tenger északi partvidékére, s közülük az egyik a magyar volt.

Ez a körülmény nyomban két dologra figyelmeztet: egyrészt arra, hogy a bizánci irodalom különböző népneveken: géta, gepida, dák, hun, matzar, szkíta, ungrí, szarmata, türk, ogur, onogur, szabir, paion stb. formában nevezi őseinket, másrészt, hogy 463 táján már bizánci érdekszférába kerültek, s követeik — más népekéhez hasonlóan — Bizáncban is megfordulhattak. És mivel a bizánci katonai szövetségi rendszer még a XII. században is a Kárpátokig terjedt, az V.

századtól kezdve a görög hatás szinte folyamatosnak tekinthető a honfoglalás után is.

Ha a *Kistűkőr* magyar fejezetében körvonalazódó képet közelebbről szemügyre vesszük, nyomban megállapíthatjuk, hogy a kép változásait nem kicsinyes taktikai megfontolások, hanem világtörténelmi sorsfordulók alakították s tették egyre élesebbé, hitelesebbé. *Az első nagy periódusban — a vándorlások korában — még egyoldalú a tükrözés:* a bizánci források úgy tekintenek a magyarságra, mint politikai eszközként felhasználható vazallusra, magyar részről pedig ekkor még nincs írott (irodalmi) reagálás. *A második periódust* döntő fordulat: a honfoglalás ténye indítja és az állammá szerveződés folyamata hozza létre. Ekkor már *minden területen jellemzővé válik a kölcsönösség:* politikai-katonai vonatkozásban a szövetségi jóviszony, kulturális téren viszont a tudatos recepció mellett jelentkező visszahatás.

Ami az első periódus „bizánci tükrét” illeti, előre kell bocsátanunk, hogy a magyar ősköltészet sajátos vonásai (iratlanság és szájhagyományozás) folytán egykorú írásos emlékek nem maradtak fenn, ezért minden művelődéstörténelmi rekonstrukció szükségessé teszi az ősmagyarok vándorlási útvonalának, törzsi szervezetének, gazdasági, politikai és művelődési (vallási) viszonyainak *együttes* ismeretét. Szerencsére ebben a vonatkozásban nem is hagy cserben a bizánci irodalom: császári levelek, diplomák, tudományos és költői művek, feliratok, epitáfiumok és vegyes dokumentumok *gazdagítani és formálni tudják lényeges kérdésekben felfogásunkat az ősköltészetéről.*

A régi magyarság katonai és társadalmi történetét ezúttal mellő ve, vessünk inkább nagyobb hangsúlyt az ideológiai-művelődési vonatkozásokra, mivel ezek minden literatúrájának, főképp azonban a barbár népek orális irodalmának fő tényezői. Abból kell kiindulni, hogy e kérdésben régtől fogva döntő szava volt az ortodox görög egyháznak. Ismeretes ugyanis, hogy *Bizánc politikájának szerves része volt a keleti kereszténység propagálása*, mert tisztában volt azzal, hogy idegen népeket sokszor hamarabb barátokká tud szelidíteni az evangélizáció, mint az erőszak. Az egyház missziós tevékenysége általában azért nem váltott ki heves ellenkezést, mert *tiszteletben tartotta a népnyelvet*, liturgiájával nem akarta görögge tenni hiveit, hanem igyekezett minél hamarabb anyanyelvükre fordítani a szent iratokat. *Az anyanyelvi írás és olvasni tudás meggyökerezetésére tett kísérletek irodalmi szempontból nagyon lényegesek barbár népek esetében.*

A *Kistűkőr* szemelvényeiből is megtudhatjuk, hogy a vándorló magyarság igen korán találkozhatott a bizánci kereszténységgel. Irodalomtörténetírásunk egész sereg törté-

neti adattal találja szembe magát, ha nem téveszti szem elől őseinket a bizánci népek útvesztőjében. Hunok, bolgárok, onogurok stb. nem is jelentenek mindig egyazon népet: a történetírók nem voltak tekintettel egyes népcsoportokra, precíz megkülönböztetés helyett (mely nem is volt mindig elvégezhető), inkább egységes — gyakran anakronisztikusan hangzó ókori — neveket használtak. Ha az alábbiakban népketveket idézzük, ügyelünk arra, hogy azok a forráskritika megállapítása szerint magyarokra is vonatkozzanak.

Az első fontos adatot Koszmasz Indikopleusztesz keresztény földrajza szolgáltatja, mely szerint 523 körül már javában folyt a biblia hun nyelvre történő fordítása, sőt, Koszmasz azt is tudja, hogy 547–549 táján számos templom és püspökség létezett a hunok földjén. Ugyanez idő tájt Iusztinianosz tesz említést arról, hogy sok nomád nép között a hunok és bolgárok szálláshelyein keresztény egyházak vannak, templomaikban anyanyelven zeng a zsoltár, s ő maga is találkozott olyan fogságba esett türkökkel, kiknek homlokára kereszt volt rajzolva, jeleül annak, hogy már levetkeztek a pogány hitetlenséget.

A VIII. századból fennmaradt a gothiai egyháztartomány püspökségeinek jegyzéke, melyben váratlanul egy hun és egy onogur püspökség is szerepel. Érdekes fényt vet a meótiszi kereszténységre a VII. sz. első felében szervezett — magyar törzseket is magába olvasztó — Nagy-Bulgária története is. Bizánci forrásokból tudjuk, hogy Kóbrat bolgár fejedelem korábban Hérakleiosz császár udvarában nevelkedett és csak miután keresztényé lett, választották uralkodóvá.

Fontos IX. sz. végi adatokat őrzött meg a Cyrill-és Metód-legenda egy-egy epizódja is. A hagyomány szerint Konzstantinosz (= Szent Cyrill) 861 táján Kherzón városában találkozott az ugrok egy csoportjával, kiknek vezérért szuggesztív egyéniségével sikerült megnyernie a kereszténység számára. Nem sokkal később, 881-ben, Metódiosz találkozott „a Duna tájain” az ugrok királyával (= Árpád?), aki arra kérte őt, hogy imáiban érte is könyörögjön. Tehát kereszténynek kellett lennie.

Nyilvánvaló, hogy a felsorolt adatok értékelésénél nem feledkezhetünk meg arról a körülményről, hogy a bizánci források mindig egy adott politikai helyzetet rögzítettek, s arról sem, hogy *nemcsak a térítő munka, de a kereszténység felvétele is függvénye volt pilanatnyi érdekeknek.* Nem ellentmondás, hanem éppenséggel a történelmi valóság hiteles megőrkítése tehát, amikor más történelmi források — más periódusokról szólva — az előzőektől eltérően jellemzik a magyarságot. Gondolunk elsősorban Bölcs Leó császár

nyilatkozatára, valamint az antológiában is többször szereplő Ioánnész Szkülitzész történetíró ama feljegyzésére, mely szerint az új hazába történő megérkezéskor *egy magyar törzsek még pogány módra éltek.*

Nem feladatunk annak összegezése, hogy milyen művelődési hatások érthették (nyelv, jogszokás, művészet) a nomád magyarságot Bizánc felől, mivel a két nép közötti kulturális színvonal nem mérhető össze, mégis külön utalunk a *görög betűket is tartalmazó rovásírás irodalmi jelentőségére.* Menandrosz Protektor VI. századi író azt állítja, hogy a magyarok II. Iusztinianosz császárnak szkita betűkkel írott levelet adtak át. Ha ennek a „hun írásnak” mibenlétét nem is tudjuk közelebbről meghatározni, az orkhoni feliratok megfejtése óta bebizonyosodott, hogy a *rovásírás primitív jelei is alkalmasak gondolatközlésre, hosszabb szövegek rögzítésére.*

A *Kistükör* adatainak figyelembe vételével — de azokat kiegészítve — levonható az a tanulság, hogy *bizánci krónikások V—IX. századi adatai kétségtelen bizonyossággal erősítik meg barbár népeknek politikai érdekektől vezérelt (időszakos) behódolását a bizánci görög kereszténység tanai előtt. A történeti forráskritika szerint a keleti kereszténységgel találkozó népek között volt a népvándorlás hullámverésével Nyugat felé sodródó nomád magyarság is.*

A honfoglalás tényével új szakasz kezdődik a magyar történelemben. A második periódus „bizánci tükre” az előzőnél kevesebb hipotézist és jóval több tényanyagot tartalmaz. Az antológia — célkitűzésének megfelelően — nem térhetett ki annak dokumentálására, hogy a történetírók tudósításával egy időben hogyan is bontakozott ki sokoldalú valóságában a bizánci hatás Magyarországon. A magyar—görög kapcsolatok félezer évének (X—XV. sz.) szorosabb értelemben vett histórikumára éppen ezért mi is csak utalunk, *irodalomtörténeti szempontból* viszont érdemes továbbra is figyelemmel kísérni a *középkori műveltséget animáló bizánci egyház szervezeti kibontakozását és erőteljesen növekvő ideológiai hatását.*

Kezdjük azzal, hogy P. magister nem ok nélkül mondta gestájában már a honfoglalás időpontjában bizánci érdekszférának a Kárpát-medencét (Mén-Marót, Zalán, „görög-rév”), mert az is volt, így természetesen a kereszténységet sem a magyarok hozták ide elsőként. Különböző források alapján a következő kép rajzolódik ki: a keleti országrész és délen a Dráva—Száva köze bolgár fennhatóság alatt állott, mely egyet jelentett a bizánci bolgár egyház jelenlétével. Nyugaton a pannóniai szlávok szintén keresztények voltak, de Methodiosz apostol 885-ben bekövetkezett halála óta a keleti rítust felváltotta a nyugati latin szertartás. Ha ehhez hozzávesszük, hogy nemcsak az itt lakó, de a honfoglaló

magyarsággal együtt ide érkező alán, kun, kabar és besenyő törzsek között is voltak hívei a keleti kereszténységnek, akkor nyilvánvaló, hogy 896 után elsősorban csakis a bizánci egyház nyerhetett teret magának, különösen a keleti országrészen.

Az egyházzá szerveződés folyamatához szükséges döntő lökést Taksony vezér korában a marosmenti szállásterület ura, Gyula vezér adta meg 952 táján lezajlott bizánci látogatásával, amikor kinyilvánítva a görög császár, valamint a pátriárka fennhatóságát, bizánci rítus szerint megkeresztelkedett, felvéve a Sztephanosz nevet. Gyula-Sztephanosz halála után Ajtony vezér is követte elődje példáját és a Gellért-legenda szerint Bodonyban (mely akkor görög végvár volt) „secundum ritum Grecorum” vette fel ő is a kereszténységet.

Géza fejedelem uralkodása az utolsó etap, mely még messzemenően — de már nem korlátlanul — kedvezett a keleti egyház magyarországi hegemóniájának. Apósához, Gyula vezérhez hasonlóan Géza szintén Sztephanosz lett a keresztésben, jölehet Thietmar merseburgi püspök szerint egyszerre vallotta magáénak a „óhitet” és az „új hitet”. Nagyon valószínű, hogy az előbbi nem a pogányságot jelentette — mint hinni szokták —, hanem a keleti görög kereszténységet, az utóbbi pedig a nyugati latint. Ezt a feltevést látszik erősíteni Querfurti Bruno feljegyzése is, amely 997-ben régi kereszténynek nevezi Géza-Sztephanosz feleségét, Saroltot.

Az Árpád-házi fejedelemek közül Taksony és Géza-Sztephanosz kora művelődéstörténeti szempontból is különösen fontos periódus. Gyula-Sztephanosz kíséretében érkezett ugyanis Magyarországra Hierotheosz bizánci szerzetes, akit Theophülaosz pátriárka előzetesen Turkia (= Magyarország) püspökévé szentelt azzal a megbízással, hogy új helyen a birodalom expanziós politikájának szellemében missziós egyházi feladatokat lásson el.

Hierotheosz igyekezett küldetését betölteni. Politikai tevékenységét motiválta, hogy valószínűleg ő keresztelte meg Gyula-Sztephanosz leányát, Saroltot, Géza-Sztephanosz későbbi feleségét (tehát: Vajk-Stephanus anyját), művelődési szempontból pedig általa vált igazán jelentőssé, hogy nevéhez fűződik az *első magyarországi keresztény püspökség megszervezése.* Működési színhelyén, a Maros, Tisza és az Erdélyi-Középhegység által határolt területen bizánci szellemiségű központot alakított ki, így természetes, hogy Marosvárot alapított görög monostort Ajtony vezér is. A bazilikák magyarországi helyzetének stabilitására jellemző, hogy Ajtony levereése után sem lehetett őket latin püspöki székhelyül kiszemelt monostorukból egyszerűen szétkergetni, hanem Gellért is arra kényszerítette,

rült, hogy a győztes Csanád segítségével áttelepítse őket görög apátjukkal együtt Orosz-ánosba.

A Marosvidék erős egyházi szervezettségét és életképességét más adatok is bizonyítják: egyfelől az, hogy a XI. sz. erősödő nyugati orientációjában is működött e vidéken egy felszentelt turkiai püspök, név szerint Theophylaktosz, másfelől, hogy innen ment át a később bazilitává lett Magyar Mózes is a közeli Kijevbe, hol egyik alapítója lett a világhírű Barlangkolostornak.

Tekintettel arra, hogy a bizánci monostorokhoz általában kórház és iskola is tartozott, joggal feltételezhető, hogy évtizedek alatt előbb-utóbb ezekre is sor került Marosvárot. Iskolára annál is inkább gondolhatunk, mert argumentum ex silentio tudjuk, hogy a baziliták kiűzése után Gellért püspök kísérői késedelem nélkül megkezdték az oktatást egy harmincas létszámú csoporttal, Walter mester felügyelete alatt. A feltűnő gyorsaságot csak részben magyarázzák a hamar jelentkező igények, sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a görög elődök (felszerelt?) iskolatermeinek jutottak birtokába az épület elfoglalásakor.

A monostori iskolák elemi fokon tanítottak mindent, s nyilván nem volt ez másként Marosvárot sem. Ezen a szinten a grammatika oktatása során az ógörög attikai dialektust sajátították el a tanulók, olvasni azonban a koinéból kifejlődött középgörög fonetika szerint tanultak meg. Az egyházi iskolák anyagából nem hiányzott ugyan Homérosz vagy Hérodotosz, és nem szorultak ki más hellén klasszikusok sem, jobbra azért patrisztikai anyag forgott közkezen. A helyes arányok megtartásához Nagy Baszileiosz értekezése szolgált mércével, aki a pogány írók értékes alkotásainak megbecsülésére intette az ifjúságot (*πρὸς τοὺς νεώτους*). Ha csak valami is megvalósult mindezekből Hierotheosz és utódai korában, máris kevesebb okunk van feltételezni, hogy középkori írásbeliségünk későbbi bizánci görög emlékei vagy reminiscenciái csakis jövevényektől származhattak.

Hierotheosz egyházkormányzata idején jött létre évszázados előzmények után az *első tartós kapcsolat keresztény egyház és a magyar nép között*. Ez azért volt lehetséges, mert a bizánci egyház előtt ismeretlen a di- vagy triglosszia problémája (görög, latin, héber), s tanításainak terjesztése sohasem járt együtt valamely nép anyanyelvének kiszorításával (vö. hun nyelvű evangélium, ószláv liturgia, Újfilas gót bibliája). Az istentisztelet lényegében az előimádkozó és a tömeg *párbeszédére* épül. Gyakran előfordul a liturgia folyamán, hogy a mondat első felét a pap mondja, a másikat pedig a hívek. Jó példa ehhez a krétai Andreasz bűnbánati *Nagy Kánon*-ja,

melyből bőven idéz az antológia is. A kánon első irmoszát és a tropárok előversét a kar intonálja, a tropárokot azonban az istentisztelet vezető pap mondja. Közben minden óda végén a nép éneklé el a katavásziaként visszatérő első irmoszt. Aligha kell bizonyítani, hogy a keleti egyház ténykedése magyar földön elképzelhetetlen lett volna meg nem értett, idegen (görög) nyelv használata esetén.

A kánonok verstani felépítése sem érdektelen magyar irodalomtörténeti szempontból, mivel a bonyolult képletű strófák az élőbeszéd kiejtése szerint hangzottak fel. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a koiné nem volt alkalmas antik időmérték érzékeltetésére, miért is a *bizánci liturgia énekei éppen úgy hangsúlyos-hangsúlytalan szóttagok váltakozásán alapultak, mint az ősi magyar verselés*. Kezdetben, a szervezeti kiépülés első szakaszában, nyilván szabad fordításban hangzottak fel a szertartási szövegek, de nem nagyon messzi időpontban rögzíteni is kellett mindezeket, csupán az egyöntetiség kedvéért is: *vagyis kellett lennie magyar misekönyvnek valamikor a X. sz. végén*. Ezzel összefüggésben szokták felvetni azt a kérdést, hogy vajon a Praykódex magyar sermoja, a Halotti Beszéd, nem azonos-e Hierotheosz feltételezhető misekönyvének kései feljegyzésével? Bár a probléma korántsem tekinthető lezártnak egyik irányban sem, a rokonitásnak egyelőre komoly filológiai nehézségei vannak.

Hierotheosz kora egy soha vissza nem térő periódus — de nem epizód — marad a magyarság életében. Ekkor jutott fel *történelemformáló szerepének tetőpontjára az orthodox görög egyház* többféle értelemben is: gazdasági, társadalmi és politikai téren *elősegítette a pásztortársadalomból a feudalizmusba való átmenetet*, mely létkérdés volt Nyugat-Európa peremén a nomád-barbár ősmagyarok számára, egyházi szempontból *megszerezte az első keresztény püspökséget és monostorait Magyarországon*, művelődéstörténeti vonatkozásban egyrészt *közvetítője* volt az egyetemes görög kultúrának, másrészt *kisugárzó centruma* a bizánci szellemű irodalmi kezdeményezéseknek. Méltánylandó körülmény, hogy az ideológiai irányítást birtokló görög egyház az *írásbeliség feltételezhető meghonosítása* közben nem az anyanyelv elnyomására és a koiné bevezetésére törekedett, hanem egy *magyar nyelvű (keresztény szellemű) irodalom megteremtésére*.

A bizánci hatásra fejlődésnek indult ősi magyar kultúra sorsát a *történelmi haladás irányának felismerése* döntötte végül is el: a bizánci birodalom hatalma rohamosan csökkent és nem tudott törődni olyan távoli missziós püspökség sorsával, mint a turkiai volt. Géza-Sztephanosz pedig 973-ban Quedlinburgba küldte követeit, Pilgrim megke-

resztelte Vajk-Stephanust, papjai megjelenésével kezdetét vette a római egyház erőteljes térítő munkája s egyben a Nyugat politikai behatolása Magyarországra.

A *Kistükör* szemelvényeit lapozva is feltűnik, mennyire megszorodnak a görög források az Árpád-házi királyoktól fogva Bizánc 1453-ban bekövetkezett bukásáig. Ez az akkori politikai helyzet realitásából fakadt: 1019-től kezdve, amikor II. Baszileiosz császár fennhatósága alá vonta egész Bulgáriát, két évszázadon keresztül közös volt a görög—magyar határ.

István volt az első és utolsó király, aki kettős kereszténység jegyében uralkodott: elismerte és támogatta a bizánci egyházat, de a jövőt meghatározó, kulcsfontosságú pozíciókba már bencéseket ültetett. Családját még erős szálak fűzték Kelet felé: anyai nagyapja és szülei görög hitűek voltak, esztergomi szülőhelyén, a várhegyen már a magyarok bejövetele előtt templom állt Szent István első vértanú tiszteletére, aki egyébként a magyarországi görög egyház védőszentje. Ezt a templomot, mivel a honfoglaláskor már romokban hevert, Géza-Szteszhanosz hozatta helyre. A király rokonságában több olyan személynevet ismerünk, melyek görögök, vagy kifejezetten bizánciak (Mikhaél = Mihály, Baszileiosz = Vazul, Vászoly), fiának, Imre hercegnek pedig egyes források szerint bizánci császárlány volt a felesége. István király intézkedéseiben is átszűrődik a keleti egyház iránti vonalom: Jeruzsálemben monostort, Konstantinápolyban templomot emeltetett, Veszprémvölgyben gazdagon felszerelte a bazilisszák monostorát, Skopjéból Magyarországra hozatta Szent György ereklyéit stb.

Számos Árpád-házi és vegyes házi királyunknál, trónjelöltnél, örökösnel és családtagnál is kimutatható a bizánci kapcsolat politikai menedék, beházasodás stb. formájában (Eiréné császárnő és mások), de talán senkinél sem jobban, mint III. Béla királynál, akinek állandó jelzője Kézai krónikájában „Grecus”. Béla-Alexiosz a császári trón várományosa volt, majd később — mint magyar király — egy görög-magyar unió kiszemelt uralkodója. De a nagy lehetőségek egyikéből sem lett semmi, különben is Bizánc feltartóztatlanul rohant végzeté felé: 1204-ben megbukott a görög császárság, 1453-ban pedig Konstantinápoly esett el. A bizánciak végső reménye az utolsó pillanatig Hunyadi János volt, az ő felmentő serege azonban nem jelent meg az ostromlott város falainál, így az egykor rettegett birodalom fővárosa török hatalom alá került.

A *Kistükör* magyar vonatkozású fejezeteinek történetirői és költői szerencsésen megválogatott szemelvények segítségével illusztrálják mindezen események bizánci visszhang-

ját. A kép azonban csak akkor válhat teljessé, ha szembeállítjuk velük a görög szellem tükröződését a XI—XV. századi magyar irodalomban. Bár ez nem volt és nem is lehetett a *Kistükör* feladata, irodalomtörténeti szempontból érdemes kitágítani a vizsgáldások körét, hogy láthassuk: vajon egyértelműen latin indíttatású-e középkori irodalmunk? Igaz ugyan, hogy kevés görög nyelvű forrásművet ismerünk, de ez nem jelenti azt, hogy bizánci hatás ne jelentkezhetne latin művekben is. Csak a válaszadás kedvéért szembesítsünk néhány adatot az antológiával.

A világi irodalom terén *krónikáink* honfoglaláskori mondáiban számos motívum utal görög forrásvidékre: hun elemek, a Csabamonda, a Botond-történet (romlott változatban ránkmaradt) krónikaszövege, Lehel kürtjének legendás históriája és mindeneke-lőtt a csodaszarvas mondája, mely később krisztianizálódott is. Gesta-íróink közül P. mester élete és munkássága érdemli meg a legnagyobb figyelmet. Anyja görög származású volt, „ismerte a közép görög nyelvet” (Horváth János), kancelláriai éveiben követéseket vezetett külföldre, nyilván Bizáncba is. És itt kell utalni középkori verses lovagi epikánk elveszett alkotásaira, az Ómagyar Trója-regényre és Nagy Sándor történetére, melyek mindketten görög tárgyuak.

Az *államtudományi irodalom* korai, kitűnő alkotása, a sokáig Gellért püspöknek tulajdonított *De institutione morum ad Emericum ducem* (= Intelmek). Bárkit fogadjunk is el szerzőjének (Thancmar bencés szerzetes, később hildesheimi kanonok?), annyi kétségtelennek látszik, hogy *műfaji szempontból*: a bizánci katoptrikus irodalomba tartozik (amelyet Kónsztantinosz Porphyrogennetosz, majd Vladimir Monomakh kijevi nagyfejedelem is felhasznált), *tartalmitilag* ellenben: teljesen hazai talajon áll, és az István-kori egyházpolitika szellemében fenntartás nélkül elfogadja, sőt legalizálja a korabeli görög és latin rítusú kettős kereszténységet.

Középkori *jogalkotó gyakorlatunk* bizánci ihletésű dokumentuma az 1092-es szabolcsi zsinat több cikkelye, amely a keleti egyház régi szokásainak szellemében intézkedik néhány kérdésben (bőjti előírások, papi coelibatus). A bizánci és római mintára fellendülő *oklevéladás* is hozzájárult az irodalom gazdagodásához: az epikus kompozícióvá formálódó narrációk olykor előzményeivé váltak a kancelláriai krónikaírásnak, de önmagukban sem maradtak töredékek, mert műfaji szempontból előlegezték a világi novella reneszánsz kori kibontakozását.

Egyelőre azonban szémottevőbb az egyházi *legendairóadalom* még ekkor, melyben a hagiográfiától a fantasztikus novelláig, mindennél ga dagabban jelentkezik a görög motívumkészlet. Jelen van az István- és

László-legendában, de legerősebben talán Imre herceg legendájában, hol a víziót látó görög érsek alakja mellett előbukkan a csodaszarvas keresztényre módosított változata.

Ez a monda ősi hagyományként származott át nomád elődeinktől a honfoglalókig, és élő maradt még a XI. sz. világában is. Kifejezetten bizánci eredetű. Első feljegyzője Eunapiosz, de még az V. században bekeverült — többek között — Priszkosz Rhétor munkájába is. Száz év múltán Prokopiosz és Jordanes dolgozta fel, s ettől kezdve a VI—XIV. századi bizánci irodalom (Leon Grammatikosz, Niképorosz Xantopulosz) Prokopiosz nyomán, az európai latin legendairódalom pedig (Widukind, Gotifredus Viterbiensis, Vincentius Bellocensis) inkább Jordanest követve tette népszerűvé.

Imre legendájának lengyel változatában a szarvasmotívum funkcionális szerepet tölt be egy bencés kolostor alapításakor és ez a mozzanat teremti meg az alapot a pogány ősmonda zavartalan keresztény kultusza számára. A csodaszarvas-mondával közeli rokon, de vele nem azonos a szintén bizánci eredetű Eusztakhiosz-legenda, mely nálunk a váci egyházalapítás (1074) regényes történetébe épült bele. Vannak továbbá olyan keleti mesenovellák is, melyek minden változtatás nélkül magyar fordításban kerültek be a magyar kódexirodalomba (pl. Barlaam és Ioszaphat).

A *teológiai irodalom* legérdekesebb alakja bizánci szempontból nem a sokáig görög műveltségűnek tartott Gellért püspök, hanem Cerbanus, aki a pásztói apátság egyik görög kódexéből latinra fordította Maximosz és Ióannész Damaszkénosz egy-egy munkáját. A fordítást annak a Dávid apátnak ajánlotta, kinek pannonhalmi könyvtárában Psalterium Graecum-ot is őriztek. Cerbanus műve került később Petrus Lombardus kezébe, ily módon a Kelet—Nyugat közötti közvetítő szerepét töltötte be.

A magyar-bizánci művelődési kapcsolatok elevenségét látjuk igazolva abban a *dogmatikai vitában* is, amely Jób esztergomi érsek és Démétriosz Tornikész bizánci teológus között folyt le a XII. században a Szentlélek eredetének kérdéséről. A görög teológia egyébként nemcsak közvetlen úton juthatott el Magyarországra, hanem Nyugat felől is, latin közvetítéssel. Különösen — az antológiában is kiemelten szereplő — Ióannész Damaszkénosz gyakorolt nagy hatást a római egyházra. Jellemző adalék a magyar viszonyokra, hogy Ióannész egy görög kódex megvolt a XVI. sz. jeles humanistájának, Oláh Miklósnak könyvtárában is.

A XI—XIII. századi latin *misekönyvekben*, tehát az Árpád-ház idején, mindig van görög vonatkozás. A zágrábi érseki könyvtár XI. századból való MR 126. jelzetű Sacra-

mentariuma görög vízszentelési imát tartalmaz, más egyházi szerkönyvek pedig Bizáncban tisztelt keleti szentek ünnepeit írják elő (Demeter, Miklós, Virágos Szent János stb.).

A bizáncias szellemű vallásos irodalom tűzhelyei az eleinte még sűrű hálózatot alkotó monostorok és iskolák lehettek. Fontos művelődéstörténeti adat, hogy a XI. sz. 20-as éveiben — egykorú feljegyzések szerint — három déli püspökség összesen 70—70 klerikoszt és paroikoszt tartott nyilván, később azonban, a XIII. sz. elején számuk csökkenni kezdett s monostoraik latin szertartásúak kezébe mentek át. Így jelentek meg egykori görög centrumokban elsőként a ciszterciak (Pászto, Veszprémvölgy) és a bencések (Oroszlános, Szávaszentdemeter), sok helyütt csupán a templom patrocíniuma, földrajzi településnév árulja el hajdani lakóinak hovatartozását (Perjámos, Pentele, Görögszállás stb.).

A *Kistűkőr* magyar fejezetének utolsó része a Hunyadiak korának eseményei köré csoportosul, elsősorban Laonikosz Khalkokondülész kortörténetének felhasználásával (ugrásszerűen megszorodik a költői művek száma is). *Hunyadi János, a végnapjait élő bizánci birodalom magyar hőse, egyúttal kortársa is az első magyarországi humanista nemzedéknek, így személye nemcsak egy történelmi szakaszt zár le a magyar—görög kapcsolatokban, de újat is nyit.* Az ekkor kibontakozó periódus megváltozott formában éltette tovább a bizánci kapcsolatokat: *hatalmi háttér nélkül és jelentéktelenné zsugorodó egyházi segédlet mellett.* (A XV. században Ungrovlachia egységes irányítás alá kerül, a munkácsi püspökségnek pedig nincs kulturális szerepe.) 1453 táján Itáliában kerestek menedéket a török elől menekülő görög tudósok: Manuél Khrüsolorasz, Theodórosz Gazész, Ióannész Argüropulosz, Geórgiosz Pléthon-Gemisztosz és mások. Ők adták meg a polgári ideológia végső formáját, a görög—latin humanizmust. Ez hatolt el aztán pannon földre, éltetve tovább a bizánci gyökerű és szellemű kultúra iránti érdeklődést.

Magyarországon Vitéz János volt az első, aki fogékonyan reagált mindeerre. Váradi püspöksége idején — Hunyadi János kormányzósága alatt — humanista tudósokat gyűjtött maga köré, és mecénási tevékenysége során küldte unokaöccsét, Janus Pannoniust itáliai egyetemekre. Janus mestere, Guarino da Verona épp az említett Manuél Khrüsolorasztól tanult görögül, de még Konstantinápolyban, egyik tankönyve, az *Erotemata* is Khrüsolorasz munkája volt. Volt kapcsolata Janus Pannoniusnak Theodórosz Gazésszal is epigrammákat is írt hozzá. A görög tudós 1446—1449-ben a ferrarai egyetemen tanított, Janus halála

évben, 1472-ben pedig értekezést írt a törökök eredetéről, érdekes magyar vonatkozásokkal elegyítve. Szerinte a nyugati törökök (= magyarok) a Kaukázusból költöztek át a kimmeriai Boszporoszon keresztül. A forrásul megnevezett Ióánnész Szkülitész azonban ilyenről nem tud, így nyilvánvaló, hogy Theodórosz Gazésznak más — magyar — forrást kellett használnia. S ha így van, akkor talán Janus Pannoniusra gondolhatnánk legnagyobb valószínűséggel.

Úgyancsak személyes jóviszony alakította ki Ióánnész Argüropulosz kapcsolatát a magyarokkal. A Konstantinápolyból menekült humanista 1457-től Firenzében tartott előadásokat Plátón és Arisztotelész filozófiájáról, s készítette elő interpretációival Ficino neoplatonizmusát, Pléthon-Gemisztosszal együtt. Janus, amint epigrammája is bizonyítja, nagy tisztelője volt neki.

A magyar–görög tudományos-irodalmi kapcsolatok újabb fázisa következett be a Vitéz-féle összeesküvés után, amikor is Mátyás király budai udvarában olasz, német, cseh, lengyel és más nemzetiségű vándorhumanisták adtak találkozót egymásnak. Az előkelő vendégek között volt Geórgiosz Argüropulosz és Bészarión bíboros is, kiknek hatására bizánci szerzők is bekerültek a Corvinába antik görög auktorok mellett (Prokopiosz, Theophanész, Zónarasz, Niképhorosz Kalisztosz stb.).

A *Kistükör* — érthető módon — nem követi nyomon a XVI. századi görög–magyar kapcsolatok művelődési kölcsönhatásait, ezért csak utalunk arra, hogy érdemes lenne egyszer középkori történelmünk fényénél közelebbről is megvizsgálni a reformáció térhódításának nyelvi-irodalmi hátterét is. Ezzel összefüggésben nagyon lényegre tapintónak látszik Hegedüs József (Bodrogkeresztúr) feltevése arról, hogy a hagyományos keleti hiten élő kelet-magyarországi országrészek, valamint azok a dunántúli területek, amelyek az egykori pannóniai Cyrill-Methód kereszténység, majd a bizánc görög monostorok vonalába (Pentele, Veszprémvölgy stb.) illetve az úgynevezett pogánylázadások térségébe (Somogy megye stb.) tartoznak, talán épp azért tudták hamarabb befogadni az anyanyelvi istentiszteletet rendszeresítő, és egy házi irodalmat kultiváló reformációt, mert a honfoglalástól kezdve a magyar nyelvet ugyancsak tisztelő, liturgikus célokra alkalmazó görög egyház bázisai voltak.

Olyan művészettörténeti bizonyítékok is beleillenek, sőt beletartoznak Hegedüs feltevésébe, mint például a vizsolyi templom falcapei. A reformáció idején protestánsá lett — korábban nyugati szertartású — temp-

lom egyik freskója a „palástos Máriát” ábrázolja minden konkrétabb dogmatikai alátámasztás nélkül, inkább csak a művész alkotó fantáziája alapján, holott a kompozíció pontosan értelmezhető a bizánci egyház úgynevezett „Védelmesz Mária” ünnepével, melyet az ősi hagyományoknak megfelelően október 1-én ülnék meg ma is. Ez pedig azt jelenti, hogy Vizsoly a korai középkorban — miként ez az országrész azóta is — a bizánci görög egyház szervezetébe tartozhatott.

A *Kistükör* kommentálása tovább is folytatható lenne, de ennek a *recenzióknak nem feladata sem a teljességre törekvés, sem a problémák megoldása*. A színvonalasan összeállított antológiáról így is megállapítható, hogy gondolatébresztő olvasmány. A bizánci irodalom koncepciózus bemutatása mellett külön is hangsúlyozni kívánjuk a „magyar függelék” hasznos szerepét a középkor és a XX. századi magyar olvasó közötti *captatio benevolentiae* megteremtésében.

A magyarokra történő utalást azonban nemcsak az appendixnek kellett volna tekinteni. A már említett Priszkosz Rhétoron kívül gondolunk itt például az egyházi költészettel foglalkozó fejzetre. Dimitriosz Hadzisz bevezetője nagyon helyesen hangsúlyozza a bizánci irodalomban fellelhető népies vonatkozásokat, ugyanakkor megelégedezik arról, hogy ennek az időben tőlünk távoli literatúrának *eleven hagyományai élnek ma is a magyar nép között*. Az antológia irodalomtörténetileg is értékes kánonjai, himnuszai és más kanonizált szövegei ugyanis a bizánci kor óta változatlanul szerves részét alkotják a magyarországi görögkatolikus liturgiának. E körülmény arra is indíthatta volna a szerkesztőt, hogy kizárólagosan új fordítások helyett ezekből a *patinás magyarságú, régebbi szövegekből is válogasson*, de ha már nem tette, legalább egy lábjegyzetben történő megemlézésre érdemesíthette volna mindezeket a tudnivalókat.

Azzal a meggyőződéssel fejezzük be *recenziókat*, hogy a magyar ösköltészet és középkori irodalom új oldalról való megközelítése érdekében — a társtudományok példáját követve — *komplex módszereket alkalmazó irodalomtörténetírásunk is bevonja majd vizsgálódásai körébe a bizantinológia korábbi, alapvető eredményeit*, jól fogja hasznosítani a Moravcsik-hagyatékban maradt, Ritoók Zsigmond által gondozott magyar vonatkozású görög *hrestomathia* kétnyelvű korpuszát, és gyümölcsözőnek ígérkező vitában mielőbb kialakítja konstruktív állásfoglalását.

V. Kovács Sándor

HOPP LAJOS: A RÁKÓCZI-EMIGRÁCIÓ LENGYELORSZÁGBAN

Bp. 1973. Akadémiai K. 230 1. /Irodalomtörténeti Füzetek 80./

„A Rákóczi emigráció Lengyelországban” részben jóval több, részben pedig kevesebb, mint amit címében ígér.

Három nagy fejezete a magyar bújdosók Lengyelországban nyomon kísérhető életének fél évszázadát (1711–1760) fogja át és érdekes új részletek sokaságát tárja fel. „A dél-lengyelországi kuruc emigráció irodalmi emlékei” című részben foglalkozik a szerző a szatmári békét követő hónapok eseményeivel, ír Rákóczi és Nagy Péter tárgyalásairól, a fejedelem és Sieniawska viszonyáról, felfedezi a Visztulán északra hajózó Szathmári Király Ádám naplójában a lengyel tájleírásokat, közli Rákóczi Danckában és Elbingában elszállásolt udvartartásának fizetési lajstromát és a Lengyelország déli részén maradt csoport levelezését az északra távoztakkal. A „Civitas Gedanensis: kuruc magyarok Danckában” címmel nemcsak Rákóczi hajóra szállásáról, vagy a fejedelem és Besenval levelezéséről olvashatunk, hanem részletes tájékoztatást kapunk elfelejtett vagy eddig ismeretlen irodalmi alkotásokról, Vay Ádámé Zay Anna imádságos könyvéről, Hagymási András munkásságáról, s egy önálló műként is megálló terjedelmes gazdag áttekintést a Dancka, Varsó, Lipcse, Berlin, Tahitótfalu, Drezda között hányódó Mátyóki Ádám életéről. A „Jaroslaw és Rodostó” témakört jelző zárórész pedig nem csupán a jaroslawi magyar kolónia lakóinak életével és halálával foglalkozik, s nemcsak a törökországi és lengyelországi bújdosók kapcsolatát dokumentálja többek között Bercsényiné, Kőszeghy Zsuzsi 1728-ban írott, de a konstantinápolyi császári követ jóvoltából a címzetnép, Rákóczi udvari papjához soha el nem jutott, a Staatsarchiv Turcica gyűjteményében elfektetett levelével, hanem össze-foglalja a Törökországi Levelek lengyel elemeit és áttekinti Rákóczi 1728–35. évi lengyelországi terveit. Végül pedig tolmácsolja Pilsztynova, a beteggyógyító tudományából élő ifjú orvosözvegy nemrégiben kiadott (Pelczyński 1957, Kraków) lengyel emlékiratát, mivel az utazónő „Rodostóban magyar barátokra” lett, „akik a szent emlékeztető Rákóczi magyar király után maradtak ott”. Műve keletkezéséről a szerző azt írja, hogy levéltári kutatásai során a kezdetben irodalom és „lengyel—magyar kapcsolattörténeti” munkája mintegy „menet közben” művelődéstörténeti irányba fordult. (116. l.). A mű előszavában pedig megállapítja: „sokrétűvé vált a lengyelországi Rákóczi-emigráció témája: úgyszólván művelődéstörténeti feladattá szélesült a korábban szűken értelmezett tematika”. (6. l.).

Ezzel a művelődéstörténeti jellegével nyújt jóval többet a mű, mint címében a hagyományosan értelmezett téma. Tájékoztató reményekről és csalódásokról, apjukat megtagadó fiakról és gyermeküket eltemető szülőkről, imádságos és orvosságos könyvekről, meghasonlásokról, életformákról, multságokról és temetésekről. Megtudhatjuk, mennyi ellátmányt kapott Rákóczi udvartartásában az orvos, az étkező, a főszakács, milyennek látták a lengyel kerteket és udvarházakat, mennyit nélkülöztek a bújdosók és hogyan szórakoztak a szép sztarosztánék.

Maga a lengyelországi Rákóczi-emigráció azonban mint történeti jelenség súlyos történelmi kérdéseivel mintha eltűnne, feloldódna a könyv lapjain. Lelkiállapotok, életsorsok, művek, esetek színes kavargását kapjuk a magyar múltnak egy olyan szakaszáról, amelynek történelmi helyéről, belső rendjéről, értelméről és értékéről annyit vitáztak már az előttünk járók.

Igazságtalanság lenne számunkra Hopp Lajostól az emigráció történelmi problémáit. Mégis elgondolkoztató, hogy minden gazdagságával, új adataival, azzal együtt, hogy pontosabbá tette ismereteinket a lengyelországi emigránsok földrajzi elhelyezkedéséről, miért kevesebb még ez a könyv, mint a lengyelországi Rákóczi-emigráció története.

Nem hiszem, hogy azért, mert a szerző művében korábban megjelent tanulmányait fűzte össze (Lengyel vonatkozású Rákóczi-emlékeink a Rákóczi-korból, Tanulmányok... Bp. 1969. Vay Ádám és a Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Vay Ádám emlékültnessége. Vaja 1969. Rákóczi és kísérete Danckában, A lengyelországi Rákóczi-emigráció. Filológiai Közöny 1971, 1972) meglehetősen laza szerkezetben. Inkább a művelődéstörténeti megközelítés sajátos buktatójából adódik ez a hiány. Úgy véljük, művelődéstörténet és történelem szerves egységet alkot, és a művelődéstörténeti jelenségek a történelemben ágyazva, vagyis eredeti összefüggéseikben kapják meg az esetlegest, az egyedít egységbe rendező többletet.

Az 1711. augusztus 15-én kelt levélről például, amelynek a kötet néhány kiragadott sorát idézi csupán Ráday egyéni vallomásaként (26. l.), már első kiadója, Szalay László felismerte, hogy az emigráció történetének egyik legfontosabb állomásáról tudósít: Ráday, a kancellár és az államapparátus több más tagja ebben jelentették be, hogy elfogadják a szatmári békét, vagyis a levél a Rákóczi-szabadságharc államszervezetének feloszlását dokumentálja.

Hol van a lengyelországi bújdosók helye a Rákóczi-szabadságharc utótörténetében? Szalay az egész emigráció történetét két szakaszra osztotta, s a lengyelországi és franciaországi éveket egyetlen jelentős periódusnak tekintette. Ezzel szemben Szekfü Gyula a Száműzött Rákóczi-t XIV. Lajos 1715. szeptember 15-i temetésével kezdi, a lengyelországi évekre csak visszatekintésben utal. Az újabb kutatások a kuruc államszervezet felbomlása, az új emigránsszervezet kialakulása, főleg pedig a diplomáciai viszonyok dinamizmusa miatt ugyancsak az első időszak jelentőségét hangsúlyozzák. Hopp Lajos a lengyelországi emigrációról kétféle tagolást közöl. Meggyőzőbbnek tartjuk az északi és déli emigránstelepek kialakulásához igazodó tagolást, mint a Rákóczi tartózkodási helyei szerinti felosztást („Rákóczival”, „Rákóczi északra indulásáig”, „Rákóczi nélkül” 220. l.).

A lengyelországi emigráció történelmi jelentőség szempontjából Hopp Lajos könyvében kettős minősítést kap. Az egyik a megfogalmazott: a nyomor, a reménytelenség, a széthullás, a lelki meghasonlások közé taszított „hazátlan nemzedék” (219. l.) csupán morális, érzelmi jelentőségre tarthat számot: „létezett egy roppant emberi megpróbáltatásokkal és erkölcsi megrázkódtatásokkal terhes, a végső remény és létbizonytalanság között hanyódoó s egyre kilátástalanabb jövőjű emigrációs időszak, a lengyelországi emigráció” (6. l.). A másik a ki nem mondott, de a művelődéstörténeti jelenségek tanúsága szerint érzékelhető: a konzolidált, a lengyelországi viszonyokba szervesen beilleszkedő,

a saját emigráns társadalmi szervezetet kiépítő, magyarságát megtartó, de Lengyelországban mégis talajt fogó és ilyenformán a rodostóitól eltérő, sajátos történelmi jelentőséggel rendelkező emigráció. A történettudomány eredményei ezt az utóbbi képet hitelesítik. Többen rendszeres francia támogatást kaptak, a főurak és nemesek cselédséggel vették magukat körül és egyházi alapítványokat tettek, Bercsényi a brezáni uradalmat bérelte és saját őrsége volt, majd később az özvegyek sem nélkülöztek, Kajdacsyné szolgálkat tartott és Bercsényiné Kőszeghy Zsuzsi napjai jómódban teltek. Vay Ádám nemcsak keserű leveleket írt, hanem gazdasági tervezetet az elhagyott hazában halastórendszerek, fűrészmalmok, allodiumok, serházak építéséről. Mányoki Ádámot sem az irracionális „kuruc sors” (133. l.) üldözte, hanem megpróbáltatásai részben abból a sajnálatosan figyelembe nem vett körülményből származtak, hogy Mányoki Rákóczi szolgálatában diplomáciai feladatot is ellátott (Ráday P. iratai 1961. 54. l.).

Mindez azonban nem kisebbíti Hopp Lajos érdemét. Kutatómunkája érdekes, izgalmas jelenségről tudósít: a lengyelországi kuruc emigráció eredendően magyar művelődéstörténeti szöveget átszineződik a lengyel viszonyokkal, beleszővődnek a legkülönbözőbb nemzetközi — francia, orosz, török — jelenségek is s ily módon az egyetemes művelődéstörténet sajátos fejezete is. Akarva-akaratlanul az emigráció történetét kiemelte a bújdosó-pszichózis kereteiből.

R. Várkonyi Ágnes

MEZEI JÓZSEF: A MAGYAR REGÉNY

Bp. 1973. Magvető K. 906. l. (Elvek és utak)

A cím és a terjedelem is jelzi, hogy Mezei József nagyszabású szintézisre, hatalmas anyag feldolgozására vállalkozott, a könyv tanulmányozása pedig a legmerészebb vára-kozásokat is felülmúló sokrétűséget fed föl a szerző szándékaiban, mondanivalójában. Bár egy műfajra koncentrálna figyelmét, az egész magyar irodalom történetének fölvezetésére törekszik; előtörténet és háttér gyanánt az európai irodalom évezredeinek krónikájára is kipillant; a társművészetek és a humán tudományok párhuzamos jelenségeivel összehasonlítva tárgyalja az irodalom s benne a regény mindenkori helyzetét, problematikáját. Nemcsak irodalomtörténeti kérdések kapcsán jelent be különvéleményt, hanem esztétikai, irodalomelméleti polémiákat is vállal. Kísérlete egyszerre próbálja meghaladni a Lukács-életmű némely megha-

tározott fázisaihoz kötődő, gyakran vulgáris szociologizmust, az irodalomból az élményt kihagyó, egzaktásra vagy strukturák leírására hivatkozó interpretációs iskolákat, valamint az életrajz, a kor és a mű összefüggéseit a pozitívizmustól örökölt eszközökkel vállaltó irodalomtörténészkedést. S mivel ezek az irányzatok publicisztikus irodalmunkban (de a tudományokban is) fokozódó hajlamot mutatnak az elvileg végiggondolatlan, eklektikus egyezkedésre, Mezei fő célja alighanem az irodalomtörténeti „köztudat” kritikája, szemléleti és értékelési klisék felülbírálata, s egy új (persze nem elemeiben, hanem egészében, rendszerszerűségében új) koncepció sugalmazása a tárgy megragadására.

Eredményes erőfeszítéseket tesz Mezei a 20. század nagy író-gondolkozói, közülük is elsősorban Thomas Mann eszméinek tudomá-

nyos adaptációjára, rendszerezésére, kike-rekítésére. A múlt az ő számára is „mélyeség mély kút”, tehát a nemzeti irodalmak kibontakozását csak „feltételes jellegű kezdeteknek” tekintheti. Az anyag tárgyalása az ókori irodalmakkal kezdődik; a magyar állam megszerveződésénél korábbi világirodalom éppúgy előzménye a magyar irodalomnak ill. regénynek, mint ahogy a könyv szerkesztését alkotják irodalmunk első századai, a regény megszületése előtti szakaszai. Ezt a gondolatmenetet kiegészíti és finomítja a mítoszok ugyancsak Thomas Mann-i felfogása, amely e jelenség lényegét az utánzó ismétlésben, mítikus szerepek új meg új eljátszásában látja. Az irodalomnak még a Curtius-féle „latin középkor” felbomlása utáni évszázadokban is, egészen a romantika koráig az antik példaképek „mimézise” a legfőbb becsüvése; a romantikus fordulat lényege: „a klasszika követését felváltja az élet követése” (155). De ez a művészetfilozófiai cezúra is dialektikusan értelmezendő. Az új irodalom nemcsak rombolja a régit, hanem hozzá is méri magát, arra törekszik, hogy „pótolja vagy helyettesítse a régi mitológiát” (160). Végső fokon századunk merész újításai, avantgarde manifesztumai is „hosszú történelmi sorba” (470) tartoznak, a művészet múltjához kapcsolódnak, már eljátszott gesztusokat újítanak föl és fejlesztenek tovább.

Mezei következetesen alkalmazza a magyar irodalomtörténet tárgyalásában az összehasonlító szempontot, a mindenkor aktuális világirodalom jelenségeivel való egybevetés módszerét. A probléma — „Európa és a magyar irodalom”, ahogy Hankiss János fogalmazta meg egyik könyvének címében — természetesen nem új, a megközelítés módja már inkább az. Mezei nem követi a Babits Mihály, Fülecz Lajos nevével jelezhető nemzedéket a „nagy ítékezésben” (Babits kifejezése), a magyar irodalom és művészet alkotásainak szigorú megrostálásában; de távol áll tőle némely népi írók és esszéisták önigazoló, az eredetiséget, a külön magyar jelkiséget feltételező nemzetkarakterológiai „komparatiztikája” is. Az élmények, mondandók, emberi problémák egyidejűsége foglalkoztatja, a művekből vagy életművekből azt emeli ki, ami a kortárs (netán korábbi vagy későbbi, de mindenképpen jelentős) európai művészetrel rokonítható. Egy találó fejezetcím szerint „magyar megfeleléseket” keres az egyetemes európai kultúra egymást követő áramlataihoz. Feltétlenül megszívlelendőnek tartjuk polémiáját azokkal a nézetekkel, amelyek elmaradott társadalmi viszonyainkból közvetlenül szeretnék levezetni a magyar irodalmi fejlődés megkésett-ségének, hátramaradásának hol sznob göggel, hol provinciális búsongással kísért tételét.

„A magyar irodalom azonban — mint ahogyan semmilyen nemzeti irodalom sem — soha nem ismétli meg egyetlen vezető kultúra újítását maradéktalanul; nem úgy korszerűsödik, hogy lemásolja a divatos európai stílusokat és műveket. (...) A magyar irodalom autonóm fejlődését, benső logikája is rátalál bizonyos korszertű, modern, világirodalmi szintű formákra, motívumokra.” (439–440.)

Az irodalmi műfajok egymással, a többi művészeti ággal és a szellemi élet más területeivel elválaszthatatlanul összefonódva fejlődnek, hatnak egymásra, kérdésfeltevések és olykor válaszaik is összetartoznak. A tétel nem új, de alkalmazása — főleg a nagy korszakokat felölelő irodalomtörténeti szintézis műfajában — nehéz és ritka. Mezei figyelmesen követi a regény kapcsolatait a történettudománnyal, a pszichológiával (olykor a természettudományokkal), a szociológiával meg a filozófiával, de nem téveszti szem elől a különböző szellemi funkciók elvi különbözőségeit, eltérő rendeltetését. „A művészet soha — különösen modern korokban — nem akart sem a tudomány ancillája, sem a tudomány ellenfele lenni.” (505.) A szimbolista irodalom párhuzamos lehet az irracionalista létfilozófia századvégi változatával, Bergson intuício-elmélete vagy Freud pszichoanalitikus tanai nyomot hagyhattak kiváló írók kiváló művein is. De a jó irodalom ilyenkor sem illusztrál, inkább korábban már felfedezett élmények igazolását, ötletes megnevezését találja meg s veszi át a tudományoktól, az emberismeret új lehetőségeit keresi, s így a tudományos tévedéseket érő bírálat is leperreg róla.

A 19. században a művészetek közötti határok a korábbi korszakokhoz képest elmosódnak, az irodalom pl. sokat merít a festészet, a zene, később a filmművészet fölfedezéseiből, új útkereséséből. A könyv számos finom megfigyelést tartalmaz a romantikus regény egyik változatának a látványhoz, a festményhez közeledésétől az izmusok hatásának jellemzéséig, amikor „a képzőművészet forrongásának áttekintése nélkül elképzelhetetlen az irodalom megértése, a folyamatok és irányok felvázolása” (592). A romantika, a szimbolizmus, az avantgarde újításai, valamint a film sajátos formanyelvi hatása mind módosított valamit a „hagyományos” regényen; Mezei meggyőzően vezeti le s jó intuícióval érzékelteti az így létrejövő bonyolult, modern, költői elbeszélő formák sajátosságait: „A XX. század korszerű prózája finomabb, sűrűbb, sokoldalúbb, a szépségek különféle fajait és fokozatait is magába foglalóbb, mint az előző század regénye és elbeszélő irodalma volt.” (526.) „Az irodalom minden eddiginél jobban kísérlet és tanulmány, lehetőségek, alternatívák keresése.

(...) Az irodalmi fikció végletesen bátor lehet, hiszen bármikor visszatérhetünk, felmondhatjuk a 'játékot.' (761.) „A század elejétől fokozatosan megy végbe az ábrázoláson és kifejezésen belüli szelekció. (...) A ritmus és zene nagyobb szerepet kap a széprózában is. (...) A mai irodalom formanyelve már szinte egészen filmszerű. A szerkezet feszesebb, a leírás díszlet-jelzés, a kép festői kompozíció. A párbeszédnek rövidülnek, drámát és lírát, költészetet és tárgyilagos dokumentációt, hétköznapi közlést egyesítenek magukban.” (788.)

A Mezei munkájából kirajzolódó irodalomszemlélet sarkalatos pontja a korszak-, stílus- és egyéb fogalmak nagyvonalúan szintetikus használata, apró-cseprő részletek helyett a legáltalánosabb összefüggéseket kiemelő jellege. Átveszi a művelődéstörténet stíluskategóriákon alapuló periodizációját, de a megszokottnál tágabbra vonja a határokat; nem a proklamációk, iskolák, mozgalmak megjelenési évszámait figyeli, hanem folyamatokban gondolkodik, új élmények, a valósághoz fűződő viszony módosulásai jelentik számára egy-egy új korszak kezdetét. (Előző monográfiájában, *A szimbolista élmény kialakulásában* is körülírta már ezzel kapcsolatos módszertani álláspontját; most tárgyal regénytörténetéből, mint eklatáns példa, kiemelhető a 16. század magyar irodalmának barokká minősítése, vagy a szürrealizmus és expresszionizmus terminusoknak mind a szokásos időhatárokat, mind a fogalmi jelentését kibővítő alkalmazása.) Másfelől a művészeti folyamatok kontinuitását vallván, új és régi között mindig az átmenetet, a szerves összetartozást hangsúlyozza: „a gótika átfolyik a reneszánszba” (25), a barokk a reneszánsz világának „folytatása, kiterjesztése” (42), „a romantika nem reakció, visszahatás elsősorban, hanem folytatás” (141), a realizmus forrásai között javarészt romantikus szemléleti sajátosságokat sorol fel (354). Az irodalomelméleti, pl. műfaji kategóriák használatában ugyanez a tudatos lebegtetés érződik. A *regény* fogalma összemosisódik a *regényessel* (a kettő különbségére és dialektikájára E. Staiger hívta fel nagy nyomtatékkal a figyelmet), s a meghatározás még így is egy általános emberi magatartásra, az esztétikai szférán kívülre mutat: „A regény örök jellemvonása az emberi attitűd, a protestálás, a *profanítás*. (...) Kapcsolatban van mindennel, ami lázadó érzelem, szabadságmozgalom, kételkedés és lelkesedés. Az emberi opponálás örök, minden korszaknak megvan a maga *regénye* még akkor is, ha a műfaj nem jelentkezik önállóan.” (9.) Az elnagyolt, absztrakt definíciók (vagy az őket helyettesítő körülírások) rávallanak Mezei sajátos művészetfelfogására, nterpretáció-elméletére. Az élmény megra-

adására és közvetítésére nem feltétlenül a túl-definiált, egyértelművé tett szavak a legalkalmasabbak; az egyezményes fogalmakat csak olyan hipotetikus kiindulópontokként használja, amelyek a hozzájuk kapcsolt asszociációktól, élményváltozatoktól kapják meg teljes jelentésüket. Vonzódik az esszé műfajához, nyelvéhez, az irodalommal egyenrangú lehetőséget lát benne, amely „hangsúlyosan emeli ki azokat a fogalmakat, amelyeket a művészet alakít ki a maga számára emberről, érzésekről, problémákról, világról” (149). Itt Mezei saját műfaji törekvését is jellemzi, s a két világháború között működő vagy induló esszéiről nemzedék (Szerb Antal, Halász Gábor, Sötér István, Rónay György) sűrű idézésében, meleg méltatásában is érezni a váltalt példaképek előtti tisztelgést.

A gazdag szempontrendszer, a világirodalmi összehasonlítás, az egész magyar irodalmat áttekintő távlatosság igen sok irodalomtörténeti kérdésben újszerű értelmezéshez vagy értékeléshez, a többé-kevésbé elfogadott nézetek megkérdőjelezéséhez vezeti Mezeit. Különösen sokat vitatkozik a romantika és a századvég kutatóival, e korszakok értékét annak az elvi meggyőződésnek jegyében védelmezve a javarészt eszmetörténeti kiindulású bírálatokkal szemben, amely szerint „a művészet soha nem bomlás” (363), az irodalom történetében nincsenek reakciós vagy dekadens korszakok, minden nemzedék tapasztalatára, újítására szükség van. Függetlenül a részleteket illető, bizonyosan lehetséges és szükséges vitáktól, Mezeinek ezt a gondolatát feltétlenül gyümölcsözőnek véljük, olyanoknak, amelyből az *egész* nemzeti műveltséganyag birtokba vételének, feldolgozásának szükségessége és igénye következik. Ugyancsak helyeselni lehet azt az elfogulatlanságot, ahogy a szerző a magyar irodalomtörténet sokat vitatott személyi vagy csoportarcait, antagonisztikusnak látszó kezdeményezéseit magasabb szempontból, az ellentéteknek értelmet adó egységet kutatva szemléli és ítéli meg. „Kazinczy és Kármán vitája egymást kiegészítő feladatot proponált” (101), Jókai és Kemény, „a nagy ellenfelek... tulajdonképpen elválaszthatatlanul összetartoznak” (279), a népiek és urbánusok szembenállását ilyen erőteljes hasonlattal jellemzi: „Tragikus irodalmi háborúság folyik itt (...). Mintha sötét folyosóban vagdalkoznának az írók, nem veszik észre, hogy egymástól kartávolságnyira, párhuzamosan tapogatóznak előre.” (654.) E gondolat kifejtése (pl. a „Népi” Európa és a Klasszicizmusok forradalma c. részfejezetekben) olyan meggyőző evidenciákhoz vezet, amelyek a kétféle hamis tudat is ható megnyilatkozásaival szemben is érvényesek.

A magyar regényről több kritikus tollából

keményen fogalmazott ellenvélemények láttak napvilágot, s rokonszenvező ismertetője, Rónay György sem hallgatta el „szembenállását” e „jó és eredeti” munkával. Az éles bírálatnak nemcsak a szemléleti újtól való idegenkedés lehet oka, hanem magának a műnek vagy Mezei felfogásának bizonyos vitatható vonásai, ellenkezést kiváltó sajátosságai is. Az erények túlzásán, a termékeny új szempontok hangsúlyozásából eredő egyoldalúságon túl feltűnő tulajdonsága Mezeinek, hogy jobban eligazodik az egészben, mint a részletekben, eredetibb és meggyőzőbb a szintézisalkotásban, mint az analízisben. Nem utolsósorban a mű e két aspektusának szembekerülése magyarázhatja azt a zavart, azt az ambivalens hatást, amely majdnem minden kritikai ismertetéséből kiérezhető.

A hatalmas anyag egységének megóvása érdekében a kronologikus tárgyalásmódon, a nagyobb fejezetek mozaikszerű tagolásán s a lényegyet sűrítő összefoglalásokon kívül Mezei az utalások gazdag rendszerével, terjedelmi okokból sem kifejezhető hivatkozásokkal dolgozik. A sokszor merész és eredeti kapcsolat-teremtések közt igen sok ötletszerűnek, spekulatívnek, mutatós, de tarthatatlan *analógiának* hat. A gótikus irodalomról szólván Mezei beszámol Dante-élményéről, de olyan tömörséggel, amely megbosszulja magát; szellemes megjegyzéseit (pl. hogy „Dante a mágusok köpenyéhez fejére húzza a csúfolódó utód, Aretino bohócsapkáját is”, 28) legföljebb a Pokol némely epizódjai támasztják alá, semmiképpen sem az Isteni Színijáték egészének szelleme; miután a lovagi kultúrával, a középkorral szembeni polemiciát, valami groteszk, tragikomikus jelleget érzett ki Dantéból, ehhez könnyűszerrel találja meg a paralel magyar jelenségeket: „A *Toldi*-monda humoros-ironikus kalandja, ponyvaepizódjai vagy a valamivel későbbi *Tar Lőrinc pokoljárása* jelzik nálunk is ezt a dantei fordulatot.” (29.) Eötvös *A karthausi*-járól szólva Mezei egymás után sorolja a párhuzamokat Balzac, Stendhal, Proust, Bontempelli, Montherlant (240. sk) műveinek bizonyos mozzanataival, ami több szempontból is ellenkezést ébreszt: egy sor más, a felsoroltaknál nem esetlegesebb analógiát lehetne említeni még a regény kapcsán (irodalomtörténetírásunk alaposan bemutatta a korai Eötvöst a francia romantikához kötő szálakat, de kissé merészebben pl. a „felesleges ember” típusát megrajzoló orosz irodalommal is kapcsolatba hozható), s talán fontosabb érv, hogy ez a módszer olyan tévhitet sugall, mintha *A karthausi* azért lenne értékes, szép regény, mert sok dologban hasonlít egykorú és későbbi világhírű művekre.

Egy másik támadható pontja Mezei regénytörténetének az *értékelés labilitása*, a

jelentőséggel, a mértékkel kapcsolatos elgondolások felemássága. Szándéka szerint az újat, a történelmi kezdeményezést keresi és véli fontosnak az irodalomban, „még akkor is, ha először kiforratlan vagy periferikus alkotásokban és az irodalomtörténeti értékrend szerint másodrangú alkotóknál keletkezett” (14). Ez a logikus és jogosult törekvés olykor fölösleges teljességigénynek, jelentéktelen lektűrök is számotartó lexikális pedantériának adja át a helyét (pl. a *Történelem mágiája* c. fejezet az 1930-as évek regényét ismertető részben, 670–671); máskor fontos, korszerű, a világirodalommal valóban lépést tartó művek váratlanul sommás, rossz minősítést kapnak (Déry Tibor: A befejezetlen mondat), későbbi fontos tendenciákat anticipáló, bár egyetlen életművekről pedig, amelyen pl. a Tolnai Lajosé, érdemtelenül általánosságban maradó jellemzés olvasható. Érdekes, de nehezen védhető gondolatokkal kezdeményez perújrafelvételt Mezei Szabó Dezső értékelésének ügyében, aki szerinte „a húszas évek erősen avantgard színezetű magyar irodalmának egyik nagyon eredeti, szuggesztív művésze” (599). A magyar avantgarde története iránti megnövekedett érdeklődés, az árnyaltabb szemlélet igénye természetesen irányítja a figyelmet Szabó Dezső műveinek stilisztikai sajátosságaira, de mind Nagy Péter komplex kutatásai, mind Bori Imre avantgarde-ről szóló irányzattörténete bebizonyítja, hogy „az első találkozások után a magyar avantgarde és Szabó Dezső útja eltávolodott egymástól”. A novellában, esszéiben és pamfletben Szabó Dezső valóban alkotott maradandót is, de a „zavaró, sokszor giccses légkör”, amelyet regényeiben érez Mezei, állandó veszélye stílusának; az avantgarde — az újra és lényegre törés helyett — nála többnyire modorossággá, verbalizmussá fajul. — Lehetne sorolni regényeket, amelyekkel Mezei talán a kellenél kevesebbet vagy éppen fanyalogva foglalkozik, de nyilvánvaló, hogy nála még egy fontos oeuvre kihagyása sem feltétlenül értékítéletet fejez ki, inkább a vállalkozásnak a filológiai teljességet eleve illuzorikussá tevő méretei okozzák a hiányokat. Persze Rabelais kifejejtése a világirodalmi folyamatból valahogyan mégis kapcsolatban van azzal a koncepcióval, amely a reneszánszban szokatlanul nagy jelentőséget tulajdonít a szomorúság, fájdalom, pszichológiai válság elemeinek; a Gogol-párhuzamok mellőzése aligha független Arany János egyoldalúnak, egyszerűsítettnek látszó jellemzésétől s az ebből következő analógiától, amely szerint a Jókai némely regényeiben elvégzett erkölcs- és magatartáselemzés „legközelebb talán a lírához, mégpedig Arany János eszményítő realizmusához, szelíd és puritán moráljához, naiv optimizmusához, bensőséges nemzeti

álmaikhoz áll" (288). Más szempontból jellemző, hogy a régi magyar irodalom olyan jelentős prózaíróival, mint Pázmány, Hermányi Dienes, Mikes, Mezei nem is foglalkozik: itt műfaj-konceptiója, a „regényes” történetének a széppróza történetétől függetlenítése magyarázhatja döntését. Ha újabb irodalmunk kapcsán — nem „számonkérés-ként”, csupán jelzésül — emlékeztetni kívánánk néhány kimaradt regényírói teljesítményre, akkor pl. Oláh Gábor, Heltai Jenő, Gábor Andor, Szathmári Sándor, Barta Sándor műveit jelölhetnénk meg, vagy az első világháború után kialakult kisebbségi magyar irodalmak számos fontos jelenségét (pl. a jugoszláviaiakat Szentelky Kornéltól Sinkó Ervinig, vagy az erdélyiek közül Nagy Istvánt stb.).

Feltűnő szempontváltás, zavarba ejtő következtetés öltik szemünkbe *A szociális ember* c. fejezetben, amely a felszabadulás utáni magyar regény történetét vizsgálja. Ellentmondást provokál Mezei tézise a sematizmusról: „A sematizmus nem egyértelműen rossz. Az új mellett elfogult, ezt ismétli, hangsúlyozza néha bántó monotoníával, de az expresszív kifejezés szuggesztivitásával hat. A sematizmus a magyar szocialista irodalom avantgardja.” (748.) A színvonalcsökkenésért a felelősség nagyobb részét „a jó szándékkal vagy opportunizmusból 'átállt' polgári irodalomra” hárítja (744), de az elhallgatokat is elmarasztalja, hiszen „a Déry-vitából nem ez volt az egyetlen logikus következtetés” (747). A Lukács-, a Déry- és a sematizmusvitában lényegében Révainak ad igazat, s hogy ez az igazság nem ment át a gyakorlatba, azt nem a helyzet objektív logikájával, a személyi kultusszal, a manipulatív művészetpolitikával stb. magyarázza, hanem szubjektív tényezőkkel: „A sajtó, kiadás, kritika nem akarta megérteni Révai szándékát, pánik tört ki” (774). Mezei egész koncepciója az irodalom kontinuitásának és ha nem is önelvű, de szerves belső fejlődésének gondolatára épül, s itt váratlanul kiáll a művelődéspolitikai mellett, amely „rákényszerítette a 'polgári' írókat is arra, hogy komolyan foglalkozzanak az újjal” (744). Könyve nagy részében tisztelettel emlegeti az irodalom humanista, az emberért lázadó koncepcióját, s itt hibáztatja a kártékony elvárások előli kitérés egyik örök gesztusát, az elhallgatást (míg az elhallgatás példái és következményeit jóformán számon kívül hagyja.) Általában jogos és következetes vitát folytat „a szociológiai alapon álló kulturális elfogultságokkal” (743), konzerválásukat Lukács Györgynek is szemére veti, de ő maga egyszercsak gyanakvó „polgári írókról”, „régie értelmiségekről” kezd beszélni, mintha nem ugyanezen osztály ill. réteg néhány évvel korábbi művészetéről írta volna 70 oldallal

előbb: „A polgári regény szembefordul a polgári családdal.” (677.)

A kötethez szervesen hozzátartoznak az egyes fejezetek után illesztett irodalomjegyzékek (általában művekre és tanulmányokra tagolva), valamint a név-, a tárgymutató meg a tárgyalat művek jegyzéke. Ez az apparátus a hányaveti szerkesztés következtében bántóan sok tévedést, elírást, pontatlan adatot tartalmaz. Bárhol útjuk fel a szakirodalmi jegyzéket, bizonyos, hogy olyan képtelenségek ugranak elő, mint pl. közismert történeti vagy esztétikai művek téves datálása (Szerb Antal: A világirodalom története nem 1936-ban, Lukács György: Elbeszélés vagy leírás? nem 1959-ben, H. Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései nem 1960-ban jelent meg), emlékezetből pontatlanul citált címmel való megjelölése (E. R. Curtius: Der [!] europäische Literatur und lateinisches Mittelalter) és hasonlók; a felsorolt példák a 44–47. oldalról valók. Néhány szembetűnő pontatlanság a könyv más helyeiről: Spengler műve hol A Nyugat alkonya, hol Európa alkonya címmel szerepel, eltérő évszámokkal; a style flamboyant a gotika egyik szakaszának s nem a kései reneszánsznak elnevezése; Thomas Mann Az elcsérelt fejek c. legendája érthetetlen módon kerül kapcsolatba a tizes évek, az I. világháború előtti idők optimizmusával (vö. 568), Picasso rózsaszín és kék korszakainak időbeli elhelyezése is félreérthető (591); Horváth Zoltán nem A magyar századvég címen dolgozta fel a második reformnemzedék történetét; Székfü Gyula Három nemzedékének első — történelmi nevezetességű — megjelenése nem 1922-höz, hanem 1920-hoz fűződik (648); Németh László Gyász c. regényének megjelenési éve pedig nem 1930 (727), de nem is 1935 (709), hanem 1936, és így tovább. Másképpen problematikus a kötetvégi mutatók, főként a tárgymutató összeállítás. Valóban állandó, többé-kevésbé tisztázott értelemben használt terminusok, Mezei kedvelt, hajlékony jelentésű kulcsszavai és idézőjelbe tett saját vagy átvett kifejezések, hapax legomenon-ok tarka keveréke ez a jegyzék. Az *epikum* vagy a *próza* terminus után ugyanúgy egyetlen lapszám következik, mint a *cigányfaj* — *tigrisfaj* vagy a „*vadlúdvonulás*” után. Míg a szöveg az esszé hajlékony stílusát, inkább jelzőkkel, szinonimákkal érzékeltető nyelvi rugalmasságát látszik megcélozni, a tárgymutató mintha arra az igényre vallana, hogy minden metaforát, jelzőt, elnevezést tekintsünk más szövegekörnyezetben is megismételhető, szimbolikus értelmű műszónak.

Az összefoglaló számvetést rendkívül nehéz teszi a könyv meghökkentő ellentmondásai. Értékei számosak, szemléletben, értelmezéseiben fontos kérdések kapcsán

korrigálja a közéleti nézeteket, beidegzett egyoldalúságokat. Mezei anyagismeretének tágassága épp annyira imponáló, mint ritka képessége a nagy áttekintésre, az irodalmi folyamat egészében gondolkodásra. Ugyanakkor ötletgazdagsága, mindenáron új megállapításokra törekvése olyan képzetársításokat, észrevételeket is kimondat vele, amelyek — a filológiai tények vakmerő lekezelésével együtt — felborzolják a beható analízishez, részletkutatáshoz, sokszor körülményes bizonyításhoz, tényserű pontosságához

szokott irodalomtörténészek idegeit. Mégse kuriózumot, bizarr olvasónaplót, szubjektív benyomások gyűjteményét lássuk *A magyar regényben*; a specializálódás, az aprólékos munkamegosztás, az intézményesített tudomány korában minden szakembernek hasznos szembenézni a „nagy Egész” modellizálásának és ábrázolásának gigászi formátlanságot is vállaló kísérleteivel, az olyan kihívásokkal, amelyet Mezei József könyve is jelent.

Csürös Miklós

POSZLER GYÖRGY: SZERB ANTAL

Bp. 1973. Akadémiai K. 452 I. (Irodalomtörténeti Könyvtár 29.)

A könyv értékelését sztereotíp, de ezúttal fokozottan igaz tartalmú mondattal kell kezdenünk: *Poszler György* munkája már pusztán témaválasztásánál fogva különös figyelmet és megbecsülést érdemel. Közismert tény, hogy irodalomtörténetírásunknak bőven van adóssága a XX. század legjelentősebb alkotóival szemben is — a kisebb, de az irodalmi összképben meghatározó fontosságú írókra, költőkre pedig még inkább érvényes ez a megállapítás. *Szerb Antal* is máig hatóan eleven, sokszínű — de korábban kellő intenzitással nem vizsgált pálya; *Kardos László* és *Sötér István* szép, esszéisztikus tanulmányain kívül alig akadtt mindedig fogódzónk. Poszler kb. másfél évtizeddel ezelőtt jegyezte el magát a Szerb Antal-i életmű kutatásával, s már első publikációinak átfogó igénye, főleg pedig *Szerb Antal pályakezdése* c. kis kötet (1965) sejtetni engedte, hogy monográfiára készülődik.

Hosszú és alapos munka eredménye tehát a vaskos mű; s mindjárt előljáróban elmondhatjuk: nemcsak a témaválasztás, hanem az anyag földolgozása is kitűnően sikerült. Ha az alábbi ismertetésben ill. elemzésben lesz is vitánk a kötet arányaival, szerkezetével, olykor a szerző módszerével és ítéleteivel, az semmiképpen sem érinti a könyv *egészét*: Poszler biztosan orientáló, filológiai pontosságú, sokáig haszonnal forgatható művet ad az olvasó kezébe.

Monográfiának neveztük — de csak megszorításokkal nevezhetjük annak Poszler György könyvét. A szerző már a Bevezetésben leszögezi: „E *tanulmány* (kiemelés tőlem T. T.) nem vállalkozik Szerb Antal életrajzának részletes feldolgozására. Elsősorban szép-irodalmi és tudományos életművének belső fejlődését és a magyar és nemzetközi irodalom és tudomány korabeli áramlataival való kapcsolatot kívánja elemezni, és életrajzi tényekre csak ott és annyiban utal, amennyiben a művek jobb megértése megkívánja.”

Mindebből két dolog következik. Az első — s kevésbé lényeges —: a monográfiákban általában „kivánatos” mennyiségű életrajzi adattal csupán az első esztendő és az utolsó hónapok elemzésekor találkozunk; a könyv nagyobb részében biográfiai tényeket csak szüksézáván fogalmazva s többnyire lábjegyzetbe száműzve lelhetünk. Így az életrajz és az életmű párhuzamos — és Szerb Antal esetében bizonyonnyal nagyon is tanulságos — kutatásában maradtak tennivalók.

A második — és jóval fontosabb, mert a mű egész szerkezetére kiható — következmény: Poszler, híven célkitűzéséhez, mindvégig a lehető legteljesebb *összehasonlításra* törekszik; történeti és kortársi, hazai és nemzetközi távlatot nyit Szerb Antal munkássága mögé. Ez, mint látni fogjuk, nagy erénye, hiszen ragyogó kistanulmányokat eredményez — ugyanakkor teherterele is: a szerzőt olyannyira elragadja ismeretanyaga, hogy hőse hosszabb-rövidebb időre szinte ki is szorul a róla szóló könyvből.

Az első harmadban, amely 1934-ig, a Magyar Irodalomtörténetig követi nyomon Szerb fejlődését, még kevésbé kísért az ilyesfajta aránytévésztes veszélye. Általában is ez a rész magán viseli a már említett, kötetnyi előmunkát jótékony nyomát. Poszler — joggal — terjedelmes szövegegységeket őrzött meg, emelt át ide érintetlenül a Szerb pályakezdésével foglalkozó könyvből — ám ahol kellett, nyesegetett, másutt gazdagított. Ezúttal csak ismételni tudjuk, amit a kritika már annak idején kifejtett: a szerző — jól használva föl a rendelkezésére álló kéziratok anyagát — meghatározó és tanulságos portrét rajzol az érzékeny, „túlokos”, a közösségbe beilleszkedni igyekvő kisdíákról, majd a „szellemi születés” éveit élő fiatalemberről, a fogékony és kereső egyetemistáról. Példaszerűen jó az első mesterek tablója, a vallási élmény fontosságának megérzékítése, az életre szóló kapcsolat: a Sik Sándor iránti tisz.

telet, barátság leírása. Az 1921-ig tartó emberi-alkotói kamaszévekről Poszler könyvének legszínesebb, legösszefogottabb fejezeteit adja. Új tényt, új tudnivalót nemigen közöl, de az eddigi — nagyrészt az ő kutatásait dicsérő — eredményeket tömören, céltudatosan fejt ki. Az önképzőkori lelkesedéssel, de a szokott önképzőkori színvonalnál sokkal nagyobb fölkészültséggel, s a Walter Pater-i meg Oscar Wilde-i esztétika bővületében alkotó gimnazistában már az érett Szerb Antal alapvonásait is láttatja: nem múló rajongását a romantika, mindig kísértő „gyanakvását” a realizmus iránt.

Az első harmad kétségtelenül legnagyobb irodalomtörténeti értékű mozaikjai a „Barabások” körét és a Minerva műhelyét bemutató fejezetek; e két részlet az 1965-ös publikáció alkalmával szinte fölfedezés-számba ment, hiszen az előbbi a feledés homályába veszett (az Irodalmi Lexikon sem tartja számon), s az utóbbi sem jelentőségének megfelelő súllyal szerepel irodalomtörténeti tudatunkban (ami azt is jelenti, hogy hiányzik e meglehetősen színes szellemi kör kimerítő kritikája). Poszler már itt is szívesen elrugaszkodik egy szorosan vett Szerb Antal-pályakép szűkebb követelményeitől, bemutatva a „Barabásokat” és a Minerva-főlsorakoztatta tudósokat.

Ez a kitekintés feszességével, lényegretörésével jól megfér a könyv keretei között, ám a kulcsfontosságú *Szemléltörténet és pszichoanalízis (1923–1934)* c. fejezetét *Diltheytől Freudig* c. alpontja „önállósítja magát”: vitára hívóan gazdag összefoglalása a jelzett — és Szerb Antal akkori munkásságát döntően meghatározó — két irányzatnak. Poszler bizonyára hasznosította 1965-ös könyve bírálójának, H. Lukács Borbálának néhány idevonatkozó észrevételét, sőt későbbi tanulmányát (H. Lukács Borbála: *A német szemléltörténeti irodalomszemléletről*. Irodalomtudomány 59—98. I. Akadémiai K. Bp. 1970) is. A Szerb Antal pályakezdésében írottaknál árnyaltabb, pontosabb lett kép; s ha a szemléltörténeti módszer megítélésével s a pszichoanalízis viszonylagos háttérbe szorulásával vitáznánk is, nem tesszük: itt már nem Szerb Antaltól lenne szó — aminthogy ez a fejezet is önmagában izgalmas, de *e könyvön belül* túlméretezett. Mindenesetre Poszler György hatalmas tájékozottsága, olvasottsága előtt fejet kell hajtanunk — megjegyezve: a szerző sokkal szívesebben foglalkozik tudományos irányzatok, iskolák átfogó vizsgálatával, általános filozófiai, esztétikai kérdésekkel, mint egyes művekkel, konkrét elemzésekkel.

A Szerb Antal-i életmű súlypontját — egybevágóan az általános irodalomtörténeti értékkel — Poszler is a *Magyar irodalomtörténetben* találja meg. E mű kapcsán —

lévén Szerb munkái közül a legtöbbet elemzett — túlzottan sok új fölismerés közlésére nincsen mód, ezért a szerző az eddig fölhalmozott megállapításokat foglalja rendszerbe, másfelől pedig újabb nagyarányú összehasonlításra-kitekintésre kerít sort: bemutatja Szerb vállalkozásának forrásait, elődeit, s — megint egy önállósuló, értékes, de túlméretezett résztanulmány keretében — a két világháború közötti, párhuzamos hazai szintéziskísérleteket. Mivel Szerb összefoglalása — bizonyos fokig az egy Thienemann Tivadaré kivételével — mindenki másétól elüt, a *különbségek* érzékeltetése (ismét hangsúlyozandó: *itt*) jóval kisebb terjedelemben történhetett volna. Más veszélyt rejteget az egyébként roppant alapos *Európai irodalom — magyar irodalom* c. fejezet: Poszler a hatásoknak, rokonvonásoknak, összecsengéseknek olyan tömkelegét villantja meg virtuóz biztonsággal, hogy — amint erre már néhány kritika fölhívta a figyelmet — végül is a valóságosnál kevésbé eredetinek, kisebb jelentőségűnek érezzük Szerb Antal koncepcióját és művét.

Pedig mi sem áll távolabb Poszler-től, mint bármilyen ilyesfajta szándék; csupán a módszer, a nem mindenütt megfelelően szerkesztett-rendszerezett tudásanyag fordult kissé ellene. Amint mondani szokás: a kevesebb több lehetett volna; egy-egy távolabbi gondolatokról önálló cikkben gyűrűzhetne.

A Magyar Irodalomtörténetet vizsgáló fejezet mérlege azonban így is mindenképpen pozitív. Poszler meggyőzően mutatja ki a Szerb Antal-i koncepció eklektikusságát s ebből következő következtelenségeit; nem kendőzi, hogy Szerb elképzelése az irodalmi folyamat érzékeltetésében csődöt mond, s hogy a Szekfű nézeteihez való túlzott kötődés a forradalmak szerepének meg nem-, sőt félreértéséhez vezetett. Másrészt viszont nem kevesebb eréllyel nyomatékosítja a magyar és európai irodalom egységének láttatásának szándékát, egyes esszék tökéletességét és időtálló voltát, a minden részletet átható humanitást. Az egyes fejezeteknél Poszler most sem túl szívesen időzik — viszont kárpótol ezért azzal, hogy a nagy irodalmi szintéziseket előkészítő, s többnyire változatlanul megőrzött ifjúkori munkákat korábban már bonckés alá vette.

Noha ismétlésnek fog tűnni, lényegében hasonlóakat mondhatunk a *Hétköznapok és csodákkal*, valamint *A világirodalom történetével* foglalkozó egységekről is. Az előbbiben a *Magyar regényelmélet — Péterfytől Lukácsig*, az utóbbiban a *Goethe és a világirodalom eszméje* s a *Goethe és az emberi méltóság* tanulmánykettőse alkotja a már megszokott tartalmas, de nem ide kívánczó eszme-futtatást. Ugyanakkor viszont elismeréssel kell szólni e fejezetek egészéről is, hiszen az előbbiben a „cso-

daválás" kibontása Szerb Antal pályájának egyik legfontosabb és legösszetettebb jelenségére világít rá, az utóbbinak pedig nagy értéke — az egész könyvnek is egyik kiemelkedő részlete — a Babits—Szerb összevetés.

A három nagy irodalomtörténeti munkával foglalkozó rész — s az eléjük csatlakozó *Szellemtörténet és pszichoanalízis* — képezi Poszler György könyvének gerincét. Egyetlen ívnek tekintve e három egységet, szembe-tűnő Poszler következetessége: valamennyi alapgondolatát példamutatóan végigviszi, választott módszeréhez: a — kissé zsúfolt — összehasonlításához is hűséges (ezért keletkezettek az „önálló” fejezetek is szép egymásutánban). Ezek az egységek *együttesen* formálják ki a tudós Szerb Antal egyéniségét, együttesen tárják föl: miként válik egészen sajátossá és tisztázatlanságai ellenére is haladóvá a mindvégig megőrzött-alakított szellemtörténeti alapeszme; hogyan küzd egymással romantika és realizmus, mindig a romantika fölényének jegyében s mégis a realizmus keresésébe torkollóan; miként szövi át az esszébe oltott tudományosságot az emberi és kutatói önvédelmet is szolgáló szelíd ironia; s végül a legfontosabbat: hogyan lesz a könnyen ellenkező irányba is csúszható életmű kérihelhetetlen ellenfele a hivatalos, konzervatív irodalomtörténetírásnak és a fasizálódó, egyre antihumánusabb Európának is.

Szerb Antallal, a szépiróval viszonylag mostohán bánik a szerző. Regényeit, novelláit két súlyos irodalomtörténeti vizsgálódás közé ékelve elemzi; s csak sajnálhatjuk szűkszavúságát. Annál is inkább, mert érdemes lett volna fényt deríteni arra, mi teszi Szerb — a tudományos életműhöz képest valóban másodlagos jelentőségű — prózáját ma is oly népszerűvé? Talán a napjainkban fokozottabban élő romantika-igényt elégítik ki magas színvonalon? Talán az adott korvalóság helyett a múlt titkaiba, a lélek rejtelmeibe mélyedő, szerepjátszó kedvű hősök a vonzók?

Többhelyütt úgy éreztük: Poszler nem szorosan a témakörébe vágó feladattal is

megbírózik — ez az egyetlen pont, ahol viszont az ellenkezőjét érezzük: sietve fordított hátat a csak vázlatosan kidolgozott vizsgálódásnak. Pedig jól érzékeli és érzékelteti valamennyi novella és regény alapvető hasonlóságát, s hogy mindenütt az író alteregója csetlik-cselekszik. Poszler talán azért vállalta az elnagyoltságot, talán azért nem vállalkozott egyetlen idevágó alkotás elmélyültebb elemzésére sem, mert — mint már említettük — sokkal inkább érdeklődik eszmék, irányzatok, filozófiák iránt; egy-egy művet nem szívesen vesz nagyító alá. Holott ehhez is jó érzéke van — bizonyos itt a Márai-Szerb, s főleg a Cs. Szabó-Szerb párhuzam fölvilágítása. „Ő olyan Dr. Batty, aki mindvégig halálosan komolyan veszi önmagát” — írja Márairól, s találó megállapítással nemcsak őt, de közvetve Szerbet s kettejük viszonyát is jellemzi.

A könyvet záró *Pokoljárás* c. fejezetben hasonlóan tömör tárgyalás jut osztályrészül Szerb utolsó, részben sajátos-lebegő műfajú szépprózai alkotásainak is: Poszler megint csak a legszükségesebbek említésére szorítkozik, s nem használja ki pl. *A királyné nyaklánc* kínálta alkalmat: Szerb polgárság-eszményének — kötődésének és elszakadni-akarásának — alaposabb elemzését. A szerző itt inkább a *Száz versre* és a tragikus halálhoz vezető végső hónapok krónikájára koncentrált. Az *Orpheus az alvilágban* c. Szerb Antal-szonett pedig jól választott és megrázó összegzés — hiszen annak: élete s műve keserű foglalatának szánta maga az író is.

Amint az elmondottakból kitűnik, a recenzius szinte mindig egyetértéssel, haszonnal, új ismereteket szerezve forgatta Poszler György könyvét; kifogásai elsősorban nem tartalmi, hanem formai, szerkezeti kifogások. A néha egy fejezeten, sőt egy bekezdésen (85. l.) belül is fölbukkanó önmélteléseket kigyomlálva, fesesebb szerkezetre, itt-ott talán Szerb Antalhoz „illően” színe-sebb stílusra törekedve még teljesebb *élményt* adhatott volna ez az így is igen jelentős tudományos *teljesítmény*.

Tarján Tamás

KÖNYVEK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMRÓL

Szentimrei Jenő: Városok, emberek. Bukarest 1973. Kriterion K. 342 l.; Varró János: Kós Károly, a szépiró. Kolozsvár 1973. Dácia K. 200 l.; Sóni Pál: Avantgarde-sugárzás. Bukarest 1973. Kriterion K. 277 l.; Jordáky Lajos: A szocialista irodalom útján. Bp. 1973. Magvető K. 532 l.

A romániai magyar könyvek és folyóiratok olvasója az irodalomtörténeti munka öröndetes gyarapodásának tanúja lehet. Részen azokban a memoárookban és önéletírásokban, amelyek ugyan nem folytatnak

rendszeres irodalomtörténeti kutatást és nem kísérik meg a tudományos feldolgozást, szerpük mégis jelentős, mivel összegyűjtik a kutatás számára az anyagot. Az erdélyi magyar irodalom évszázadaiban mindig kitűn-

t etett műformát jelentett a memoár; a magyar prózának ez az általánosan művelt alakzata éppen az erdélyiek tolla nyomán keletkezett. S a klasszikusok után a jelenben is megőrizte szerepét. Újabban Kacsó Sándor, Szentimrei Jenő, Bartalis János, Kemény János, Méliusz József és Nagy István memoárjaiban öltött alakot a hagyomány folytonossága. Ezek az emlékiratok természetesen nem irodalomtörténetek, de minthogy szerzőiknek lényegesszerepük volt az irodalmi élet mozgalmában, folyóiratok, írói csoportosulások tevékenységében, a történeti kutatás alapvető forrását jelenthetik. Mellettük új lendületet vett maga a kutató munka is. A romániai magyar irodalom kialakulása, az Erdélyi Helikon vagy a Korunk köre, a polgári humanista, a szocialista, az avantgarde és a „népi” mozgalmak története egész sereg részlettanulmányban nyert feldolgozást. Ugyancsak született néhány érdekes átfogó tanulmány, illetve monográfia a romániai magyar irodalom jelentősebb alkotó egyéniségeiről is (pl. Tamási Áronról, Kós Károlyról, Áprily Lajosról, Gaál Gáborról, Salamon Ernőről, Asztalos Istvánról és Kováts Józsefről). Az alábbiakban ennek a megélt munkának néhány eredményéről szeretnénk szólni.

*

Közjük tartozik Szentimrei Jenő önéletrajának: a *Városok, embereknek* most megjelent első kötete. Szentimrei a romániai magyar irodalom „nagy nemzedékéhez”, az „irodalomalapítók” közé tartozott, közéleti szerepe, szervező és szerkesztő tevékenysége talán jelentősebb is, mint szépirodalmi művei. Versei és elbeszélései megfakultak az idők során, egyedül 1939-ben megjelent *Ferenc tekintetes úr* című Kőlcsey-regénye maradt eleven. Kós Károlyhoz, Kuncz Aladárhoz, Áprily Lajoshoz vagy Tompa Lászlóhoz képest alig ismeri őt az irodalmi köztudat. Pedig jelentős szerepet töltött be valamikor; a húszas években a „népi radikálisok”, a „székely jakobinusok” vezéralakjának számított. Ady Endre és Benedek Elek tanítványa volt: az őszinte demokratizmust és népszerűtetet tanulta mestereitől. S a Vasárnapi Újság, a Napkelet, az Ellenzék, majd a Brassói Lapok szerkesztőjeként, a két háború közötti romániai magyar közélet fontos órhelyein küzdött a magyar nemzetiség valóságos érdekeiért, egyengette a magyar–román közlekedés útját.

Az önéletrajz első része: az *Útkeresés könyve* az író ifjúkorát beszéli el a múlt század végétől a soproni katonaiskola befejezéséig. Szentimrei elsüllyedt világot kelt életre, az erdélyi magyar „középosztály” életét. Ennek a rétegnek az eszményeit, magatartásformáit, belső szerkezetét és történelmi sor-

sát, szomorú süllyedését mutatja be. E „középosztályt” Szentimrei családja képviseli. Jellegzetes erdélyi magyar „Buddenbrook”-familia ez a család; s három nemzedéke egy társadalmi réteg szerepvétésének, deklaszszálódásának és végső pusztulásának ábráját rajzolja meg. A nagyapa: Medgyes Bálint ügyvéd (Medgyes Lajosnak, a 48-as idők híres forradalmi költőjének, „Erdély Petőfijének” testvére) fiatalon a szabadságharc utász-századosa, aki Bem seregében küzd végig az erdélyi hadjáratot, és a segesvári csatában, Petőfi hősi halálának napján kap súlyos sebet. Medgyes Bálint mindvégig ellenzéki 49-es maradt, becsületes ügyvédként élt a kiegyezést követő általános morális hanyatlás korában, ő oltotta unokájába a haladás eszményeit. A második nemzedék már a megszerzett „tőkével”: hatalommal és presztizzsel gazdálkodik, s már nem érdemei, hanem összekötései tartják meg helyén. Végül a harmadik nemzedék dekadenciája az író sógorának száználmas sorsában ölt alakot. Egy család sorsában egy társadalmi réteg sorsa van jelen; s a két nemzedék alatt bekövetkezett hanyatlás, morális széthullás után már csak az erdélyi magyar „középosztály” 1918–19-es tehetetlensége, a szomorú deklaszszálódás, az elcsatolás utáni tömeges repartíálás következhetett.

Szentimrei Jenő okkal számolt le ennek a társadalmi rétegnek az életrendjével, ideológiájával és eszményeivel. Pedig a család őt is katonatisztnak szánta, így került a soproni „cőgerájba”, majd a Ludovika Akadémiára. A soproni iskolaéveknek az ad különös jelentőséget, hogy ekkor indult meg a leszámolás és az útkeresés folyamata. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege elidegenítette, már Sopronban írói tervek foglalkoztatták s nem tisztai karrierre készült. Ott indult meg az a folyamat, amelynek sodrában aztán — már a világháború idején — szakított a hadsereggel, a konzervatív magyar „középosztály”, a hivatalnok értelmiség életével és eszméivel. Apjától örökölt nevét nagyapja szülőfalujának (Maroszentimre) nevére cserélte fel, így lett Kováts Jenőből Szentimrei Jenő: katonatisztből erdélyi magyar író, aki vállalta a nemzetiségi létben élő értelmiségi és írástudó feladatait, aki mindvégig a „baloldalon”, a haladás táborában foglalt helyet.

A névváltoztatás gesztusának egyszersmind jelképes értelme van: Szentimrei nemcsak Erdélynek kötelezte el magát általa, hanem a nagyapjától: Medgyes Bálinttól örökölt progresszív hagyományoknak is. Mintegy „visszacsatolta” sorsát, eszméletét és önmagát a 48-as Erdély demokratikus és plebejus tradícióhoz. Ezeket a tradíciókat szolgálta hosszú és küzdelmes élete során és hagyta hátra — már az önéletírás fogalma-

zása idején — unokájának, akinek az önéletrajz kerete értelmében most elbeszéli sorsát, életét. Ezek a tradíciók a szülőföld iránti hűségre, a népi közösség szeretetére tanítanak. És ragaszkodásra az erdélyi kultúra, az évszázados örökség iránt.

Az emberi és írói személyiség kialakulásának ábrázolása azért tanulságos, mert a romániai magyar irodalom születésének eszmetörténeti körülményeire, ha szabad mondani, „erkölcsi ethoszára” világít. Szentimrei személyiségformáló sorskeresésében és tudatos választásában az erdélyi magyar értelmiség jobb szellemeinek számvetése, lelkiismereti küzdelme ölt alakot. Ez az értelmiség megtagadta a dualizmus korának eszményeit, elutasította a hivatalos szociális és nemzeti-ségi politikát és a 48-as Erdély haladó hagyományait újíttotta fel, Ady költészetének és eszméinek vonzásában alakította ki szerepét, feladatait. Midőn a nagy történelmi fordulat: Erdély Romániához csatolása bekövetkezett, ez az értelmiség vállalta a nemzeti-ségi irodalom és a nemzeti-ségi progresszió képviselését. A romániai magyar irodalom és közélet első éveit (1918—1922) valóban ennek a haladó szellemű, az erdélyi demokratikus hagyományokon és a magyar októberizmuson nevelkedett rétegnek a vezető szerepét mutatják. És csak 1922 körül eszmélt fel és szerezte meg a nemzeti-ségi politika irányítását a konzervatív nagybirtokos-nagy-tőkés csoport. Szentimrei Jenő önéletrajzának első kötete ezeknek az első éveknél az eszmetörténeti kialakulásához ad nélkülözhetetlen adalékokat, midőn a radikális, októberista erdélyi magyar értelmiség kialakulását, belső számvetését ábrázolja saját élet-történetének és világnézeti fejlődésének feltevélei között.

A Szentimrei könyvében ábrázolt világnézeti fejlődést járta be a romániai magyar irodalomnak egy másik alapítója: Kós Károly is. Kós építésznek készült, az angol praeraffaeliták (Ruskin, Morris, Ashbee) művészi elveit alkalmazta, a magyar szecesszió egyik sikeres és formatörténetileg jelentős változatát alakította ki. Aztán 1918 telén, midőn a szellemi szülőföldjének tekintett Kalotaszegre költözött, tartósan bezárult mögötte az építőművészi pálya. Állás, siker és biztos jövő — minden Budapesten maradt. Újra kellett kezdenie életét, pályáját, az írott szót választotta az architektúra helyett. Ő is számvetésre kényszerült, ennek következményeként a művészi sikert cserélte fel a kisebbségi szolgálatra; s ez bizony nem kevés áldozatot követelt. Kós a magyar polgári radikalizmus és az októberizmus hagyományai szerint kívánta megszervezni az erdélyi népi progressziót. Tervei, sajnos, kudarcot szenvedtek, pártalapító próbálkozásai elbuktak, fokoza-

tosan az irodalmi életbe szorult. Szervezőtehetsége, vállalkozó kedve azonban itt is érvényesült; a polgári humanista erdélyi magyar szellemi élet időálló intézményeinek: az Erdélyi Szépművészeti Céhnek és az Erdélyi Helikonnak létrejöttében oroszlan-része volt.

Varró János kismonográfiája: a *Kós Károly, a szépirodalom* ezt a fejlődést, különösen a tudatos szerepvállalásban megnyilatkozó fordulatot mutatja be. Varró neve néhány kitűnő tanulmány révén lehet ismerős a romániai irodalmi folyóiratok hazai olvasói előtt. Ezekben a tanulmányokban a romániai magyar irodalom keletkezését, különösen a marosvécsi Helikon kialakulását vizsgálta. Kutatásainak eredményeit kamatoztatja a *Kós Károlyról* szóló könyvében is, amely különben Kós kilencvenedik születésnapja alkalmából került az olvasó elé.

Az erdélyi író pályáját bemutató kismonográfia az eszmetörténet módszerét használja fel. E módszertani választást helyeselni lehet, s nemcsak azért, mert az eszmetörténet a huszadik század magyar irodalmával foglalkozó hazai kutatásnak is kitüntetett és bevált módszere, amely mostanában kezdett elterjedni a romániai magyar irodalomtörténetírás műhelyeiben is, hanem azért is, mert Kós Károly életműve és tevékenysége kiváltképpen „ideologikus” jellegű. Eszmei forrásai között van az angol praeraffaelita mozgalom tradicionalizmusa és antikapitalizmusa, a magyar progresszió radikalizmusa, az erdélyi hagyományokból táplálkozó demokratizmus és népiség. Ezekből az elemekből jött létre Kós kezdeti népi radikalizmusa, amely például az erdélyi Néppárt szervezésében öltött alakot, illetve transzszilvánizmusa, amely az erdélyi progresszió hagyományait, a népi elkötelezettséget és a magyar-román megbékélés gondolatát hangsúlyozta. A romániai magyar középrétegek ideológiájára és közéleti magatartására nagy hatást gyakoroltak a Kós által kidolgozott és képviselt haladó eszmék.

Varró János a források feltárása révén, biztos anyagismerettel rajzolja meg Kós világnézeti fejlődésének ívét. Elsősorban ennek a világnézetnek a keletkezésére, alakulására, valamint közéleti és irodalompolitikai következményeire figyel. Így gazdagon dokumentálja Kós korai szecessziós művészetelméletét, világnézeti fordulatát, amelynek révén a magyar nemzeti építőművészet teoretikusából és megvalósítójából az erdélyi magyar nemzeti-ségi kultúra apostola lett. S részletes képet ad az író politikai törekvéseiről, irodalomszervező tevékenységéről, transzszilvánizmusáról, a magyar-román megértést szolgáló kezdeményezéseiről, valamint gondolatainak, „ideológiájának” szépirodalmi: regényekben és drámákban történő rep-

rezenzációnál. Arról, hogy ezek az elképzelések, törekvések miként szervezték meg Kőszépirodalmi műveinek világát, akár stílus-tulajdonságait. Fejtegetéseivel nagyrészt bátran egyetérthetünk. Vannak tételei, amelyek sokat vitatott kérdések új megközelítésére utalnak. Például Kős transzylvánizmusának lényegében pozitív értékelése, amely érvet jelent a kérdésben kialakult hazai viták számára is.

Talán csak egyetlen területen kellene jobban kiegészíteni Varró János kutatásait. Kős Károly irodalmi munkásságának elemzésére és megítélésére gondolok. Az erdélyi író regényeinek, drámáinak irodalomtörténeti, pontosabban stílustörténeti elhelyezését nem oldotta meg a kismonográfia. A *Gálok*, a *Varjú nemzetség*, *Az országépítő* irodalomtörténeti helyet talán akkor találjuk meg a legkönnyebben, ha e regények két alapvető strukturális tulajdonságára gondolunk. Először arra, hogy Kős Károly regényei a hagyományos regényformát valósítják meg; cselekményalakításuk, emberábrázolásuk, szerkesztésük a tizenkilencedik század regényíró módszerére utal. Ezt a tradicionális, sőt konzervatív formát Kős azzal újította meg, hogy regényeit (*Az országépítő* kivételével, amelynek ábrázolásmódját jól jellemzik Varró János megállapításai) a krónika műfajához közelítette. És ebben a krónika-szerűségben van Kős művészetének második struktúra-szervező mozzanata. A krónikás előadás, feldolgozás az erdélyi memoár-irodalom hagyományait újította fel, egyszersmind a kor: a huszas évek tárgyyszerű ábrázolásmódját valósította meg. S ez mindenképpen azt jelenti, hogy Kős regényei meghaladták a tradicionális-konzervatív poétikát. A krónikás forma használata szabja meg irodalom- és stílustörténeti szerepüket is az évtized tárgyilagosságra törekvő kezdeményezései, a magyar „Sachlichkeit” stílus törekvései között.

*

Égészen más kérdéskört dolgoz fel, más problémák közé vezet Sóni Pálnak, a kolozsvári egyetem magyar tanszéke tanárának úttörő jelentőségű munkája: az *Avantgarde-sugárzás*, amely a romániai magyar avantgarde irodalom útját rajzolja meg. A modern magyar irodalom irányzatai közül alighanem az avantgarde illeszkedett leginkább a kortárs világirodalomba. És ennek jórészt a magyar avantgarde „diaszpórája” az oka. A forradalmak leverése után ugyanis az irányzat képviselőinek nagyrésze emigrációba kényszerült, s a központ Budapestről Bécsbe került. A magyar avantgarde különféle mozgalmi és törekvései a nemzetközi avantgarde közvetlen közelében éltek, s alig volt fáziseltolódás a magyar és a nemzetközi fejlemé-

nyek között. Márpedig az avantgarde igen gyorsan változott; a programok és manifesztumok gyors ritmusban követték egymást, s a lépéstartás állandó érdeklődést és közvetlen kapcsolatot követelt.

De nemcsak a bécsi központ esetében volt így, hanem az ún. „utódállamok” magyar avantgardista mozgalmában is. Különösen Romániában, ahol a huszas években, talán a bécsi centrum után, a legtöbb avantgarde törekvés, folyóirat, írói csoportosulás született. S a romániai magyar avantgarde még jobban rá volt kényszerülve, hogy a nemzetközi avantgarde irányzatok visszhangja legyen. Erdélyben ugyanis csak néhány író volt, aki az avantgarde jegyében vagy az avantgarde vívmányok felhasználásával dolgozott (Szentimrei Jenő, Bartalis János, Szántó György, Károly Sándor, Becski Andor). S ezért a romániai magyar avantgarde folyóiratokban nagy szerep jutott a Bécsben és az „utódállamokban” élő avantgarde íróknak, így Kassáknak, Németh Andornak, Dérynek, Fábry Zoltánnak, Földes Sándornak. És nagy szerep jutott a nemzetközi avantgarde német, francia, olasz stb. íróinak is.

Sóni Pál könyvé most ezzel a romániai magyar avantgarde-dal foglalkozik. Hatalmas anyag birtokában, meggyőző elemzések révén mutatja be az izmusok erdélyi útját és szerepét. Részletesen dokumentálja az erdélyi magyar és a nemzetközi avantgarde szerteágazó s gazdag kapcsolatait. Az erdélyi magyar irodalom modern szellemű folyóiratai: a *Napkelet*, a *Génius*, az *Új Géniusz*, a *Periszkóp*, valamint a *Jövő Társadalma* és a *Korunk* rendszeresen foglalkoztak az avantgarde kérdéseivel, ismertették a modern irányzatok körében születő műveket, és vitákat rendeztek az izmusok eredményeiről, további lehetőségeiről. Dienes László, a *Korunk* megalapítója és első főszerkesztője, az 1920–22-ben megjelenő kolozsvári *Napkeletben* például olyan külföldi vállalkozásokról adott hírt, mint a francia *L'esprit nouveau*, a Kurt Pinthus összeállította *Menschheitsdämmerung*, a Papini–Pancrazi-válogatta *Poeti d'oggi*.

E fórumok közül kettő: a Franyó Zoltán szerkesztette *Génius* és a Szántó György gondozásában megjelent *Periszkóp* elsősorúan a modern világirodalommal foglalkozott. Különösen a *Periszkóp* töltött be jelentős szerepet, amely a magyar avantgarde egyik nagyhatású folyóirata volt, még rövid ideig tartó működése ellenére is. Szántó György, aki maga is az erdélyi magyar avantgarde írói közé tartozott, mintaszerű kiállításban jelentette meg folyóiratát. A *Periszkópban* Apollinaire, Blaise Cendrars, Cocteau, Ivan Goll, Marcell Sauvage, Tristan Tzara szerepelt, a magyar szerzőket Déry Tibor és Illyés Gyula képviselte. Képzőmű-

vészeti anyagában Picasso, Delauney, Brăncuși, Bortnyik Sándor és mások művei kapnak helyet.

Az erdélyi magyar avantgarde természetesen kapcsolatot tartott a modern irányzatok román képviselőivel. Romániában nagy szerepük volt az avantgarde irányzatoknak, hiszen, mint ismeretes, a román származású művészek ott voltak a dadaizmus alapítói között (Tzara, Marcel Iancu). A román avantgardista folyóiratok: a *Contimporanul*, az *Integral*, az *Unu*, az *Urmuz*, az *Alge* az avantgarde rangos szemléi közé tartoztak, amelyekben gyakran szóltak meg például a francia avantgardisták is. Az erdélyi magyar folyóiratok szoros kapcsolatot tartottak fenn e román mozgalmakkal, főként a *Contimporanul* körül gyülekező szürrealistákat ismertették.

Sőni Pál jól látja a romániai magyar avantgarde nemzetközi kapcsolatait, ám arra is utal, hogy ez az irányzat nem pusztán a nemzetközi modernizmus tükré volt. „A romániai magyar irodalmi avantgarde eredetét — írja — sem csupán az európai mozgalmak hatásában kell keresnünk, annál is kevésbé, minthogy tudjuk, mennyire összefonódott a romániai magyar irodalom indulása Ady örökének ápolásával.” Ady költészete, különösen *A halottak élén* versei, ugyanis az expresszionizmus, általában a modern költészet irányába hangolta az érzékenyebb tehetségeket. És az Ady-lírárt is integráló erdélyi magyar avantgarde figyelmesebb érdeklődéssel hajolt a társadalom és az élet problémái fölé; nem „műhelyirodalom” kívánt lenni, hanem a kisebbségi sors megszólaltatója és a társadalmi haladás hírnöke. Ez a kettős igény jelentkezett az erdélyi magyar avantgardnak azoknál a képviselőinél, akik részben a szocializmus (Dienes László, Gaál Gábor), részben a polgári radikalizmus (Szentimrei Jenő, Szántó György) felé tájékozódtak. Az avantgarde-ből így egyenes út vezet azokhoz a mozgalmakhoz és törekvésekhez, amelyeket Cseh Gyula kolozsvári professzor a romániai magyar irodalom „baloldali forrásvidékének” nevez. Sőni Pál érdeme, hogy új könyvében felrajzolta ezt az utat.

*

Jordáky Lajos tanulmányainak és publicistikájának válogatása: *A szocialista irodalom útján* már erről a „baloldali forrásvidékről” ad képeket, midőn négy évtized közírói és kritikusi pályáját méri fel. Jordáky Kolozsvárott született és élt, az ottani munkásmozgalom tevékeny alakja volt egy évtizeden át a felszabadulás előtt, a szociáldemokrata párt baloldalának harcosa. Mindig támogatta a munkásmozgalom egységtörekvéseit, a kommunisták szövetségeseiként dol-

gozott, a harmincas években a Gaál Gábor szerkesztette *Korunk* munkatársai közé tartozott. A második világháború idején pedig a Szakasits Árpád irányításával megjelenő *Népszava* tevékeny publicistájaként működött s az antifasiszta, háborúellenes mozgalmakban vett részt. Érthető, hogy a felszabadulás után, visszatérve szülővárosába, jelentős szerepet vállalt a romániai magyar közéletben és művelődésben. Színházi, sajtó- és irodalomtörténeti, valamint publicisztikai munkássága ennek a művelődésnek a vezetői között jelölte ki helyét.

Fiatal emberként a romániai szocialista magyar irodalom vezető képviselői között élt, egyszersmind tevékeny szerepet játszott a munkásművelődés mozgalmában. Így két területen is személyes tapasztalatokat szerzett; egyrészt az irodalmi életben, másrészt a baloldali irodalomnak a munkásmozgalom körében játszott szerepe körül. E személyes tapasztalatait, élményeit kelti most életre azokban a tanulmányokban, amelyek a romániai magyar irodalom szocialista alkotóit: Nagy Istvánt, Korvin Sándort, Kovács Katona Jenőt és Salamon Lászlót mutatják be. E tanulmányok az irodalomtörténeti és kritikai vizsgálat, valamint a személyes élmény kettős közelítésében ábrázolják hőseiket. Jordáky ismerte és szeretete azokat, akiknek írói működését és személyiségét rajzolja meg, s ezért különös tisztasággal tudja felidézni eleven emberi arcúkat.

Tanulmányainak egy másik részében a klasszikus és modern magyar irodalomnak az erdélyi munkásmozgalomra gyakorolt hatását mutatja be. Jordáky emlékezőseiből kiderül, hogy ebben a mozgalomban eleven irodalmi érdeklődés élt, s Petőfi, Ady vagy József Attila költészete a mozgalmi munkások állandó erőforrása, szellemi tápláléka volt. Ezért érdekesek azok a tanulmányok, amelyek Petőfi, Ady, József Attila és Kassák Lajos költészetének romániai szerepét ábrázolják. E beszámolókat ugyancsak számos személyes emlék, szuggesztív vallomás szövi át, így legérdekesebb s legszemélyesebb darabjukat: az *Emlékek fonatán* című önéletrajzi vallomást.

Jordáky Lajos közírói tevékenységének kitüntetett szakasza volt az a néhány év, amelyet a *Népszava* írójaként töltött el. Nem voltak egyszerű évek, hiszen közben zajlott a világháború, cikkeket a cenzúra csonkította vagy megakadályozta közlésüket. (A jelen gyűjteményben a régi cikkek helyreállított teljes szövege olvasható!) Jordáky ekkor az irodalmi élet antifasiszta egységért küzdött, s eközben számos vitát is kellett vállalnia. Több cikkében is bírálja például a népi írók tevékenységét, írásait, s egy esetben még Nagy Istvánnal is szembeke-rült, aki a népi mozgalomhoz csatlakozva kép-

viselte a szocializmus célkitűzéseit. Időnként kemény viták voltak ezek, s nem is mindig Jordákynek volt igaza. Közben önmagával is vitatkoznia kellett ezért, időnkénti „proletkultus” elfogultságait kellett leküzdenie, hogy elvszerűbben és eredményesebben szolgálhassa az antifasiszta irodalmi néppfront ügyét. Ezeknek az írásoknak tehát külön izgalmas érdekességet ad ez a „kettős” — a vitapartnerrel és önmagával folytatott — polémia.

Ám, ha Jordáky vitákat kezdeményezett is, becsülte azokat, akikkel vitatkozott (hacsak nem a fasizmus ideológiai szálláscsinálóival kellett szembeszállnia, mint abban az esetben, midőn Ady Endre emlékét védte meg a nyilasok „kritikusaitól”). És főként,

vitáit elvi meggyőződés irányította; az antifasiszta néppfront létrehozásának szándéka és szenvedélye mozgatta tollát. „A magyarság történelmének egyik legsúlyosabb órájában — írta a Népszavában 1943 nyarán — mindazok, akik ennek az ezer év óta szenvedő népnek a sorsát magukban viselik, akik kívánják a nemzet szabadságának és függetlenségének a biztosítását, akik áhítoznak a békére, hogy minden erejüket zavartalanul és szabadon népük felemelkedésére s az itt élő népek megbékélésére fordíthassák, össze kell hogy foganak.” Ezt az összefogást szolgálták Jordáky Lajos legjobb írásai.

Pomogáts Béla

A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR MŰHELYE. A HUSZADIK SZÁZAD KÖRE

Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Litván György és Szűcs László. Bp. 1973. Gondolat K. 1—2. kötet. 586 l.; 582 l.

A századelő radikális értelmiségének, vagy ahogy Horváth Zoltán találóan elnevezte, a „második magyar reformnemzedék”-nek munkásságából ad izelítőt elsőként e tanulmánygyűjtemény. A válogatás alapos, az olvasó a lehető legteljesebb képet kapja a *Társadalomtudományi Társaság* égisze alatt működő s a *Huszdik Századot* szerkesztő és író értelmiségi csoportosulás szellemi arculatáról. Jól átgondolt tematikus tagolás könnyíti meg az áttekintést. Az első („A kettős fórum: a Szemle és a Társaság” című) fejezetben közölt írások bemutatják, hogy milyen célkitűzéssel jött létre ez a csoportosulás, hogyan vitva meg a harcát a radikalizmus a konzervatív és liberális erőkkel szemben, s közben miképp fejlődött tovább maga is: az európai szociológiai irányzatokkal való elméleti ismerkedéstől a magyar viszonyokra való gyakorlati alkalmazásig, az evolucionista fatalizmus kritikájától a történelmi materializmus vállalásáig. A második fejezetben („Szemlélet és módszer, viták, irányzatok”) a progresszió táborának belső erővonalai rajzolódnak ki; a harmadikban pedig („Tájékozódás”) kapcsolódásuk különféle irányai az európai áramlatokhoz. A következő két fejezet („Társadalmi jelenségek vizsgálata”, „A régi Magyarország feltérképezése”) szempontjaik kidolgozását, illetve gyakorlati-statisztikai megvalósítását mutatja be; s hogy szemléletük nem nélkülözte a teljességigényt, bizonyítja vizsgálódásuk rendkívül széles spektruma, amelybe belefért a nemzetiségi kérdés és az egyke problémája, a presztizs jelensége és a falu lélektana, a zsidókérdés és a kivándorlás okái. De a középpontban mindig a magyar ugar átalakításának programja állt, s ez mindennél fontosabbá tette a demokrá-

cia és a szocializmus lehetőségeivel való számvetést. Az utolsó fejezetből („Az új Magyarország terve és megvalósításának útjai”), amely a magyar jövőről alkotott elképzeléseket tartalmazza, nyilvánvalóvá válik, hogy miért ítélték a demokrácia megvalósításának esélyét nagyobbnak s miért érte váratlanul túlnyomó részüket a győztes nyugat-európai polgári demokráciák háború utáni külpolitikája és ennek eredményeként az elkerülhetetlennek, de egyszersmind kényszerűnek érzett kommunista kibontakozás.

A gyűjteményt tanulmány vezeti be, amely rövid áttekintést ad a *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszdik Század* létrejöttéről és működéséről. A szerzők, Litván György és Szűcs László helyesen oldják meg az értékelés feladatát is; nemcsak elkerülik az egyoldalú, torzító beállítást, de tárgyilagossá érveikkel bizonyítják az ilyen beállítások elfogultságát és tárgyi megalapozatlanságát. Rámutatnak arra, hogy a szociológia első magyar műhelyét nem lehet csupán egyetlen meghatározott politikai irányzat, a polgári radikalizmus szervének és szócsövének tekinteni, ezért „nemcsak ténybeli tévedés, hanem értékeink vétkes tékozlása is lenne... egy régen nem létező politikai irányzat merőben történelmi érdekességű produktumként kezelni vagy éppenséggel elvetni mindazt, amit a korai magyar szociológia alkotott és felhalmozott, s amit teljes joggal legnagyobb szellemi kincseink közé sorolhatnánk”. Nehéz megérteni, hogy a századelő radikális szellemi mozgalma miért részesült és részesül napjainkban is lekicsinylésben marxista szerzők részéről. Kétségtelen, nem voltak marxisták és közülük csak kevesen jutottak el a kommunista mozga-

lomig, de ez a körülmény önmagában még nem minősíti sem erőnyeiket, sem gyengéiket. Utólag könnyű pálcát törni illúzióik felett és fejükre olvasni téves helyzetmegítélésüket. Túlzott reményeket fűztek a magyar fejlődéshez, amire az — legalábbis az ország belső erejéből — nem volt képes; nem kevésbé a fejlett nyugat-európai országok politikájához, amely azután alaposan rácsáfolt várakozásukra. De a racionalista gondolkodás szükségyszerű kockázata ez: a politikával csak mint tényleges érdekek következményével és reprezentációjával számolni, feltételezve, hogy a társadalom uralkodó rétegei képesek felismerni tényleges érdekeiket. Nincs könnyebb annál, mint azt megállapítani, hogy a századelő értelmiségének racionalizmusa csak szűken határolt területeket tudott meghódítani, és e határokon túl hatalmas és ellenőrizhetetlen társadalmi erők feszültek. És nincs nehezebb annál, mint ahogy tették ők is, kiterjeszteni a ráció hatalmát újabb és újabb területekre, még oly szűk határok között is.

A mai olvasó számára meglepően hat, hogy mennyire tájékozottak voltak, mennyire ismerték a korabeli európai szellemi áramlatokat; sokszor közvetlenül a megjelenés után reflektáltak jelentős szakmunkákra, a *Huszadik Század* szemle-rovata egyenesen irigylésre méltó. A tájékozódási irányok természetesen vitathatók, kivált mai szemmel, hiszen túlon túl nagy súlyt kaptak a Spencer nyomán fellépő különféle evolúcionista iskolák, s hasonlóan a pszichológizáló szociológiai megközelítések is, jóllehet azt a mélyreható kritikát, amelyet mindkettő fölött Durkheim gyakorolt, nemcsak ismerték, hanem méltányolták is. A hangsúly eltolódásban nyilván az játszott szerepet elsősorban, hogy szociológiai munkálkodásuk célja az a gyakorlati átalakítás volt, amely a magyar fejlődést nyugat-európai mintára oldotta volna meg, és így az evolúció gondolata egész munkálkodásuk meghatározójává vált. (Érdemes megjegyezni, hogy az általuk elismert marxista történetfelfogás is olyan szemléletnek számított, amely a korabeli evolúcionizmust tagadja ugyan, de a világtörténelmi evolúciót feltételezi.) Külön problémát jelent ellentmondásos viszonyuk a német filozófiához és szociológiához. Ma többen is úgy látják, hogy tájékozódásuk súlyos korlátja, hogy „rossz pillanatban” fordultak el a német szociológiától, éppen Simmel és Max Weber idején, akiket közülük kevesen, mindenekelőtt Lukács György ismert. Ez a vélemény történetietlennek tűnik. Egyrészt ha volt is (nem valami nagy) hatása Simmelnek, Max Weberről aligha tudta valaki is ekkoriban, hogy munkássága milyen nagy jelentőséggel bír a szociológiai gondolkodás fejlődésében; példa lehet erre egyébként maga Lukács, aki bár ismerte, személyes

kapcsolatban is állt vele, nem mérte fel a weberi megoldások tényleges súlyát. (Nem beszélt arról, hogy a racionalista beállítottságú Weber és az életfilozófiához kapcsolódó fiatal Lukács szellemi karaktere élesen elvált egymástól és kölcsönösen idegenül hatott; jóllehet egyes részproblémák szintjén kapcsolódtak egymáshoz.) A német filozófiától való elfordulás már tudatosan történt a *Huszadik Század* körében, de ennek nagyon is valóságos és indokolható alapja volt: ők *tudományt* kívántak művelni. A metafizikai spekuláció számukra a problémák megkerülését jelentette. Ellenérzésüket még erősítette az a körülmény, hogy a német tudományos gondolkodásban és — mint közülük Szabó Ervin fogalmazta meg — *mutatis mutandis* a német munkásmozgalomban is egy alapvetően fatalista történetiszemlélet uralkodott, s ennek gyakorlati-politikai konzekvenciái, elsősorban a passzivitásra való beállítódás, nem válhattak különösebben rokonszenvesse a radikális politikai átalakulást igénylő és szervező magyar értelmiség számára.

Nem lehet eléggé értékelni — a megkésett magyar fejlődés viszonyai között — azt, hogy a századelő reformnemzedéke „pozitivistá” irányt vett, megkísérelve a tényleges társadalmi állapotok felmérését és a szükséges megoldások racionális megválaszolását. A reformküzdelem náluk már nem korlátozódott a közjog területére, ők „szociológiát” akartak művelni — a szociológián nem annyira egységes tudományt értve, mint inkább önálló tudományt nézőpontot, és így a szociológia fennhatósága kiterjedt minden társadalomtudományi területre és diszciplínára. A szociológiát tudományos tevékenységnek tekintették, de nem elvont elméleti műveltetnek, hanem olyan tannak, amelynek gyakorlati-politikai konzekvenciái vannak. Nem álltak meg a magyar társadalom mély és alapvető ellentmondásainak feltárásánál, hanem javaslatokat is tettek ezeknek az állapotoknak meghaladására. Kerülve az utópia veszélyét, már megvalósult, tényleges társadalmi intézményekre, tényleges társadalmi berendezkedésekre hivatkoztak, így vált mintává a nyugat-európai s kivált az angol demokrácia. Nem voltak illúzióik a minta felől sem, jól látták e demokráciák polgári természetét és az ebből fakadó ellentmondásokat. De — a már említett „pozitivistá” beállítottságuknak megfelelően — a megoldást a meglévő tőkésítésétől és nem valami radikálisan új létrehozásától remélték. Természetesen nem volt egységes a progresszió tábora. A szemléleti különbségek azonban nemhogy fékeztek volna, hanem inkább erősítették a radikális mozgalom belső megtisztulását, amennyiben a tudományos viták lehetővé tették a különböző szemléletek köl-

csönös korrekcióját és egymáshoz való közeli-tését. A progresszió táborát tehát nem csu-pán a külső támadások kényszerítették közös nevezőre, hanem az érvek és ellenérvek kiegyenlítően és egységesítően hatottak, elő-terbe juttatva vagy éppen háttérbe szorítva álláspontokat. Helyesen állapítja meg a bevezető tanulmány, hogy a szociológia első magyar műhelyének „szétsugárzó energiája éppen abból táplálkozott, hogy különböző pártállású, világnézetű és érdeklődésű mun-kásai az alapvető kérdésekben mindig egyet-értettek”; és a mozgalom felbomlása akkor következett be, amikor a kor legfontosabb új társadalmi jelenségéhez való viszonyuk ellentétessé vált, a feloldás reménye nélkül. Jól mutatja ezt a gyűjteményben közölt három tanulmány — Jászi Oszkár, Varga Jenő és Lukács György írása —, amely alapvetően eltér a bolsevizmus történelmi szere-pének és lehetőségeinek megítélésében.

Ismerkedve írásaikkal, nyilvánvalóvá vá-lik, hogy a századelő radikális értelmisége nem naív, az élettől elrugaszkodott doktri-nerek gyülekezete volt. Lényegében jól érzékelték lehetőségeiket és e lehetőségek határait is. Éppen ebből a szempontból fon-tos számunkra az a vita, amelyet 1912-ben a *Társadalomtudományi Társaság* az iroda-lom és társadalom kapcsolatáról rendezett. Bevezető előadásában Ignotus világos pár-huzamot vont az irodalmi és politikai radi-kalizmus között, jól látta, hogy a *Nyugat* és a *Huszadik Század* működése egymást tá-mogatta, de azt is, hogy a diadalmas iroda-lom nem mindenben váltotta be a politikai progresszió hozzá fűzött reményeit: „... az írók olybá vették a radikalizmus segítségét, hogy ez kutya kötelessége volt, és semmi egyébbe nem akarták leróni hálájukat, mint azzal a faktummal, hogy ők vannak, olya-nok, amilyenek s úgy írnak, ahogy írnak.” Azonban a művészet és a politika, a művészet és a társadalom túlzottan direkt megfelele-tése nem számol az esztétikum természeté-vel; az irodalomnak elsősorban saját önálló természetéhez, sajátosságaihoz és értékeihez mérve kell működnie és nem politikai célki-tűzések szolgálatában. Mint Ignotus írja: „ahogy a politikus sosem tudja, hogy mikor csinál történelmet, a művész sem tudja, hogy mikor csinál politikát. S ahogy az artisztikum művészek alábecsülik a politikát s nem ismerik a természetét, mikor azt hiszik, hogy ők, az ő artisztikumukkal, elfordultak attól: a politika is alábecsüli magát, mikor azt hiszi, hogy ő, a politika, csak ott van meg, ahol kimondottan ott van.” Aligha vitat-ható e szavak igazsága, annál inkább pro-blematikus, hogy Ignotus és a vita során ké-sőbb Babits Mihály is olyasmit tulajdonita-nak a politikai radikalizmusnak, olyan néze-

teket vetnek a szemére, amelyeket nem vall. Sem Jászi Oszkár, sem Szende Pál nem felel-teti meg közvetlenül az irodalmat a társada-lomnak és a politikának; sőt mind a ketten hangsúlyozták hozzászólásukban, hogy az irodalomnak önálló funkciói és viszonylag önálló fejlődése van, nem származtatható közvetlenül a társadalmi alapokból. Világo-san megfogalmazták azt is, hogy az alkotói személyiségnek az a kultusza, amely a *Nyugat* körében kialakult, olyan típusú individualizmus, amely nem csupán a tár-sadalmiság jelentőségét becsüli alá, hanem a művészet tudományos megközelítésének lehetőségét is tagadja. A tudomány azonban illetékes annak vizsgálatában, hogy az egyes műalkotásokat és tágabban az egész művé-szetet milyen társadalmi adottságok hívják életre, milyen mechanizmusok segítségével válik szükségletté és megvalósíthatóvá akár a művészet létrehozása, akár pedig a befo-gadása. Babitscsal szemben, aki az alkotást lényegében ösztönös folyamatnak, a társa-dalmi meghatározottságot korlátnak fogta fel, Szende Pál meggyőzően mutatott rá, hogy még a legsajátabb egyéni adottságok-érzelmek is közös társadalmi fejlődés ter-mékei, és nem annyira a pszichikum jelenik meg a szociológiai mezőben, mint inkább a szociológikum a pszichológiában. Mai szem-mel nézve, akárcsak a marxista irodalomér-telmezések fogyatékosságaira gondolva, igen körültekintőnek és hajlékonynak tűnik Jászi vagy Szende megközelítése. Elismerik — és nem csupán formálisan ismerik el — az eszté-tikum öntörvényű világát, s egyúttal pon-to-san jelölik ki a társadalmi tapasztalatot, a szociális funkciók érvényesítését mint a művészetbe beépülő, a művészetben is érvé-nyesülő értékforrást. Tisztában vannak azzal, hogy a művészet és a társadalom kapcsolatá-nak tudományos elemzése csak bizonyos határok között végezhető el; s az adott törté-nelmi szituációban maguk is igyekeznek meg-vonni a megközelítés lehetőségeit és korlá-tait. Nem mondvá le a tudomány vizsgá-lódás lehetőségéről, nem becsülve túl az ilyen vizsgálódás lehetőségeit. És tegyük fel a kérdést: akár napjainkban is tehet-e töb-bet ennél az irodalomértelmezés?

Nehéz e tanulmánygyűjteményről szenv-telenül írni, hiszen az elsődleges élmény a megrendülés és a rádöbbenés arra, hogy mennyire „gazdagok” vagyunk. Egyrészt, mert hatalmas szellemi teljesítményre volt képes a századelő magyar radikális értelmi-sége; másrészt, mert nem tartottuk szüksé-gesnek egy ilyen teljesítmény számontartá-sát. S az első válogatás megjelenésével talán kezdetét veszi e nagyszerű hagyaték birtok-bavétele.

Veres András

A Reneszánsz-kutató Csoport 1974. évi munkája

1974 folyamán a Csoport több kiadványsorozata tovább gyarapodott. A *Humanizmus és Reformáció* 3. és 4. köteteként megjelent Szabó György *Abafáji Gyulay Pál* és Kathona Géza *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből* című műve. Ötödik kötetként megjelenés előtt áll Bálint Sándornak *Szeged reneszánszkori műveltsége* című könyve. Napvilágot látott a *Régi Magyar Költők Tára* VII. kötete, a *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)* Holl Béla sajtó alá rendezésében. A Bethlen Gábor korának költészetét magában foglaló, Komlószi Tibor és Stoll Béla által előkészített VIII. kötet már nyomdában van, a Varga Imre által sajtó alá rendezett s az 1630–1664 közötti történeti jellegű költészetet tartalmazó IX. kötet pedig lektorálás előtt áll. A *Reneszánsz Füzetek*-nek két újabb száma jelent meg, s így a sorozat most a 27. számnál tart. A Csoport többi sorozatának ebben az évben ugyan nem jelent meg kötete, de mindegyikből várja egy-egy újabb kötet a megjelenést 1975-ben. Így a „*Studia Humanitatis*” második kötetként az 1973. évi velencei-magyar kollokvium anyagának megjelenése várható, *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento* címmel. A *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* új folyamának első kötetként a Bonfini-kiadás V., zárókötetének megjelenése esedékes, melyet Kulcsár Péter készített elő kiadásra; ugyancsak neki köszönhető Ransanus *Epitome*-jének kritikai kiadása is, mely szintén kiadásra készen áll. Végül a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* IX. köteteként az 1566. évi *Váradai énekeskönyv* hasonló kiadása esedékes, Schulek Tibor kísérő tanulmányával.

1974-ben is rendszeresen folytatódtak a Csoportnak az egyetemek régi magyar tanszékeivel közösen rendezett havi felolvasó ülései. 1974-ben az alábbi előadások hangzottak el:

Schulek Tibor: Az 1566. évi Váradai énekeskönyv (január 16.)

Varga Imre: A bujdosó költészet genezise (február 13.)

Barlay Ö. Szabolcs: Reneszánsz muzsika Báthory Zsigmond udvarában (március 13.)

Nagy Zoltán: Galeotto Esztergomban (április 17.)

Juliusz Domański (Varsó): Quelques remarques sur l'attitude d'Érasme envers la Philosophie (május 22.)

Lech Szczycki (Varsó): Eretici in Cracovia nella seconda metà del '500 (május 22.)

Ferdinándy Mihály (Puerto Rico): Magyar vonatkozások a XVI. századi spanyol történetírók műveiben (június 12.)

Gyenis Vilmos: Galeotto és a hazai humanista facétia (június 26.)

Sz. Koroknay Éva: A korvin-kötések történeti tanulságai (szeptember 11.)

Székely György: Városok és nyelvek Kelet-Középeurópában (október 23.)

Dán Róbert—Németh S. Katalin: A Pécsi Disputa (november 22. Szeged)

Pirnat Antal: "Ariánus biblia" (november 22. Szeged)

Klaniczay Tibor: A keresztshad eszméje és a Mátyás-mitosz (november 23. Szeged)

William Melczér (Syracuse, USA): Alcuni aspetti del pensiero politico conservativo del Petrarca (december 18.)

A Csoport életében a legnagyobb esemény a május 15–18-án Sárospatakon „Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz”, címen megrendezett ülészak volt. A Szenci Molnár születése 400. évfordulója alkalmával rendezett kollokviumra az MTA I. Osztályának és Sárospatak Város Tanácsának védnöksége alatt, a Csoport, valamint az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei és az ELTE nyelvészeti tanszékei közös rendezésében, a sárospataki vár lovagtermében került sor. A Csoport munkatársai közül az ülészakon *Horváth Iván* tartott előadást, „Számítlan az Soc Vala vala vala” címmel. (Az ülészak ismertetését lásd az ItK 1974. évi 5. számában, valamint Bibliothèque d'Humanisme, 1974. pp. 635–636.)

Ami a Csoport kollektív termv munkáit illeti, az utolsó simítások is megtörténtek a magyarországi barokkról szóló, francia nyelvű tanulmányköteten, s a kézirat átadatott a *Baroque*

(Montauban) c. folyóirat szerkesztőjének, *Felix Casti*, professzornak, publikálás céljából. A moszkvai Gorkij Intézettel közösen készülő tanulmánykötet utolsó tanulmányai az év folyamán elkészültek, megvitatásukra október 7—14 között került sor Moszkvában, *Horváth Iván* és *Klaniczay Tibor* részvételével. Jelenleg megkezdődött a franciára fordított szöveg nyelvi lektorálása. Az AILC égisze alatt készülő nagy 4 kötetes, összefoglaló reneszánsz irodalomtörténet munkálatai is lendületesen haladtak előre. A munkálatokat irányító szerkesztő bizottságnak (*Klaniczay Tibor*, *Eva Kushner*, *André Stegmann*) az év folyamán többször is alkalma volt megbeszéléseket folytatni Budapesten, Sárospatakon, Párizsban és Azay-le-Ferronban. Ez utóbbi helyen szeptember végén már a nagyszámú elkészített kézirat megvitatására is sor került. Ez alkalommal a magyar szerzők által készített és itt bemutatott fejezetek, nevezetesen *Bónis György*, *Csapodi Csaba* és *Kulcsár Péter* munkái általános elismerést arattak. Az év folyamán egy új nemzetközi vállalkozás is megindult, a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének a kezdeményezésére. Közösen elhatározták Dudith András levelezésének teljes összegyűjtését és a *Bibliotheca Scriptorum* . . . sorozatban való kiadását. A közös munka részleteit május 21-én Budapesten tárgyaltuk meg a munkálatokat lengyel részről irányító *Juliusz Domański* és *Lech Szczucki* kollégáinkkal. Magyar részről a Dudith-levelezés összegyűjtésének és sajtó alá rendezésének a munkáját *Szepessy Tibor* végzi.

A Csoport 1974. évi tevékenységét a korábbiaknál talán nagyobb mértékben jellemezte az egyéni monografikus munkáknak, jórészt disszertációknak az előrehaladása. *Bitskey István* aspiráns Pázmány prédikációiról, *Horváth Iván* és *Komlószi Tibor* Balassi Bálintról, *Klaniczay Tibor* a XV. századi magyar egyetemekről, *Pirnat Antal* a kelet-európai antitrinitarizmusról, *Stoll Béla* a textológia elméleti és módszertani kérdéseiről, *Varga Imre* a XVII. századi bujdosó költészetéről, *Varjas Béla* a XVI. századi magyar nyelvű költészetéről, *V. Kovács Sándor* a Mátyás- és Jagelló-kori humanista költészetéről készülő munkáján dolgozott. Ez év folyamán kapcsolódott be a Csoport munkájába *Bónis György*, a jogtudományok doktora, aki a reneszánszkori magyar politikai elmélet, elsősorban Révay Péter munkája feldolgozását kezdte el. Az év folyamán ösztöndíjasként Csoportunk keretében folytatta kutatásait *Amedeo Di Francesco*, aki befejezte és benyújtotta Balassi Bálintról szóló olasz nyelvű kandidátusi disszertációját. Mint ösztöndíjas középiskolai tanár, az év első felében *Csonka Ferenc* Schesaeus műveinek kiadásán, *Ludányi Mária* pedig a *Constantinus és Victoria* c. dráma vizsgálatán; az év második felében *Bors Irén* Zrínyi stílusának elemzésén dolgozott.

Kutatásai érdekében több munkatársunknak volt alkalma több hónapot külföldön tölteni, így *Bitskey István* Bécsben és Rómában, *Klaniczay Tibor* Rómában, Milánóban és Velencében, *Komlószi Tibor* Párizsban és *Stoll Béla* Rómában végzett kutatásokat. Nemzetközi kollokviumokon vagy azoktól függetlenül többen tartottak előadást külföldön. Így *Bónis György* július 11-én, a XVII. Tours-i Nemzetközi Humanizmus Kollokviumon, „L'Etat corporatif au commencement du XVIe siècle: théorie et pratique”, *Klaniczay Tibor* március 9-én a római Accademia Nazionale dei Lincei, március 25-én a milánói Katolikus Egyetemen és április 19-én a velencei egyetemen „Matthia Corvino e l'umanesimo italiano” és *Varjas Béla* pedig november 7-én a petrarkizmusról szóló dubrovnikai kollokviumon „Die Lyrik der Petrarchisten und ihre sozialhistorischen Bedingungen im Ost-Mittleuropa” címmel. *Varjas Béla* ezenkívül részt vett a Bukarestben megtartott balkanisztikai kongresszuson szeptember 4-től 10-ig, *Klaniczay Tibor* pedig a Reneszánsz-kutató Intézetek Nemzetközi Szövetsége július 6-án Párizsban tartott vezetőségi ülésén, valamint az Azay-le-Ferron-i francia—magyar összehasonlító irodalomtörténeti kollokviumon, szeptember 26—28-án.

K. T.

Vita Szegedy-Maszák Mihály Madách-tanulmányáról

(1974. április 21.)

A Madách-émlékülésen elhangzott előadás szövegét (amely az ItK 1973. évi 4. számában jelent meg, a 403—408. oldalon) *Szegedy-Maszák Mihály* átdolgozta a készülő tanulmánykötet (szerk. *Horváth Károly*) számára. A jelentősen kibővített tanulmányt a Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály megvitatta; ennek anyagát közülük itt, a szokásosnál nagyobb terjedelemben, mivel a hozzászólások nemcsak képviselték *Az ember tragédiájának* legjellemzőbb mai interpretációs irányait, de nyíltan felvetették az újraértelmezés szükségességét és lehetőségeit. A vitaülést *Lukács Sándor* osztályvezető vezette.

Szegedy-Maszák Mihály kiegészítésképpen közölte, hogy a dolgozat végső formájában bővebben akar foglalkozni a párizsi színnel; a pozitivistá vonások filológiai kimutatásával; a falanszter-jelenet utópiájának jelentésével és eszmei rokonaival. Egyértelműbben kívánja meghatározni a „vitalizmus” fogalmát is: olyan ideológiai magatartásként, amelynek — a sztoicizmushoz hasonlóan — konkrét történeti formái vannak, s ezek egyikét látja érvényesülni a Tragédiában.

Németh G. Bela felhívta rá a figyelmet, hogy Szegedy-Maszák dolgozata a Tragédia újfajta értelmezését kívánja nyújtani; módszertanában és szemléletében felismerhetők az utóbbi évek irodalomtörténeti törekvéseinek rokonszenves vonásai. A szerkezetet és a jelentést szüntelenül egymásból magyarázza, a kettő állandó kölcsönhatását tételezi fel, s így valóban esztétikai síkon mozog; a magyar irodalomtörténet hagyományosan használt, alkalmoszerű lélektani kategóriái helyett esztétikai-filozófiai jellegű irodalomtörténeti kategóriákat alkalmaz; az asszociációs élményismertetés helyett szigorúan zárt, logikai rendben közelíti meg tárgyát. Külön erőnye, hogy a dikció kérdésének akkora jelentőséget tulajdonít. Eszmetörténeti vonatkozásban is hoz újat; végre — a közfelfogással ellentétben — nem Taine-t és Scherert tekinti a pozitívizmus legjelentősebb képviselőinek, hanem Millt és Spencert, akiknek a hatása különben sokkal jelentékenyebb volt a magyar szellemi életre. A „vitalizmus” kifejezés használata azonban nem szerencsés, mivel ezt sokan azonosítják a bergsoni filozófiával. Vajon nem lenne jobb különbséget tenni a vitalizmus és vitalisztikus elemek között? Akad más vitatható kérdés is; szeretné azonban, ha a vita nem válna „hitvitává”, hiszen nincs olyan tanulmány, amely „megoldaná” a Tragédia valamennyi dilemmáját.

Sötér István szerint a dolgozat jól elemzi a szereplők dialektikáját és helyesen állapítja meg a Tragédia műfaját; a műfaj talán itt kap először következetes kifejtést. A legfontosabb probléma azonban a zárlat és a megoldás kérdése (ezzel függ össze a tanulmány vitalizmus-értelmezése is). Tehát az alapvető kérdés az: megoldja-e Madách a Tragédiában felvetett dilemmákat? Irodalomtörténetírásunk általában az Úr utolsó mondata alapján próbálta eldönteni, s többnyire úgy, hogy Madách nem ad megoldást, a konklúziót „nyitva” hagyja. Kétségtelen, találunk következetlenséget a Tragédiában, de műalkotásról van szó és nem logikai-filozófiai traktátusról. Véleménye szerint ad — pontosabban: sugall — megoldást a Tragédia; igaz, nem az utolsó mondat által, hanem az úrjelenetben és az utolsó színben. A befejezés valóban talányos és nyitott, de Madách nem bízta teljesen az olvasókra a felvetett dilemmák megválaszolását.

Eszmeileg és drámailag a mű két tézissel végződik. Egyrészt a természeti elemek (gyermek, szerelem, művészet) megmentik az embert, anyagi mivolta (az úrjelenetben) és az Éva által képviselt öntudatlan, „természetes” létezése (ami az öngyilkosságot is meghüsitja) egyszerre teszi gyarlóvá, kiszolgáltatottá, s egyszerűsre felmenti, megváltja is őt. Másrészt az Úr összetettsége garantálja a megoldást; csak ez az összetettség képes biztosítani — a mű végén — a széttartó, konfliktussal teli világ egységét, s igazolja a keret- és történeti színek, valamint az emberi sorsok értelmét, hogy végső soron a világ felépítése értelmes és emberséges. Éppen az ellentmondások állandó kibékülése teszi bizonyossá és megnyugtatóvá az emberi létezés folyamatoságát, — erre utal a „küzdés” és a „bízás” együttes emlegetése is. Természetesen rendkívül összetett szemlélet a madáchi, az eszmetörténeti forrásokat talán nem is lehet mind feltárni. Igen sokat tud Szegedy-Maszák a Tragédia pozitivistá vonásairól, érdemes lenne jobban kidolgozni a vitalisztikus vonatkozásokat is.

Baránszky Jób László először a saját Tragédia-elemzésével (az ItK ez évi 3. számában jelent meg) vetette egybe Szegedy-Maszák dolgozatát. A két tanulmány nem annyira keresztetzi, mint inkább kiegészíti egymást: míg az övében a műfaj-történeti aspektus van előtérben, addig a másikban a műfaj szerkezeti analízise. A műfaj kérdése alapvető: Madách művét drámának, drámai költeménynek vagy tragédiának kell-e tekinteni? Véleménye szerint Szegedy-Maszák felfogására is bénítólag hatott némileg az a lukácsi örökség, amely merev műfaji kategóriákban gondolkodik. Madách műve esetében a fő nehézséget éppen az okozza, hogy a tragikum, ami benne megjelenik, nagyon is történeti — de valódi tragikum, méghozzá magának a történetiségnek, az ember történetiségének tragikumuma. És amit sokan a tragikum feloldásának vélnek, tulajdonképpen a tragikum összetevője.

Ádám végzavának („Csak a vég! csak azt tudnám feledni!”) szerkezeti jelentősége mennyiben avatja a művet egzisztencialista karakterűvé — a „halál perspektívájából élt élet” jellegével? Husserl szellemében, pozitíva átfordítva a heideggeri meghatározást, a „halál perspektívájából élt élet” a heroikus emberi lét, magartás. Ennek lényege, ami már Platón idea-tanában megfogalmazást nyert: az európai kultúremler magartatása, aki abban a tudatban vállalja az eszménykép felé való törekvést, hogy közelebb segít jutni ahhoz, bár ő maga el nem éri. Ilyen értelemben sugall tipikusan heroikus európai magartartást a Tragédia. De nincs szó „körkörös” létértelmezésről: a haladás az elvonttól a konkrétan át az elvontig csak atmoszferikus szerkezeti sajátosság; nem jelenti azt, mintha Madách a végén oda lukadna ki, ahonnan elindult. A vitalisztikus megoldást azonban helyesli, mivel

nem kötődik kizárólag Bergsonhoz; a vitalista vonal „visszafelé” Schopenhauer, Goethe műveiben kimutatható és a kutatás feltehetően a romantika forrásvidékére vezet.

Horváth Károly először a tanulmány néhány értékes gondolatát emelte ki. A „létértelmezés” vizsgálata már csak azért is fontos, mivel ez határozza meg a műnek már Arany által is dicsért ritka kompozícióját. A dolgozat helyesen hangsúlyozza a mítikus keret és az álomjelenetek egységét; de a történeti színek előtérbe kerülését az utóbbi évek elemzéseiben indokolta az, hogy ezek a színek alkotják a főcselekményt s bennük rejlik a Tragédia eredetisége is, a többi emberiség-poémától eltérő sajátossága. Helyesen értékeli Szegegy-Maszák a mű egyetemességét; különösen találó a Tragédia stílusának elemzése, annak kimutatása, hogy a dikció ereje főképp az aforisztikus kifejezések és a kibontott jelképek közötti feszültségben van.

De számos vitatható megállapítással is találkozunk. A „körköröség” pl. aligha bizonyítható olyan versek esetében, amelyek minden valószínűség szerint a negyvenes évek elejéről valók, amikor Madáchot még semmilyen pozitívista hatás nem érthette. Éva alakja is sokkal összetettebb és funkciója is sokkal hangsúlyosabb (így a Tragédia megoldásában), mint a többi nőalaké Madách drámáiban, — ezért a nőábrázolás egységes, differenciálatlan értelmezése egyoldalúnak tűnik. Szegegy-Maszák megfogalmazása, hogy a „homo(i)usion vita értelmezése lényegbevágóan torzító keresztény szempontból”, nagyjából elfogadható, de akire hivatkozik, tehát Lukácsé már túlzó. Az „I”: szimbólum, — Adám a gyűlölködő vallási fanatizmust nem csupán a „XIX. századi liberális polgár” történetietlen szempontjából ítéli el, hanem úgy is, mint aki emlékeihez (az egyiptomi, athéni, római színekhez) méri a középkort, főleg pedig ahhoz az ígérthez, mely Péter apostol szavaiból hangzik fel („kik a cirkuszban himnuszt énekelnek . . . Új eszmét hoznak, a testvériséget”). Egyébként a Tragédia keresztény értelmezői alig érintik ezt a mozzanatot.

Természetesen vannak olyan logikai ellentmondások is a Tragédiában, amelyekre nehéz vagy éppen lehetetlen magyarázatot találni. Szegegy-Maszák említi azt a kétértelműséget, amelyet a Genézis elbeszélésének megváltoztatása okoz a Tragédiában, hogy ti. az Úr nemcsak a tudás, hanem az élet fájától is eltiltja Ádámot. Miért van ez a változtatás, teljesen érthetetlen. Úgy látszik, arra az álláspontra kell helyezkedni, amit az előbb Sötér István hangoztatott: a Tragédia költői alkotás, nem kell minden mozzanatában logikát keresni; s mint Madách maga írta Szontagh Pálnak: „az élet kikacagja a logikát”. Egyáltalán mi Madách felfogásában a bűn, a „gyenge”, amint ő mondja, legalábbis a történeti létezésben, az Éden elvesztése után? Lucifer Évát is azzal akarja kétségbeejteni (az 1863-as kiadás szerint), hogy szemére veti: „Fiad Édenben is bűnnel fogamzott” — ami teljesen ellentmond a Bibliának (az Édenben nem történt fogamzás). Itt ellentmondáshoz nyilván az vezetett, hogy Madách — Szász Károly kérdőjele miatt — változtatott az eredeti megfogalmazáson; az 1861-es kiadásban a sor még így hangzik: „Fiad bűnben, trón bitorán fogamzott” — ami az egyiptomi szívre utal, ahol legnagyobb a „bűn”, azaz az elnyomatás és a szolgaság a madáchi történeti-etikai kategóriák szerint.

Szegegy-Maszák a Tragédiával kapcsolatban „az Isten halott” élményéről beszél, amelyet nem úgy ért, mintha Madách ateista lett volna, hanem mint „a korában legfelsőbbnek tartott értékek szertefoszlását”. Valójában azonban Madách nem tudja tagadni az értékeket, s ezt — korábbi állításának ellentmondva — Szegegy-Maszák is konstatálja. Az „Úr végszavai — olvassuk — Adám korábbi szavait ismétlik”, tehát hogy „Az ember célja e küzdés maga”. De a „küzdés” Madách korában a „legfelsőbbnek tartott értékek” közé tartozott; ez a fő erény Goethénél, Kölcseynél már. Ha Adám, bár kétségek közt, de vállalja végül a küzdést, akkor nyilván vállalja azokat a történelmi eszméket is, amelyeknek eltorzulását már megtapasztalta. A megoldás tehát etikai jellegű, s ezért a Tragédia hatása nem leverő, hanem felemelő, ha nem is egyértelműen minden tekintetben.

Fekete Sándor kiemelte a tanulmány szempontjainak gazdagságát s a szerző érdeméért említette, hogy nem idegenkedik az önbírálattól: Madách-tanulmánya módosítja Aranytanulmányának egyik tételét. Ugyanakkor — Németh G. Béla véleményével szemben — úgy találja, hogy a dolgozat egyáltalán nem küszöböli ki az asszociációs megközelítést, éppen hogy túlzott hajlam mutatkozik erre; a különböző utalások (pl. Baudelaire-re) nem eléggé meggyőzőek. A falanszter-jelenet értelmezésében pedig kísért az a „hagyomány”, amely fél a falanszter és a szocializmus azonosításától, s mindenáron ki akarja mutatni, hogy Madáchnak tulajdonképpen nem a szocializmussal volt baja.

Veres András szerint is lényeges kérdés a falanszter. Kétségtelen, a jelenetnek — a „falanszter” elnevezést leszámítva — nincs köze Fourierhez; mégsem lehet kizárni, hogy a korai szocialista elképzelések is szerepet játszottak a falanszter madáchi megjelenítésében. De nincs különösebb ellentét Szegegy-Maszák interpretációja, tehát a falanszternek mint a polgári világ szélsőségesen tökéletesített, utilitarista berendezkedésének felfogása és a korai szocializmus társadalomutópiáinak alaptendenciája között: a szocializmus végül is a polgári

társadalomhoz kötődik, éppen azért kritizálja a fennállót, mert saját eszményeit és lehetőségeit nem képes megvalósítani, s a polgári világ (szocialista) tökéletesítésétől reméli a fennálló társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölését.

Eddig nem kapott megfelelő hangsúlyt a vitában, hogy Szegedy-Maszák tanulmánya miben hozott újat a korábbi Tragédia-értelmezésekhez képest; Sötér István is, Baránszky Jób László is a saját álláspontjához közelítette a dolgozatban kifejtetteket. Bár a líraiság jelentését Sötér is említi, ennek dramaturgiai következményeit nem gondolta végig; s a szakirodalomban először Németh G. Béla állította középpontba a Tragédia alapvetően lírai karakterét. Németh értelmezésében Madách műve egyetlen hatalmasan ívelő, kivetített belső monológ: Ádám és Lucifer vitájában a meghasonlott lírai alany intellektuális vívódása kap „drámai” megjelenítést. De ahogy Sötérnek a Tragédia lírai karakteréről, úgy Némethnek a Tragédia zárlatáról és „megoldásáról” nincs kifejtett elképzelése. Szegedy-Maszák ebben az irányban ment tovább: elfogadva azt, hogy Madách művében a lírai elem az uralkodó, megkísérelte kidolgozni a világnézet és a modalitás ezzel összefüggő sajátosságait.

Most már a Tragédia eszmei zártságát nem az Úr utolsó szavai, mégcsak nem is az utolsó színek „adják”, hanem a mű egésze: az első színtől az utolsóig — elsősorban az Úr távollidegen, ellentmondásos, kétértelmű viselkedése miatt — bizonytalan az emberi lét célirányos értelme, s az ismétlődő, szükségszerű megtorpanásokon az embert csak az újra és újra érvényesülő — célkitűző és célmegvalósító — lendülete lendíti tovább. A „vitalizmus” nyilván vitatható kifejezésével Szegedy-Maszák ezt a belső lendületet kívánja jelölni; s ha ennek funkciója emlékeztet is arra a szerepre, amit Sötér felfogásában a természeti elemek töltenek be, a két magyarzó elv karaktere teljesen eltérő: innen hiányzik mind az anyagi mívelt passzivitása, mind pedig Éva öntudatlan létezése. A Tragédia Istene is Sötér szerint megnyugtató az emberi létezés szempontjából, Szegedy-Maszáknál éppen ellenkezőleg, szerfölött nyugtalanító. Kétségtelen, az Istentől magára hagyott ember állhatatos lendületében van valami heroikus nagyság, — de semmiképp sem Baránszky Jób értelmezésének egzisztencialista módján: Ádám törekvése nincs eleve kudarcra ítélve, és meglehetősen fogékonyak mutatkozik a „nem autentikus” közösségi eszmék iránt.

Szegedy-Maszák tanulmánya tehát alapvetően új vonásokat tár fel a Tragédiáról; de problémát jelent, hogy hézagos a bizonyítás és a kifejtés. Éppen tőle el lehetne várni, hogy a megszokottnál nagyobb fogalmi pontosságra törekedjék, hogy ne keverje a poétikai és esztétikai kérdéseket: egyfelől a műfaj, a zárlat és a scenika, másfelől a tragikum, a „megoldás” és a tematikus szerkezet problémáját. Így juthat el ahhoz a megállapításhoz, miszerint a Tragédiában következetesen egyirányú leépülés (szétválás-sor) érvényesül; jóllehet a regresszió nem kizárólagos, a dolgozat is csak tematikusan tudja kimutatni. A mű azonban nem redukálható a tematikus rétegre; más rétegekben pedig nem érvényesül ilyen leépülés, — elég, ha a Tragédia dramaturgiai felépítését megvizsgáljuk: a jelenetek egymásutánjában (egészen a párizsi színi) emelkedés is kimutatható. Hasonlóan vitatható a „körkörös” túlzott hangszíjyozása, hiszen a körköröség befejezettségre és újakezdetre utal, de nem a belső lendület révén, hanem úgy, hogy a lényegi folyamatok újrajátszódnak. Kérdéses azonban, hogy a különböző színekben felvetődő eszmék és csálódások teljesen azonos szintűek lennének, a párizsi szín kiemelt jelentősége valóban fontosnak tűnik ebből a szempontból, — elképzelhető, hogy ennek interpretációja már azzal a következménnyel járna, hogy a Tragédia létértelmezése és modális szerkezete nem körkörös, illetve lineáris, hanem a kettő szintézise, azaz parabolikus.

Sötér István röviden reflektált Veres András megjegyzéseire. Számára világos, hogy jelentős eltérés van Szegedy-Maszák és az ő koncepciója között. A fő probléma azonban, amelynek megoldásával mindkét koncepció küszködik, az a Tragédiának az a sajátossága, hogy a körköröség és a nyitottság egyszerre áll fent. A Tragédia hatása semmiképp sem letargikus. Baránszky Jób László is kiegészítő megjegyzést tett. A heroikus emberi magatartás — nevezzük bár európainak vagy faustinak — egyszerre jelent zártsgot és nyitottságot: úgy törekedni eszményeink megvalósítására, hogy tudjuk, mi magunk nem tudjuk elérni.

Martinkó András kifejtette, hogy számos kérdésben egyetért Veres álláspontjával. A végső konklúziót nem lehet csupán a létértelmezés alapján meghatározni. Három réteg különböztethető meg a Tragédiában: a kozmogóniai (biblikus-tudományos), az antropológiai (történeti-társadalmi-lélektani) és a poétikai-etikai. Mind a három más és más feleletet ad, és eltérő (nyitott vagy zárt) megoldást sugall. Különösen fontos, hogy a kozmogóniai szinten érvényesülő katasztrófa-elmélettel szemben a poétikai-etikai sikon adott választ a maga korában teljes értékűnek számított; a „mégis, mégis fáradozni kell” gondolata igen jellemző a reformkorra, elég, ha Kőlcseyre, Vörösmartyra gondolunk. Más kérdés, hogy ez a válasz akkor érvényes feleletnek számított, ma pedig nem. Sok szó esik Szegedy-Maszák tanulmányában a pozitívizmusról, sőt, ennek kritikájáról is, jóllehet a Tragédia keletkezése idején még csak a pozitívista gondolkodás recepciójáról beszélhetünk. Ami akkor uralkodott,

az a lapos természettudományos materializmus; nem körkörös, még csak nem is parabolikus létértelmezés, hanem a ciklikusság gondolatának hangsúlyozása. Azaz itt is arról van szó, hogy a Tragédia információja nekünk, számunkra lényegesen eltér attól, amit a maga korában jelentett.

Pór Péter úgy érezte, hogy Szegedy-Maszák túlbecsüli Madách művét. Szerinte a Tragédia gondolati anyaga nem eléggé feszes, éppen a lírai karaktere okozza azt, hogy az egész rendszert csak nagyon távoli kapcsok erősítik össze, hogy a szereplők nyelve képlékeny (és ez irritálhatta a fiatal Lukácsot is). Az érzetek jobban összeállnak, mint a gondolatok; s a Tragédia tulajdonképpen általánosságok — sokszor általános emberi közhelyek — érzelmi és reflektív átélése. A reflektivitás két fajtája az ádami és a luciferi, az állító és a tagadó; Lucifer célja meggyőzni Ádámot arról, hogy Ádám voltaképp ugyanazt gondolja, mint ő. Ádámot éppen nem a reflexió, hanem érzelmi reagálása segíti tovább jelenetről jelenetre, s nem véletlen, hogy Lucifer az érzelmeiktől fél.

Hegelt komolyabban kellene venni a Tragédia értelmezésében. A hegeli felfogás szerint minden korszak létrehoz egy korszellemet, s erre reagál az egyén. Egyén és korszellem tényleges találkozásai alkotják a Tragédia legnagyobb jeleneteit is (pl. egyiptomi szín). Kétféle determinizmus küzdelme vonul végig a művön: egyrészt a hegeli indíttatású idealista determinizmus (az „Isten halott” kitétel könnyelműnek tűnik), ennek záloga az Úr; másrészt egy mechanikus materialista determinizmus, többnyire negatív előjellel. De különbséget kell tenni a filozófiai alapok, allúziók, források és a műbe csak utólagosan belevetített ötletek között. A Tragédia „rendezettségéről” filozófiai értelemben nem beszélhetünk, hanem csak a reagáló ember gesztusainak szintjén, ahogy Sötér István is értelmezi. Külön probléma még a falanszter; nincs szó itt a tudomány győzelméről, a tudomány is visszajára fordul.

Gergely András először vitába szállt néhány korábbi észrevétellel. Véleménye szerint a dolgozat nem hangsúlyozza túl a Tragédiában megjelenő regresszív sort; a falanszter világa megvalósítja a tudomány győzelmét: a tudós az, aki fölött nincs ellenkezés; a Baudelaire-ral való egybevetés pedig meggyőző, mivel az idézett szöveg gondolata, a Teremtés kudarcra a Tragédiában is kimutatható: az Úrnak már néhány nappal a Teremtés után be kell avatkoznia a világmindenség életébe. Az utóbbi problémakör különben központi kérdés Madách művében. A Tragédia elején az Úr önelégültségét már a kortársak is észrevették. Nyilván nem a teológiához, hanem a műhöz viszonyítva fel kell tenni a kérdést: szükséges-e a mű elején az Úr önelégültsége vagy nem? Hiszen igen hamar kiderül, hogy ez az önelégültség alaptalan! Az Úr — Lucifer követelésére — módosít a Teremtésen, adománya pedig fölöttébb különös, hiszen Lucifer úgy válik tulajdonossá, hogy nem rendelkezik tulajdonával szabadon. S amikor az ördögi agitáció már-már sikerrel jár, az Úr ismét arra kényszerül, hogy beavatkozzon a cselekmény menetébe, és maga óvja Ádámot a tiltott gyümölcstől. (Az ellentmondást még fokozza, hogy halállal fenyegeti azt, aki a halhatatlanság fájáról eszik, — ami arra figyelmeztet, hogy a halál, a mulandóság problémájának szerepe mégiscsak jelentősebb.

Dramaturgiaiilag tehát nem véletlen az önelégültség kezdeti kiemelése, mert így az első mondatokból megtudjuk, hogy mennyire rendkívüli a későbbi beavatkozás, s mindez nemcsak feszültséget teremt, hanem sokkal többről van szó: szemünk előtt válik bizonyossá, hogy hiba van a teremtésben, mert az Úr, minden fogadkozása ellenére (többször is) beavatkozni kénytelen a teremtett világ menetébe. Mi a célja ennek a beavatkozásnak? Az Úr szándéka nyilvánvaló: meg akarja hiúsítani Lucifer és Ádám egymásra találását, illetve szét akarja választani őket. E szétválasztási kísérlet sikertelensége indítja meg a szétválások sorozatát, amelyeknek menetét Szegedy-Maszák tárta fel. De az első szétválás nem az Úr és a világmindenség szétválása, hanem az Úr és Lucifer szétválása. A szellem és anyag kettős-ségét megtestesítő ember a szellem uralmának megvalósításáért indít harcot, de az egységért, a szellem monizmusáért indított harc pluralizmushoz, szétválások olyan sorozatához vezet, amelyek tovább értéktelenítik — az eddig csak a természet nyomasztó fölényével megterhelt — emberi létet. E szétválások utolsó színhelyén, a falanszterben nemcsak a biológiai és erkölcsi lét, az emberiség és a haza, a család és az egyén szétválása teszi teljessé az emberi lét kiüresedését, hanem a tudás korlátainak a felismerése is.

A falanszter-szín világa elidegenedett világ ugyan, de nem az uralmi viszonyok elidegenedése. Nemcsak osztályok, társadalmi különbségek nincsenek, hanem nincs elkülönült közhatalom sem, nincsenek politikai vezetők, nincs erőszakszervezet. A fegyverek teljesen ismeretlenek. A rendszerbe beilleszkedni nem akarókat nem börtön, hanem kórházi kezelés várja. Olyan rendszert mutat be Madách, amely mindenkinék rossz. Utópiája a platónihoz áll közel (ki is mondja ezt Ádám, amikor vele találkozik), tehát a tudomány racionalizmusán felépülő társadalom ez, amelynek tudománya természetesen kizárólag természettudomány. Ez ember kiüresedése egyenes arányban halad a tudás fejlődésével, s a tudás uralmának megvalósulásakor válik teljessé; persze nem a tudomány, hanem a szükösség viszonyai dik-tálják a falanszter lakóinak életét, a természeti erőforrások szükössége hat kényszerítő erővel.

Az elemzésnek ezután még tovább kellene lépnie. Itt csak jelezni lehet, hogy nemcsak arról van szó, hogy a falanszternek nem sok köze van a szocializmus elméletéhez, hanem hogy e szintben általánosabb síkon, konkrét társadalmi formációktól függetlenül merülnek fel egyetemes emberi szempontok. Ennek figyelembevételére kell hogy ösztönözzön az is, hogy a Tragédia földrajzi szinterei mind kevésbé konkrétak. Bizánc csak Bizánban képzelhető el, Prága már akár Buda is lehetne, Párizs is a forradalmi városok egyike csupán 1848 után, London vásári sokadalma egész Európában elképzelhető, a falanszterről már csak annyit sejtethetünk, hogy valahol Európában van.

Lukács Sándor arra hívta fel a figyelmet, hogy a falanszter elnevezés teljesen félrevezette az olvasókat; Madách elképzelései jórészt ellentétesek Fourieréivel. Itt tulajdonképpen mixtúráról van szó, Madách a korai szocializmus három területéről is merített. Fouriertól a nevet veszi át, a falanszter kiterjedését, államnélküliségét; Saint-Simontól a technokrata elképzelést, hogy ti. a tudósok kormányozzák a társadalmat (ez hat Comte-ra is); Babeufftól és Bounarottitól a totalitárius, nem demokratikus társadalom gondolatát (vagyis azt, ami kiváltotta Lamennais kritikáját). *Szörényi László* a mű teológiai háttérének vizsgálatát hiányolta Szegedy-Maszák tanulmányából. Úgy véli, a történeti színek valódi történeti szereplőkről szólnak, nem lehet nekik csupán szimbolikus funkciót tulajdonítani. Különösen fontos a párizsi szín, és nemcsak dramaturgiai szempontból, hanem pl. a modalitás, az érzelmi hozzáállás tekintetében is. Nem ért egyet azzal a megállapítással, miszerint Kossuth Széchenyihez képest előre lépett volna, amikor bírálta a nemzetjellem fogalmát. Végül kiemelte a dolgozat érdeméért a Tragédia nyelvének és zeneiségének felvetését; jó lenne az idevonatkozó gondolatokat részletesebben kifejteni.

Oltványi Ambrus szerint a dolgozat korszerű Tragédia-értelmezést ad. Pór Péter — akár Sötér — érzelmi feloldást lát a mű lezárásában, ő meggyőzőbbnek érzi Szegedy-Maszák felfogását, mely a feszültséget és a nyitottságot hangsúlyozza a Tragédiában. Igen fontosak a kortárs európai kapcsolatok, hiszen e mű igazi jelentősége az, hogy kilép a nemzeti problematikából s eljut az egyetemeshez. Sok művészi gyengeségét felelteti ez. A „lendület” kérdése nem olyan egyszerű, mint ahogy az eddigi hozzászólások felvetették: a küzdés fogalma pl. Kőlcseynél egészen mást jelent, ő még innen volt a liberális teológia válságán. Hasznos lenne megvizsgálni ennek az attitűdnek összefüggését a reformkori és a szabadságharc utáni sztoicizmussal. A liberalizmus szemléleti váltásait figyelembe véve még árnyaltabb lenne a kép, de ez mit sem von le a tanulmány jelentőségéből, s abból, hogy a Madách-évforduló Tragédia-felfogását méltóan reprezentálja.

Németh G. Béla néhány gondolattal egészítette ki korábbi hozzászólását. Lényegesnek látják annak hangsúlyozása, hogy Madách antiromantikusként vallja magát, és a romantikus természetsszemlélettel szemben a felvilágosodás és a pozitívizmus természetképezéhez kapcsolódik (ahhoz a felfogáshoz, amely Mozart Varázsfuvolájában is kifejeződik). Szegedy-Maszák igen helyesen mutatott rá Mill jelentőségére; jellemző, hogy bár hatása rendkívüli nálunk, nő-képét mereven elutasítják. Madáchnál is érvényesül az, hogy a nő szerepe természeti, szemben a férfi gondolati szerepével. Sok szó esett a vita során a Tragédia zártságáról és nyitottságáról. Talán úgy lehetne megfogalmazni azt a kettősséget, amit érzékünk Madách művében, hogy a Tragédia mint gondolatrendszer nyitott, mint költészet megoldott, lezárt.

Szegedy-Maszák Mihály megköszönte a hozzászólásokat. Úgy látja, még mindig leküzdhetetlen problémát jelent, hogy nem alakult ki megfelelő terminológia-rendszer filozófiai, esztétikai vagy akár poétikai problémák kifejezésére. Maga is érzekelte, hogy számos fogalom — így a „vitalizmus” vagy a „körköröség” is — nem eléggé egyértelmű, pontos. Kétségtelen, a szétválások sora a Tragédia tematikus rétegében mutatható ki, és ez nyilván csak egyik rétege a műnek. De számára úgy tűnt, hogy éppen ez a réteg a legfontosabb szerkezeti szempontból, mindenekelőtt a létértelmezéssel kapcsolatban. Az esztétikai és poétikai sík átfedését ő is érzekeli, ennek tisztázására azonban egyelőre nem tud vállalkozni. A Teremtés kudarca valóban alapkérdés, az erre vonatkozó észrevételeket megpróbálja hasznosítani tanulmányában. Természetesen sok olyan részletkérdés, ellenvetés is felmerült, amelyekkel nem ért egyet. Ilyen az i-betűs vita megítélése; ez egyáltalán nem szűkíthető le a fanatizmus problémájára, itt sokkal lényegibb kérdésről van szó (magának az értéknek elismeréséről és elismertetéséről), s ezt a fiatal Lukács helyesen vette észre. A vitalizmust helytelen azonosítani Bergson filozófiájával; a tanulmány utal arra, hogy a Sturm und Drang óta a vitalizmusnak különböző történeti formái jöttek létre, s mint magyar változat szerepel Kőlcsey is. Szegedy-Maszák végül még egyszer megköszönte mindazt a figyelmet és segítséget, amelyet tanulmánya kapott.

V. A.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кланицаи, Т.</i> : Идея крестового похода и миф о Матиаше	1
<i>Харасты, Е. Х.</i> : Печать в эпоху Петефи	15
<i>Лёринц, Х.</i> : Роман заблуждений (Дьюла Терек: «Кольцо с зеленым камнем»)	26

Краткие сообщения

<i>Варга, И.</i> : Материалы к биографии Жигмонда Петко	44
<i>Деме, З.</i> : О биографическом подтексте комического эпоса Вершеги	46
<i>Шейбер, Ш.</i> : К истории возникновения стихотворения Араня «Семейный круг»	54
<i>Селещ, К.</i> : О лекциях Имре Генсльмана по истории искусств	54
<i>Келемен, П.</i> : О параболической структуре поэмы М. Бабича «Книга Йонаша»	60

Дискуссия

<i>Фодор, Г.</i> : Смысловая структура стихотворения А. Йожефа «Раздумье»	65
<i>Пор, П.</i> : Стихотворная форма «Раздумья»	73
<i>Варади, С.</i> : Путь к «Раздумью»	83

Обзор

Словарь языка Петефи (<i>Мартинко, А.</i>)	94
Хрестоматия византийской литературы (<i>Ковач, Ш. В.</i>)	98
Лайош Хопп: Ракоци в польской эмиграции (<i>Варкони, А. Р.</i>)	106
Йожеф Мезен: Венгерский роман (<i>Чюрещ, М.</i>)	107
Дьердь Послер: Антал Серб (<i>Тарьян, Т.</i>)	112
Книги о трансильванской венгерской литературе (<i>Помогач, Б.</i>)	114
Первый венгерский социологический кружок — «XX-й век» (<i>Верещ, А.</i>)	119

Хроника

SOMMAIRE

<i>Klaniczay, T.</i> : L'idée de la croisade et le mythe de Mathias Corvin	1
<i>H. Haraszi, É.</i> : La presse — à l'époque de Petőfi	15
<i>Lőrinczy, H.</i> : Le roman du déroutement	26

Bulletin

<i>Varga, I.</i> : La vie de Zsigmond Petkó	44
<i>Deme, Z.</i> : Sur l'arrière-fond biographique de l'épopée comique de Verseggy	46
<i>Scheiber, S.</i> : Aux sources du <i>Cercle de famille</i> d'Arany	54
<i>Széles, K.</i> : Sur les conférences d'histoire d'art de Henszlmann	54
<i>Kelemen, P.</i> : A la structure de parabole du <i>Livre de Jonas</i> de Babits	60

Discussion

<i>Fodor, G.</i> : La structure d'idée de la poésie d'Attila József, intitulée <i>Eszmélet</i> (Conscience)	65
<i>Pór, P.</i> : Le type prosodique d' <i>Eszmélet</i>	73
<i>Várady, Sz.</i> : Les antécédents d' <i>Eszmélet</i>	83

Revue

Petőfi-szótár (Dictionnaire de la langue de Petőfi) (<i>Martinkó, A.</i>)	94
A bizánci irodalom kistükre (Panorama de la littérature byzantine) (<i>V. Kovács, S.</i>)	98
Lajos Hopp: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban (L'émigration de Rákóczi en Pologne) (<i>R. Várkonyi, Á.</i>)	106
József Mezei: A magyar regény (Le roman hongrois) (<i>Csűrös, M.</i>)	107
Poszler György: Szerb Antal (Antal Szerb) (<i>Tarján, T.</i>)	112
Livres sur la littérature hongroise de Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	114
A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. (Le premier atelier hongrois de la sociologie. Le cercle de „Vingtième Siècle”) (<i>Veres, A.</i>)	119

Chronique

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.